OSMANLI HAKİMİYETİNE KADAR

DOĞU KARADENİZ'DE TÜRKLER

İBRAHİM TELLİOĞLU

serander

OSMANLI HAKİMİYETİNE KADAR

DOĞU KARADENİZ'DE TÜRKLER

İBRAHİM TELLİOĞLU

Merhum Hocam
Prof Dr Şaban KUZGUN'un
aziz hatırasına ithaf

İÇİNDEKİLER

SUNUŞ VII
ÖNSÖZ IX
KISALTMALAR XI
KAYNAK ve ARAŞTIRMALAR XIII
KAYNAKLAR XIII
a-Arşiv Belgeleri XIV
b-Genel Tarih Kitapları XV
ba- Ermeni ve Gürcü Kaynakları XV
bb- Grek ve Bizans Kaynakları XXI
bc- Türk Kaynakları XXVI
bç- Diğer Dillerde Hazırlanan Kaynaklar XXXIII
ARAŞTIRMALAR XXXVI
a-Yabancı Dillerde Hazırlanan Çalışmalar XXXVII
b-Türkçe Yayımlanan Araştırmalar LI

GİRİŞ 1

I. BÖLÜM
İLK TÜRK YERLEŞMESİ DÖNEMİNDE
DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ

A- TÜRK veya TÜRKLERLE AKRABALIĞI SÖZ KONUSU TOPLULUKLARIN BÖLGEYE GELİŞİ 13
a- Türklerle Akrabalığı Söz Konusu Olan Topluluklar 14
aa- Kimmerler 14
ab- İskitler (Sakalar) 22
b- Türk Toplulukları 30
ba- Bunturki ve Kıpçaklar 30
bb- Halaç/Kalaçlar 33
bc- Afşarlar 35
bç- Yazgurlar 38
B- KARADENİZ KIYILARINDA YUNAN KOLONİLERİNİN KURULMASI 40
a- Bölgede Kurulan Belli Başlı Yunan Kolonileri 40
b- Kolonizasyon Döneminde Bölge Ahalisi 42
c- Grekçe'nin Ticaret Dili Olarak Yaygınlaşması 47
C- BÖLGENİN YER İSİMLERİ HAKKINDAKİ TARTIŞMALAR 51

II. BÖLÜM
MOĞOL İSTİLASINA KADAR BÖLGEDE TÜRK VARLIĞI

A- BULGARLAR 57
B- OĞUZ YERLEŞİMİ 61
a- Malazgirt Savaşı Öncesi Dönem 61
b- Malazgirt Savaşı Sonrası Dönem 71
ba- Danişmendliler 78
bb- Saltuklular 86
bc- Mengücekler 90
bç- Türkiye Selçukluları 94
bça- Samsun Yöresinin Fethi ve Müslüman Samsun'un Kurulması 99
bçb- Gürcülerle Mücadele ve Kelkit Havzasının Ele Geçirilmeye Başlanması 100
bçc- Trabzon Rum Devleti'nin Kontrol Altına Alınması 103
bçç- Mengücekli Beyliği'nin İlhak Edilmesi 106
bçd- Çepnilerin Ortaya Çıkışı 110
C- BÖLGEYE İKİNCİ KIPÇAK GÖÇÜ 118

III. BÖLÜM
OSMANLI HAKİMİYETİNİN KURULUŞU DEVRİNDE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE TÜRKLER

A- ERETNALILAR DEVRİ 140
B- CANİK BEYLİKLERİ 145
a- Hacı Emiroğulları 147
b- Taceddinoğulları 154
c- Kubadoğulları 162
ç- Taşanoğulları 166
d- Bafra (Bavra) Beyleri 169
C- MUTAHHARTEN'İN ERZİNCAN EMİRLİĞİ 171
Ç- AKKOYUNLULAR DÖNEMİ 175
SONUÇ 193
BİBLİYOGRAFYA 199
EKLER 215
DİZİN 219

SUNUŞ

21. yüzyıl; yeni bir yüzyılın başlangıcı olduğu kadar, uluslararası güçler tarafından insanlık tarihinin seyrini değiştirecek politikaların uygulamaya koyulduğu bir dönem olmaya aday gibi görünüyor. Bu politikalar, iletişim çağı ve araçlarının bütün imkanları kullanılarak belli güçler tarafından dünyaya sinsice dikte edilmektedir.

Bir yandan bireysel özgürlük alanlarının genişletilerek demokrasinin evrenselleştirilmesi için çaba gösterildiği belirtilirken, öte yandan yüzlerce yıldır aynı coğrafyada bir arada yaşamış halkların birbirlerine düşmanlığı gündeme gelmiştir.

Aslında çelişki gibi görülen bu durum, "Yeni Dünya Düzeni" nin hedefine ulaşabilmek amacıyla, ulus-devlet yapısını çökertmeye yönelik uyguladığı taktikten başka bir şey değildir.

Yeni dünya düzeni, aslında dünyaya yeniden nizam vermek isteyenlerin, ülkemizin de içinde bulunduğu coğrafyada Büyük Ortadoğu projesini hayata geçirmeye çalıştıkları son günlerde açıktan açığa dillendirilmektedir. Bu proje ile, özellikle Kafkasya ve Orta Doğu coğrafyası yeniden dizayn edilmek istenmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin üzerinde bulunduğu coğrafya, dünyaya nizam vermek ve egemen olmak isteyenlerin tarih boyunca ele geçirmek istedikleri bir yerdir. Hiç kuşkusuz, ülkemiz, bu amansız mücadelenin odağında bulunmaktadır. Bu zorlu süreçten geçerken, üzerinde nefes aldığımız bu toprakların geçmişi hakkında güvenilir bilgi edinme ihtiyacımız her zamankinden daha büyük bir ihtiyaç haline gelmiştir.

Bölgeye ilişkin özgün eserlere imza atan Serander Yayınevi elinizdeki bu kitap ile; merkezi Trabzon olmak üzere tarih boyunca göçler kavşağı olmuş Doğu Karadeniz Bölgesinin iskana açılışından Osmanlılar tarafından fethine kadar geçen süreye ışık tutmaktadır.

Serander Yayınevi

ÖNSÖZ

Günümüzde, Anadolu Türk tarihi çalışmalarını Malazgirt zaferiyle başlatmak esaslı bir kural haline gelmiş gözükmektedir. Halbuki Türkler, Asya'nın orta ve batı kısımlarında en eski çağlardan beri cihanşümûl devletler kurmuş milletlerden birisidir. Bunun yanında Türk nüfuzu Avrupa'da, Macaristan ve Balkanlara kadar uzanan sahada, bu arada Karadeniz havzasında da etkili olmuştur. Bu havzanın batısı ve kuzeyinde gelişen Türk faaliyetleri hakkında bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, doğusu ve güneyinde yani Kafkaslar ile Karadeniz'in Anadolu sahillerinde, özellikle de Doğu Karadeniz bölgesinde ortaya çıkan Türk etkinliği üzerine bugüne kadar ciddî bir ilmî araştırma yapılmamıştır. Oysa bölgenin, en eski çağlardan itibaren Asya'dan gelen muhtelif kavimlerin yerleşim alanı olduğu bilinmektedir. Bunlar arasında Türkler veya Kimmer ve İskitler gibi akraba toplulukların da bulunması tabiidir.

Türk soyundan geldikleri halen tartışmalı olmakla beraber, Türklere en yakın akraba topluluklar içerisinde yer alan Kimmer ve İskitleri müteakip, birkaç asırlık bir süre içerisinde Doğu Karadeniz bölgesi, Çoruh havzasından sızan değişik Türk gruplarının yerleşim alanı haline gelecektir. Bunların daha sonra ortaya çıkan Yunan kolonilerine zemin teşkil ettiği açıktır. Ancak müteakip devirlerde bölgeye Türk göçü devam etmiş ve Osmanlılar Anadolu'ya tam olarak hakim olduğunda bu göçler sistemli ve düzenli bir iskân hareketine dönüşmüştür. Onun için bu çalışma, Osmanlı hakimiyeti dönemine kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türk topluluklarıyla sınırlandırılmıştır. Böylelikle, Türk nüfuzunun bölgedeki temelleri, bir başka deyişle tarihî derinliğinin ortaya konulması amaçlanmıştır.

Bu çalışmanın yayına hazırlanmasında yoğun emek harcayan Veysel USTA'ya, kitap olarak basılmasında büyük katkısı bulunan araştırmacı Mehmet BİLGİN'e, böyle bir araştırmanın hazırlanmasında büyük teşvik ve desteğini gördüğüm hocam Prof. Dr. Enver KONUKÇU ile gerek konunun belirlenmesinde, gerekse daha sonraki aşamalarda bugüne kadar sınırsız desteğini gördüğüm danışmanım Prof. Dr. Salim CÖHÇE'ye minnetlerimi sunmayı bir borç kabul ederim.

ELAZIĞ-2003

İbrahim TELLİOĞLU

KISALTMALAR

AS	Anatolian Studies.
Bkz.	Bakınız.
BTTD	Belgelerle Türk Tarihi Dergisi.
CAJ	Central Asiatique Journal.
DİA	Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi.
DTCFD	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi.
EFD	Ondokuzmayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi.
GJ	The Geographical Journal.
H.	Hicri.
İA	İslâm Ansiklopedisi.
JA	Journal Asiatique.
M.	Miladi.
nşr.	Neşreden.
nu	: Dipnot.
s.	Sayfa.
SAD	Selçuklu Araştırmaları Dergisi.
TAD	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Tarih Araştırmaları Dergisi.
TD.	İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi.
TKA	: Türk Kültürü Araştırmaları.
TM	Türkiyat Mecmuası.
vd.	Ve diğerleri, ve devamı.
ZDMG	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft.

KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Osmanlı hakimiyetine kadar Doğu Karadeniz bölgesinde Türk varlığı ile ilgili olarak esaslı bilgiler veren tarih kaynakları bulunmaktadır. Bölgeyle ilgisi bulunan Grek, Ermeni ve Gürcülerin kendi dillerinde meydana getirdikleri kaynaklara ek olarak, Bizans, Türk, Süryani ve Arap kaynaklarında konuyla ilgili önemli kayıtlar mevcuttur. Bunların büyük çoğunluğu batı dillerine tercüme edilerek basılmak suretiyle yaygın olarak kullanımı mümkün hale getirilmiştir. Yalnız bunlar arasında, biraz da konunun özelliğinden dolayı, ilk dönemlere ait nümizmatik, epigrafik v.s. malzeme ile arşiv vesikaları bulunmamaktadır. Bu tür malzeme ancak Yunan kolonileri çağından sonra ortaya çıkmaktadır ki, bunlar da daha çok Greklerle ilgili olup bu çalışmada ele alınan konular hakkında çok önemli bir bilgi içermemektedir. Diğer taraftan bu tür kaynaklar, bölgeye Oğuzların yönelmesinden sonra artacak ve bu çalışmada esaslı bir şekilde kullanılmaya çalışılacaktır. Osmanlı arşiv vesikaları, bu cümledendir.

Konumundan dolayı bir takım iddiaların odağı olan bölge, anılan kaynakların dışında pek çok kıymetli araştırmaya da esas teşkil etmiştir. Anthony Bryer, İ. Kılıç Kökten, M. Fahrettin Kırzıoğlu, Faruk Sümer, İsmet Miroğlu, Bahaeddin Yediyıldız ve Mehmet Bilgin'in araştırmaları bu gruptandır. Bunun yanında, Marianna Koromila, Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia, Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvili, Ali İhsan Aksamaz ve Selma Koçiva'nın araştırmalarında görüleceği gibi, büyük emek ve ciddî bir çabaya rağmen meydana getirilen bazı çalışmalarda, bir takım ön yargılar, özellikle de ideolojik yaklaşımlar ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla bunlar Yunan, Gürcü v.s. toplulukların bölgeye yönelik iddialarının birer manifestosu konumuna düşmüştür. Ona rağmen, gerekli değerlendirmeler yapıldıktan sonra bu araştırmalardan da en geniş şekilde yararlanılmaya çalışılmıştır. Başlıkta, kaynakların yanında araştırmalara da yer verilmesi bunun sonucudur.

KAYNAKLAR

Bir araştırmada kaynaklar söz konusu olduğunda, zaman içerisinde dış tesire en az açık bulunan epigrafik, nümizmatik,

diplomatik malzemenin ön plâna çıkması tabiidir. Bunlardan ilk ikisinin mahiyeti hakkında yukarıda bilgi verilmişti. Üçüncü ile ilgili olarak, Bizans sarayında yazılan genel mahiyetteki tarih kitapları haricinde, Osmanlı arşivlerinde yer alan malzemeden başka kaynak bulunmamaktadır.

a- Arşiv Belgeleri

Osmanlı öncesi dönemle ilgili olarak, Selçuklulardan günümüze arşiv malzemesi mahiyetini haiz materyal ulaşmamıştır.[1] Ancak, münşeat mecmualarından çıkarılan ve neşredilmiş bulunan[2] bazı resmî vesikadan geniş bir şekilde yararlanılmıştır. Diğer taraftan, bölgede Osmanlı hakimiyetinin başlangıcı bu çalışmanın sınırlandırıldığı dönemin sonrasını ihtiva ettiği için, doğrudan bir Osmanlı arşiv çalışmasına gerek görülmemiştir. Yalnız bu dönem bir sonuç olarak düşünüldüğünde, onu ortaya çıkaran gelişmeleri anlamayı da kolaylaştıracağından hareketle, yöreyle ilgili Osmanlı arşivlerine dayanılarak meydana getirilen eserlerden istifade edilmiştir. Bunların başında İsmet Miroğlu'nun XVI. yüzyılda Bayburt ile ilgili çalışması gelmektedir.[3] 1516 yılı tahririne dayanılarak hazırlanan bu çalışma, Osmanlı öncesi dönemde bölgeyi elinde tutan Türk beylik ve devletlerinin Bayburt'ta oluşturduğu nüfus yapısı hakkında önemli bilgiler içermektedir.

Bahaeddin Yediyıldız'ın Ordu Kazası Sosyal Tarihi[4] ve Ordu İli Yer Adları[5] çalışmaları, 1455 Canik-i Bayram tahririne göre Ordu'nun Osmanlı hakimiyetine geçtiği devirdeki demografik durumu ve Hacı Emiroğulları beyliğinin bölgedeki nüfuzu ile ilgili önemli bir kaynaktır. Aynı tahrir defterleri esas alınarak Mehmet Öz tarafından hazırlanan eser[6] ise, Ordu ve Giresun ile

---

1 Bkz., M. Fuad Köprülü, "*Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları*", **Belleten VII/27**, (Temmuz 1943), s. 401.

2 Bkz., Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar,** Ankara 1988.

3 Bkz., İsmet Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı,** İstanbul 1975.

4 Bahaeddin Yediyıldız, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, Ankara 1985.

5 Bahaeddin Yediyıldız, "*Ordu İli Yer Adları*", **TKA, XXII/1-2,** (1984), s. 20-36.

6 Mehmet Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, Ankara 1999.

Samsun'daki Türk beyliklerinin nüfus yapısını ortaya çıkarmaktadır.

Fatma Acun'un 1485 tahririni esas alarak hazırladığı çalışma,[7] Şarkî Karahisar'daki yer isimleri aracılığıyla Osmanlı öncesi dönemde bölgenin sosyal ve demografik yapısının tespit edilmesini sağlamaktadır. Feridun M. Emecen,[8] ve M. Hanefi Bostan'ın çalışmaları ise;[9] hakkında yeterli bilgi bulunmayan Hacı Emiroğulları beyliğinin son dönemi hakkında önemli bilgiler vermekte, Osmanlı hakimiyeti öncesi devirde Giresun'un nüfusu içerisinde Türkmenlerin yerini ortaya koymaktadır.

b- Genel Tarih Kitapları

Arşiv belgelerindeki bilgiler dışında, bölge hakkında önemli veriler sunan ve çeşitli dillerde yazılmış genel mahiyetteki kaynaklara bol miktarda sahibiz. Bunların başında, ilk çağdan itibaren Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler hakkında kıymetli bilgiler içeren Ermeni ve Gürcü kaynakları bulunmaktadır. Bu kaynakların dışında; Grek, Bizans, Türk, Süryani ve Arap kaynakları öne çıkmaktadır.

ba- Ermeni ve Gürcü Kaynakları

XI-XIV asırlarda Anadolu'daki Türk devletleri ile ilişkisi bulunan Ermeni ve Gürcülere ait kayıtlar, Anadolu Türklerinin tarihini aydınlatması bakımından da büyük önem taşır.[10] Türk yayılmasını kendi halklarını etkilediği yönü ile ele alan bu

---

7 Bkz., Fatma Acun, "*15. ve 16. Yüzyıllarda Şebinkarahisar ve Civarında Yerleşim Modelleri*", **Giresun Tarihi Sempozyumu** (Giresun 24-25 Mayıs 1996) **Bildiriler**, İstanbul 1997, s. 137-161.

8 Bkz., Feridun M. Emecen, "*XV-XVI. Asırlarda Giresun ve Yöresine Dair Bazı Bilgiler*", **EFD**, IV (1989), s. 157-165; Ayrıca bkz., Feridun M. Emecen, "*Giresun Tarihinin Bazı Meseleleri*", **Giresun Tarihi Sempoz yumu**, s. 19-24.

9 Bkz., M. Hanefi Bostan, "*XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazası'nın İdarî Taksimatı ve Nüfusu*", **Giresun Tarihi Sempozyumu**, s. 119-136.

10 M. Fuad Köprülü, "*Anadolu Selçukluları Tarihi'nin Yerli Kaynakları*", s. 384.

kaynaklar, verdikleri kesin bilgiler ile önemli bir yer tutmaktadır.[11]

Gürcü tarihleri arasında yer alan K'art'lis Chovreba (Gürcistan Tarihi), anonim yıllıktır,[12] XVIII. Asırda Gürcü Kralı Vakhtang'ın emri ile bir araya getirilmiştir.[13] En eski çağlardan 1469'a kadar olan kısmı, M. Brosset tarafından 1849'da Saint-Petersburg'da, ekleriyle birlikte Fransızca olarak yayımlanmıştır.[14] Günümüzde bu eserin tıpkı basımları yapıldığı gibi,[15] bazı bölümleri Gürcüce'den çevrilerek İngilizce olarak yayımlanmıştır.[16] Bu çalışmada, Brosset ve Qaukhchishvili-Vivian tarafından yayımlanan nüshalar kullanılmıştır.

K'art'lis Chovreba, Selçukluların Kafkasya hareketleri dışında, Anadolu'nun Türkleşmesi ve Türkiye Selçukluları için çok önemli bilgiler içermektedir.[17] Aynı zamanda, Makedonyalı İskender döneminde Çoruh boylarında bulunan Kıpçaklarla ilgili yegâne kaynaktır. Eserin bu konudaki önemine ilk defa Zekî Velidi Togan tarafından işaret etmiş,[18] bilahare Fahrettin Kırzıoğlu, Kıpçaklarla ilgili bu bölümü tercüme etmiştir.[19]

En eski çağlardan XIX. yüzyıla kadar Gürcistan hakkında en önemli kaynak olarak kabul edilen anonim Gürcistan tarihi,

---

11 Bkz. Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler** (nşr. Y Moran), İstanbul 1979, s. 71-72.

12 M. Fahrettin Kırzıoğlu, "*Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilayetimiz (Batum-Samsun dahil) Bölgesinde, M.Ö. VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafya'da Yaşayan Hatıraları*", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi** (Samsun 1-3 Haziran 1988) **Bildirileri**, Samsun 1990, s. 86.

13 Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I,** Ankara 1944, s. 14.

14 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, Saint-Petersburg 1849.

15 Bkz., **K'art'lis C'xovreba I-II** (nşr. S. H. Rapp), New York 1998.

16 Bkz., **The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha** (nşr. S. Qaukhchishvili-K. Vivian), Amsterdam 1991.

17 Bkz., Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1993, s. 30.

18 Bkz., A. Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş I**, İstanbul 1981, s. 257-258.

19 Bkz., M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Yukarı-Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, Ankara 1992, s. 20-21.

Kıpçaklarla birlikte başlayan Türk-Gürcü ilişkileri hususunda büyük bir önem kazanmaktadır. Makedonyalı İskender'in doğu seferi esnasında Çoruh nehri boylarında karşılaştığı Kıpçaklar hakkındaki temel bilgi kaynağı olan Gürcistan tarihi, Kimmer ve İskit yerleşmelerinin yanı sıra ilkçağda Karadeniz bölgesinde yaşayan topluluklarla ilgili olarak içerdiği bilgi sayesinde emsalsiz bir değer kazanmakta, SSCB. devrinde hazırlanan Gürcü tarihlerinde yörenin antik dönemine ilişkin ideolojik iddiaları değerlendirme noktasında bu önem daha da artmaktadır.

K'art'lis Chovreba'nın Selçuklu-Gürcü ilişkileri hakkındaki kayıtları; Oğuzların batıya göçünün Anadolu'da yaşayan Hıristiyan halklar üzerindeki etkisini, Gürcü bakış açısından görme imkânı sağladığı gibi, Osmanlılara kadar uzayan evrede Güney Kafkasya ve Karadeniz bölgesinde Türk yerleşmesinin mahiyeti konusunda da büyük önem arz eder. Karahan idaresindeki altmış bin Türkmen'in, Moğolların önünden kaçarak Doğu Karadeniz bölgesini yurt tutması ile ilgili bilgi, buna örnektir. IV David devrinde Atrak kumandasındaki Kıpçakların Gürcistan'a gelmesi ile başlayan süreçte, XII. yüzyılda Gürcülerin dışa açılma politikasında bu Türk kavminin etkileri hakkında bilgi veren en önemli kaynak olan bu çalışma, aynı zamanda 1204'te kurulan Trabzon Rum Devleti'nin hakim olduğu saha hakkında Bizans ve Türk kayıtlarında geçen malumatları değerlendirme imkânı bulunabilen yegâne eserdir.

Aslen Urfalı bir rahip olup XI. asrın sonunda ve XII. asrın ilk yarısında bu şehirde yaşamış olan Mateos'un yazdığı vekayinâme, 952'den 1136 yılına kadar geçmiş olayları içerir. Eser; müellifin öğrencisi olduğu sanılan Grigor adlı bir papaz tarafından 1137'den 1163 senesine kadar ulaştırılmıştır.[20] Türklerin Anadolu'ya geldiği dönemle ilgili en önemli Ermeni kaynağı olan Mateos, Çağrı Bey'in 1018 akınından 1136 yılına kadar cereyan eden olaylar hakkında oldukça kapsamlı bilgi vermektedir. Bu devirdeki olayların çoğuna şahit olan müverrih, yaşamadığı olayları da tanıklarından dinlemiştir.[21] Eserin 1850 ve 1869'da

---

20 Bkz.,Hrand D. Andreasyan, "*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*", **TD, I/1-2,** (1950), s. 102.

21 O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 30.

Kudüs'te, 1898'de Eçmiazin'de Ermenice nüshası,[22] 1858'de ise Dulaurier tarafından Fransızca tercümesi yayımlanmış,[23] Papaz Grigor'un zeyli ile birlikte, Hrand d. Andreasyan tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.[24] Bu çalışmada, yukarıda anılan Türkçe çeviri kullanılmıştır.

Urfalı Mateos'un kayıtları, Çağrı Bey'in batı seferi ile birlikte önem kazanmaktadır. 1048 yılından itibaren Doğu Anadolu'da cereyan eden Bizans-Selçuklu mücadelesini yakından takip eden müverrih, Tuğrul Bey dönemine gelindiğinde bölgedeki Bizans askerî gücünün çöküşüyle ilgili önemli bilgiler nakletmektedir. Danişmendlilerin Anadolu'daki faaliyetlerine de yer ayıran Mateos, kuzeydeki bölgeyi Türklere açan bu Türk beyliğinin diğer Türk teşekkülleri, Haçlılar ve Bizanslılarla ilişkilerinden sözetmektedir.

Doğu Karadeniz bölgesine yerleştikleri bilinen Türk, ya da Türklerle akrabalığı söz konusu olan topluluklar hakkında, Victor Langlois tarafından yayımlanan Ermeni tarihleri büyük önem taşımaktadır. Saint Gregoire'de Kimmerler hakkında yer alan bilgiler, [25] Kapadokya'yı ele geçiren bu topluluk hakkında ilk dönem Ermeni tarihleri içerisinde ayrıcalık kazanmasını sağlar. Moise de Khoren'in kayıtlarında,[26] Gürcülerin Klarcet adını verdiği bölgenin, İskitlere verilen Gog kökenli bir isim olan Gghardch olarak adlandırılması, bu yörede yaşadıkları bilinen Klarc halkının Türk, ya da Türklerle akraba bir topluluk olabileceği yönündeki iddiaları desteklemesi açısından büyük önem arz etmektedir. Elisée Vartabet'te geçen,[27] Gog-Magog olarak anılan İskitlerin, Türkistan'la ilişkili bir topluluk olduğu tarzındaki bilgi dikkate değerdir.

---

22 Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi** (1098-1118) I, Ankara 1990, s. XXXIV

23 A. Zeki Velidî Togan, **Tarihte Usûl**, İstanbul 1985, s. 230.

24 Bkz., **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987.

25 Bkz., Victor Langlois, **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie II**, Paris 1879, s. 21-44.

26 Bkz., V Langlois, **Collection ... II**, s. 53-175.

27 Bkz., Victor Langlois, Collection II, s. 183-251.

Stephannos Orbelian (Etienne Orpelian) tarafından kaleme alınan Sünik (Karabağ) Vilayeti Tarihi, Türk tarihi açısından önem arz eden Ermeni kaynaklarından birisidir.[28] XIII. asır ortalarında Karabağ'da doğan yazar, 1285'te Karabağ başpiskoposu olmuş, bu dönemden sonra, mevkisi ve vazifeleri yanında mensubu bulunduğu ailenin tarihini yazmak için eserini kaleme almıştır. Ermenice metni 1859'da basılan eser, çeşitli dillere çevrilmiştir.[29] Bu çalışmada, M. Brosset tarafından yayımlanan nüsha[30] kullanılmıştır.

Orbelyan hanedanı merkezli olarak hazırlanan Orbelyanlar Tarihi, daha ziyade Ermenistan ve Gürcistan'da meydana gelen olaylar hakkında bilgi vermektedir. Bu eseri Türk tarihi açısından önemli kılan, Kimmer ve Sakaların yayıldıkları alan hakkındaki kayıtla birlikte Güney Kafkasya, Ermenistan ve Doğu Anadolu'ya yerleşen göçmen kavimlerle ilgili olarak içerdiği bilgilerdir. Melikşah'ın Ermenistan'a girişi, Alp Arslan'ın Kars'ı alması, IV David döneminde Gürcülerin dışa yayılma siyaseti ve ülkesine getirttiği Kıpçakların bundaki rolü, Trabzon Rum Devleti'nin kuruluşu, çevresindeki Hıristiyan devletlerin Komnenoslara bakışı, Harzemşahların Gürcistan'ı almaları, Moğol istilasının Doğu Anadolu'daki Hıristiyan topluluklarına etkileri hakkındaki önemli kayıtlar Orbelyanlar Tarihi'ne büyük önem kazandırmaktadır. Gürcü Kralı Giorgi devrinde Kubasar'ın yardımı ile Orbelyan hakimiyetinin ortadan kaldırılmasının anlatıldığı bölümde, Kıpçakların o dönem Gürcistan'ında sahip oldukları askerî ve siyasî nüfuzun anlatıldığı kısım ise, başka hiç bir kaynakta rastlanılamayacak önemde tasvirler içermektedir.

XIII. asır Ermeni müellifleri içerisinde önemli bir yere sahip olan müverrih Vardan, Hülagu'nun huzuruna davet edilecek kadar meşhur olmuştur. Doğum ve ölüm tarihleri belli olmayan yazar, Hağbat manastırında rahip olarak görev yapmıştır. Dinî ve coğrafî eserlerinin yanı sıra, şöhretini borçlu olduğu Cihan Tarihi isimli bir çalışması da bulunmaktadır. Eserin 889-1269 tarihleri arasında şark eyaletleri ve Anadolu'da gerçekleşen olaylarla ilgili

---

28 A. Z. V Togan, **Tarihte Usûl**, s. 231.

29 H. D. Andreasyan, "*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*", s. 419-423.

30 Stephannos Orbelian, **Histoire de la Siounie I-II** (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1864- 1866.

kısımları, özellikle de yazarın tanıklığı nedeniyle önem kazanan Moğol istilası devri, Türklerin Anadolu'daki faaliyetleri ile ilgili bölümüdür.[31] Bu yüzden Anadolu'nun fethi döneminde ismi anılmaya layık eserler içerisindedir.[32] Eduard Dulaurier tarafından Fransızca'ya çevrilen eser, bu nüshadan M.K. Ayas'ın tercümesiyle Türkçe olarak yayımlanmıştır.[33] Hrand D. Andreasyan, Vardan'ın tarihini 1937'de ayrıntılı bir şekilde tekrar yayımlamıştır.[34] Bu çalışmada her iki tercüme de kullanılmıştır.

Müverrih Vardan'ın Anadolu'daki Türk faaliyetleri ile ilgili önemi, Moğollar'ın bölgeye yönelmesinden sonra başlar. Zira, yazarın Malazgirt Savaşı öncesindeki dönemde gerçekleşen hadiseler hakkında naklettiği bilgilerde, Çağrı Bey'in batı seferinde ve Danişmendlilerin 1100'de Haçlılarla savaşında olduğu gibi, kronolojik yanlışlıklar görüldüğü gibi olaylara karışan şahısların isimleri de farklıdır. Ancak Moğol istilası dönemine şahit olması bakımından önem kazanan Vardan, Moğolların Gürcistan ve Doğu Anadolu'daki faaliyetleri hakkında Türk kaynaklarında eksik kalan kısımları tamamlamakta ve çok değerli bilgiler nakletmektedir.

Okçu Milletin Tarihi isimli eseri ile XIII. asır Ermeni tarihçileri içerisinde önem kazanan Aknerli Grigor, 1240-1273 yılları arasında Moğolların Doğu Anadolu'daki faaliyetlerini anlatır. Bu eserin çeşitli dillere çevirisi yapılmış,[35] Hrand D. Andreasyan tarafından da Türkçe'ye kazandırılmıştır.[36] Bu çalışmada adı geçen neşir kullanılmıştır. Moğolların Gürcistan'da yaptığı tahribat hakkında önemli bilgiler veren Grigor, Doğu Karadeniz bölgesine yayılmaya çalışan Gürcülerin bu dönemde içinde bulunduğu siyasî, askerî ve sosyal ortamı ayrıntılı bir biçimde yansıtmaktadır.

---

31 H. D. Andreasyan, "*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*", s. 401-405.

32 M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, s. 13.

33 Bkz., Eduard Dulaurier, *"Ermeni Müverrihine Göre Moğollar Vardan'ın Umumî Tarihinden Müstahrec"* (nşr. M.K.Ayas), **TM, V**, (1936), s. 27-48.

34 Müverrih Vardan, "*Türk Fütuhatı Tarihi*" (nşr. H.D.Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi I-II** (1937), s. 153-255.

35 H. D. Andreasyan, "*Türk Tarihine Aid Ermeni Kaynakları*", s. 418-419.

36 Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi** (nşr. H.D.Andreasyan), İstanbul 1954.

bb-Grek ve Bizans Kaynakları

Karadeniz hakkında, içerisinde bilgi bulunan Grek kaynaklarının ilki, M.Ö. VI. yüzyılın başında Doğu Karadeniz bölgesine gezi yaptığı bilinen Karyandlı Skylax'tır. Alexandre Baschmakoff tarafından Grekçe özgün nüshası ile birlikte Fransızca olarak neşredilen bu eser,[37] Fahrettin Kırzıoğlu tarafından Türk ilim alemine tanıtılmıştır,[38] Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar hakkında önemli bilgiler içermektedir.

M.Ö. 430-350 yılları arasında yaşayan Atinalı tarihçi ve yazar Ksenophon, Pers tahtında hak iddia eden Kyros'un hizmetine girmiştir.[39] M.Ö. 401 yılında, İran tahtını ele geçirmek üzere Babil yakınlarında yapılan savaşta yenilen orduda bulunan Ksenophon, Doğu Anadolu ve Karadeniz üzerinden ülkesine döndüğünde, Anabasis isimli kitabını hazırlamıştır.[40] Bu eser, T. Gökçöl tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir,[41] Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar hakkında önemli kayıtlar içermektedir. Özellikle Çoruh boylarındaki İskit toplulukları ile ilgili bölümü,[42] Ksenophon'un kitabını, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk yerleşimi hakkında daha da önemli hale getirmektedir.

M.S. II. yüzyılda yaşayan tarihçi Arrianus, senatör ve vali olarak Roma İmparatorluğu'nda görev almış,[43] M.S. 130'lu yılların başında, Kapadokya valisi olarak Karadeniz bölgesine bir

---

37 Bkz., Alexandre Baschmakoff, **La Synthese Des Periples Pontiques,** Paris 1948, s. 62-79. Baschmakoff bu çalışmasında, tercümesini yaptığı seyahatnameler hakkında geniş bir tanıtım ve eserlerin genel değerlendirmesini yapmıştır. Yazarın Karadeniz'in etnik yapısı ile ilgili başka bir araştırması daha bulunmaktadır. Bkz., Alexandre Baschmakoff, **Cinquante Siecles D'evolution Ethnique Autour de la Mer Noire**, Paris 1937.

38 Bkz., M. F. Kırzıoğlu, "*Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve* ", s. 86-87.

39 Bülent İplikçioğlu, **Eskibatı Tarihi I Giriş, Kaynaklar, Bibliyografya**, Ankara 1997, s. 369.

40 Bkz.,**Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon** (nşr.V.Usta), Trabzon 1999, s.13.

41 Ksenophon, **Anabasis** (nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1984.

42 Ksenophon'un Çoruh boylarındaki İskit toplulukları hakkındaki kayıtlarının genel bir değerlendirilmesi için bkz., M. F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. 193-200.

43 B. İplikçioğlu, **Eskibatı Tarihi I**, s. 350-351.

seyahat yapmıştır.[44] Bu gezi sonucu İmparator Adrianus'a sunduğu rapor[45] ve ona izafe edilen[46] Anonim Seyahatname, Alexandre Baschmakoff tarafından Grekçe özgün nüshası ile birlikte neşredilmiştir.[47] Arrianus'un kayıtları, Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklarla ilgili büyük önem taşımaktadır.

M.Ö. 484-425 yılları arasında yaşamış olan ve tarihin babası olarak kabul edilen Bodrumlu tarihçi Herodotus, Doğu Akdeniz bölgesine yaptığı geziler neticesinde Pers savaşlarını konu alan eserini yazmıştır. Bu eserin çeşitli dillere çevirileri yapılmış,[48] M. Özmen tarafından Herodot Tarihi ismiyle Türkçe olarak neşredilmiştir.[49] İlkçağda Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan halklar hususunda mühim bilgiler veren Herodotus, Kimmer ve İskitler hakkındaki kayıtları ile Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Orta-asyalı bu topluluklar konusunda büyük önem kazanmaktadır.

M.Ö. 64-M.S. 19 yılları arasında yaşayan Amasyalı coğrafyacı Strabon, Roma'da öğrenim görmüş, tüm Akdeniz dünyasını yakından tanıyacağı geziler neticesinde, tarihî ve mitolojik bilgiler de ihtiva eden Geographika eserini yazmaya başlamış,[50] M.Ö. 5 yılına doğru tamamlamıştır.[51] Bu eser, A. Pekman tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.[52] Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklarla ilgili mühim bilgiler içeren eser, Kimmer ve İskitler hakkındaki kayıtları sebebiyle daha büyük bir önem kazanmaktadır.

Grek kaynakları içerisinde, Kral III. Aleksios döneminde saray tarihçisi olan Michael Panaretos'un Chronique de Trebizonde adlı eseri, Trabzon Rum Devleti hakkındaki en önemli kaynaktır. Batı dillerine çevrilmiş iki baskısı bulunan kitabın Fransızca nüshası

---

44 Ahmet Mican Zehiroğlu, **Antik Çağlarda Doğu Karadeniz**, İstanbul 2000, s. 64.

45 Bkz., A. Baschmakoff, **La Synthese Des Periples Pontiques**, s. 80-107.

46 Bkz., M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Kıpçaklar,** s. 185.

47 Bkz., A. Baschmakoff, **La Synthese Des Periples Pontiques**, s. 108-161.

48 B. İplikçioğlu, **Eskibatı Tarihi I**, s. 356-357.

49 Bkz., Herodotos, **Herodot Tarihi** (nşr. M. Ökmen), İstanbul 1991.

50 B. İplikçioğlu, **Eskibatı Tarihi I**, s. 439-440.

51 A. Mican Zehiroğlu, **Antik Çağlarda Doğu Karadeniz**, s. 48.

52 Bkz., Strabon, **Coğrafya, Kitap XII, Bölüm I-II-III** (nşr. A. Pekman), İstanbul 1969.

M. Brosset tarafından tercüme edilmiş ve Lebeau'nın Bizans tarihi eserine ilave olarak konulmuş,[53] Grek-Türkmen ilişkilerini konu alan bölümü ise, A. Bryer tarafından İngilizce'ye çevrilmiştir.[54]

Panaretos kroniği, Eretnalılar ve Mutahharten'in Erzincan Emirliği hakkında önemli bir kaynaktır.[55] Ancak esere asıl önemini kazandıran, Trabzon Rum Devleti'nin çevresindeki Türk beylik ve devletleriyle münasebetleri konusundaki kayıtlarıdır. Komnenos hanedanı hakkındaki bilgileri II. John zamanından itibaren başlayan çalışmada özellikle III. Aleksios'un hakimiyet döneminde meydana gelen olaylara bizzat şahit olan müverrih, Türk ilerlemesi ve imparatorun bu durum karşısında izlediği politika hakkında tek bilgi kaynağıdır. 1297'den itibaren Ünye'den doğuya doğru genişlemeye başlayan Türkmen baskısı, 1301'de imparator Aleksios'un Giresun zaferi, 1313'ten itibaren Hacı Emir beyliğinin Trabzon üzerine yaptığı akınlar, 1336 yılından başlamak üzere Akkoyunlular ile akrabalık kurulmasına kadar devam eden Türkmen seferleri, Komnenos hanedan ailesinin Hacı Emir ve Taceddinoğulları beyliklerine kız vererek batı sınırlarını güven altına almaya çalışması, krallığın Çepnilerle mücadeleleri Panaretos tarafından birinci elden bilgi sahibi olunan belli başlı konulardır. Bölge üzerine hazırlanmış bir çok araştırmaya kaynak olan Panaretos kroniği, şehirdeki Türkmen tahribatını resmi bir tarihçinin ağzından aktarması nedeniyle bazen mübalağalı ifadeler taşımasına rağmen, yine de XIV yüzyılda Trabzon ve çevresi hakkında tartışmasız en önemli eserlerden birisidir.

Bizans kaynakları içerisinde Cedrebus'un başladığı çalışmayı devam ettiren Skylitzes, Mihael Attalites ve Anna Komnena, XI. yüzyılın sonlarında Türklerin Anadolu'daki faaliyetleri ile ilgili önemli kayıtlar içermektedir.[56] Genellikle İslam tarihçilerine göre daha zayıf olan Bizans tarihçileri, kendilerine mahsus bir zihniyet ve imparatorluk gururu ile Selçuklular karşısındaki mağlubiyetlerini ve aleyhlerindeki antlaşmaları kendilerine göre tefsir etme-

---

53 Bkz., Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX, Paris** 1836, s. 482-509.

54 Bkz., Anthony Bryer, "*Greeks and Türkmens*" **The Empire of Trebizond and the Pontos**, London 1980, s. 143-148.

55 Bkz., Yaşar Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II**, Ankara 1989, s. 249-251.

56 Bkz., C. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, s. 72.

lerine rağmen, Türkiye Selçukluları açısından birinci derecede öneme sahiptir.[57]

Mihail Attalites, Bizans sarayında itibarlı bir mevkie sahiptir ve 1034'ten 1074'e kadar meydana gelen olayların canlı tanığı olarak tasvir etmektedir. İmparatorluk içindeki askerî gruba yakın olan Attalites, Romen Diyojen zamanını çok yakından görmüş bir kişi olarak nakletmektedir.[58] Yazdığı eser, Malazgirt savaşı sonrası dönem için önemli bir kaynaktır.[59] Xavier Jacob tarafından Fransızca olarak yayımlanmış,[60] bu çalışmada, yukarıda bahsedilen nüshası kullanılmıştır.

Tuğrul Bey döneminde Gürcistan'a yapılan seferin Bizans üzerindeki yansımaları hakkında bilgi veren Attalites, Türkmenlerin Şarkî Karahisar'a akın düzenlemesi ve Malazgirt savaşından önce bu kentin Romen Diyojen tarafından tekrar zapt edilmesi hakkında önemli kayıtlara sahiptir.

Yüksek bir Bizans memuru olan Ioannes Skylitzes, XI. yüzyıl sonunda, 811'den 1057 yılına kadar uzanan bir kronik kaleme almıştır. Bu eserin en önemli kısımları, zamanımıza kadar intikal etmemiş kaynaklara dayanarak bilgi naklettiği bölümleridir. II. Basileios döneminde gerçekleşen olaylar hakkında önemli kayıtlara sahip olan eserin orijinal metni bugüne kadar neşredilmemiştir.[61] Xavier Jacob tarafından yayımlanan [62] ve bu çalışmada kullanılan nüshada müverrih, 1071'den önce Türklerle Bizanslılar arasında gerçekleşen çatışmalar hakkında ayrıntılı bilgi vermektedir. Diğer taraftan, Alp Arslan'ın 1054 seferinden sonra doğu sınırını güven altına almaya çalışan Bizans imparatorunun Frank askerlerini Doğu Karadeniz bölgesine sevk etmesi, Şarkî Karahisar üzerindeki Türk baskısı hakkındaki kayıtları, Malazgirt öncesi dönemde Selçukluların bölgedeki nüfuzunu göstermesi açısından büyük önem taşımaktadır. Ancak bu olumlu taraflarının yanı sıra, müverrihin hadiselerin gerçekleştiği zamanı kayıtlarında

---

57 O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 29.

58 Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi** (nşr. F. Işıltan), s. 294.

59 Bkz., Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi I** (nşr. F. Işıltan), Ankara 1989, s. 52.

60 Bkz., **Les Turcs Au Moyen-Age** (nşr. X. Jacob), Ankara 1990, s. 9-66.

61 G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 197-198.

62 Bkz., **Les Turcs Au Moyen-Age,** s. 67-129.

belirtmemesi, eserindeki en büyük eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

Bizans İmparatoru Aleksios Komnenos'un kızı olan Anna'nın kaleme aldığı eser, XI. yüzyılın son dönemi hakkındaki en önemli kaynakların başında gelmektedir. B. Leib'in Fransızcasını 1937-1945 tarihleri arasında neşrettiği bu eser, pek çok dile çevrilmiş,[63] Türkçe neşri ise Alexiad ismiyle B. Umar tarafından yapılmıştır.[64] Pek çok tercüme hatasına rağmen, adı geçen Türkçe çeviri bu çalışmada kontrollü olarak kullanılmıştır.

Malazgirt Savaşından sonra Türklerin Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri hakkında ayrıntılı bilgiler veren Anna Kommena, 1075'te Trabzon'u Türklerden geri alan ve Bizans'a karşı bağımsızlığını ilân eden Theodore Gabras'la ilgili olarak da önemli kayıtlar tutmuştur. Danişmendliler ve Türkiye Selçukluları hakkında Bizans'la ilişkileri doğrultusunda bilgiler veren Anna, Şahinşah ile antlaşmada olduğu gibi, bazen olayları farklı boyutlarda anlatmaktadır ki bu tavır, babası hakkındaki değerlendirmelerinde aşırıya kaçmasından kaynaklanmış olmalıdır.[65] Buna rağmen, XI. yüzyılın sonunda Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkler konusunda Alexiad'ın büyük önemi vardır.

1185-1204 arasında Bizans sarayında önemli mevkilere ulaşan Niketas Khoniates'in eseri, ilk defa Hieronylus Wolf (1516-1580) tarafından yayımlanmıştır.[66] Çeşitli dillere çevirileri yapılan eserin Ioannes ve Manuel Komnenos dönemleri ile ilgili kısmı, Türkçe'ye de çevrilmiştir.[67]

Eserinde naklettiği olayların çoğuna tanık olan Niketas Khoniates, XII. yüzyılda, bilhassa Selçuklu Sultanı Mesud (1116-1155) devrinde Türkiye'nin durumu, Bizans-Danişmendli mücadeleleri ve İmparator Manuel'in Selçuklular ile Danişmendliler arasındaki çekişmeyi artırma çabaları hakkında önemli bilgiler vermektedir.

---

63 Bkz., I. Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi I,** s. XLI.

64 Bkz., Anna Kommena, **Alexiad** (nşr. B. Umar), İstanbul 1996.

65 Bkz., S. Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi I**, s. 55 nu 9.

66 G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 2.

67 Niketas Khoniates, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)** (nşr. F. Işıltan), Ankara 1995.

1018'de İstanbul'da doğan ve aynı asrın son çeyreğinde ölen Mikhail Psellos, zamanının en büyük bilgini unvanını alan önemli bir şahsiyettir.Bizans sarayında önemli mevkilerde bulunan yazar, zamanının tarihini en yakından müşahede etmekle kalmamış, çevresinde olup bitenleri bütün ayrıntısı ile kaleme de almıştır.[68] II. Basileios'un 976'da tahta çıkışından 1077 yılına kadar olan yüz yıllık dönemi içeren bu Bizans kaynağı, Işın Demirkent tarafından Türkçe'ye çevrilmiştir.[69] Genel olarak Bizans sarayında gelişen olayları ve imparatorların şahsî özelliklerini ayrıntılı bir biçimde anlatan yazar, devletin dış ilişkileri konusuna fazla değinmez. Bununla birlikte, Alp Arslan zamanındaki yağma akınlarının sonuçları, Türk ilerlemesi karşısında Gürcistan'daki durum ve Şarkî Karahisar'daki Bizans askerî gücü konusundaki kayıtları önemlidir.

bc-Türk Kaynakları

Bezm u Rezm eserinin yazarı olan Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, 1394'te Timurluların elinden kaçarak Kadı Burhaneddin'e sığınmış,[70] onun adına kaleme aldığı kitabını, 1398'de tamamlamıştır.[71] 1928'de M. F. Köprülü tarafından tıpkı basımı yayımlanan bu eser, 1941'de ise H. H. Giesecke tarafından Almanya'da basılmış,[72] Mürsel Öztürk tarafından 1990'da Türkçe'ye çevrilmiştir.[73]

Bezm u Rezm, Kadı Burhaneddin'in şahsiyeti ve faaliyetleri hakkında yazılmış en önemli kaynaktır.[74] Aynı zamanda, Moğol idaresi sonrası dönemde Türkiye tarihi hakkındaki önemli kaynaklardan birisidir. Kadı Burhaneddin'in Eretna Devleti'ne vezir olmasından sonraki devirden itibaren XIII. yüzyılın sonu, XIV asrın başında Anadolu'nun siyasî durumu en açık şekilde bu

---

68 Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 293.

69 Bkz., **Mikhail Psellos'un Khronographia'sı** (nşr. I. Demirkent), Ankara 1992.

70 Bkz., Tahsin Yazıcı, "*Aziz b. Erdeşîr Esterâbâdî*", **DİA XI,** (1995), s. 438.

71 Bkz., Halil Edhem, **Kayseri Şehri** (nşr. K. Göde), Ankara 1982, s. 145.

72 M. Fuad Köprülü, "*Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları*", s. 380, nu:2.

73 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm** (nşr. M. Öztürk), Ankara 1990.

74 Bkz., Yaşar Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II**, s. 25.

eserde tasvir edilmektedir. Eretnalıların son dönemindeki iç mücadeleler, başta Amasya emiri Hacı Şadgeldi ve Şarkî Karahisar emiri Kılıç Arslan'ın ortadan kaldırılması sonucu Kadı Burhaneddin'in bağımsızlığını ilan etmesi Esterâbadî tarafından bütün ayrıntısı ile anlatılır.

Bezm u Rezm'in Erzincan emirliği ve Canik beyliklerinin sahip olduğu asker sayısı ile ilgili kayıtları esere; "bu konuda bilgi bulunan tek Türk kaynağı" olma ayrıcalığını kazandırmaktadır. Moğol istilası sonrasında Türkiye'de kurulan beylikler arasında üzerinde pek durulmayan ve genellikle önemsiz siyasî teşekküller olarak kabul edilen Canik beyliklerinin XIV yüzyılın ilk yarısında Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesinde ne derecede önemli bir rol üstlendiği Esterâbadî'nin kayıtlarında bütün açıklığı ile ortaya çıkmaktadır.

Kadı Burhaneddin'in Osmanlı Devleti, Erzincan emirliği ve Canik beylikleri ile ilişkilerinii ayrıntılı bir şekilde ele alan müverrih, aynı zamanda XIV yüzyılda Doğu Karadeniz bölgesinin siyasî ve demografik yapısı hakkında hiçbir yerde bulunamayan bilgiler nakletmektedir. Diğer taraftan aynı dönemin önemli bir kaynağı olan Panaretos kroniğinde yer alan kayıtların doğruluk derecesi, Bezm u Rezm'deki bilgiler ile kontrol edilebilmektedir. Eserin en büyük kusuru ise, kronoloji hususunda gerekli özenin gösterilmemiş olmasıdır.

İbn Bibi'nin El Evamirü'l-Ala'iye Fi'l-Umuri'l-Ala'iye eseri, XII. yüzyılın sonu ile XIII. asır boyunca, Anadolu'daki Türk teşekkülleri hakkında önemli bir çalışmadır.[75] Ayrıca, Türkiye Selçuklularının en mühim kaynağıdır.[76] Bununla birlikte, çok defa hadiselerin tarihini vermediği ve bazen de kronolojik sırayı takip etmediği için yanılmalara neden olmuştur.[77] Ch. Schefer tarafından 1889'da batı ilim alemine tanıtılan İbn Bibi'nin eseri, 1903'te Th. Houtsma tarafından Fransızca olarak yayımlanmış, Türkçe tercümesi ise 1942'de yapılmıştır.[78] 1956'da A. Erzi tara-

---

75 M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,** s. 9.

76 M. Şemseddin Günaltay, **İslam Tarihinin Kaynakları,** İstanbul 1991, s. 418.

77 O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,** s. 27-28.

78 M. F. Köprülü, "*Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları*", s. 380, nu:1.

fından tıpkı basımı yayımlanmış,[79] 1996'da M. Öztürk yeniden Türkçe'ye çevirmiştir.[80] Bu çalışmada, yukarıda ismi geçen çeviri kullanılmıştır.

Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasından Gıyaseddin Mesud'un 1280 yılında Kırım'dan İlhanlı hanının yanına gelerek Diyarbakır ve çevresini ikta almasına kadar Türkiye Selçuklu Devleti tarihinin en önemli kaynağıdır. Çağdaşı müverrihlere nazaran döneminde meydana gelen hadiseleri daha ayrıntılı bir şekilde kaydeden İbn Bibi, Anadolu'da siyasî birliğin kurulması esnasında Türk beylikleri ile Selçuklular arasında meydana gelen mücadeleleri en ince ayrıntısına kadar tasvir ettiği gibi, Doğu Karadeniz bölgesinin Türkiye Selçuklu Devleti hakimiyetine girmesini de bütün açıklığı ile kaydetmektedir.

Trabzon Rum Devleti ve Gürcülerin topraklarını batıya doğru genişletme gayretleri karşısında Selçuklu sultanlarının izledikleri strateji, saraya yakın bir kişi olması dolayısıyla çağdaşı müverrihlerde görülemeyecek ayrıntılarla İbn Bibi'nin kayıtlarında yer almaktadır. Komnenosların Sinop ve Samsun'u ele geçirerek Karadeniz ticaretini kontrol etme çabaları, Gürcülerin Artvin'den güneye doğru uzanan hatta hakim olma politikası ve Selçuklu idarecilerin bunlara karşı aldığı önlemler İbn Bibi'nin yazdıklarından bütün açıklığı ile takip edilebilir. Bunlara ilave olarak Çepnilerin, 1277 yılında Sinop'ta ortaya çıkması ile ilgili kayıt ve Moğol hakimiyeti döneminde Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkmen gruplarının devlete bakış açılarının yansıtıldığı kısımlar, çağdaşı kaynaklar tarafından üzerinde pek durulmayan konular olduğu için oldukça önemlidir. Bu olumlu yönlerin yanı sıra, İbn Bibi'nin bütün ayrıntısı ile anlattığı pek çok hadisenin ne zaman gerçekleştiği konusunda tarih belirtmemesi şaşırtıcıdır.

Kerîmüddin Mahmud Aksarayî'nin İlhanlı hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın Anadolu valisi Timurtaş'a sunduğu Müsâmeretü'l-Ahbâr eseri, Barthold tarafından ilim alemine

---

79 Bkz., Nâsıru'd-Din Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Câferî er-Rugedi İbn Bîbî, **El Evamirü'l-Ala'iyye fi'l- Umuri'l-Ala'iye** (nşr. A.S.Erzi), Ankara 1956.

80 Bkz., El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye I-II** (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996.

tanıtılmıştır.[81] Anadolu beyliklerine ait kısımları, 1928'de F. Köprülü tarafından neşredilmiş,[82] Z. V Togan'ın 1931'de yazdığı bir makale ile birlikte,[83] Türk ilim adamları tarafından kullanılmaya başlanmıştır.

Müsâmeret ül-Ahbâr, XIII. asrın ikinci yarısından Moğol valileri dönemine kadar olan dönem hakkında geniş bilgi içermektedir.[84] Moğol idaresinde Anadolu'nun geçirdiği buhran devresi için yegane kaynak sıfatını kazanacak bir ehemmiyet taşımaktadır.[85] Aksarayî'nin divan hizmetinde bulunması dolayısıyla bazı olaylara doğrudan veya dolayılı yollardan şahit olması, eserin üçte ikisini teşkil eden son kısımda yazdıklarının değerini artırmaktadır.[86] Ayrıca, Anonim Selçukname ile birlikte, Nişâpurî'nin rivayetlerini değerlendiren diğer bir Anadolu kaynağı olması bakımından, eser büyük önem kazanmaktadır.[87] 1944'te önsöz ve ilavelerle birlikte O. Turan tarafından tıpkı basımı yapılmış,[88] 1943'te M. N. Gençosman ve F. N. Uzluk tarafından Türkçe'ye çevrilmiş,[89] ancak bu nüshadaki bazı yanlışlıklar üzerine, M. Öztürk tarafından yeniden neşredilmiştir.[90] Bu çalışmada adı geçen son çeviri kullanılmıştır.

Müsâmeret ül-Ahbâr, Hz. Muhammed'in hayatı, Hulefâ-i Raşidin, Emevi ve Abbasi halifeleri ile Büyük Selçuklu Devleti'nin tarihi hakkında bir girişten sonra, kuruluştan İlhanlı valisi emir

---

81 Müsâmeret ül-Ahbâr **Moğollar Zamanında Türkiye Selçukluları Tarihi** (nşr. O. Turan), Ankara 1944, s. 28.

82 Bkz., Köprülüzade Mehmed Fuad, "*Anadolu Beylikleri Tarihine Ait Notlar*", **TM II**, (1928), s. 1-32.

83 Bkz., Ahmet Zeki Velidî, "*Moğollar Devrinde Anadolu'nun İktisadî Vaziyeti*", **Türk Hukuk ve İktisat Tarihi Mecmuası I**, (1931), s. 1-42.

84 Bkz., M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, s. 10.

85 O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 28.

86 M. F. Köprülü, "*Anadolu Selçuklu Tarihi'nin Yerli Kaynakları*", s. 389.

87 Claude Cahen, "*Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı*" (nşr. N. Kaymaz), **TAD VII/12-13**, (1969), s. 217.

88 **Müsâmeret ül-Ahbâr** (nşr. O. Turan), Ankara 1944.

89 Kerimüddin Mahmud Aksarayî, **Müsameret al-Ahyar Selçukî Devletleri Tarihi** (nşr. M.N. Gençosman-F.N. Uzluk), Ankara 1943.

90 Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr** (nşr. M. Öztürk), Ankara 2000.

Timurtaş'ın Anadolu'daki faaliyetlerine kadar olan dönem için Türkiye Selçuklu tarihinin en önemli kaynaklarından birisidir. Naklettiği hadiseleri, muasırı İbn Bibi kadar ayrıntılı bir şekilde kaydetmemekle birlikte, özellikle olayların vuku bulduğu tarihleri belirtmesi ile diğer kaynaklardan farklılaşmaktadır. Büyük Selçuklu Devleti ve Türkiye Selçuklularının ilk döneminde Anadolu ile Gürcistan'da gerçekleşen olaylar hakkında İbn Bibi ve Anonim Selçuknâme'de bulunamayan bilgileri içeren eser, 1280 senesinden sonraki olaylara ilişkin en önemli bilgi kaynağıdır. Anadolu'daki Türkmen gruplarının Moğol idaresine bakışı, ülkede baş gösteren ayaklanmalar, İlhanlı valilerinin Anadolu'daki faaliyetleri ve bu dönemde Doğu Karadeniz bölgesi hakkındaki kaynaklarda yeterince bilgi bulunmaması, bu konularda Aksarayî'nin kayıtlarına daha da önem kazandırmaktadır.

Türkiye Selçuklularına dair diğer önemli bir kaynak olan Anonim Selçuknâme, II. Alaeddin Keykubad'a sunulmuştur.[91] Aksarayi'nin yanı sıra Nişâpurî'nin rivayetlerini de değerlendiren önemli bir eserdir.[92] Selçukluların nesli ve Büyük Selçuklu hükümdarları hakkında bir girişten sonra 1341 senesine kadar uzanan dönemde Türkiye Selçuklu tarihinin en önemli kaynaklarından birisidir. Naklettiği hadiselerde bazen muasırı eserlerden farklı kayıtlara rastlanılan Anonim Selçuknâme, I. Kılıç Arslan'ın Tiflis'i aldığı, Alaeddin Keykubad'ın Gürcü hükümdarı Ergu'yu bozguna uğrattığı, II. Gıyaseddin Keyhüsrev'in Ermeniler üzerine sefere çıkan orduya komuta ettiği gibi rivayetleri diğer kaynaklar tarafından doğrulanmayan bir eserdir. Bununla birlikte, İbn Bibi tarihinin sona erdiği dönemden sonraki kayıtları ile önem kazanmakta, ara sıra Aksarayî ile ters düşmesine rağmen, 1291'de Geyhatu'nun Anadolu'ya gelmesi ve III. Alaeddin Keykubad'ın tahta çıkması gibi hadiselerde ondan daha ayrıntılı bilgi vermektedir. 1298-1341 arasındaki dönemle ilgili kayıtları daha çok olayların gerçekleştiği sene ile sınırlı olan Anonim Selçuknâme, bu eksikliğine rağmen Moğolların Anadolu'daki faaliyetleri hakkında kronolojik bilgi bulunabilecek müstesna bir eserdir.

---

91 Bkz., **Anadolu Selçukluları Devleti Tarihi III Anonim Selçuknâme** (nşr. F.N.Uzluk), Ankara 1952.

92 Bkz., C. Cahen, "*Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı*" s. 217.

Osmanlı tarihlerindeki kayıtlar, Doğu Karadeniz bölgesinin Osmanlı hakimiyetine geçmeden hemen öncesindeki siyasî ve demografik durumu ile ilgili önemli bilgiler içermektedir. Osmanlı tarihçileri içerisinde hayatı hakkında yeterli bilgi olmayan Mehmet Neşrî, II. Murad devri hadiselerine şahit olması bakımından büyük önem kazanmıştır.[93] Sekiz kısımlık bir dünya tarihi hazırlamış, bu eserden Osmanlı tarihini içeren altıncı kısmı günümüze kadar ulaşmıştır. II. Bayezid döneminde, 1485'e kadar yaşanan olayları kaydeden Neşrî, kendinden sonra gelen tarih yazarları üzerinde büyük etki yapmıştır.[94] Eseri Kitâb-ı Cihan-Nümâ, F.R.Unat ve M.A.Köymen tarafından yayımlanmıştır.[95] Yıldırım Bayezid'in Müslüman Samsun'u aldığı tarihten Yörgüç Paşa'nın bölgedeki beylikleri ortadan kaldırdığı devre kadar, Canik mıntıkasının nüfus yapısı ve bölgedeki Oğuz boylarının faaliyetleri hakkında kayıtları ile önem kazanmaktadır. Ayrıca Anadolu'da Moğol idaresinin sona ermesinden XV yüzyıl başına kadar Kelkit havzasının Gümüşhane-Bayburt kesimine hakim olan Erzincan emiri Mutahharten'in Osmanlı Devleti ile münasebetleri ve Fatih'in Koyulhisar ve Trabzon'u almadan önce bu bölgelerin siyasî durumu hususundaki bilgileri oldukça önemlidir.

Osmanlı tarihçileri içerisinde önemli bir yere sahip olan Hoca Sadeddin, Bursa ve İstanbul'daki medreselerde uzun süre müderris olarak görev yapmıştır.[96] 1536'da İstanbul'da doğmuş olup Çaldıran seferinden sonra İstanbul'a gelen İsfahanlı bir Fars ailesinin ferdidir. 1574'te Manisa'da Şehzade Murad'ın öğretmenliğini, 1574'te tahta geçmesinden sonra da danışmanlığını yapan müverrih, Tac'üt Tevarih isimli çok meşhur bir Osmanlı tarihinin yazarıdır. Bu eser, kuruluştan I. Selim'in ölümüne kadar geçen

---

93 Bkz., M.C.Şehabeddin Tekindağ, "*Neşrî*", **İA, IX**, (1964), s. 214.

94 Franz Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri** (nşr. C. Üçok), Ankara 2000, s. 42-43.

95 Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ I-II** (nşr.F.R.Unat-M.A.Köymen), Ankara 1987.

96 Bkz., Şerafeddin Turan, "*Sa'd-ed-Din*", **İA, X,** (1966), s. 27.

olayları içermektedir.[97] İ. Parmaksızoğlu tarafından yayımlanmış olup,[98] bu çalışmada adı geçen baskısı kullanılacaktır.

Hoca Sadettin, Mutahharten'in Osmanlılara karşı faaliyetleri, özellikle Timur ile Bayezid'in karşı karşıya gelmesindeki rolü hakkındaki tespitleri ile Erzincan emirliği hakkında muasırlarından daha ayrıntılı bilgi verir. Müverrihin Kara Yülük Osman'ın Kadı Burhaneddin'i öldürmesinden Timur'un yanında yer alarak aşiretini bir devlet çatısı altında toplaması, Uzun Hasan döneminde Trabzon Rum Devleti ile münasebetlerin geliştirilmesi ve Osmanlı Devleti'ne karşı mücadeleleri konusunda Akkoyunlular hakkındaki tespitleri, XV yüzyılda Doğu Karadeniz bölgesindeki siyasî dengeleri açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Yıldırım Bayezid'in Müslüman Samsun'u alması ile başlayan ve II. Murad döneminde bölgedeki beyliklerin ortadan kaldırılmasına kadar devam eden süreçte Canik beylikleri, özellikle de Taceddinoğulları hakkında Hoca Sadettin Efendi'nin kayıtları büyük önem taşımakta ve küçük emirlik olarak adlandırılan bu Türk beyliklerinin Moğollar sonrası dönemde Osmanlılarla tek başlarına mücadele edebilecek güce sahip olmaları ile aslında ne derecede önemli bir konumda bulunduklarını açığa çıkarmaktadır.

Solakzâde ismiyle bilinen Osmanlı tarihçisi, sarayda görev yapmış ve IV. Murad devrinde önemli görevler üstlenmiştir.[99] 1657'de İstanbul'da vefat etmiştir. IV. Mehmed'in hükümeti sırasında bir Osmanlı tarihi hazırlayan Solakzâde, çeşitli tarih eserlerinden yaptığı toplamalarla büyük ilgi görmüştür.[100] Eseri V. Çabuk tarafından yayımlanmıştır.[101] Solak-zâde Tarihi, Yıldırım Bayezid ile Kadı Burhaneddin arasındaki çekişme döneminden, Yörgüç Paşa'nın harekâtına kadar Canik beylikleri hakkındaki kayıtları ile Osmanlı öncesi evrede bu bölgenin siyasî yapısı konusunda önemli bilgiler içermektedir. Fatih'in Trabzon'u fethi sırasında gerçekleşen olaylar hakkında çağdaşlarının rivayetlerini

---

97 Bkz., F. Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, s. 137-138.

98 Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih I-IV** (nşr. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992.

99 M. Kemal Özergin, "*Solak-zâde*", **İA, X**, (1966), s. 748-749.

100 F. Babinger, **Osmanlı Tarih Yazarları ve Eserleri**, s. 223-224.

101 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, **Solak-zâde Tarihi I** (nşr. V. Çabuk), Ankara 1989.

tekrarlayan müverrih, Torul'un ele geçirilmesi ile ilgili naklettikleri sayesinde diğer Osmanlı tarihlerinden ayrıcalık kazanmaktadır.

bç- Diğer Dillerde Hazırlanan Kaynaklar

Plinius, M.S. 23/24-79 yılları arasında yaşamış olan Romalı politikacı, yazar ve tarihçidir.[102] Naturalis Historia eseri, M.S. 77'de yayımlanmıştır.[103] Bu eser, Latince özgün nüshası ile birlikte İngilizce olarak H. Rackham tarafından neşredilmiştir.[104] Kozmolojiden zoolojiye, coğrafyadan tabiat bilimlerine kadar bir çok bilim dalını kapsayan bu çalışma, Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklarla ve özellikle İskitlerin Anadolu'da yerleştiği Sakasen eyaleti hakkındaki bölümleri ile büyük önem taşımaktadır. Yazarın, Derbent civarında bulunan Kıpçaklar hakkındaki bilgileri ise, M.Ö. IV yüzyılda Çoruh boylarında yaşadığı bilinen Kıpçakların varlığı ile ilgili kanıtları güçlendirmektedir.

İslâm tarihçileri arasında büyük bir üne sahip olan İbnü'l Esir, 1160'ta İbn Ömer adasında doğmuş, 1232'de Musul'da vefat etmiştir.[105] İslâm dünyasının 1231'e kadar olan dönemini içeren tarih eserini, çok geniş bir kaynağa dayanarak kaleme almıştır.[106] Bu eser, Anadolu Selçukluları'ndan bahseden Mezopotamya menşeli tek kaynaktır.[107] 1851'den itibaren Leiden'de ve Arap dünyasında neşredilmiş,[108] bundan sonra, İslâmî doğu tarihini inceleyenler sağlam bir kaynak bulduklarını hissetmişlerdir. Eserini o zamanlarda pek az görüldüğü üzere tenkitçi bir yaklaşımla hazırlayan İbnü'l Esir, muhtelif devirlerde öne çıkan fikrî

---

102 B. İplikçioğlu, **Eskibatı Tarihi** I, s. 434.

103 Bkz., A. M. Zehiroğlu, **Antik Çağlarda Doğu Karadeniz**, s. 59.

104 Pliny, **Natural History II** (nşr. H. Rackham), London 1947.

105 Bkz., M. Ş. Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 152-153.

106 Chickh Bouamrane, "*İslam Tarihçiliği ve Tarihlerine Bir Bakış*" (nşr. N. Yazıcı), **AÜİFD/XXX,** (1988), s. 270.

107 C. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, s. 72.

108 El-Kâmil fi't-Tarih, C. Tornberg tarafından 1851-1876 senelerinde Upsala ve Leiden'de 13 cilt olarak neşredilmiş, bu tabı üzerinden 1883'ten itibaren İslâm dünyasında da yayımlanmaya başlamıştır. Bkz., A. Zeki Velidî Togan, **Tarihte Usûl,** s. 185.

akımlar ve tarihî şahsiyetler hakkında da önemli bilgiler vermektedir.[109]

Oğuz göçü ile birlikte Anadolu tarihi hakkında en önemli kaynaklardan birisi olan El-Kâmil fi't-Tarih, 1048'de Türkmenlerin Trabzon'a düzenledikleri akından itibaren 1054 ve 1064 seferleri karşısında Anadolu, Gürcistan ve Ermenistan'ın durumu hakkında önemli kayıtlar içermektedir. Danişmendlilerin Anadolu'daki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler içeren bu eser, ayrıca Gürcü krallığı ile Türkiye Selçuklu Devleti arasındaki mücadeleler konusunda Gürcistan tarihlerinde geçen kayıtların teyit edilmesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Türkiye Selçuklu Devleti'nin Anadolu beyliklerini ortadan kaldırıp ülkedeki siyasî birliğin sağlanması sırasında yaşanan olayların ana kaynağı olan İbnü'l Esir, Celaleddin Harzemşah ile Moğolların Doğu Anadolu ve Gürcistan'daki etkilerini açık bir biçimde yansıtmaktadır. Malazgirt savaşı sonrası dönemde Doğu Karadeniz bölgesine hakim olan Türk teşekkülleri hakkında önemli bilgiler içeren bu eser, A. Özaydın ve A. Ağırakça tarafından Türkçe'ye çevrilmiş,[110] bu çalışmada, bahsi geçen baskıdan geniş bir şekilde yararlanılmıştır.

Malatya'lı bir Yahudi olan Gregory Abu'l Farac (Bar Hebraeus), 1226'da doğmuştur. 1243'te Antakya'ya göçtüğünde Hıristiyanlığı benimsemiş olan müverrih, 1286'da Meraga'da ölmüştür.[111] Yirmi iki sene Hülagu'nun yanında kalan Bar Hebraeus, 1292 senesine kadar gelen bir kronik yazmış,[112] XII. asrın sonuna kadar sık sık İslâm kaynaklarına da müracaat ettiği eserini 1297'de tamamlamıştır.[113] Süryani, Arap ve Fars kaynaklarından yararlandığı için kısmen İslâm yazarlarına benzetilebilen Abu'l Farac, bir derlemeci olarak çalışmıştır. Bu özelliği ile, çağdaşı Hıristiyan müverrihlerden ayrıcalık kazanır.[114] Müverrihin

---

109 Bkz., V V. Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan** (nşr. H.D.Yıldız), Ankara 1990, s. 2.

110 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih IX, X, XII** (nşr. A. Özaydın-A. Ağırakça), İstanbul 1991.

111 M. Ş. Günaltay, **İslam Tarihi'nin Kaynakları**, s. 195-198.

112 A. Z. V. Togan, **Tarihte Usûl,** s. 187.

113 O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti,** s. 31.

114 C. Cahen, "*Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı*", s. 220.

naklettiği bilgiler, Türklerin Anadolu'daki ilk faaliyetlerine ışık tutmaktadır.[115] XVII. yüzyılda Latince'ye çevrilmiş,[116] Ö. R. Doğrul tarafından Türkçe olarak yayımlanmıştır.[117] Bu çalışmada, adı geçen Türkçe çevirisi kullanılmıştır.

Abu'l Farac Tarihi, Çağrı Bey'in batı seferinden Türkiye Selçuklularının son dönemine kadar, Selçukluların Anadolu'daki faaliyetleri hakkında en önemli kaynaklardan birisidir. 1018'de Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'da yaptığı tahribatı bütün açıklığı ile göz önüne seren müverrih, Tuğrul Bey döneminde düzenlenen akınların Bizans üzerindeki etkisini de ayrıntılı bir şekilde anlatmaktadır. Son döneme kadar Türkiye Selçuklularının Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler nakleden yazar, Danişmendliler, Mengücekler ve Saltukluların diğer Türk teşekkülleri ve çevrelerindeki Hıristiyan unsurlarla ilişkileri hakkındaki bilgileriyle de kıymetli bir kaynak konumundadır. Bizans valisi Casianus'un Danişmendli Emir Gazi'ye Doğu Karadeniz bölgesindeki bazı kaleleri savaşmaksızın teslim ettiği, Mengüceklerin Gabraslarla ittifak yaptığı türden haberler büyük öneme sahiptir.

Doğu Karadeniz bölgesinin XV yüzyıl başındaki siyasî ve demografik yapısı hakkındaki ana kaynaklar içerisinde, Clavijo seyahatnamesi, özel bir öneme sahiptir. Ruj Gonzales de Clavijo, İspanya Kralı III. Enrique tarafından Timur'a elçi olarak gönderilmiştir.[118] Bu yolculuk esnasında kaleme aldıklarını G. Le Strange İngilizce'ye çevirmiş,[119] Türkçe tercümesi ise Ö. R. Doğrul tarafından yayımlanmıştır.[120] Bu eser, Doğu Karadeniz

---

115 M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,** s. 13.

116 V V Barthold, **Moğol İstilâsına Kadar Türkistan**, s. 2.

117 Bkz., Gregory Abû'l-Farac, **Abu'l Farac Tarihi I-II** (nşr. Ö.R.Doğrul), Ankara 1987.

118 Bkz., **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, s. 29.

119 Bkz., Ruy Gonzales Clavijo, **Embassy to Tamerlane 1403-1406** (nşr. G. Le Strange), London 1928.

120 Bkz., Ruy Gonzales De Clavijo, **Timur Devrinde Semerkand'a Seyahat** (nşr. Ö.R.Doğrul), İstanbul 1975.

bölgesinin siyasî ve demografik yapısı hakkında önemli bilgiler aktarmaktadır.[121]

İspanyol elçisinin günlüğünü eşsiz kılan, Trabzon Rum Devleti'nin batısındaki ve güneyindeki topraklarda bulunan Türkler hakkında sadece kendisinden öğrenilmesi mümkün olan haberler nakletmesidir. Ordu bölgesindeki Hacı Emiroğullarının hakimiyet sahasının doğuda Tirebolu'ya kadar uzandığını bildiren Clavijo, ayrıca bu beyliğin tahminî nüfusunu ortaya çıkaran 10.000 askerlik bir güce sahip bulunduğunu kaydetmektedir. Trabzon Rum Devleti'nin, çevresindeki Türkler gibi Timur'a tâbi olduğunu bildirmekle Ankara Savaşı sonrasında Doğu Karadeniz bölgesindeki siyasî durumu ortaya koyan elçi, güzergâhı üzerindeki Gümüşhane-Bayburt-Erzincan hattında Türk boylarının hakim oldukları mıntıkayı da ayrıntısı ile tarif etmekte, ayrıca Mutahharten'in ölüm tarihi hakkındaki kaydı ile araştırma eserlerinde tek kaynak olarak gösterilme özelliği taşıyacağı bir ayrıntıya daha sahip olmaktadır. Seyahatnamede Erzincan emirinin bir Komnenos prensesi ile evli olduğu yönündeki bilgi, Grek kaynaklarını esas alan batılı araştırmacılar tarafından doğrulanmakla birlikte bu konuda bilgi içeren tek Türk kaynağı olan Akkoyunlular tarihindeki kayıtla çelişmektedir.

ARAŞTIRMALAR

Doğu Karadeniz bölgesi, konumu itibari ile pek çok yabancı araştırmaya konu olmuştur. Bölgedeki Türk varlığı hakkında büyük önem taşıyan Grek, Bizans, Ermeni ve Gürcü tarihi araştırmaları içerisinde ilmî vasıflara sahip eserler olduğu gibi, bir kısmında bazı ön yargılar, özellikle de ideolojik yaklaşımların büyük yer tuttuğu görülmektedir

---

121 Clavijo'nun Gümüşhane ve çevresi hakkındaki kayıtlarının geniş bir değerlendirmesi için bkz., Enver Konukçu, "*Ruj Gonzales de Clavijo'nun Gümüşhane Yöresindeki Yolculuğu*",**Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane** (Gümüşhane 13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 79-84; Salim Cöhçe, "*Ruj Gonzales de Clavijo'nun Gezi Notlarına Göre Gümüşhane ve Çevresi*", **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane**, s. 85-92.

a- Yabancı Dillerde Hazırlanan Çalışmalar

Doğu Karadeniz bölgesi hakkında batıda yapılan çalışmalarda Anthony Bryer'in araştırmalarının önemi tartışmasızdır. D. Winfield ile birlikte hazırladığı çalışma,[122] Bryer'in Doğu Karadeniz bölgesi hakkındaki en önemli eseridir. Kitabın başında Karadeniz bölgesi hakkındaki ana kaynaklar, seyahatnameler ve araştırma eserlerinin tanıtıldığı bibliyografya kısmı, bu alanda özellikle batıda yapılan çalışmaları gözler önüne sermesi açısından da oldukça önemlidir. Bryer'in eseri, Karadeniz bölgesinin coğrafî özelliklerinin genel olarak ele alındığı topografya bölümü ile başlar, daha sonra Kerempe Burnu'ndan Gürcistan'ın içlerine kadar 28 bölüme ayrılan yöredeki yerleşim birimlerinin tarihi ve Bizans mimarî eserleri ayrıntılı bir şekilde incelenir. Eseri Karadeniz araştırmaları için eşsiz kılan, yer isimlerinin özellikle Grekler tarafından farklı dönemlerdeki kullanımlarını Türkçe karşılıkları ile mukayese edilebilecek bir şekilde ele almasıdır. Böylece yöre topografyası hakkında kavram karmaşasını ortadan kaldırma yönünde okuyucusuna büyük bir ufuk kazandırmaktadır.

Bryer'in bu çalışmasının bir başka olumlu tarafı da Karadeniz bölgesindeki yer isimlerinin Grek kökenli olduğu yönündeki iddiaların aksine, yöredeki yerleşim birimlerine verilen adların bu coğrafyada yaşayan farklı toplumlara ait olduğunu, hiç birinin ilk defa Grekler tarafından verilmediğini vurgulamasıdır. Ona rağmen, Karadeniz bölgesindeki ilk yerleşmeler hakkındaki bölümlerde ana kaynaklar ve bu sahada otorite kabul edilen diğer araştırmacıların tersine, yöredeki yerleşim birimlerinin çoğunun Grek kolonileri ile kurulması gibi vahim bir sonuca ulaşılması, eserin üzerinde durulması gereken en büyük eksikliği olarak karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla eserin ciddiyetine gölge düşüren bu bölümler ihtiyatla incelenmelidir.

Bryer'in farklı dergilerde yazdığı makalelerinin derlenmesi ile oluşturulan Anadolu-Kafkasya halkları ve bu bölgelerdeki iskân hareketleri ile ilgili eserinde,[123] makaleler tıpkı basımları ile bir araya getirildiği için sayfa ve dipnot numaraları aynen

---

122 Bkz., Anthony Bryer-David Winfield, **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I**, Washington 1985.

123 Anthony Bryer, **Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus 800-1900**, London 1988.

kullanılmış, bu sebeple kitap formunun dışında, XVII farklı bölümden meydana gelmiştir. Bu makaleler arasında IV sırada yer alan "Greek Historians on the Turks" çalışması,[124] Trabzonluların Türkmenlerle evlilik bağlarını ve XV yüzyılın ortalarında Komnenos hanedanının durumunu incelemesi açısından önemlidir. Yine "The Treatment of Byzantine Place-Names" başlığını taşıyan VIII. makalesinde,[125] Karadeniz bölgesindeki yer isimlerinin kökeni üzerinde durulmaktadır. Türkçe yer adlarının Grekçe karşılıklarını içeren bölümü, yöre araştırmalarında sıkça rastlanılan, bilhassa Bizans ve Trabzon Rum Devleti tarihlerinde geçen bölge isimlerinin anlaşılabilmesi bakımından büyük öneme sahiptir.

Bryer'in farklı dönemde yazılan makalelerinin derlenmesinden oluşan ikinci kitabı,[126] XII. kısımdan oluşmaktadır. III. sıradaki "A Byzantine Family: The Gabrates" makalesi,[127] bu ailenin Bizans hizmetindeki döneminden Trabzon hakimiyetinin sona erdiği evreye kadar yaşantısını anlatmaktadır. Gabrasların Karadeniz'de hükümranlık kurabilme güçlerini Türklerle ilişkileri çerçevesinde inceleyen kısımları ve bu devirde yörede Türkmenlerin hakim olduğu saha ile ilgili bölümleri önemlidir. Eserin IV makalesi olan "The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond (1266-1280)" araştırması,[128] Çepni yayılması, Komnenosların Gürcülerle ve Anadolu Selçukluları ile ilişkileri, Moğol istilasının Trabzon üzerindeki etkileri, Kral Georgios'un Tauresion'da esir edilmesi ve Türkmenlerin yörede ele geçirdikleri yerler hakkında önemli bilgiler içerir. Bryer'in bu eserine büyük önem kazandıran makalesi ise, V bölümü oluşturan

---

124 Bkz., Anthony Bryer, "*Greek Historians of the Turks: The Case of the First Byzantine-Ottoman Mariage*", **The Writing of History in the Middle Ages** (nşr. R.H.C.Davis-J.M.Wallace-Hadril), Oxford 1981, s. 471-493.

125 Bkz., Anthony Bryer, "*The Treatment of Byzantine Place-Names*", **Byzantine and Modern Greek Studies IX**, (1984-1985), s. 209-214.

126 Anthony Bryer, **The Empire of Trebizond and the Pontos**, London 1980.

127 Bkz., Anthony Bryer, "*A Byzantine Family: The Gabrates, c. 979-c. 1653*", **University of Birmingham Historical Journal XII,** (1970), s. 164-187.

128 Bkz., Anthony Bryer, "*The Fate of George Komnenos, Rule of Trebizond (1266-1280)*", **Byzantinische Zeitschrift LXVI**, (1973), s. 332-350.

"Greeks and Türkmens: the Pontic Exception" çalışmasıdır.[129] Malazgirt savaşının ertesinde başlayan Karadeniz'deki Türkmen yayılmasını, Trabzon Rum Devleti'nin kuruluşunu ve etrafındaki Türk siyasi teşekkülleri ile ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde anlatan yazar, bu vasfı ile büyük önem kazanan araştırmasının sonuna, Panaretos'un kroniğinin İngilizce tercümesini eklemiştir. Kitabın XI. bölümü olan "The Tourkokratia in the Pontos" makalesi ise,[130] bölgenin Türk yurdu haline gelmesi sürecini ele alan bir incelemedir.[131]

Bryer'in çalışmalarını diğer batılı araştırmalardan ayıran temel özelliklerden birisi, yazarın Grek kaynaklarının yanı sıra Türk kaynaklarına da müracaat ederek mukayeseli bir tarih yazmaya gayret etmesidir. Eserlerde başvurulan ana kaynaklar içerisinde özellikle batı dillerine tercüme edilen Türk kaynaklarını kullanan Bryer, çoğunlukla araştırma eserlerini tercih etse de, çağdaşı batılı yazarlardan daha fazla bir biçimde Türk görüşünü yansıtmaya çalışmıştır. Bununla birlikte özellikle David Winfield ile hazırladığı çalışmada yaptığı değerlendirmeler, bölge tarihi hakkındaki birikimine gölge düşürür tarzda kusurlar içermektedir.

Osmanlılardan önce Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi hakkında batıda hazırlanan eserler içerisinde Speros Vryonis ve Claude Cahen'in çalışmaları büyük öneme sahiptir. Vryonis'in XI. yüzyıldan XV. yüzyıla kadar Anadolu'da Helenizmin çöküşü ve İslâmlaşma konulu eseri,[132] Grek, Türk, Gürcü ve Bizans kaynakları ile bu konuda yapılan çağdaş araştırmaların pek çoğu incelenerek hazırlanmış bir çalışmadır. Bu konuda hazırlanmış hiç bir batılı araştırmada görülemeyecek ilmî derinliğe sahip bu eser; sadece faydalandığı kaynaklar anlamında değil, aynı zamanda

---

129 Bkz., Anthony Bryer, "*Greeks and Türkmens: The Pontic Exception*", **Dumbarton Oaks Papers XXIX**, (1975), s. 113-149.

130 Bkz., Anthony Bryer, *"The Tourkokratia in the Pontos: Some Problems and Preliminary Conclusion*", **Neo-Hellenika I,** (1970), s. 30-54.

131 Bryer'in bu çalışmaları, makalelerinin tıpkı basımlarının bir araya getirilmesi ile oluşturulduğu için kitap formunda hazırlanmamıştır ve eserden yapılan alıntılardaki sayfa numaraları makalelere aittir. Bu sebeple, makale isimleri ayrıca belirtilmiştir.

132 Speros Vryonis, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, Los Angeles 1971.

ihtiva ettiği değerlendirmeler bakımından da büyük önem taşımaktadır. Tuğrul Bey'in batı seferinden itibaren Türklerin Anadolu'ya göç etmeleri hadisesinde, bölgede hakimiyet kuran bütün milletlerin olaya bakış açısını çok güzel yansıtan yazar, Oğuz göçünden önce Anadolu'nun nüfus yapısını, Malazgirt savaşı öncesi dönemde Gürcü ve Ermeni krallıklarındaki demografik değişiklikleri bütün ayrıntısı ile ortaya koymaktadır. Doğu Karadeniz bölgesine gelen Türkmen gruplarının yöredeki siyasî etkilerini Grek ve Gürcü kaynaklarına dayanarak yansıtan Vryonis, özellikle Grek kayıtlarını esas aldığı bölümlerdeki değerlendirmeleri ile bu hususta yapılan araştırmalarda pek rastlanılmayan bilgiler nakletmektedir. Gabrasların Trabzon ve çevresine hakim olmalarından sonra Bizans İmparatorluğu, Türkiye Selçuklu Devleti ve civarındaki Türk beylikleri ile münasebetleri konusunda çok önemli tespitler yapan yazar, Malazgirt Savaşı sonrasında Türklerin elinde bulunmayan tek bölge olan bu yörede, Gabrasların aslında Türklerle müttefik olarak varlığını sürdürdüğünü ortaya çıkarmaktadır. Doğu Karadeniz bölgesinin Türk yurdu haline gelmesi döneminde meydana gelen demografik değişiklikleri bütün ayrıntısı ile ele alan yazar, özellikle Gabraslar ve Komnenoslar idaresinde yöredeki Hıristiyan nüfusun önce Trabzon'da yoğunlaşması, akabinde de başka bölgelere göç etmesi konusunda Bizans kaynaklarını temel alarak yaptığı tespitler ile ayrıcalık kazanmaktadır.

Speros Vryonis'in Anadolu'daki İslâmlaşma ve göçebelik konusundaki çalışması,[133] Mayıs 1974'te yapılan "XI. ve XII. Yüzyıllarda Bizans Medeniyeti'nin Asya'daki Gerilemesi" sempozyumunda tebliğ olarak sunulan metnin ayrı basımıdır. Genel olarak Batı Anadolu'daki konar-göçer Türkmen gruplarının Bizans'ın bölgedeki gücü üzerine etkilerini tartışan çalışma, 1080 yılında Gürcistan'dan başlayan ve Trabzon'a kadar uzanan Türkmen akınının bu havalideki etkilerinin anlatıldığı bölüm ile önem kazanır.

Claude Cahen'in Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler eseri,[134] Oğuz göçünden önce Anadolu'nun siyasî ve sosyal

---

133 Speros Vryonis, **Nomadization and Islamization in Asia Minor**, Dumbarton 1975.

134 Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler** (nşr. Y Moran), İstanbul 1979.

yapısı, Bizans İmparatorluğunun bölgedeki askerî durumu hakkında önemli değerlendirmeler içermektedir. Malazgirt savaşı öncesinde Türklerin Anadolu'da ele geçirdiği yerler hakkında Bizans kaynakları temel alınarak yapılan tespitler, bu devrede Doğu Karadeniz bölgesinin siyasî ve demografik yapısında Türkmenlerin ne derecede etkili olduğunu açığa çıkartmaktadır. Gabrasların çevresindeki Türk beylikleri ile ilişkileri konusunda ayrıntılı bilgi veren yazar, özellikle Danişmendlilerin Doğu Karadeniz bölgesindeki fetihleri ve Mengüceklerin Trabzon Rum ları ile ilişkileri hakkında da önemli bilgiler aktarmaktadır. Türklerin kuzeye yayılmalarını kolaylaştıran faktörleri başlıklar halinde ele alan yazar, Sinop'un alınması ile birlikte doğuya doğru genişlemeye başlayan Türkiye Selçuklu nüfuzu karşısında Komnenosların izlediği stratejiyi çok güzel bir şekilde tasvir etmektedir. Bütün bunlar bir yana, Cahen'in Malazgirt Savaşı'ndan XIV yüzyıla kadar Anadolu'nun demografik yapısındaki değişiklikler, Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesindeki evreler ve bölgeye göç eden Türklerin yerleşme bölgelerinde aradıkları özellikler hakkındaki tespitleri, eserine büyük önem kazandırmaktadır.

Emile Janssens'in Trebizonde en Colchide isimli eseri,[135] Trabzon'un coğrafi konumu, şehrin antik çağdan itibaren Osmanlı hakimiyetine kadar olan Bizans ve Trabzon Rum Devleti dönemlerindeki siyasi durumu hakkında önemli bilgiler içerir. Eserin antik çağda yörede yaşayan topluluklarla ilgili kısımlarında ana kaynaklardaki bilgileri zikretmekle yetinen yazar, bilgi eksikliği olan otokton halkların kökeni hakkında yorumda bulunmayarak bir çok araştırmacının yaptığı hataya düşmemiştir. Bizans hakimiyeti hakkındaki bölüm Türk hakimiyetine kadar olan kısmı ile genel olarak diğer araştırma eserlerinin benzeri olmakla birlikte, Malazgirt Savaşından sonra Türklerin Karadeniz sahiline yayılmasından Trabzon Rum Devleti dönemi de dahil olmak üzere Gabras Selçuklu ilişkileri, Komnenos hanedanın devlet kurmaları, çevredeki Türk siyasi teşekküllerinin bu devletle olan ilişkileri derinlemesine incelenmiştir. Ayrıca Trabzon Kralı David'in Osmanlılara karşı yeni bir Haçlı ittifakı oluşturabilmek amacıyla papaya yazdığı mektup, özgün nüshası ile birlikte Janssens

---

135 Emile Janssens, **Trebizonde en Colchide**, Bruxelles 1969.

tarafından bu çalışmaya dahil edilmiştir. Eserin geneline yansıyan en büyük eksiklik ise, yazarın Grek ve kısmen de Gürcü kaynakları ile batılı araştırmacıların eserlerini kullanmasına rağmen bölge tarihi üzerine Türk bakış açısını yansıtacak kaynakları ihmal etmesi ve konuya tek yönlü bir açıdan yaklaşmasıdır.

Jacop Philip Fallmerayer'in Trabzon Rum Devleti hakkındaki eseri,[136] bu devlet hakkında Avrupa'da hazırlanan ilk çalışma olması bakımından ayrıcalık kazanır. Eserde Trabzon ve çevresinin Komnenos hanedanına geçmeden önceki durumu hakkındaki girişten sonra, Malazgirt Savaşını müteakiben Türklerin bölgedeki faaliyetleri ile 1461'e kadar Rumların hakim olduğu sahaya ait geniş bilgi vardır. Eserde ayrıca, Trabzon Rum Devleti'nin Türk devlet ve beylikleri ile ilişkileri konusunda da önemli kayıtlar bulunmaktadır. Bununla birlikte, Trabzon Rum İmparatorluğunun kuruluşunda Aleksios'un Fasis'te ordu toplayarak Ereğli'ye kadar bütün Karadeniz sahilini kontrolü altına alması, Yassıçemen savaşında Komnenosların Harzemşahlarla birlikte hareket etmesi gibi başka kaynaklarca teyit edilemeyen değerlendirmeler, eserdeki bilgilerin ihtiyatla incelenmesi gereğini ortaya çıkarmaktadır.

Trabzon Rum Devleti hakkında batıda hazırlanan diğer bir önemli araştırma, William Miller'in Trebizond isimli eseridir.[137] Komnenosların Trabzon'u ele geçirmesi ile birlikte bölgenin tarihini; kuruluş, yükseliş, iç karışıklıklar, gerileme ve yıkılış dönemi başlıkları altında inceleyen yazar, bu dönemdeki Türk yayılması konusunda da önemli bilgiler aktarmaktadır. Trabzon Rum Devleti'nin Türk beylikleri ile ilişkilerini içeren kısımları, Karadeniz bölgesindeki Türk nüfuzunu göstermesi açısından önemlidir. Bununla birlikte, eserde Bizans tarihlerine ve batılı kaynaklara yer verilmesine rağmen, Türk ve Gürcü kaynaklarının ihmal edildiği göze çarpmaktadır. Diğer taraftan, Trabzon çevresindeki kırsal bölgeyi ele geçiren Türkler hakkında diğer çalışmalara nazaran daha az bilgi bulunduğu da dikkat çekmektedir.

Bizans tarihi araştırmaları içerisinde, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk faaliyetlerine yer veren Louis Brehier ve

---

136 Jacop Philip Fallmeräyer, **Trabzon Rum İmparatorluğunun Tarihi** (Jacop Philip Fallmerayer'in Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt eserinin Ahmet Cevat Eren tarafından T.T.K. adına çevirisi yapılan neşredilmemiş nüsha, yer no: 40/86)

137 William Miller, **Trebizond The Last Greek Empire**, Amsterdam 1968.

George Finlay'a ait çalışmalar oldukça önemlidir. La Vie et Mort de Byzance eserinin müellifi olan Louis Brehier, bu araştırmasını büyük bir ciddiyetle hazırlamış olmasından dolayı Bizans tarihçileri içerisinde özel bir yere sahiptir.[138] M. Vaughan tarafından İngilizcesi yayımlanan [139] ve bu çalışmada adı geçen çevirisi kullanılan eserinde Brehier, 1048 akınından itibaren Türklerin Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri hakkında önemli bilgiler vermektedir. Malazgirt savaşından sonra Trabzon'u Türkler'den geri alan Theodore Gabras ve ailesinin Bizans İmparatorluğu ile ilişkilerine değinen yazar, Danişmendliler ve onların Bizanslılarla ilişkileri hususunu da ayrıntılı bir şekilde ele almaktadır. Kösedağ savaşından sonra Hıristiyanların güç kazanması ve XIII. asrın son döneminde Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk nüfuzu hakkındaki kayıtlar ise, eserin önemini daha da artırmaktadır. Bu olumlu özelliklerin yanı sıra, Emir Gazi döneminde Bizanslıların Çoruh'a kadar olan toprakları ele geçirdiği ve Yıldırım Bayezid'in Samsun'u alması ile Trabzon dışındaki bölgenin tamamen Türklerin hakimiyetine girdiği gibi tarihî gerçeklere uymayan değerlendirmeler de göze çarpmaktadır.

George Finlay, Bizans tarihini Grek tarihinin bir parçası olarak kabul eden ve uzun yıllar süren çalışmaları sonucu yedi ciltlik bir eser hazırlayan önemli bir Bizans tarihçisidir.[140] Yazarın History of the Byzantine and Greek Empires isimli araş-tırması,[141] ilk Türk akınlarından 1064 yılındaki batı seferine kadar Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Anadolu'daki etkilerini ayrıntılı bir şekilde yansıtmaktadır. Türkiye Selçukluları ve Daniş-mendliler hakkında Bizanslılarla ilişkileri oranında bilgi veren yazar, Trabzon Rum Devleti ile ilgili olarak da önemli değerlen-dirmeler yapmaktadır.

---

138 Bkz., G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 19.

139 Louis Brehier, **The Life and Death of Byzantium** (nşr. M. Vaughan), New York 1977.

140 Bkz., G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 5.

141 Bkz., George Finlay, **History of the Byzantine and Greek Empires II**, London 1854.

George Finlay'ın The History of Greece and the Empire of Trebizond eseri,[142] Theodore Gabras döneminden Komnenos hakimiyetinin son bulduğu devire kadar Trabzonlu Hıristiyanların tarihi hakkında önemli bir kaynaktır. XIV yüzyıl başında Türkmenlerin Trabzon'u baskı altına alması ile önem kazanan kayıtlar, Taceddinoğulları, Hacı Emiroğulları ve Mutahharten hakkındaki bilgilerle önemini sürdürür. Erzincan emirinin aracılığıyla Timur'un Trabzon'u ele geçirmesinin önlendiği ve Kral Georgios'un güneyindeki Türkmenlere karşı çıktığı seferde esir edilmesine dair içerdiği bilgi, bu eserin önemini daha da artırmaktadır.

Ermeni tarihi ile ilgili olarak hazırlanan araştırma eserleri arasında Sandalgian'ın çalışması,[143] Kimmer ve Sakaların Anadolu'ya gelmeleri ile ilgili olarak önemli kayıtlar içermektedir. Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar ve Kimmer akınlarının bu halklara etkileri, Kimmerlerin İç Anadolu'da ve Doğu Karadeniz'de yerleştikleri saha, Sakaların Anadolu'ya göç etmeleri konularında içerdiği bilgiler Ortaasya menşeli toplulukların ilkçağda Türkiye'de hakim oldukları alan hakkındaki kayıtları büyük öneme sahiptir. Ayrıca yazarın Doğu Anadolu'da Sakaların yerleştiği bölge olan ve Ermenice Gogaren, kendi isimleri ile Sakasen olarak anıldığını zikrettiği yöre hakkındaki tasviri, başka kaynaklarda rastlanılmayacak derecede ayrıntılı tanımlamalar içermektedir.

Gürcistan tarihi ile ilgili araştırmalar arasında Mariam Lordkipanidze'nin çalışması,[144] XI-XII. yüzyılda Oğuz boylarının Doğu Karadeniz bölgesinde ele geçirdikleri saha ve bu mıntıkada meydana gelen Türk-Gürcü ilişkileri konusunda önemli bir eserdir. Gürcistan'ın XI. yüzyıla kadarki tarihi hakkında genel bir girişten sonra Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminde batıya yapılan seferlerin bu ülke üzerindeki siyasî ve sosyo-ekonomik etkilerini ayrıntılı bir şekilde tasvir eden yazar, bu devrede Gürcülerin Türklere karşı durabilmek için çeşitli devletlerle ittifak kurma çabalarını da ortaya koymaktadır.

---

142 Bkz., George Finlay, **The History of Greece and the Empire of Trebizond**, London 1851.

143 Joseph Sandalgian, **Histoire Documentaire de L'Armenie I**, Rome 1917.

144 Mariam Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII Centuries**, Tbilisi 1987.

Ülkenin feodal yapısından kaynaklanan sebeplerden dolayı Gürcistan'ın siyasî birliğinin sağlanamaması, David dönemi ile birlikte ülkeye göç eden Kıpçakların hem merkezî otoritenin kurulmasında hem de Gürcü krallığının dışa açılma politikasında oynadığı rol Lordkipanidze'nin eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Marksist dönemde yazılan Gürcü tarihlerinde ve Türkiye'de hazırlanan Gürcistan tarihlerinde bu hususta hemen hemen yok denecek kadar az bilgi bulunması, Kıpçakların, bu milletin tarihindeki yerini ortaya koyması açısından esere önemli bir ayrıcalık kazandırmaktadır.

Türkiye Selçukluları ve diğer Anadolu beyliklerinin Gürcülerle ilişkileri hakkında Türk kaynaklarında yer alan bilgileri Gürcü bakış açısıyla yorumlama imkânı veren Lordkipanidze, Kubasar ve Kutlu Arslan'ın bu ülkedeki faaliyetleri ile Kıpçakların Gürcistan Krallığının idarî ve askerî mekanizmasında ne derecede önemli olduğunu bütün açıklığı ile ortaya çıkarmaktadır.

İngiltere'de Gürcistan tarihi hakkında yapılan ilk çalışma olan ve 1932'de yayımlanan Allen'in eseri,[145] Çoruh boylarında Makedonyalı İskender döneminde yaşayan Bunturki-Kıpçaklar, Doğu Karadeniz bölgesine göç eden İskitler ve Kimmerlerin Anadolu tarihine etkileri konularındaki kayıtları ile bu mıntıkaya ilk dönem Türk yerleşmesi hakkındaki bilgileriyle önem kazanmaktadır. Yazarın Doğu Karadeniz bölgesindeki yer isimlerinin Grek menşeli olmadığı ve bölgede kurulan Yunan kolonilerinin Argonotlar destanı dönemine uzandığı hakkındaki itirazları, bu iddiaların gerçeklik payının ortaya çıkması anlamında önemli tespitlerdir. Büyük Selçuklu İmparatorluğu döneminden Moğol istilası devresine kadar Gürcistan'daki Türk etkisi konusundaki kayıtları Lordkipanidze kadar geniş olmamakla birlikte, çağdaşı batılı araştırmacılarla karşılaştırıldığında önemi daha da artmaktadır.

Allen'in Gürcistan'daki yollar ile ilgili makalesi,[146] ilkçağda Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan ve Türk olma ihtimali bulunan topluluklarla ilgili kısımları ile önem kazanır. Kırzıoğlu'nun çeşitli Türk kavimlerinin yurt tuttuğunu düşündüğü yörelerde

---

145 W.E.D. Allen, **A History of the Georgian People**, London 1971.

146 W.E.D. Allen, "*The March-Lands of Georgia*", **GJ. LXXIV**, (1929), s. 135-159.

yaşayan topluluklar hakkında Allen'in de bu görüşleri teyit eder mahiyette yorumlar yapması dikkat çekicidir.

Londra Üniversitesi'nde 1949'dan itibaren Gürcüce dersleri veren, 1964'ten itibaren de Kafkasya Araştırmaları profesörü olarak çalışan David Marshall Lang, Gürcistan tarihi hakkında bu ülkede araştırma yapan diğer bir önemli bilim adamıdır. Onun Gürcüler adlı çalışması,[147] Kimmer göçünün güney Kafkasya'daki etkisini çok güzel bir şekilde tasvir etmesi ile önem kazanır. Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar hakkında bilgi veren ancak bunların etnik kökeni hakkında yorum yapmayan yazar, kısa bir şekilde de olsa IV David döneminde Kıpçakların Gürcistan'daki etkilerinden söz etmektedir. Aynı yazarın Charles Burney'le birlikte hazırladığı Kafkasya'nın eskiçağ tarihi ile ilgili araştırma,[148] Doğu Karadeniz bölgesinin tarih çağı hakkında en önemli araştırma eserlerinden birisidir. Kimmer-İskit göçlerinin Gürcü ve Ermeniler üzerindeki etkisini ayrıntılı bir biçimde ortaya koyan yazarlar, bölgede yaşayan ilk dönem halklarının kökenini belirlemenin zorluğuna işaret etmekte ve bu konuda yapılacak değerlendirmelerde temkinli olunması gerektiğini vurgulamaktadır. Araştırmacıların Doğu Karadeniz'deki Yunan kolonileri ve Kolhis devleti hakkındaki tespitleri, bu konuda hazırlanan Gürcü ve Yunan kaynaklarında yer alan iddiaların doğruluk derecesini mukayese edebilmek açısından büyük önem taşımaktadır. Eserin son kısmında IV. David ve kraliçe Tamara döneminde Gürcistan'daki faaliyetlerde Kıpçaklara hiç yer verilmemesi, çalışmadaki en büyük eksiklik olarak göze çarpmaktadır.

M. Vivient de Saint-Martin'in Anadolu'nun tarih ve coğrafyası hakkındaki eseri,[149] bu konuda Avrupa'da hazırlanan ilk çalışmalardan birisidir. Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar ile ilgili olarak ilkçağ kayıtlarındaki bilgileri nakleden yazar, bu topluluklardan bazılarının kökeni hakkında yorum da yapmaktadır. Bununla birlikte, bir kısım Yunan ve Gürcü kaynağında görüldüğü üzere, otokton ahalinin tamamının belirli bir etnik

---

147 David Marshall Lang, **Gürcüler** (nşr. N. Domaniç), İstanbul 1997.

148 Charles Burney-David Marshall Lang, **The Peoples of the Hills**, London 1971.

149 M. Vivient de Saint-Martin, **Description de L'Asie Mineure I-II**, Paris 1852.

kökenden geldiğini düşünmemektedir. Yazarın Anadolu ile ilgili diğer eserinde,[150] Doğu Karadeniz bölgesi hakkında ilk dönem coğrafyacılarının kaydettiği bilgiler daha geniş bir şekilde ele alınmakta, antik dönemden Bizans hakimiyetine kadar bu yörede yaşayan topluluklar ayrıntılı olarak incelenmektedir.

1777'de Trabzon'da doğan P. Minas Bıjışkyan, 1817-1819 tarihleri arasında Karadeniz bölgesindeki gezi notlarından oluşan bir eser hazırlamıştır.[151] H.D. Andreasyan tarafından Türkçe'ye çevrilmiş olup,[152] yörenin tarih ve coğrafyası hakkında önemli bir kaynaktır. Doğu Karadeniz bölgesinin ilk ahalisinin Yafes ırkına mensup olduğu yönündeki bilgi ve yöreye yerleşen İskitlerle ilgili kayıtların yanı sıra, yer isimleri konusundaki bölüm de önemli bilgiler içermektedir.

J.A. Cramer'in Anadolu'nun tarihi ve coğrafyası hakkında 1832'de hazırladığı eseri,[153] Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Ortaasyalı kavimler ile ilgili önemli bir kaynaktır. Yazar, ilkçağda Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan toplulukların etnik kökenini belirlemenin zorluğu hakkındaki tespiti ile çağdaşı araştırmacılar arasında ayrıcalık kazanır. Kaynaklarda bu halklarla ilgili bilgileri aktaran Cramer, Kimmer ve İskit yerleşimi sonucu Anadolu'nun demografik yapısındaki değişmeleri ayrıntılı bir şekilde tasvir ederken, Karadeniz'deki Yunan kolonilerinin bu göçlerden nasıl etkilendiğini de açık bir biçimde ortaya koymaktadır.

Anadolu'daki yer isimleri ile ilgili araştırma eserleri arasında Demetrius J. Georgacas'ın çalışması,[154] Cramer, Texier, Ramsay ve Honigmann'ın Anadolu'ya ait eserlerinin sonuncusu olarak büyük önem taşımaktadır. Eserini hazırlarken geniş bir kaynak taraması yapan yazar, her zaman müracaat kitabı hüviyetinde bir

---

150 150 M. Vivient de Saint-Martin, **Etudes de Geographie Ancienne et D'Ethnographie Asiatique I,** Paris 1850.

151 Bkz., **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon**, s. 71.

152 P. Minas Bıjışkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası** (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1969. Bu eserin aynı çeviriden yapılan ikinci baskısı, **Pontos Tarihi** ismiyle, 1998'de İstanbul'da yayımlanmıştır.

153 J.A. Cramer, **A Geographical and Historical Description of Asia Minor I,** Amsterdam 1971.

154 Demetrius J. Georgacas, **The Names for the Asia Minor Peninsula,** Hiedelberg 1971.

çalışma hazırlamıştır.[155] Malazgirt savaşından sonra Anadolu'nun Türk yurdu haline gelmesi ile birlikte bölgede görülen kültürel değişmeleri tarihi seyri içerisinde ortaya koyan Georgacas, yer isimlerindeki değişmeleri de ayrıntılı bir biçimde incelemiştir.

V Minorsky'nin Kafkasya tarihi üzerine hazırladığı çalışması,[156] Tuğrul Bey'in 1054 seferinden başlamak üzere Selçukluların Güney Kafkasya'dan Doğu Karadeniz'e uzanan sahadaki faaliyetlerini inceleyen önemli bir çalışmadır. Sultan Alp Arslan'ın Gürcistan'a sefer düzenlemesi hakkındaki bölüm, XI. yüzyılın ortalarında adı geçen ülke ve Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk nüfuzunu gösterimesi bakımından büyük öneme sahiptir.

David Winfield'in Trabzon Rum Devleti'nin güneydoğu sınırı ile ilgili olarak Grek kaynaklarını esas alarak hazırladığı çalışması,[157] İbrahim Yınal'ın 1048/1049'daki yağma akını, 1054'teki Tuğrul Bey'in seferi esnasında Bayburt'un Frank askerleri tarafından savunulması, Malazgirt Savaşı sonrasında Trabzon ve Bayburt'un Türklerin eline geçmesi, Theodore Gabras'ın bağımsızlığını ilân etmesi ve XI. yüzyılın başlarında Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler hakkında önemli bilgiler içermektedir. Türkiye Selçukluları devrinde gelişen olayların Trabzon Rumlarına etkilerini ayrıntılı bir şekilde ele alan araştırmacı, ayrıca Saltuklu ve Mengücekli beyliklerinin ortadan kalkmasından sonra Komnenosların güneye yayılması, Kösedağ Savaşı'ndan sonra da Bayburt ve İspir'i ele geçirmesi hakkında önemli bilgiler vermektedir.

Bernt Brendemoen'in Doğu Karadeniz ağızları üzerine hazırladığı makalesi,[158] bölgeye yerleşen Türklerle ilgili önemli bir çalışmadır. Rize ve Trabzon ağızlarına diğer dillerin etkileri hakkında örnekler veren araştırmacı, böylelikle bu yöredeki ağızlara

---

155 Bkz., Enver Konukçu, "*Demetrius J. Georgacas, The Name for the Asia Minor Peninsula and a Register of Surviving Anatolian Pre-Turkish Placename*", **Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Araştırma Dergisi VIII,** Ankara 1978, s. 253-255.

156 V Minorsky, **Studies in Caucasian History**, London 1953.

157 David Winfield, "*A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century*", **AS. XII**, (1962), s. 163-172.

158 Bkz., Brendemoen, Bernt, "*Some Remarks on the Copula in a Micro-Dialect on the Eastern Black Sea Coast*", **TKA, XXXII/1-2,** (1996), s. 107-115.

Grekçe gibi yabancı lisanların az da olsa tesiri olduğunu vurgulamaktadır. Brendemoen'in bu tespitinin tarihçiler için önemi, Doğu Karadeniz bölgesinde gizli Hıristiyanlar olduğunu iddia edenlerin, yörede Grekçe bilen insanlarla ilgili varsayımlarına dilbilimci sıfatı ile açıklama getirmesidir.

Rustam Shukurov'un Doğu Karadeniz bölgesinde Türkçe konuşan Bizanslılara dair tebliği,[159] kilise kayıtlarında ve diğer Hıristiyan kaynaklarında yer alan ifadelerden hareketle bölgede yaşayan Hıristiyanların etnik kimliği hakkında önemli sonuçlara ulaşılan bir çalışmadır. Bryer'in daha önce Vazelon kilisesinde yaptığı araştırmada, kayıtlardaki isimlerin hemen hemen yarısına yakınının belirsiz kalmasından hareket eden yazar, bu şahıs ve aile adlarının bir kısmının Hıristiyan Kıpçaklara, diğerlerinin ise arasında bazı Türk topluluklarının da bulunduğu Grek olmayan milletlere ait olduğunu ortaya koymaktadır. Ayrıca, Kıpçak Türkçe'sinin Rumca'ya tesirleri konusunda da ilgi çekici örnekler veren Shukurov, Trabzon Rum Devleti devrinde bölgedeki yer isimlerinde Türklerin etkisi altına kalmalarına ilişkin tespitlerde bulunmuştur.Benzer bir konuda hazırlanan Élizabeth A. Zachariadou'nun Trabzon'daki Kuman adları isimli makalesi,[160] Trabzon hanedanına mensup Türkçe isimli şahısların Gürcistan'a yerleşen ve zamanla batıya yayılan Kıpçaklar olduğunu ortaya çıkaran bir çalışmadır. Bu hususta batılıların ve Gürcü kaynaklarındaki genel kanaatin aksine, söz konusu adların Komnenosların akrabalık ilişkisi kurduğu Kıpçaklara ait olduğunu ortaya koyan Zachariadou, böylece bu Türk topluluğunun Trabzon Rum Devleti hanedanına etkileri hakkında büyük önem kazanan bir çalışmaya imza atmıştır. Doğu Karadeniz bölgesindeki yer ve aile isimlerinin Kıpçaklara ait olduğu hususunda, Rasonyi'nin makalesi[161] de büyük önem taşımaktadır.

Marianna Koromila'nın Karadeniz bölgesi hakkında hazırladığı iki eser, yöre üzerindeki Yunan tezlerini yansıtması açısından

---

159 Rustam Shukurov, "*Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar*" (nşr. K.Çiçek), **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (Trabzon 6-8 Kasım 1998) **Bildiriler**, Trabzon 1999,s.111-121.

160 Bkz., Élizabeth A. Zachariadou, "*Noms Coumans Å Trébizonde*", **Revue des Études Byzantines LIII**, (1995), s. 285-288.

161 Bkz., Laszlo Rasonyi, "*Kuman Özel Adları*", **TKA, III-IV-V-VI**, (1966-1969), s. 71-144.

önemlidir. The Greeks in the Black Sea eseri,[162] kolonileşme döneminden I. Dünya Savaşı'na kadar Karadeniz bölgesindeki Grek varlığı üzerine yazılmış bir çalışmadır. Eserin Yunan kolonileri döneminde Karadeniz bölgesindeki otokton halklarla ilgili bilgileri, İskit yerleşiminin yöreye etkileri, Malazgirt Savaşından sonra bu mıntıkayı yurt tutan Türklerle ilgili bölümleri önemlidir. Ancak Yunan mitolojisi üzerine bina edilen ve Argonotlar efsanesi ile birlikte Karadeniz'e Grek yerleşimini M.Ö. XII. yüzyıla kadar geriye götüren önyargı eserin bütününe hakim olduğu için, özellikle ilk dönem hakkındaki tespitler dikkatli bir bakışla incelenmelidir. Koromila'nın Pontos-Anatolia eseri ise,[163] Doğu Kara deniz bölgesinde alan çalışması yapılarak hazırlanan bir çalış madır. Yazar özellikle başka araştırma eserlerinde de tesadüf edilen gizli Hıristiyanlar tezini öne çıkarmakta, yaptığı saha çalışması esnasında, Rumca bilen yaşlı neslin aslında kimliğini kaybetmiş Rumlar olduğu gibi iddiaları tekrarlamaktadır. Bunun yanı sıra, Greklerin bölgeye medeniyet götürdükleri gibi, Yunanlılar tarafından devamlı surette yinelenen üstün medeniyet tezini vurgulamaktadır.

Marksist tarih görüşü çerçevesinde hazırlanan Gürcü tarihleri arasında Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia tarafından yazılan eser,[164] bu tarih disiplini içinde Gürcistan tarihi hakkındaki ilk çalışmadır. Gürcülerin içtimaî tarihini derinlemesine inceleyen yazarlar, Gürcistan'da yaşanan sınıf mücadeleleri ve siyasi birlik kurma teşebbüslerini de ayrıntılı bir şekilde ele almışlardır. Gürcülerin tarih sahnesine çıktıkları ilk dönemden XVIII. yüzyıla kadar tarihini inceleyen tarihçiler, ana kaynaklardaki bilgilerin aksine antik dönemde Gürcülerle bunlara akraba toplulukların oldukça geniş bir sahaya yayıldıklarını iddia etmektedir. Stalin'in emri ile Gürcü tarihini yeniden hazırlayan bu araştırmacılar, adeta geçmişte izlerine rastlanması mümkün olmayan farklı bir Gürcü medeniyeti nazariyesi ileri sürmektedir ki Gürcülerin ilk dönemde yerleştikleri sahanın böylesine geniş bir alana yayılmasının sebebi bu amacın bir göstergesidir. Bununla birlikte Kıpçakların Gürcü

---

162 Marianna Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, Athens 1991.

163 Marianna Koromila, **Pontos-Anatolia**, Athens 1989.

164 Nikoloz Berdzenişvili-Simon Canaşia, **Gürcüstan Tarihi** (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000.

devlet sistemi içerisindeki yerinin anlatıldığı bölüm bu Türk topluluğunun Gürcistan'daki etkisini göstermesi açısından büyük öneme sahiptir.

Yuri Siharulidze ve Alexandre Manvelişvili'nin de aralarında bulunduğu bir heyet tarafından yazılan Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri adlı eser,[165] Doğu Karadeniz bölgesine yönelik Gürcü tezlerini bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. İlkçağda Gürcü kökenli halkların Karadeniz'in güney kıyılarından Mezopotamya'ya kadar yayıldığı iddia edilen bu çalışmada, Kolhis bölgesinin güney sınırı Giresun'a kadar uzatılmakta, dolayısıyla Doğu Karadeniz'de yaşayan bütün ilk toplulukların Gürcü olduğu öne sürülmektedir. Trabzon ve çevresinde kurulan Gabras hükümeti ile Trabzon Rum Devleti'nin Gürcüler sayesinde varolduğunu kaydeden yazarlar, bölgedeki Gürcü varlığını olabildiğince geniş bir zamana yayabilmek amacıyla, Çepnilerin Gürcü kökenli olduğuna varabilecek iddialar ileri sürmüşlerdir.

Muhammed Vanilişi-Ali Tandilava tarafından hazırlanan çalışma,[166] Marksist doğrultuda yazılan diğer bir eserdir ve önceki iddiaları tekrarlamanın ötesinde, Türklerin, Gürcülere ve bunlara akraba topluluklara büyük zararı dokunduğu tezini öne çıkarmaktadır. Türkiye'de Lazlar hakkında yayımlanan ilk çalışma olması sebebi ile büyük ilgi gören bu eserde, ilkçağda Doğu Karadeniz bölgesindeki halkların Gürcü kökenli olduğu, günümüze kadar yörenin etnik yapısında bu toplulukların hâlâ varlığını devam ettirdiği savunulmaktadır. Bunun yanı sıra, Kolhis, Lazika ve Abhazya krallıklarının siyasî sınırlarının güneyde Çoruh nehri ötesine geçemediği ana kaynaklarda sabit olmasına rağmen, bu yazarların anılan devletlerin Trabzon'a kadar uzayan bölgeye hakim olduğunu iddia etmeleri, tarihî kayıtlarla bağdaşmamaktadır.

b- Türkçe Yayımlanan Araştırmalar

Osmanlı hakimiyetine kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler hakkında, geçmişte bölge tarihleri ve Oğuz boyları ile

---

165 Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvili v.d., **Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri** (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1998.

166 Muhammed Vanilişi-Ali Tandilava, **Lazlar'ın Tarihi** (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1992.

ilgili bazı çalışmalar yapılmış olmasına rağmen, Mehmet Bilgin'in Doğu Karadeniz isimli eseri[167] büyük önem taşımaktadır.

Doğu Karadeniz bölgesinde saha araştırması yapan Bilgin, Osmanlı tahrir defterlerindeki kayıtlardan da faydalanarak Trabzon, Rize ve Gümüşhane'de Kıpçak ismi taşıyan yerleşim birimlerini tespit etmiştir. Bölge insanı olması sebebi ile özellikle Trabzon ve çevresindeki yerleşim merkezlerinin farklı isimlerini de bilen yazar, bu sayede bölgedeki yer adları hakkında önemli bilgilere ulaşmıştır. Aynı şekilde Trabzon ve Rize yöresindeki aile isimleri konusunda da derinlemesine bilgi sahibi olduğu anlaşılan Bilgin, Rasonyi'nin kayıtlarına dayanarak bölgedeki pek çok aile adının Kıpçak kökenli olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bu olumlu özelliklerinin yanı sıra, eserin ilkçağda Doğu Karadeniz bölgesi ile ilgili kısımda, Ksenophon'un kayıtları esas alınarak yöredeki ilk topluluklar hakkında bilgi verilmekle birlikte, yöreye yerleşen Ortaasya kökenli kavimler hakkında bilgi yok denecek kadar azdır.

M. Fahrettin Kırzıoğlu'nun Kıpçaklarla ilgili araştırması,[168] M.Ö. VII. yüzyılda bölgeye geldiği bilinen Kimmerlerden, 1267-1578 arasında Ahıska-Çıldır'da hüküm süren Ortodoks Kıpçaklara kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler ve Türklere akrabalıkları söz konusu olan kavimlerle ilgili önemli bir çalışmadır. Bu konuda bilgi bulunan kaynakları titizlikle inceleyen Kırzıoğlu, Kimmer ve İskitlerin Türk olduğu tezinden hareketle Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk varlığını bu topluluklarla birlikte başlatmış, yöredeki bazı yer ve kavim isimlerine dayanarak, aynı dönemde Afşar, Halaç, Yazgur gibi Türk gruplarının da bu mıntıkaya yerleştiğini iddia etmiştir. Ayrıca yazarın Sasper, Taok ve Halybler'in İskit boyları olduğu yönündeki tespiti, bu toplulukların yaşadığı bölgenin İskit yerleşim alanına dahil olmasını göz önüne alan bazı araştırmacılar tarafından doğrulanmaktadır.[169] Bütün bunlarla birlikte, Kıpçaklar eserini eşsiz kılan

---

167 Mehmet Bilgin, **Doğu Karadeniz**, Trabzon 2000.

168 M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar**, Ankara 1992.

169 Alman sosyolog Hann, çay üretimi ile Doğu Karadeniz bölgesinde başlayan kültürel değişimi incelemek adına Rize-Pazar'da yaptığı iki yıllık alan çalışması neticesinde, Laz kimliği üzerine bir eser hazırlamıştır. Fahrettin Kırzıoğlu'nun bölgenin ilkçağ toplulukları ile ilgili görüşlerini ayrıntılı bir

özelliği, XII. yüzyılda Gürcistan'a yerleşen Kıpçaklar hakkında bu sahada hazırlanan çalışmalar içerisinde en ayrıntılı bilgi veren eser olmasıdır. IV David döneminde Gürcistan'a gelen Kıpçakların bu milletin kaderinin değişmesinde oynadığı tarihî rol, Kırzıoğlu'nun araştırmasında açık bir şekilde görülebilir.

XII. ve XIII. yüzyıllarda Gürcülerin dışa açılma politikasında Kıpçakların rolü, bu Türk kavmi sayesinde Gürcistan Krallığının Türkiye Selçuklu Devleti'ne karşı atağa geçmesi, Doğu Anadolu ve Karadeniz bölgesinde ele geçirdikleri mıntıka, Kırzıoğlu'nun bu çalışmasında ayrıntılı olarak tasvir edilmektedir. Doğu Karadeniz bölgesinin Türkleşmesi bakımından daha önemli olan kısım ise, Gürcistan'a yerleşen bu Kıpçakların zamanla batıya doğru yayılarak Trabzon'a kadar ilerleyişlerinin anlatıldığı bölümdür. Trabzon Rum Devleti'nin doğusunda, Fırtına Deresi sınır olmak üzere hüküm süren Beka liderliğindeki Kıpçakların, hem adı geçen devletin tarihinde oynadığı rol, hem de Doğu Karadeniz bölgesinde hakim olduğu saha, Kırzıoğlu'nun çalışması ile gün yüzüne çıkmıştır. Artvin'den Trabzon'a uzanan sahada bu Türk kavminden kalma yer isimleri hakkındaki tespitler, bu araştırmanın önemini daha da artırmaktadır.

A. Zeki Velidî Togan'ın Umumî Türk Tarihi'ne Giriş adlı eseri,[170] dünyanın önde gelen ilim adamlarının İskitlerin kökeni hakkında öne sürdüğü nazariyelerin değerlendirilerek, Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen bu topluluğun Türklükle irtibatının ortaya konulduğu önemli bir çalışmadır. Tevrat'ta, Ermeni, Gürcü ve Grek kaynaklarında yer alan kayıtlardan hareketle İskitlerin

---

şekilde ele alan yazar, O'nu, hem birincil hem ikincil bir çok kaynağı bilmemekle suçlamakta, argümanlarını peşin hükümlü ve öfkeli bir tarzda ileri sürmekle itham etmektedir. [Bkz., İldiko Beller Hann, **Doğu Karadeniz'de Efsane Tarih ve Kültür** (nşr. A.İ.Aksamaz), İstanbul 1999, s. 28.] Bu eleştiriler sıralanırken tarihî deliller ortaya konulmadığı gibi, kaynaklar kısmında belirtildiği üzere, başta Brosset ve Bashmakoff'un eserlerinin Doğu Karadeniz bölgesi hakkındaki değerlendirmeleri olmak üzere, Anabasis'te Çoruh boyları hakkındaki bilgiler de Fahrettin Kırzıoğlu tarafından ilim aleminin dikkatine sunulmuştur. Yazarın bu konuda hazırladığı çalışmalar dikkatle incelendiğinde, bilhassa kaynak kullanımı ile ilgili eleştirilen bir anlam ifade etmeyeceği açıktır. Hann'ın, Kırzıoğlu'nu "peşin hükümlülükle ve iddialarını öfkeli bir tarzda gündeme getirdiği" konusundaki eleştirilerini örneklerle açıklamaması, bu konuda herhangi bir değerlendirme yapılmasına imkân vermemektedir.

170 A. Zeki Velidî Togan, **Umumî Türk Tarihi'ne Giriş I**, İstanbul 1981.

Anadolu'da yerleştiği sahayı ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan müverrih, bu topluluğun bölgedeki akıbeti hakkında da önemli yorumlar yapmaktadır. Eserin Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türklerle ilgili diğer önemli kısmı, Gürcistan Tarihi'nde M.Ö. IV yüzyılda Çoruh boylarına yerleştiği bildirilen Bunturki ve Kıpçakların bu bölgeye nasıl gelmiş olabileceği ile ilgili bölümüdür.

M. Taner Tarhan'ın Kimmerlerle ilgili araştırmaları, bu topluluğun Türklükle bağlantısını konusunda Türkiye'de yapılan ilk çalışmalar olup büyük önem taşımaktadır. Eskiçağda Kimmerler Problemi tebliğinde,[171] Kimmerlerin kökeni ile ilgili farklı görüşlerin değerlendirilmesinden sonra bu kavmin Türklüğünü kanıtlayan unsurlar ortaya konulmakta, ayrıca Doğu Karadeniz bölgesine yayıldığı saha hakkında bilgi verilmektedir. Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler isimli çalışmasında,[172] bir öncekinden farklı olarak Kimmerlerin Anadolu'da yerleştiği yöre ile ilgili olarak daha ayrıntılı bilgi veren Tarhan, yıkılış dönemine kadar Doğu Karadeniz bölgesinde yurt tuttukları alan ve bu kavimden geriye kalan arkeolojik buluntular hakkında da önemli değerlendirmeler yapmaktadır.

Selçuklu tarihleri arasında Müneccimbaşı Tarihi, İslâm-Türk tarihine ait önemli kaynakları ve Anadolu Selçukluları için, başlıca İbn Bibi ve Aksarayî'yi kullanarak sağlam bir toplama yapması ile mühim bir eserdir. Ancak onu daha önemli yapan, beyliklere ait kısmıdır.[173] Eserin Türkçe yayımı Ali Öngül tarafından yapılmış olup,[174] bu çalışmada yukarıda zikredilen nüsha kullanılmıştır.

Müneccimbaşı, temel olarak İbnü'l Esîr, İbn Bibi, Aksarayî gibi dönemin ana kaynaklarını kullanmasına rağmen, bazen bu müverrihlerin temas etmediği ayrıntıları naklederek farklılık kazanmaktadır. Özellikle İbn Bibi esas alınarak hazırlanan kısım-

---

171 M. Taner Tarhan, "*Eskiçağ'da Kimmerler Problemi*", **VII. Türk Tarih Kongresi** (Ankara 11-15 Ekim 1976) **Kongreye Sunulan Bildiriler III,** Ankara 1979, s. 355-369.

172 M. Taner Tarhan, "*Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler*", **Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı** (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) **Bildirileri**, Ankara 1984, s. 109-120.

173 Bkz., O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, s. 38.

174 Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel I-II** (nşr. A. Öngül), İzmir 2000.

larda, ana kaynak daha tafsilatlı bilgi vermesine rağmen Müneccimbaşı teferruata girmez, ancak olayların gerçekleştiği tarihleri titizlikle kaydeder. Büyük Selçuklu Devleti'nden Türkiye Selçuklularının yıkılışına kadar Anadolu'da cereyan eden olaylarla konusunda en önemli araştırma eseri sayılabilecek Camiü'd-Düvel, Emir Çoban'dan sonraki Moğol hakimiyeti evresi hakkındaki kayıtları ile büyük önem kazanmaktadır. İbn Bibi tarihinin Gıyaseddin Mesud'un 1280'de Diyarbakır ve çevresini ikta alması ile sona ermesi, Anonim Selçuknâme'nin 1298-1340 arasındaki olayları büyük bir kronolojik kopukluk içerisinde ve sadece vuku buldukları zaman ile zikretmesi, Müneccimbaşı'nın kayıtlarına daha da önem kazandırmaktadır.

Doğu Karadeniz bölgesi ile ilgili şehir tarihleri arasında Hüseyin Hüsameddin'in eseri,[175] bilhassa XIV yüzyılın başında Canik yöresinde ortaya çıkan Türk beylikleri hakkındaki kayıtları ile büyük önem kazanmaktadır. Yazar, Taceddinoğulları, Kubadoğulları, Taşanoğulları gibi bugünkü Samsun vilayeti sınırları içerisinde kurulan Türk beyliklerinin Eretnalılar, Kadı Burhaneddin Devleti ve Osmanlılarla ilişkilerini ana kaynaklar ve az bilinen yazma eserlerden yararlanarak bir araya getirmiştir. Diğer taraftan, kaynaklarda yer alan bilgilerin herhangi bir değerlendirme olmaksızın aynen nakledilmesi, bazı hadiselerin yanlış aksettirilmesine sebep olmuştur. Hacı Emir Bey'le evlenen Trabzonlu prenses Theodora'nın Amasya emiri Hacı Şadgeldi'nin karısı olduğu, bu türden bir rivayettir.

Faruk Sümer'in Tirebolu ile ilgili eseri,[176] ilk çağdan XX. yüzyılın başlarına kadar Tirebolu tarihinden bahseden bir çalışmadır. Türklerle Rumların bölgedeki nüfuz mücadelesini ayrıntısı ile kaydeden yazar, özellikle Hacı Emirli beyliğinin yöredeki faaliyetleri ve bunların Çepnilikle ilgisi konusundaki tespitleri ile büyük önem kazanmaktadır. Sümer'in Canik bölgesinin coğrafî tarifi hususundaki ayrıntılı değerlendirmesi de eserin üzerinde durulması gereken kısımlarından birisidir.

Kâzım Dilcimen'in Canik beylikleri hakkındaki eseri,[177] bu konuda hazırlanmış ilk çalışma olup, bu beyliklerin XIV yüzyıl

---

175 Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, İstanbul 1927.

176 Faruk Sümer, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul 1992.

177 Kâzım Dilcimen, **Canik Beyleri,** Samsun 1940.

başında Doğu Karadeniz bölgesinde üstlendikleri tarihî rolü ortaya koyması açısından önemli bir araştırmadır. Canik bölgesinin coğrafî sınırlarının çizildiği bir giriş kısmı ile başlayan çalışma, Canik beyliklerinden önce bölgenin tarihi hakkında genel bir değerlendirme ile devam etmektedir. Daha sonra Hacı Emiroğulları, Taceddinoğulları, Kubadoğulları, Taşanoğulları ve Bafra beyleri hakkında Esterâbadî esas olmak üzere Fallmerayer, Clavijo, Hüseyin Hüsameddin ve Osmanlı tarihçilerinin kayıtlarını bir araya getiren yazar, böylelikle önemli bir esere imza atmıştır.

Halil Edhem'in Kayseri Şehri adlı eseri,[178] Moğol istilası sonrası dönemde Doğu Karadeniz bölgesinin bir kısmına hakim olduğu bilinen Eretna Bey'in faaliyetleri ile ilgili önemli bir kaynaktır. Eretnalı Devleti'nin ilk dönemi hakkında kaynak sıkıntısı bulunmakta, bu ortamda Halil Edhem'in kitabeler, vakfiyeler, ana kaynaklar ve tetkik eserlerden faydalanarak hazırladığı çalışma büyük önem kazanmaktadır. Eretna Bey'in valilik devrinden itibaren Anadolu'nun XIII. yüzyılın son dönemindeki tarihini ayrıntılı bir şekilde nakleden yazar, aynı zamanda Canik beyliklerinin bu devirdeki durumu ile ilgili önemli bilgiler vermektedir. Bezm u Rezm'in Kadı Burhaneddin'in vezir olmasından sonraki dönemle ilgili rivayetlerine kadar meydana gelen hadiseler, Mehmed ve Alaeddin Ali Bey iktidarlarında Eretnalıların siyasî vaziyeti, bu dönemde Doğu Karadeniz bölgesinin durumu, Halil Edhem'in eserinde yakından takip edilebilir.

Faruk Sümer'in Çepnilerle ilgili eseri,[179] 1277'de Sinop'ta meydana gelen olay ile Doğu Karadeniz bölgesindeki varlığı bilinen bu Oğuz boyunun yörenin bir Türk yurdu haline gelmesindeki rolünü ortaya koyan önemli bir çalışmadır. Doğu Karadeniz bölgesinde faaliyet gösteren Çepni kollarının yayıldıkları saha ve Hacı Emiroğullarının bu boyla ilgisi konularında önemli tespitler yapan Sümer, tahrir defterlerindeki yer isimlerinde Çepnilere ait olanları bir araya getirerek bölgedeki etkilerini de ortaya çıkarmaktadır.

Kıpçak Türkçe'sinin Doğu Karadeniz Bölgesindeki ağızlar üzerindeki etkileri konusunda dilcilerin yaptığı araştırmalar, Kıpçakların yörede günümüze kadar devam edegelen kültürel

---

178 Halil Edhem, **Kayseri Şehri** (nşr. K. Göde), Ankara 1982.

179 Faruk Sümer, **Çepniler**, İstanbul 1992.

izlerinin tespit edilmesini sağlamakla kalmamış, aynı zamanda bu Türk kavminin yerleştikleri saha hakkındaki tarihî verileri filolojik delillerle desteklemiştir. Ahmet Caferoğlu'nun eseri,[180] bu sahada ilk derleme araştırması olmasının yanı sıra, Polathane ve Vakfıkebir ağızlarındaki değişmelerin Göktürk-Uygur Türkçe'si ile bağlantıları konusundaki tespitinden dolayı büyük önem kazanmaktadır. Yazarın Trabzon-Rize yaylası ahalisi arasında tespit ettiği ve Türkiye'de sadece bu bölgeye mahsus olan güneş duası, Şamanizm'in yöredeki kalıntılarından birisi olarak ilk kez Caferoğlu'nun çalışmasında yer almaktadır.

Doğu Karadeniz ağızları hakkındaki diğer bir çalışma olan Metin Karaörs'ün tebliği,[181] Kuzeydoğu Anadolu ağızlarının grupları konusunda bir girişten sonra, bu ağızlar ile Batı Rumeli ve Azerbaycan ağızları arasındaki ortaklıkları vurgulamaktadır. Filolog bakış açısı ile Trabzon ve Rize yöresi ağızlarının Batı Rumeli ağızlarına benzemesinin sebeplerini izah eden yazar, tarihî kaynaklarda geçen tespitleri doğrular bir şekilde her iki alanda konuşulan dilin Kıpçak Türkçe'sinin etkisinde kaldığını ortaya koymaktadır. Doğu Karadeniz bölgesine yerleştikleri bilinen Kıpçak Türklerinin bu yörede yayıldıkları saha hakkında Karaörs'ün filolojik deliller ile oluştuğu sonuçlar, tarihî verileri teyit etmesi açısından büyük öneme sahiptir.

Türkiye'de son dönemde ortaya çıkmaya başlayan Lazlarla ilgili çalışmalar arasında Ali İhsan Aksamaz'a ait olanı,[182] Doğu Karadeniz bölgesinde Trabzon'un doğusundan Batum'a kadar olan yörede yaşayan ilk toplulukların Lazlar-Megreller olduğu, Türkler ve Gürcülerden ayrı bir ırk grubuna dahil olan bu kavimlerin günümüze kadar aynı mıntıkayı yurt tuttuğu temeli üzerine hazırlanmıştır. Bir takım eleştirilerden sonra kendi tezini ortaya koyan Aksamaz, Gürcistan tarihinde Hz. Nuh'un neslinin dünyaya yayılması efsanesinde sekizinci çocuk olan Egros'un Megrel-Lazların atası olduğunu kaydederek iddialarına mitolojik dayanak bulmaya

---

180 Ahmet Caferoğlu, **Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar, Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları**, Ankara 1994.

181 Metin Karaörs, "*Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı*", **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (Trabzon 6-8 Kasım 1998) **Bildiriler**, Trabzon 1999, s. 89-98.

182 Ali İhsan Aksamaz, **Kafkasya'dan Karadeniz'e Lazların Tarihsel Yolculuğu**, İstanbul 1997.

çalışmıştır.[183] Oysa, ne bu efsanenin yer aldığı Gürcü[184] ve Ermeni tarihlerinde,[185] ne de bu rivayetlere kaynak olan Tevrat'ın ilgili kısmında[186] Egros'un bu toplulukların atası olduğuna dair herhangi bir kayıt mevcut değildir. Bundan anlaşılacağı üzere, Laz kimliği hakkında son zamanda çıkan diğer eserler gibi Aksamaz'ın çalışması da ana kaynakları temel alarak hazırlanmış bir çalışma değildir ve içerdiği bilgiler ihtiyatla karşılanmalıdır.

Lazlar hakkında hazırlanan diğer çalışma olan Selma Koçiva'nın Lazona başlıklı eseri, tamamen ideolojik propagandaya yönelik, ilmî kaygı taşımayan bir araştırmadır.[187] Aynı zamanda Almanya'da 1992'de kurulan ve başkanlığını Wolfgang Feurstein'in yaptığı "Kaçkar Güney Kafkas Kültürleri ve Dilleri Derneği"nin kurucusu olan yazar, Lazların Megrellerle birlikte Türkler ve Gürcülerden ayrı bir etnik kökenden geldiği, tarihin en eski dönemlerinden itibaren Doğu Karadeniz bölgesinin otokton ahalisi olduğu, yöredeki yer isimlerinin büyük bölümünün Lazca ve Laz diyalektiğinden geldiğini, ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra bu yer adlarının değiştirildiğini iddia etmektedir. Bir propaganda çalışması hazırlaması sebebiyle, ilmî kriterleri hiçe sayan Yazar, sadece ana kaynakları ihmal etmekle kalmamış, aynı zamanda bu sahada uzman olarak kabul edilen şahısların eserlerini de inceleme gereği duymamıştır. Bu şartlarda hazırlanan bir çalışmadan ilmî anlamda bazı sonuçlar elde edilemeyeceği gibi, yazarın mensubu bulunduğu derneğin başkanı ile yaptığı söyleşide, onun "M.S. IX. yüzyılda Lazların Kolhis'ten batıya göç ettikleri" yönündeki tespitini eserine alması,[188] bu topluluğun Doğu Karadeniz bölgesinin otokton halkı olduğu yönün-deki kendi iddiasını çürütecek mahiyettedir.

Ahmet Özkan'ın Gürcistan tarihi,[189] Türkiye'de Marksist Gürcü tarihi anlayışının Doğu Karadeniz bölgesi ile ilgili tezlerini

---

183 Bkz., s. 140.

184 Bkz., M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 17-19.

185 Bkz., V Langlois, **Collection des Historiens** I, s. 16.

186 Bkz., **Kitab-ı Mukaddes, Tekvin Bap 10** (nşr. K.M.Şirketi), İstanbul 1995, s. 8.

187 Selma Koçiva, **Lazona**, İstanbul 2000.

188 Bkz., s. 217.

189 Ahmet Özkan (Melaşvili), **Gürcüstan,** İstanbul 1968.

yansıtan ilk çalışma olması bakımından büyük ilgi görmüş bir araştırmadır. Gürcülerin ilk yaşadığı sahanın Erzurum, Bayburt, Gümüşhane ve Trabzon'dan batıda Frigya bölgesine kadar genişlediği kaydeden yazar, dolayısıyla Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk toplulukları da Gürcü olarak kabul etmektedir. Eserin bu kısımları Türkiye'deki tarihçiler tarafından ciddi bir şekilde eleştirilmiş ve Ahmet Özkan'ın çalışmasında yer alan bilgileri düzeltir mahiyette pek çok yazı kaleme alınmıştır.[190]

190 Ahmet Özkan'ın kitabında yer alan Türkiye'nin doğusundaki bölgenin ilk çağda Gürcülerin vatanı olduğu iddiaları, N. Berdzenişvili ve S. Canaşia tarafından 1945 Aralığında Tiflis'teki Komünist dergisinde yazılan yazıda Gürcistan'ın resmî iddiası haline gelmiştir. Bu yazıda Ardahan, Artvin ile Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane ve Giresun'a kadar büyük Lazistan'ın Gürcistan'a iade edilmesi gerektiği kaydedilmektedir. Fuat Köprülü, İbrahim Kafesoğlu, Fahrettin Kırzıoğlu gibi ilim adamları Gürcü tarihçilerinin bu iddialarını tenkit eder makaleler hazırlamışlardır. Bkz., **Jeopolitik** (nşr. Gençlik Kitabevi), İstanbul 1946.

GİRİŞ

Samsun'dan Batum'a, oradan Artvin-Bayburt'u içine alacak şekilde Köse yaylası üzerinden Canik dağları boyunca Samsun'a ulaşan alan, bu çalışmada Doğu Karadeniz bölgesi olarak adlandırılmıştır. Dolayısıyla bu saha, coğrafî bakımdan günümüzde Orta Karadeniz bölgesinin bir kısmını, yani Ordu'nun doğusundaki Melet çayının batısından Kızılırmak'a kadar uzanan kesimi de içine almaktadır[1] Bafra ve Çarşamba ovaları hariç tutulursa,[2] genel yapısı itibariyle dağlık platolardan[3] ve dar bir kıyı şeridinden[4] oluşan bölge, Samsun-Havza hattıyla İç Anadolu, Hattuşa ve Mezopotamya'ya,[5] Kop geçidinden de Aras ve Fırat havzalarına, dolayısıyla Tebriz üzerinden İran, Malatya-Diyarbakır üzerinden Basra ve

---

1 Günümüzde Orta Karadeniz bölgesi olarak bilinen saha, Ordu'nun doğusundaki Melet çayından başlar, aşağı Kızılırmak havzasının batısına kadar uzanır. Karadeniz kıyıları ile Canik dağları yöresi ve Kelkit-Yeşilırmak nehirlerinin yerleştiği tektonik oluklarda oluşan Orta Karadeniz ardı yöresi, bölgenin iki farklı bölümünü oluşturur. Canik dağlarının üst kısmı bir plato görünümünde olup geniş yaylalar yer alır. Orta Karadeniz ardı yöreleri ise Canik dağları güneyinde faylanma sonucu çöken oluklar ve bunların içerisine yerleşmiş ovalardan oluşur. Her iki bölümde farklı iklim özellikleri görüldüğü için değişik bir bitki örtüsü hakimdir. Bkz., İbrahim Atalay-Kenan Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul 1997, s. 74-76.

2 Kızılırmak deltası 30-32 km. genişlik ve uzunlukta 561 km. karelik alanı kaplamakta ve denize ulaştığı kısım deniz seviyesinin alçalmasına göre ilerlemektedir. Yeşilırmak deltası ise 40 km. uzunluğunda 15 km. genişliğinde olup 600 km. kare alanı kapsamaktadır, delta alanı Kızılırmağa nazaran dar olup Çarşamba civarında 65-70 m. seviyesinde oluşmuştur. Bkz., İbrahim Atalay, **Türkiye Coğrafyası**, İzmir 1992, s. 65.

3 Bkz., Talip Yücel, **Türkiye Coğrafyası**, Ankara 1987, s. 12; İbrahim Atalay-Kenan Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, s. 68. Cahen, Karadeniz kıyıları boyunca uzanan dağlık alanda bulunan bozkırların göçebe yaşam tarzına uygun olduğunu belirtirken, [Bkz., Claude Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler** (nşr. Y. Moran), İstanbul 1979, s. 78.] ileride belirtileceği üzere, Türklerin Doğu Karadeniz bölgesinde yerleştiği alanın özellikleri hakkında çok önemli bir ipucu vermektedir.

4 Genişliği 30 ile 50 km.'yi bulan Bafra-Çarşamba ovası hariç kıta sahanlığının genişliği azdır, ortalama 15 ile 20 km. dolayındadır, hatta Doğu Karadeniz kıyılarında yer yer 8-10 km.'ye kadar inmektedir. Bkz., Hayati Doğanay, **Türkiye Beşerî Coğrafyası**, İstanbul 1997, s. 130-131.

5 Bkz., T. Yücel, **Türkiye Coğrafyası**, s. 25.

İskenderun körfezlerine bağlanır.[6] Sahil kesimi yağış[7] ve bitki örtüsü[8] bakımından Türkiye'nin diğer bölgelerine göre oldukça zengin olmasına rağmen, iç kesimlerde karasal iklimin tesiri görüldüğü [9] gibi bitki örtüsü de fakirleşir.[10]

En eski zamandan beri nüfusun yoğun olarak bulunduğu Karadeniz bölgesinin doğusundaki uç noktada yer alan Rize-Hopa yöresi, bahse konu dağlık sisteme dahil olmakla birlikte, farklı bir iklim ve bitki özelliği gösterir.[11] Buranın güneyinde yer alan Çoruh havzasına girildikçe, yeni bir farklılaşma gözlenir. Bu arada kalan alan, beşerî tesise imkân vermeyecek bir yapıdadır. Bu özelliği, tarih boyunca en işlek mevkilerden olan Trabzon ve Erzurum'un yörenin kuzey ve güneyinde yer alması da değiştirememiştir. Haliyle, Orta ve Aşağı Çoruh havzası, günümüze kadar dışa kapalı konumunu muhafaza etmektedir. Yine, Orta ve Aşağı Çoruh havzasında şu ana kadar herhangi bir yerleşim merkezi tespit

---

6 Trabzon'dan başlayıp Değirmendere vadisini takip ederek Zigana geçidinde 2.025 metreye kadar yükselen eskiçağ ticaret yolu, oradan Harşit vadisine inerek Gümüşhane'den geçip önce Vavuk geçidinden Çoruh havzasına atlar ve Bayburt'tan sonra Kop dağı geçidinden Yukarı Fırat havzasına ve Erzurum'a ulaşıp, oradan da şarka doğru devam eder. [Bkz., M.C. Şehabeddin Tekindağ, "*Trabzon*", **İA, XII/1,** s. 456.] Abbasilerin ilk döneminde bu ticaret yolu vasıtası ile Trabzon'un ticarî önemi o kadar artmıştı ki Karadeniz'e Trabzon denizi denilmeye başlanmıştır. Bkz., Guy le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge 1905, s. 136.

7 Necdet Tunçdilek, **Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı**, İstanbul 1985,s.158-159.

8 Bkz., İbrahim Atalay, **Türkiye Vejetasyon Coğrafyası**, İzmir 1994, s. 114-118, 135-140.

9 Bkz., Anthony Bryer-David Winfield, **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I**, Washington 1985, s. 3-4.

10 Bkz., İ. Atalay-K. Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, s. 68.

11 Rize-Hopa yöresinde ılık bir deniz ve bu denizden yükselen su buharları karaya doğru sürükleyen hakim kuzey rüzgarları, Kafkas dağları ile Rize-Kaçkar dağları, bu sahayı kuzey doğu ve doğu cephesiyle güneyden tamamen ayırarak memleketin diğer kısımlarından farklı bir iklim tipinin doğmasına sebep olmuştur. Bölgede ılık bir denizin bulunması, bölgenin sıcaklığını ortalama olarak hiç bir mevsimde 5 dereceden aşağı düşürmediği gibi bunun neticesi olarak burada sürekli bitkisel hayat görülmektedir. Bkz., M. Tevfik Tarkan, **Rize-Hopa Yöresi Coğrafî Etüdü**, Erzurum 1973, s. 3, 7-8.

edilemediği gibi, bölgede insan yerleşiminin geçmişine dair gerekli araştırmalar da yapılmamıştır.[12]

Kızılırmak, Yeşilırmak, Çoruh ve Kelkit nehirleri, Doğu Karadeniz bölgesinin belli başlı su kaynaklarını teşkil etmektedir.[13] Bunun haricinde yöre, Türkiye'nin en yoğun akarsu ağına sahiptir.[14] Bahse konu nehirler, Türklerin hem bölgeye hem de Doğu Anadolu'dan Orta Anadolu'ya yayılırken geçtikleri yol güzergâhını tayin etmektedir.[15] Ayrıca, en eski zamandan beri kullanılan ticaret yolu da bu nehirler üzerindedir.[16]

---

12 Orta ve Aşağı Çoruh havzası, dağlık bir alandır. Doğu Karadeniz kıyısından itibaren başlayan dağlık sahalar, havzanın hududunda yüksekliğini daha da artırarak Doğu Anadolu bölgesi hariç tutulursa ülkenin en yüksek sivriliğini meydana getirir. Çok yerde 700-900 m. derinliğinde olan vadiler, yer yer istisnaları ile gayet dardır. Bkz., M. Tevfik Tarkan, **Orta ve Aşağı Çoruh Havzası**, Ankara 1973, s. 1-7.

13 İ. Atalay-K. Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, s. 32-33. Andreasyan, Karadeniz bölgesinin nehirleri olarak Kızılırmak, Yeşilırmak ve Çoruh nehirlerini saymaktadır. Bkz., P. Minas Bıjışkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası 1817-1819**, (nşr. H.D. Andreasyan), İstanbul 1969, s. 5-6. Çoruh, Kelkit ve Yeşilırmak nehirleri Doğu Karadeniz bölgesi tarihinde büyük öneme sahiptir, ancak aynı şey Kızılırmak için söylenemez. Bkz., A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments** ...I, s. 2.

14 Samsun ile Trabzon arasında Kızılırmak ve Yeşilırmak dışında Mert Irmağı, Terme çayı, Melet suyu, Harşit çayı, Değirmendere, Karadere ve Of çayı bulunmaktadır. Bkz., Vital Cuinet, **La Turquie D'Asie** I, Paris 1892, s. 20-22.

15 Türkler Doğu Anadolu'dan Orta Anadolu'ya gelirken kuzeyden güneye doğru takip ettikleri güzergâh içerisinde Çoruh nehrinin kaynağından itibaren Karadeniz sahilinde Giresun'a kadar uzanan dil ile Çoruh ve Kelkit vadileri önemli olmuştur. İkinci yol bütün Yeşilırmak havzasını kapladıktan sonra aşağı Kızılırmak bölgesine ve Batı Anadolu içlerine kadar uzanmıştır. Bkz., Mükrimin Halil Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri I**, İstanbul 1944, s. 185.

16 Asya'dan Avrupa'ya uzanan üç kara yolunun bir tanesi, iki deniz yolunun yine bir tanesi Karadeniz bölgesinden geçmekteydi. [Bkz., L. Dudley Stamp, Asia, London 1946, s. 56.] Fırat nehrinin kuzeyinden, Aras'tan ve Kızılırmak'ın yukarı kısımlarından geçerek, Doğu Karadeniz dağları boyunca uzanan ve Boğazlara ulaşan bir yol büyük önem taşımaktadır. [Bkz., C Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, s. 78.] Bu yolların kullanımı arasında Roma ve Bizans hakimiyeti dönemleri arasında farklılık vardır, mesela 392'de başlayan yol sistemindeki değişiklik ile Roma'ya giden yollar ehemmiyetini kaybetmiş İstanbul'a giden yollar önem kazanmıştır. Bu yollar hakkında Ramsay'da etraflıca bilgi bulunmaktadır. Bkz., W.M. Ramsay, **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası** (nşr. M. Pektaş), İstanbul 1960, s. 77.

Doğu Karadeniz bölgesinin coğrafî özellikleri, bu yörede ortaya çıkan şehirlerin farklı özellikler taşımasına sebep olmuştur. Kıyıda bulunan kentler genelde ticarî faaliyetler ile ön plâna çıkarken, iç kesimlerdekiler bu bakımdan geride kalmıştır[17] Ancak Gümüşhane-Bayburt yöresindeki maden yatakları, bu bölgenin önemini artırmıştır.[18]

Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk yerleşmeler hakkında,[19] İ. Kılıç Kökten'in başlattığı ve uzun süre devam eden yüzey araştırmaları önemli bilgiler ortaya koymuş bulunmaktadır.[20] Buna rağmen, 1944'te yayımlanan kazı sonuçlarında Ordu'dan Rize'ye uzanan kıyı sahilinde prehistorik döneme ait tek bir ize rastlanamaması dikkat çekicidir.[21] Bundan bir yıl sonra da bu bölgenin gerisinde yer alan dağlık alanda tarih öncesi dönemle ilgili bilgi verecek malzemeye rastlanılmamıştı.[22] Yalnız son zamanlarda yapılan incelemelerde, Samsun ve Trabzon'da bir kısım mağara yerleşmeleri tespit edilmiştir.[23] Bu araştırmaların gelişmesi ile,

---

17 Geniş bilgi için bkz., A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments** ...I, s. 7-16.

18 Bkz., Anthony Bryer, *"The Question of Byzantine Mines in the Pontos: Chalybian Iron, Chaldian Silver, Koloneian Alum and the Mumy of Cheriana"* **AS, XXXII,** (1982),s.133-150.

19 Doğu Karadeniz bölgesi, XIII. yüzyıldan itibaren seyyah-araştırmacıların ilgisini çeken bir yöre olmuştur. Ancak, bu bölge hakkındaki ilmî çalışmalar, XIX. asrın ilk yıllarında başlamıştır. Doğu Karadeniz bölgesinin ilk çağdaki durumu ile ilgili araştırmalar, Meyer, Perrot, Reinach, Rostovtzeff, Anderson ve Cumont gibi batılı bilim adamlarının çalışmalarıyla gün yüzüne çıkacaktır. Bkz., Mehmet Özsait, "*İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi*", **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (Trabzon 6-8 Kasım 1998) **Bildirileri,** Trabzon 1999, s. 35.

20 Kökten'in çalışmalarından habersiz olan batılı araştırmacılar, arkeolojik materyalin eksikliğinden dolayı Samsun'un doğusundaki ilk yerleşimler hakkında yetersiz bilgi bulunduğunu ifade etmektedir.Bkz., A.Bryer-D.Winfield, **The Byzantine Monuments I**, s.11.

21 Bkz., İ. Kılıç Kökten, "*Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri*", **DTCFD, III/5,** (1944), s. 478.

22 Kökten, Ordu-Giresun-Trabzon-Rize sahil kesimi üzerinde yaptığı araştırmada Terme, Ünye, Ordu, Harşit ve Trabzon gerilerinde en az 35 km. derinliğine güneye kadar incelendiğini, ancak tarih öncesini aydınlatacak tek bir iz bulunamadığını kaydetmektedir. Bkz., M. Özsait, "*İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi*", s. 36.

23 Anadolu'daki tarih öncesi yerleşmeler doğal barınaklardan biri olan mağara yerleşmeleri ile başlamaktadır. Anadolu'da 40.000'e yakın mağara bulun-

bölgedeki mağaralar hakkında önemli bilgiler ortaya çıkmıştır. Bunlardan birisini teşkil eden Tekkeköy, en az Eski Tunç Çağından ve hatta Üst Paleolitik Çağdan beri yerleşmeye sahne olmuş, Samsun'un on üç km. doğusunda mağara-kalelerden oluşan bir yerleşim merkezidir.[24] Kılıç Kökten'in araştırmaları Doğu Karadeniz bölgesindeki mağara yerleşmeleri konusundaki bilgileri daha da artırmış, kaya sığınakları grubunda Samsun, Ordu, Giresun, Trabzon, Gümüşhane ve Bayburt'ta 105 tane yapma ve doğal mağara tespit edilmiştir.[25] Böylece 1940'lı yıllarda Doğu Karadeniz bölgesinde insanlığın ilk yerleşim sahasının Samsun ile sınırlı olduğu yönündeki inanış ortadan kalkmış, sahil boyunca doğuda Rize'ye kadar uzanan, güneyde ise Gümüşhane ve Bayburt'u kapsayan alanda mağara yerleşimlerinin bulunduğu ortaya çıkmıştır.

Günümüze kadar Doğu Karadeniz bölgesinde yapılan kazılar neticesinde, ulaşılabilen en eski uygarlık kalıntılarının, Alt Paleolitik (Yontma Taş) döneme ait olduğu anlaşılmaktadır. Bu devre tanıklık eden aletler, Ünye'nin Yüceler Köyü Ceviz Deresi sekilerinde ve Trabzon'un kuzeyinde, Bayburt'un 13 km. güneydoğusunda, Çoruh Irmağının kollarından biri olan Gez deresi kıyısındaki alanda ele geçirilmiştir.[26] Samsun ve çevresinde yapılan araştırmalara göre, genel olarak M.Ö. 7000 ile M.Ö. 500 yılları

---

maktadır ki bunların bir kısmı prehistorik devrelerde Anadolu insanları için doğal barınaklar olmuştur. Söz konusu mağara evlerin yerli ve yabancı bilim adamları tarafından 600 kadarında kazı veya gözlem yapılmıştır. Bkz., H. Doğanay, **Türkiye Beşerî Coğrafyası**, s. 234.

24 Tekkeköy deresi ile onun iki ana tabisi olan Çınaralan ve Han dereleri arasında yer alan sırtların kuzey uçları kıyı ovası ve deniz dahil çok geniş bir gözetleme alanına sahip bulunurlar. Öte yandan denize yaklaşık 3,5 km.lik bir mesafede bulunmaları, denizden gelecek herhangi bir saldırıya karşı kendilerini gizlemek ya da savunmak için yeterli zamanı kazandırıyordu. Deniz ile yerleşim yeri arasındaki çok verimli ve oldukça geniş kıyı ovası, çok çeşitli tarımsal etkinliklere olanak tanıması ile yerleşmede başrol oynuyordu. Ayrıca Tekkeköy deresinin yerleşmenin içinden geçmesi her türlü su ihtiyacını karşılamaktaydı. Bkz., Ali Uzun, "*Tekkeköy'de (Samsun) Mağara-Kale Yerleşmeleri*", **Doğu Coğrafya Dergisi I**, (1995), s. 413-415.

25 Kökten'in araştırmasına göre Gümüşhane'de 22, Giresun'da 4, Ordu'da 25, Rize'de 4, Samsun'da 18, Trabzon'da 34 mağara bulunmuştur. İ.Kılıç Kökten, "*Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma*", **DTCFD, X/3-4,** (1952), s. 189-190, 203-204.

26 M. Özsait, "*İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi*", s. 35.

arasına düşen ve Neolitik, Kalkolitik, Tunç ve Demir çağlarını kapsayan toplam sayıları yetmiş dördü bulan yerleşme yerine rastlanılmıştır.[27] Nitekim, bu şehir ile etrafında yapılan daha kapsamlı araştırmalarda Dündartepe höyüğü, Bafra-Alaçam arasında Cirlek, İkiztepe, Sivritepe höyükleri, Ladik'te Yüktepe ve Salurtepe höyüğü, Havza-Merzifon arasında Höyüktepe ve Samsun'un on sekiz km. batısında Akalan'daki yerleşim merkezlerinden etraflıca bilgi elde edilmiştir.[28] Bu yerleşim yerlerinde elde edilen buluntulardan, Orta Anadolu ve Karadeniz kıyılarındaki yerleşme tiplerinin birbirine benzediği, dolayısıyla Hititlerin Karadeniz kıyılarına kadar yayıldıkları ve büyük şehirler kurdukları, Orta ve Kuzey Anadolu arasında bir irtibat bulunduğu sonuçları ortaya çıkarmaktadır.[29]

İç Karadeniz bölgesindeki araştırmalarda Bayburt ovasında Pulur höyüğü, İvceklerin tepesi, Siptoros ve Hindi höyüğü ile 4 merkez bulunmuştur.[30] Ayrıca Melbourne Üniversitesi tarafından Kelkit vadisi ve Bayburt'ta yapılan kazılarda, doğudan batıya kadar doksan beş kilometrelik bir alanda otuz altı sitede demir çağına ait

---

27 Bu 74 yerleşim yerinden 4'ü Alaçam, 16'sı Bafra, 11'i Samsun il merkezi, 3'ü Çarşamba, 8'i Kavak, 9'u Ladik, 17'si Havza, 6'sı Vezirköprü sınırları içindedir. [Bkz., Önder Bilgi, "*Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası*", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi** (Samsun 1-3 Haziran 1988) **Bildirileri**, Samsun 1990, s. 1.] Samsun yöresindeki ilk yerleşmenin kuruluşu ile ilgili bir araştırmada, yöredeki yerleşme tarihini M.Ö. 4. binden başlatılmaktadır. [Bkz., Sümer Atasoy, **Amisos, Karadeniz Kıyısında Antik Bir Kent**, Samsun 1997, s.16.] Özsait'in değerlendirmesine göre, protohistorik dönem grubuna girmesine rağmen Karadeniz bölgesinde henüz neolitik olabilecek bir yerleşmeden söz edilemez. Dündartepe, Horoztepe, İkiztepe gibi bölgelerde ise kalkolitik çağ yerleşmelerinin buluntularına rastlanmıştır. Bkz., M. Özsait, "*İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi*", s. 36.

28 İ. Kılıç Kökten, "*Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri*", s. 469-471. 1940-1941 yılında yapılan kazılar neticesinde bulunan bu yerleşim yerleri ile ilgili ilk raporda geniş bilgi bulunmaktadır. Bkz., Kılıç Kökten-Nimet Özgüç-Tahsin Özgüç, "*1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları Hakkında İlk Kısa Rapor*", **Belleten, IX/35**, (Temmuz 1945), s. 365-395.

29 K. Kökten-N. Özgüç-T. Özgüç, "*1940 ve 1941 Yılında...*", s. 397-398. Samsun ve Bafra'da yapılan kazıların genel değerlendirilmesi için bkz., C.A. Burney, "*Northern Anatolia Before Classical Times*", **AS, VI,** (1956), s. 179-193.

30 İ.Kılıç Kökten, "*Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları*", **Belleten, VIII/ 32,** (I. Teşrin 1944), s. 674.

materyaller elde edilmiştir.[31] Bu merkezler haricinde düz yerleşme birimi olan örenler içerisinde Trabzon, Giresun, Ordu, Ordu ile Samsun arasında 6 bölgede, Samsun'da, Bayburt'ta 2, Giresun ve Ordu'nun güneyinde ve Yeşilırmak kenarına düşen kısımda birer yerleşim yeri vardır.[32] Bütün bu çalışmalar sonucunda, M.Ö. III. bin yılın ilk yarısından M.Ö. II. bin yılın sonlarına kadar geçen zaman zarfında yine Orta ve Kuzey Anadolu'nun bir kültür birliği içerisinde bulunduğu görülmektedir.[33]

İlkçağda Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen gruplar içerisinde ismi bilinen en eski topluluk Gaşkalardır. M.Ö. XVI. yüzyılın ortalarında, Hititlerin "Yukarı Ülke" ismini verdiği Kuzey Anadolu'da ortaya çıkan Gaşkalar, yaklaşık üç asır boyunca Hitit İmparatorluğu topraklarına düzenlediği akınlar sebebiyle önem kazanmıştır[34] Hititlerin yıkılmasında da önemli bir rol oynayan[35] Gaşkaların, Karadeniz bölgesinde hakim olduğu topraklar ve ne kadar yaşadığı konusunda bir bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Grek kolonileri çağında Gaşkalardan söz edilmemesi,[36] Kimmer ve İskitler'den önceki dönemde bu topluluğun bölgede olmadığını göstermektedir.[37]

---

31 Anna Parker, "*Northeastern Anatolia on the Periphery of Empire*", **AS, XXXXIX,** (1999), s. 138-139. İlkçağda Kuzey-doğu Anadolu'nun kültürel yapısı ve diğer bölgelerle kültürel ortaklıkları için bkz., Winifred Lamb, "*The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours*", **AS, IV,** (1954), s. 21-32.

32 İ.K. Kökten, "*Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin...*", harita 3. Bayburt çevresindeki prehistorik yerleşmeler arasında Pulur höyüğüne ayrı bir önem atfeden Kökten, bu höyük hakkında uzun uzadıya bilgi vermektedir. Bkz., İ. K. Kökten, "*Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri*", s. 480-486.

33 Mehmet Özsait, "*Orta Karadeniz Bölgesinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler*", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi** (Samsun 1-3 Haziran 1988) **Bildirileri,** Samsun 1990, s. 125.

34 Bkz., Mahmut Pehlivan, **Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi**, Erzurum 1991, s. 8-12; Ekrem Akurgal, **Anadolu Kültür Tarihi,** Ankara 1998, s. 73-96.

35 Bkz., Ekrem Memiş, "*M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri*", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri**, s. 110.

36 Bir araştırmada, İyonlar'ın Gaşkalarla anlaşmak suretiyle M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren Sinop ve diğer şehirlerdeki ticaret kolonilerini kurdukları ileri sürülmektedir. [Bkz., Necdet Tunçdilek, **Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi**, İstanbul 1986, s. 34.] Ancak Yunan kolonileri hakkındaki çalışmalarda, Grekler bölgeye geldiğinde Gaşka isimli bir topluluğa rastlanılmaması, [Bkz., Marianna Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, Athens 1991, s. 42-60; R.

Yukarıda tasvir edildiği üzere, Doğu Karadeniz bölgesinde Türk veya Türklerle akrabalığı söz konusu olan toplulukların ortaya çıkışına kadar, kayda değer bir kültür ve medeniyet hareketinin olmadığı anlaşılmaktadır. Esasen, bunlardan önce yaşadığı bilinen ve M.Ö. 1500'lere yerleştirilen Gaşkaların da varlıklarını bu döneme kadar getirebilmiş olmaları mümkün gözükmemektedir. Dolayısıyla, ilk Türk yerleşmesi döneminde Doğu Karadeniz bölgesinde, deniz yoluyla kuzeyden, akarsu vadileri ile de güneyden gerçekleşmesi muhtemel sızmalar dışında, belirgin bir topluluğun varlığından söz etmek mümkün olamamaktadır. Buna karşılık, bölgede ilk yerleşimin Türklerle başladığını söylemek de imkân dahilinde görünmemektedir.

Doğu Karadeniz bölgesine ilk Türk yerleşimi, bu çalışmanın birinci bölümünü oluşturmaktadır. Türk kültür dairesi içinde bulunduklarına dair çok güçlü kanıtlar olan, ancak Batılılar tarafından başka topluluklara mal edilmeye çalışılan Kimmer ve İskitlerin Türklükle bağlantıları, yöreye gelişleri ve Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmeleri, bölümün ilk kısmında ele alınmıştır. Yine aynı bölümde, Gürcü kaynaklarında Bunturki ve Kıpçak ismiyle anılan Türk topluluklarının bölgeye yerleşmesi incelenmiştir. Bunlara ilaveten, Fahrettin Kırzıoğlu tarafından bölgedeki yer ve topluluk isimlerinden hareketle Halaç, Afşar ve Yazgurların yöreye yerleştiğine dair görüşlere, aksi ispatlanamadığı için yer verilmiş, ancak eldeki tarihî malzemenin görüşlere kesinlik kazandıramadığına ilişkin tereddütler de ifade edilmiştir. Ayrıca, Karadeniz kıyılarında Yunan kolonilerinin kurulması bahsi altında, bölgedeki ilk Türk yerleşimi dönemi ile ilgili olarak günümüze kadar devam eden bazı tartışmalar ele alınmıştır. Batılı araştırmacıların iddia ettiği şekilde Yunan kolonilerinin yöredeki medeniyet tarihinin başlangıcı sayılıp sayılamayacağı üzerinde de durulmuştur. Bu arada, halen yaygın bir kanaat halinde sürdürülmeye çalışılan yöredeki yer isimlerinin Grek ve Gürcü kökenli olduğu yönündeki tezler de sorgulanmıştır.

Drews, "*Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri*" (nşr. Ö. Çapar), **TAD, XV/26,** (1991), s. 303-327.] bu dönemde ismi geçen topluluğun yöreden çekildiğini göstermektedir.

37 Gaşkalar, II. Sargon döneminde (M.Ö. 722-705) Dicle boyları ve Kızılırmağın güneyindeki sahada bulunmaktaydı. Bkz., Şemseddin Günaltay, **Yakınşark II** Anadolu, Ankara 1987, s. 285-286.

Moğol istilasına kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler, çalışmanın ikinci bölümünü oluşturmaktadır. Bizans tarafından Trabzon ve çevresine iskân ettirilen Bulgarlarla başlayan bu dönem, Çağrı Bey'in batı seferiyle ortaya çıkan Oğuz göçü ile devam edecektir. Malazgirt savaşı öncesi dönemde yapılan Türk akınları ve bölgede Tuğrul Bey zamanındaki fetihler ile bu faaliyetlerin Bizans İmparatorluğu, Gürcüler ve Ermeniler üzerine etkileri, ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Malazgirt Savaşı sonrası dönemde ise, Doğu Karadeniz bölgesini yurt tutan Danişmendli, Saltuklu ve Mengüceklerin yöredeki hakimiyet sahası, Bizans ve Gürcülerle münasebetleri söz konusu edilmiştir. Bu arada, aynı dönemde Trabzon'dan Sinop'a kadar olan bölgeyi ele geçirerek bağımsız bir teşekkül kuran Gabras ailesinin siyasî faaliyetleri de, Türk yerleşimi ile irtibatı ölçüsünde incelenmiştir.

Moğol istilası öncesinde, Anadolu'daki siyasî birliği sağlayan ve Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk beyliklerini ilhak ederek, Kelkit vadisi ile Samsun'u ele geçiren Türkiye Selçukluları, önemine binaen ikinci bölümde ayrıntılı şekilde incelenmiştir. Bu inceleme sırasında, Doğu Karadeniz bölgesine dair bilgi olmayan dönemler özetlenerek ele alınmış, böylece ana konudan uzaklaşmamaya çalışılmıştır.Diğer taraftan, Türkiye Selçuklularının Bizanslılar, Gürcüler ve Trabzon Rum Devleti ile ilişkileri çok yönlü olarak ele alınmış, Türk kaynaklarının yanı sıra Grek, Gürcü ve Ermeni kaynaklarından da istifade edilerek, bilhassa Batılıların ve Gürcülerin tek taraflı olarak hazırladığı çalışmalarda yer alan iddialar tartışılmıştır. Kösedağ savaşı sonrasında oluşan dönem ise, Doğu Karadeniz bölgesine etkisi derecesinde incelenmiş, özellikle, bu devrede Moğolların önünden kaçarak yöreye yerleşen Türkmenler ve Trabzon Rum Devleti'nin yayılma siyaseti ayrıntılı bir şekilde ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Doğu Karadeniz bölgesine ikinci Kıpçak göçü, ikinci bölümün son kısmını oluşturmaktadır. Ten-Kuban boylarındaki Kıpçakların Gürcistan'a yerleşmesi ve bu ülkedeki faaliyetleri esas alınarak hazırlanan bu bölümde; Kıpçakların batıya göç etmesi, Doğu Karadeniz bölgesini yurt tutması periyodik bir şekilde incelenmiştir. Trabzon Rum Devleti'nin hanedan ailesine nüfuz edecek şekilde etkili olan Kıpçakların bölgede günümüze kadar yaşayan sosyo-kültürel izleri, Batılı ve Türk tarihçilerin araştırmalarının yanı sıra, filolog ve halk bilimcilerin çalışmalarından da yararlanılarak gösterilmeye gayret edilmiştir.

Osmanlı hakimiyetine kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler, çalışmanın üçüncü kısmının konusunu oluşturmaktadır. Moğol istilası sonrasında ortaya çıkan Eretnalılarla birlikte, Türkiye Selçukluları döneminde bölgeye yerleşen Türkler hakkındaki bilgiler artmakta, Trabzon Rumlarının hakimiyet sahası dışındaki yörede, bağımsız Türk beylikleri kurulmaktadır. Bunlar arasında yer alan ve genel olarak Anadolu beylikleri içerisinde önem atfedilmeyen Canik beylikleri, geniş bir şekilde incelenerek bu beyliklerin XIV yüzyıl sonlarından itibaren üstlendikleri misyon ortaya konulmuştur. Aynı şekilde, Eretnalılardan sonra Erzincan'da beylik kuran ve Kelkit havzasını ele geçiren Mutahharten dönemi de geniş bir şekilde incelenerek, az bilinen bu Türk beyliğinin Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri söz konusu edilmiştir.

Osmanlı hakimiyeti öncesinde Kelkit havzasını ele geçiren Akkoyunlular; hem Türk tarihindeki yeri, hem de Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri dolayısıyla çok önemli bir Türk teşekkülüdür. Trabzon'a akınlar yapan ve bölgenin Hristiyanlardan alınması için büyük çaba sarf eden Akkoyunlular, Uzun Hasan döneminde Trabzon Rum Devleti ve doğudaki diğer Hristiyan unsurlarla işbirliği yaparak, Doğu Karadeniz bölgesinin siyasî dengelerini baştan sona değiştirmiştir. Bu sebeple, Akkoyunluların Türk beylik ve devletleri ile olan ilişkileri, Trabzon Rumları ve Gürcülerle münasebetleri, Doğu Karadeniz bölgesine Türk yerleşimiyle irtibatı ölçüsünde incelenmiştir.

Bu çalışma ile ele alınan konunun bütün meselelerinin halledildiğini söylemek elbette mümkün değildir. Zira, Türk tarihi araştırma usullerinin oluşturulamayışı ve Batıya bağımlılık, böyle bir çalışmanın hazırlanmasında önemli sıkıntılar doğurmuştur. Diğer taraftan, Türkiye'de halen Anadolu ve Anadolu Türk tarihi araştırmalarının öneminin yeterince idrak edilememiş olması, önemli bir fikir karmaşasına yol açmaktadır. Bu sebeplerle, Osmanlı hakimiyetine kadar Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkler mevzusunda her şeyin halledildiği düşüncesinde değiliz. Ancak yöreye ilişkin her geçen gün artan iddiaların, hiçbir ilmî temele dayanmadıklarının daha işin başında görülmesi açısından, yapılan çalışmanın önemli sonuçlar vermesi ümit edilmektedir. En azından söz konusu iddiaların sahiplerinin bundan sonra daha ciddî araştırma yapmak zorunda kalacaklarını düşünmekteyiz.

I. BÖLÜM
İLK TÜRK YERLEŞMESİ DÖNEMİNDE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ

İLK TÜRK YERLEŞMESİ DÖNEMİNDE DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ

Karadeniz havzası, stratejik konumu nedeniyle tarih boyunca pek çok milletin hakimiyet kurmak istediği bir saha olmuştur. Avrupa'da XIX. yüzyılın sonlarından itibaren oryantalizm çalışmalarının yoğunluk kazanmasıyla birlikte, Doğu Karadeniz bölgesinin tarihi ve yörede yaşayan topluluklarla ilgili çeşitli iddialar ortaya atılmıştır. Diğer taraftan, Stalin döneminde hazırlanan Gürcü tarihlerinde yeni tezler ileri sürülmesi ile; bölge tarihi hakkındaki iddialar değişik bir boyut kazanmış, yörenin kendi medeniyetlerinin bir parçası olduğunu ispat etmeye çalışan farklı devletler, ideolojik amaçlarını destekleyici eserler hazırlatmışlardır. Aynı zamanda ilk Türk yerleşmesi dönemi ile ilgili bu çalışmalarda, Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk toplulukların Grek, Gürcü ya da bunlarla akraba kavimler olduğu iddialarının yanısıra, bunlara mensup grupların varlıklarını günümüze kadar sürdürdükleri, ancak etnik kimliklerini gizlemek zorunda kaldıkları iddiası mevcuttur. Oysa, tarihî kayıtlar Türkistan'dan Doğu Karadeniz bölgesine göç eden toplulukları bu mıntıkanın ilk ahalisi olarak göstermektedir. Bu yüzden, ilk Türk yerleşmesi döneminde Doğu Karadeniz bölgesi tarihini etkileyen göç hareketleri, Yunan kolonilerinin kurulması ve yer isimleri konusundaki tartışmaların ortaya konulması, ideolojik çabalarla yaratılan fikir karmaşasını kısmen de olsa açıklığa kavuşturabilir.

A- TÜRK veya TÜRKLERLE AKRABALIĞI SÖZ KONUSU TOPLULUKLARIN BÖLGEYE GELİŞİ

Doğu Karadeniz bölgesinde prehistorik yerleşim merkezleri ile ilgili birtakım bilgiler bulunmaktadır. Ancak bu yörelerde yaşayan topluluklar ve bu ahalinin bölgenin eskiçağ topluluklarına esas teşkil ettiğine dair herhangi bir malumat mevcut değildir. Buna karşılık tarihî kayıtlarda; daha M.Ö. VII. yüzyılda göç ederek bölgeye yerleşen Türklerle akrabalıkları söz konusu olan kavimlerle ilgili olarak sonradan da olsa bazı kaynaklarda oldukça önemli bilgiler yer almaktadır. Bu kayıtları esas alan Bıyışkyan, haklı olarak Pontus'un ilk ahalisinin Yafes ırkına mensup topluluklar

olduğunu, hatta daha önce Karadeniz'e Yafes'in torununa atfen Askanaz (Aşkenaz) denildiğini, bilahare Helenlerin misafirperver anlamına gelen Öksinos adını verdiklerini belirtmektedir.[1] Gerçekte ana kaynaklarda yer alan ifadelerde Kimmer ve İskitlerin Türkistan ve Türklükle bağlantıları hususunda etraflıca bilgi bulunmasına rağmen, özellikle Batıda hazırlanan araştırma eserlerinde bu toplulukların menşei ile ilgili olarak farklı görüşler ileri sürülmektedir. Doğu Karadeniz bölgesinde yerleşen Türklükleri tartışmalı bu kavimlerin yerini zamanla tamamen Türk topluluklarının alması bu açıdan değerlendirildiğinde bir tesadüf olmamalıdır.

a- Türklerle Akrabalığı Söz Konusu Olan Topluluklar

Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen ve Türklerle akrabalığı söz konusu olan topluluklar Kimmerler ve İskitlerdir. Her iki topluluğun kökeni hakkında farklı görüşler mevcut olmakla birlikte, hem Kimmerlerin hem de İskitlerin Türk kültür dairesi içerisinde yer aldıkları hususunda kuvvetli deliller bulunmaktadır.

aa- Kimmerler

Kimmerler, Nuh tufanından sonra insanlığın yeniden dünyaya yayılması ile ilgili Tevrat'da yeralan rivayette Yafes'in oğulları arasında Gomer ismiyle gösterilmektedir.[2] Tevrat'ta geçen bu ifadeyi esas alan farklı milletler, Kimmerleri, Gomer adına benzer isimlerle anmışlardır.[3]

---

1 P. M. Bıjışkyan, Karadeniz Kıyıları ..., s. 1.

2 Bkz., Kitabı Mukaddes, Tekvin Bap 10 (nşr. K.M. Şirketi), İstanbul 1995, s. 8. Tevrat'ta Gomer ismi ile anılan bu halkın Kimmerler olduğu hakkında bkz., Joseph Sandalgian, Histoire Documentaire De L'Armenie I, Rome 1917, s. 370, nu: 4; Yusuf Ziya, Samiler-Turaniler II, İstanbul 1934, s. 16.

3 Arap kaynaklarının Kimmerleri Gumari, Gomer, Kimal, Gimal, Gimial ya da Kimmal isimleriyle kaydettikleri bilinmektedir. [Bkz., Ebu Ömer-ı Osman Mevlânâ Minhâc-ud-dîn, Tabakât-ı Nâsirî II (nşr. M.H.G. Ravety), New Delhi 1970, s. 870.] Ermeni kaynakları Kimmerleri Kamir, Gamr, Gimir, Gomer gibi adlarla anarken, [Bkz., Victor Langlois, Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie II, Paris 1880, s. 24-25.] Asur kaynakları Gimirri, [Bkz., Georges I. Bratianu, La Mer Noire, München 1969, s. 62.] Grek kaynakları ve çağdaş batılı araştırmalar ise bu topluluğa Kimmer ismini vermektedir. Bkz., Herodotus, Herodot Tarihi (nşr. M. Ökmen), İstanbul 1991, s. 18, 21; Strabon, Coğrafya, Kitap XII, Bölüm I-II-III (nşr. A. Pekman), İstanbul 1969, s. 22; Charles Burney-David Marshall Lang, The People of the

Kimmerlerin tarihte önem kazanmaları, Macaristan'dan Çin Seddi'ne kadar uzanan bozkıra hakim olan ilk göçebe kavim olmasından kaynaklanır.[4] Karadeniz'in kuzeyindeki steplerde Kimmerlere ait olduğu bilinen arkeolojik buluntular, M.Ö. XI. yüzyıla kadar geriye gitmektedir.[5] Orta Asya menşeli olan bu topluluk, M.Ö. 1800-1700'li yıllarda ana yurtlarından batıya göç ederek Kafkasların kuzeyindeki bozkırlara beşyüz yıl kadar hakim olmuşlardır. Kimmerlerin ortaya çıktığı saha ile ne zaman batıya göç ettikleri bilinmesine rağmen, etnik kökeni hakkında fikir birliği mevcut değildir. Bu hususta yapılan araştırmalarda, Kimmerlerle Traklar veya Keltler arasında akrabalık bağı bulunduğundan Ermenilerin ataları olduğuna kadar sekiz farklı görüş bulunmaktadır. Bu görüşlerden birisi de; Ural-Altay kökenli, yani Türklere akraba, hatta proto-Türklerin bir parçası olduğu varsayımıdır.[6] Türk mitolojisinde yer alan rivayetler ve ilk dönem kaynaklarda Kimmerleri bazı Türk topluluklarının atası olarak gösteren kayıtlar, bu varsayımı güçlendirmektedir.[7]

Hills, London 1971, s. 183; Richard N. Frye, The Heritage of Persia, London 1962, s. 66.

4 Károly Czeglédy, Bozkır Kavimlerinin Doğu'dan Batı'ya Göçleri (nşr. E. Çoban), İstanbul 1998, s. 13-14.

5 Grousset, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda Kimmerlere ait arkeolojik buluntular içerisinde özellikle M.Ö. 1300-1200 arasındaki tarihlere ait Volga ve Ural bölgelerinden elde edilenlerin Türkistan'la bağlantılı olduğunu kaydetmektedir. Bkz., René Grousset, Bozkır İmparatorluğu (nşr. M.R. Uzmen), İstanbul 1980, s. 22-23.

6 Bazı araştırmalara göre Kimmerler Avrupaî bir ırk olan Homo-Europeus grubuna dahil edilirken, bazen de Keltlerin veya Trakların akrabası hatta Ermenilerin ataları olarak gösterilir. Kimmerleri İskitler içerisinde bir grup, İran menşeli bir topluluk veya Bulgarların ataları olarak kabul edenler de bulunmaktadır. Tarhan'ın kabul ettiği Kimmerlerin etnik bakımdan Orta Asya orijinine dayanan Ural-Altay kökenli bir toplum veya proto-Türklerin bir parçası olduğu tezi iki temel dayanağa sahiptir: Kimmerler, Orta Asya menşeine dayanan Kurgan kültürlerinin tipik bir temsilcisidirler. Bozkırların geniş sahalarına yayılmış olan atlı kavimler medeniyetinin büyük batı kolunu teşkil ederler. Kimmer-İskit kültürlerinin yakın bağları ve bunların birbirinden ayırt edilemeyen kültür beraberliği, Kimmerlerin menşei hakkındaki tartışmalara açıklık getirmektedir. Bkz., M.Taner Tarhan, "*Eskiçağ'da Kimmerler Problemi*", VII. Türk Tarih Kongresi (Ankara 11-15 Ekim 1976) Kongreye Sunulan Bildiriler III, Ankara 1979, s. 355-360.

7 Türk mitolojisinde yer alan bazı ifadeler, Kimmerlerin Türklükle bağlantısı olduğu yönündeki tezleri doğrular niteliktedir. Avrupa Hunlarının geyikli

M.Ö. XIII. yüzyıldan sonra çeşitli kollar halinde yaklaşık beşyüz yıl Kafkasya, Kırım ve Özü (Dinyeper) havzasına yayılan Kimmerler, M.Ö. VIII. yüzyıl ile M.Ö. 500 arasındaki dönemde İskit akınları sebebi ile güneye ve batıya çekilerek muhtelif memleketlere göç etmişlerdir.[8] Bununla birlikte, Kırım ve çevresindeki yer isimlerinde, Kimmer adı günümüze kadar yaşamaktadır.[9]

Kimmerlerin İskit baskısı sonucu Kafkas geçitlerini aşarak Anadolu'ya göç etmeleri, hem göç yolları üzerindeki bölgelere yaptıkları etkilerden dolayı bu ülke tarihlerinde, hem de Anadolu tarihi üzerine yazılmış çeşitli kaynaklarda açıkça görülebilmektedir. Asur yazıtlarına göre Kimmerlerin Güney Kafkasya'da gözükmesi Sargon'un (M.Ö.722-705) idaresinin son dönemine denk gelmektedir.[10] İskitlerin göç yolları üzerinden çekilerek güneye yönelen Kimmerlerin ilk ulaştığı saha Gürcistan düzlükleri olmuştur. Bu bölgeye gelmeleri ile birlikte yörenin siyasî vaziyetini baştan sona değiştiren Kimmerler, Gürcistan'ın Karadeniz sahilindeki Kolhis[11]

---

efsanelerinde Avrupa Hun Devleti'nin Güney Rusya'daki kalıntılarından olan Kutrigur ve Utigur kabilelerinin menşeinin anlatıldığı efsanede bu boyların kökeni Kimmerlere bağlanmaktadır. [Bkz., Bahaeddin Ögel, Türk Mitolojisi I, Ankara 1993, s. 579.] Ayrıca Togan'ın kaydına göre Yunan müellifi Prokopius ile İran-Hazar çevresindeki rivayetler Kimmerleri Bulgarların ataları olarak göstermektedir, ancak bunu teyit edecek başka bir delil yoktur. Bkz., A. Zeki Velidî Togan, Umumî Türk Tarihine Giriş I, İstanbul 1981, s. 34.

8 M.T. Tarhan, "*Eskiçağ'da Kimmerler Problemi*", s. 362-364.

9 Herodot, Karadeniz'in kuzeyindeki bölgede Kimmeria denilen bir alan ve Kimmer kaleleri bulunduğunu, ayrıca Kimmer adında bir boğaz olduğunu bildirmektedir. [Bkz., Herodotus, Herodot Tarihi, s. 196.] Bıjışkyan'ın kaydından Kırım civarındaki Kerç boğazının Kimmer boğazı adıyla günümüze kadar yaşadığı bilinmektedir. Bkz., P. M. Bıjışkyan, Karadeniz Kıyıları ..., s. 88.

10 E.H. Minns, "*The Scythiens and Northern Nomads*", The Cambridge Ancient History III, Cambridge 1970, s. 188.

11 Kolhis, Gürcistan'ın Karadeniz sahilinde kuzeyde Sokhum'dan güneyde Batum'a kadar uzayan bölgedir. [Bkz., R. Blanchard-F. Grenard, Géographie Universale VIII Asie Occidentale-Haute Asie, Paris 1929, s. 49.] Tarih boyunca sınırları değişmekle birlikte, Pliny'den çağdaş araştırmalara kadar, Kolhis, Batum'un kuzeyindeki kıyı kesimi olarak kaydedilmektedir. [Bkz., Pliny, **Natural History II** (nşr. H.Rackham), London 1947, s. 347; Vivien Saint Martin, **Atlas Dresse Pour l'Histoire de la Geographie**, Paris 1874, harita 3-4; Klaphort, **Atlas des Tableaux Historiques de l'Asie** (nşr. A. Schubart), harita 1-2; M. Buy de Mornas, **Atlas Historique et Geographique**, Paris 1762, s. 5. Antik kaynaklarda Kolhis bölgesinin coğrafî yapısı ve sınırları

krallığının yıkılmasına sebep olmuşlardır.[12] Gürcistan tarihinin iki önemli uzmanı Allen ve Lang'ın tespitine göre, Kimmer akınlarının Gürcistan'daki sosyo-kültürel etkileri de son derece büyük boyutlardadır. Nitekim Allen, Gürcistan'ın ilk ahalisinden bahsedeken, bu ülkenin güneyindeki dağlarda saklanan ilkel kabilelerin Kimmer ve akabindeki İskit akınlarından kaçanların nesilleri olduğunu bildirmektedir.[13] Kimmer ve İskit göçlerinin Kolhis krallığı toprakları ve Kuzey-doğu Anadolu ile Gürcistan'da yaşayan çeşitli İber-Kafkas toplulukları üzerinde uzun süren etkileri olduğuna işaret eden Lang ise, çoğu bugünkü Gürcülerin ataları olan İber-Kafkas kabilelerinin yine bu dönemde dağlık bölgelere yerleşmek zorunda kaldıklarını, dolayısıyla Med ve Perslerin vasalları haline geldiklerini bildirmektedir.[14] Lang'ın bu tespiti, İber-Kafkas toplulukların yanısıra Abhaz, Megrel v.s. topluluklar için de geçerlidir. Lang'a ek olarak Burney de Ermeni ve Gürcü milletlerinin oluşumunu etkileyen faktörleri sayarken; en önemli olayın Kimmer ve İskit istilaları olduğunu, bu istilalar sonucu Asur, Urartu ve Babil devletlerinin çöktüğünü ve Medlerin yükselmeye başladığını özellikle vurgular. Aynı zamanda bu ikiliye göre, Gürcüler, Kür vadisi boyunca yayılan Kimmer ve İskitlere karşı hiç bir başarı kazanamadıkları

---

hakkında genel bir değerlendirme için bkz., Adem Işık, **Antik Kaynaklara Göre Karadeniz Bölgesi**, Ankara 2001, s. 198-207.] Kolhis bölgesinin sınırları bilinmekle birlikte, buradaki krallığın kuruluş dönemi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir araştırmada, Kolhis krallığının M.Ö. VI. yüzyılda kurulduğu, zamanla Çoruh ağzına kadar genişlediği, ortadan kalktıktan sonra ise, aynı bölgede, M.S. III. yüzyılda Gürcülerin ve Abhazların Egrisi, Romalı ve Bizanslıların Lazika dedikleri krallığın ortaya çıktığı belirtilmektedir. [Bkz., Ali İhsan Aksamaz, **Kafkasya'dan Karadeniz'e Lazların Tarihsel Yolculuğu**, İstanbul 1997, s. 20-21.] Arkeolojik verilere dayanılarak hazırlanan diğer bir çalışmada, Kolkha olarak isimlendirilen bu krallığın M.S. VI. yüzyılın ikinci yarısında kurulduğu iddia edilmektedir. [Bkz., Ahmet Mican Zehiroğlu, **Antik Çağlarda Doğu Karadeniz**, İstanbul 2000, s. 18.] Gürcü tarihçiler ise, M.Ö. XI. yüzyılda bu bölgede Kolheti adını verdikleri bir krallık kurulduğunu ve Kimmerler tarafından yıkıldığını belirtmektedir. [Bkz., Yuri Siharulidze-Alexandre Manvelişvili v.d., **Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri** (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1998, s. 42.] Eğer Kolhis krallığının Kimmerler tarafından yıkıldığı doğru kabul edilirse, diğer görüşlerin bir anlamı kalmaz.

12 Y. Siharulidze-A. Manvelişvili v.d., **Doğu Karadeniz Halklarının**..., s. 43.

13 W.E.D. Allen, **A History of the Georgian People**, London 1971, s. 17.

14 Bkz., David Marshall Lang, Gürcüler (nşr. N. Domaniç), İstanbul 1997, s. 67.

için, ilk şehirlerini Gori yakınındaki dağlık Uplis-tsikhe bölgesinde kurmuşlardır.[15] Bütün bunlar Gürcü ve Ermenilerin tarih sahnesine çıkışlarında Kimmer-İskit akınlarının belirleyici rolünü ortaya koyması bakımından önemlidir.

Kimmerler hakkında bilgi veren kaynaklarda, Anadolu'ya yerleşmeye başladıktan sonra, hem nicelik hem de nitelik bakımından büyük bir artış gözlenmektedir. Herodot'a göre Kimmerlerin Anadolu'ya yönelmesinin sebebi, İskitlerin yurtlarını ele geçirmesidir.[16] İlk defa M.Ö. 709 yılında Anadolu'ya gelen Kimmerler, Kapadokya'ya yerleşerek ülkeye büyük zarar vermiştir.[17] Bu da Kimmerlerin İç Anadolu'nun siyasî tablosunu baştan aşağı değiştirdiğini göstermektedir.

Kimmerlerin Anadolu'ya girmeye başladıkları dönemde, II. Sargon idaresinde (M.Ö. 722-705) bütün yakın şarkı tek bir bayrak altında toplamaya başlayan Asurlular, Kargamış, Malatya, Maraş ile Kilikya ve Toros bölgesindeki 24 şehri ele geçirmiş bulunuyordu.[18] Anadolu'nun doğusundaki Urartu krallığı ise, VIII. yüzyılın ortalarında bir taraftan Kuzey Suriye ve Fırat'a, diğer taraftan Kafkaslara kadar uzanan sahada büyük bir devlet haline gelmişti. Bunlar gerek Sargon ve haleflerinin, gerekse Kafkas geçitlerinde gittikçe büyüyen Kimmer tehlikesi yüzünden Asur nüfuz bölgesinden çekilmiş, kısa bir süre sonra Kimmerlerin İç Anadolu'ya yönelmesi sonucu yıkılmaktan kurtulmuştur.[19] Ancak gelişmeler bununla kalmayacak, Asur Devleti'nin etnik ve politik

---

15 Bkz., C. Burney-D. Marshall Lang, **The People of the Hills**, s. 183, 194. İran tarihindeki kayıt bu bilgili teyit etmekte, Kimmer-İskit göçleri ile Urartu Devleti'nin önce zayıfladığı akabinde yıkıldığı, bu devletin topraklarında devlet kuran Medler idaresinde Gürcü ve Ermeni milletlerinin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bkz., R. N. Frye, **The Heritage of Persia**, s. 66.

16 Herodotus, **Herodot Tarihi**, s. 21.

17 A.T. Olmstead, "*The Assyrians in Asia Minor*", **AS** (W.M. Ramsay Armağanı, nşr. W.H. Buckler-W.M. Calder), (1923), s. 287.

18 M. Ş. Günaltay, **Yakın Şark II Anadolu**, s. 309-312.

19 Kadriye Tansuğ, "*Kimmerlerin Anadolu'ya Gelişleri ve M.Ö. 7 nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu İle Münasebetleri*", **DTCFD**, VII/4, (1949), s. 535-536. Kimmer göçünün Asur Devleti'ne etkileri konusunda bkz., Sidney Smith, "*The Supremacy of Assyria*", **The Cambridge Ancient History III**, Cambridge 1970, s. 32-58; Urartu Krallığına etkileri konusunda bkz., A.H. Sayce, "*The Kingdom of Van (Urartu)*", **The Cambridge Ancient History III**, s. 181.

durumu da önemli ölçüde değişecektir.[20] Ayrıca, M.Ö. 696 / 695 civarında Orta Kızılırmak bölgesinin batısındaki Frigya topraklarına saldıran Kimmerler, başkent Gordion'u yağmalayarak Kral Midas'ın intihar etmesine ve Frig devletinin yıkılmasına da sebep olacaktır.[21] Bu arada bir kısım Kimmer boyları Batı Karadeniz bölgesine yayılırken, Frig devletini yıkan ana kol, Kapadokya[22] bölgesine yerleşerek burada bozkır-göçebe geleneklerini devam ettiren bir siyasî oluşum teşkil etmişlerdir.[23]

M.Ö. 660'dan itibaren batıdaki Lidya üzerine akınlar yapmaya başlayan Kimmer boyları, ilk dönemde başarılı olamasalar bile M.Ö. 652'de Lidya ordusunu yok ettikleri gibi kral Giges'i harp meydanında öldürmüş, ülkeyi baştan başa yağma etmişlerdir. Kimmerler; Giges'in oğlu Ardis'in Asur kralı Assurbanipal'a tâbi olarak Asur ordusunun yöreye gelmesi üzerine Lidya'dan Kilikya'ya doğru inmişler ve M.Ö. 650'de bu bölgede Asurlularla yaptıkları muharebeyi kaybetmişlerdir.[24]

İlk dönem Ermeni tarihleri; Kamir, Gamr, Gimir, Gomer gibi değişik isimlerle adlandırdıkları Kimmerler'in Kapadokya bölgesindeki hakimiyet sahaları hakkında önemli bilgiler verirler. Moise de Khoren'in kaydettiği Kapadokya ve Saint Gregoire'de geçen Kapadokyalılar tabirleri, her iki eseri Fransızca'ya çeviren Victor

---

20 R. N. Frye, **The Heritage of Persia**, s. 71. M.Ö. 671'de Assarhaddon'un Mısır'ı ele geçirmesi ile Asur Devleti en geniş alana ulaşmış, ancak M.Ö. 665'te kuzeyden gelen Kimmer tehlikesi yüzünden bu bölgeden çekilmek zorunda kalmış ve Mısır tekrar bağımsızlığına kavuşmuştur. Bkz., Bülent İplikçioğlu, **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul 1994, s. 55.

21 B. İplikçioğlu, **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları**, s. 77.

22 Kimmerlerin yerleştiği dönemde Kapadokya, Kızılırmak ile Sakarya nehri arasındaki bölgeden oluşmaktadır. Bkz., William R. Shepherd, **Historical Atlas**, London 1930, s. 5.

23 M.Taner Tarhan, "*Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler*", **Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı** (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) **Bildirileri**, Ankara 1984, s. 111-113.

24 Kimmerlerin bu yöredeki faaliyetlerini anlatan Günaltay, Lidya'nın coğrafî sınırlarını da çizmekte ve güneyde Karya, doğuda Frigya, batıda Ege denizi sahilindeki İyonya ve Eolya, kuzeyde ise Temnos dağıyla çevrilmiş olan Batı Anadolu bölgesi olduğunu kaydetmektedir. [Bkz., M. Ş. Günaltay, **Yakın Şark II**, s. 349-353.] Herodot, Kimmerlerin Lidya'yı yağmalamasının Ardis döneminde, ülkeden çıkarılmalarının ise halefi Sadyattes devrinde gerçekleştiğini kaydetmektedir. Bkz., Herodotus, **Herodot Tarihi**, s. 21.

Langlois tarafından Kamirler ve Kamir bölgesi olarak açıklanmaktadır.[25] Geç dönem Ermeni tarihleri ise ilk devir kayıtlarında geçen bu ifadeleri daha netleştirirler. Orbelyanlar tarihinde Kapadokya, Gamr bölgesi olarak geçmektedir.[26] III. Saridouris döneminde (M.Ö.645-620) Asya'da İskitlere (Goglara) tâbi olan kavimleri anlatan Sandalgian, Gomer adıyla zikredilen ve eski Ermeni yazarlarınca Gamirk olarak adlandırılan Kapadokya halkının Kimmerler olduğunu vurgular.[27] Bütün bunlar, Kimmerlerin Kapadokya'da ne derecede etkili olduklarını açık bir biçimde ortaya koyacak niteliktedir.

Kimmerlerin Karadeniz bölgesine yayılmaları, Frigya devletini yıktıktan sonra Lidya sınırına dayanan bazı boyların Paflagonya[28] üzerinden Karadeniz sahillerine ulaşması ile olmuş, Sinop'u tahrip ederek çevreye yerleşen Kimmer boyları, Karadeniz bölgesinde Ereğli'den Trabzon'a kadar olan alanı ele geçirmiştir. [29]

Anadolu'da gittikleri her sahada olduğu gibi Karadeniz bölgesini de siyasî ve sosyal bakımdan önemli ölçüde etkileyen Kimmerler, hakimiyet dönemleri süresince Sinop'tan Trabzon'a kadar uzanan kıyı şeridinin kontrolünü ellerinde bulundurmuştur. Nitekim M.Ö. VII. yüzyılın ilk yarısında Güney Karadeniz kıyılarında Grek koloni şehirlerinin kurulmamış olması, Kimmerlerin buralarda yarattığı huzursuzluk ve terör ortamı sebebiyledir.[30] Dolayısıyla, yaklaşık yüz yıldır devam eden Yunanlıların Karadeniz'i keşif seyahatleri ve ilk koloni kurma teşebbüsleri bu istila ile kesintiye uğrayacaktır. [31]

---

25 V Langlois, **Collection... II**, s. 24-25, 121.

26 Stephannos Orbelian, **Histoire De La Siounie II** (nşr.M.Brosset),Saint-Petersburg 1866,s. 173.

27 J. Sandalgian, **Histoire... I**, s. 370.

28 Paflagonya, Karadeniz sahillerinde, Bolu'dan Sinop Boyabat'a kadar uzanan bölgedir. Bkz., R. Blanchard-F. Grenard, **Géographie Universale VIII**, s. 62.

29 M.T. Tarhan, "*Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler*", s. 111-113. Ermeni tarihinde, Karadeniz'e yayılan Kimmerlerin M.Ö. VIII. yüzyılda Kırım'dan Sinop'a geldiği kaydedilmektedir. [Bkz., J. Sandalgian, **Histoire... I**, s. 346.] Ancak Kimmerlerin göç yolunun Urartu sahasından İç Anadolu'ya yönelmesi, ilk hakimiyet kurdukları alanın Kapadokya olması ve daha sonra Anadolu'nun diğer bölgelerine yayılmaya başladıkları düşünülürse, bu bilgi zayıf ihtimal olarak gözükmektedir.

30 S. Atasoy, **Amisos...**, s. 19.

31 M. Özsait, "*İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi*", s. 37.

Taner Tarhan'ın tespitine göre, Anadolu'da Kimmerlere ait arkeolojik materyal sayısı azdır. Bunların da büyük çoğunluğu, Kimmerlerin sonuna kadar tutunmayı başardıkları Karadeniz bölgesine aittir. Aslında M.Ö. VIII-VII. yüzyıllar arasındaki Kimmer-İskit sanatı ve eserlerini birbirinden ayırt etmek hemen hemen imkânsız gibidir. [32]

İki asra yakın bir süre içerisinde Anadolu'nun muhtelif kesimlerine yayılan ve Kapadokya bölgesinde bir devlet kurmayı başaran Kimmerlerin M.Ö. VII. asrın sonlarına doğru güçlerini yitirdikleri ve M.Ö. 590-585 arasında tarih sahnesinden çekildikleri anlaşılmaktadır.[33] Kimmerlerin yıkılış döneminde başlarında Dudgamme adlı kral bulunmaktadır ve bu kral ile birlikte yaptıkları en son ve güçlü akınları M.Ö. 630 dolayında Kilikya üzerine olmuştur. Ancak bu savaşın mağlubiyetle sonuçlanarak Dudgamme'nin ölmesi üzerine Kimmerler arasında iç karışıklık çıkmış, yerine geçen oğlu Sandakhshatra devleti toparlamaya çalışmış ise de başarılı olamamış,[34] gün geçtikçe etkisizleşen Kimmerler, M.Ö. VI. yüzyıl başlarında tarih sahnesinden çekilmişlerdir.[35]

---

[32] Tarhan'ın kaydettiğine göre Norşun tepe, Amasya Gümüşhacıköy kurganı, Sardes, İzmit, Efes, Boğazköy buluntuları ve en son Kimmer eserlerinden birisi olarak M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısına tarihlendirilen Ünye'de bulunan phiale tipindeki gümüş kap Kimmerlere dair buluntulardır. [Bkz., M.T. Tarhan, "*Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler*", s. 116-118.] Ünye'de ortaya çıkan arkeolojik buluntunun yanısıra, ilkçağ coğrafyacılarında geçen yer isimleri Kimmerlerin bölgedeki varlığı ile ilgili olarak filolojik delil olarak kabul edilebilir. Trabzon yakınındaki şimdiki ismi Ağarmış olan dağı Kimmerius dağı, [Bkz., M. Özsait, "*İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi*", s. 37.] Bayburt-Trabzon arasındaki Kemer dağı, Rize'nin doğusundaki Kemer köyü, kayalığı ve burnu, [Bkz., *M. Fahrettin Kırzıoğlu, "Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilayetimiz (Batum-Samsun Dahil) Bölgesinde, M.Ö. VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafya'da Yaşayan Hatıraları*", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi** (Samsun 1-3 Haziran 1988) **Bildirileri**, Samsun 1990, s. 86.] Kimmerlerden bölgede kaldığı düşünülen yer isimleridir.

[33] M. T. Tarhan, "*Eskiçağ'da Kimmerler Problemi*", s. 366.

[34] Sidney Smith, "*Ashurbanipal and the Fall of Assyria*", **The Cambridge Ancient History III**, s. 117.

[35] Bu dönemde, Kimmerlerin Kilikya seferinde başarılı olamaması üzerine harekete geçen Lidya kralı, Kimmerleri yenerek Kızılırmak ötesine sürmüştür. Aynı zamanda, doğuda İskitlerle birleşen Medler, Asur imparatorluğunu

ab- İskitler (Sakalar)

İskitler; Tevrat'ın Aşkenaz, İranlıların Saka, Asurluların Aşguzay, Yunanlıların İskit olarak farklı isimlerle adlandırdığı bir topluluktur.[36] İlk yaşadıkları saha itibarıyla, İskitlerin Türkistan kökenli oldukları kabul edilir. Nitekim ilk dönem tarihleri ile ilgili kayıtlar, bu topluluğun Moğolistan ve Türkistan'da yaşadığını göstermektedir. M.Ö. VIII. yüzyıl başlarında bugünkü Moğolistan ve Türkistan'da meydana gelen bazı değişikliklere bağlı olarak Çin'in kuzey-batı sınırlarına kayan, ancak İmparator Suan tarafından geri püskürtülen Hun kabileleri batıya yönelirken, onların önüne çıkan İskit kabileleri de daha önce Kimmerlere ait olan sahaya yerleşmiş ve Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda, Güney Kafkasya ve Anadolu'da, etkileri yüzyıllar boyunca hissedilecek yeni bir dönem başlatmışlardır.[37]

---

yıkmış ve M.Ö. 591 yılında topraklarını Kızılırmak sınırına kadar genişletmiştir. M.Ö. 585'te yapılan bir antlaşma ile Kızılırmak her iki devlet arasında sınır kabul edilmiş, bu süre içinde Kimmerler etkinliklerini yitirerek tarih sahnesinden çekilmişlerdir. [Bkz., M. T. Tarhan, "*Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler*", s. 116.] Herodot'un rivayetine göre, Kimmerler arasında başgösteren ihtilaflar İskitlerin ülkelerine yönelmesi üzerine çıkmıştır. Kimmer idarecileri yurtlarını İskitlere karşı savunma kararına varmış, ancak halk buna yanaşmayarak başka bir yere göç etme hususunda ısrarcı olmuş, iki tarafın fikrinden geri adım atmaması ile iç savaş çıkmıştır. Tyras ırmağı civarında yapılan muharebede, göç etme düşüncesinde olanlar galip gelmiş, harp meydanındaki ölülerini gömen Kimmerler, akabinde İskitler gelmeden ülkelerinden ayrılmışlardır. İskitlerden kaçarken kuzeye yönelen Kimmerler, kıyı boyunu takip ederek kendilerini iç bölgede zanneden takipçilerini atlatmışlar, daha sonra Kafkas dağlarını sağlarına alarak Karadeniz'in kuzeyine çıkmışlardır. Bkz., Herodotus, **Herodot Tarihi**, s. 196.

36 İskitleri Budistler Sakya, Çinliler Sai, Se, Sse, Su, Szu, Çin Han yıllıkları Sök, [Bkz., Vincent A. Smith, "*The Sakas in Northern India*", **ZDMG, LXI**, (1907), s. 406-412.] İranlılar Saka, [Bkz., Pliny, **Natural History II**, s. 375.] Hintliler Şaka, [Bkz., W. Ruben, **Eski Hind Tarihi** (nşr. C.Z. Sarıbay), Ankara 1944, s. 197.] Asurlular Aşguzay, [Bkz., Şemseddin Günaltay, **Yakın Şark IV, II Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları,** Ankara 1987, s. 558.] Grekler İskit [Bkz., Herodotus, **Herodot Tarihi**, s. 50.] isimleri ile tanımlarken, Tevrat'ta onlara Aşkenaz denmektedir. [Bkz., **Kitabı Mukaddes, Tekvin Bap 10**, s. 8.] Levi bu topluluğun az bilinen bir adını daha belirterek İskitlere Çaka adının da verildiğini de kaydeder. Bkz., M. Sylvain Levi, "*Notes sur le Indo-Scythes*", **JA, IX**, (1897), s. 10.

37 E. H. Minns, "*The Scythiens and Northern Nomads*", s. 187. Togan, Göktürk ve Çin menkıbelerine göre Sakaların bu dönemi hakkında geniş bilgi

İskitlerin kökeni hakkında da, tıpkı Kimmerlerde olduğu gibi çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlardan ilki, İskitlerin İranî bir kavim olduğu yönündedir. Bu fikrin savunucuları, İskitlerle İran dini ve dili arasında bağlantı kurmaya çalışmaktadır. İskitlerin Slav oldukları yönündeki ikinci iddia, genellikle Slav ülkelerinde revaç bulmuştur. Ancak bu düşünceyi destekleyecek hiç bir yazılı kaynak bulunmadığı gibi, arkeolojik buluntular gözönüne alındığında, bu fikir ilmî temeli en zayıf iddia olarak kabul edilir. İskitlerin Ural-Altay ırkından oldukları yönündeki görüş ise, İskitlerin Türkistanlı oldukları üzerine kurulmuştur ve en çok revaç gören görüştür. İskitlerin Türklüğü ile ilgili görüşler de, ilk yurtlarının Türk ana yurdu, isimlerinin Türk isimleri, dillerinin Türk dili, dinlerinin eski Türk dini, gelenek ve göreneklerinin eski Türk gelenek ve göreneklerivle, sanatlarının eski Türk sanatıyla benzerliğinden hareket etmektedir.[38] Bu hususla alakalı olarak Türk kültürü ile ilgili çalışmalarda,[39] Türk mitolojisinde yer alan kayıtlarda[40] ve

---

vermektedir. Bkz., Zeki Velidi Togan, "*Sakalar II*", **BTTD, XIX**, (Eylül 1986), s. 28-32.

38 İlhami Durmuş, **İskitler (Sakalar),** Ankara 1993, s. 39-48; Ekrem Memiş, **İskit'lerin Tarihi**, Konya 1987, s. 22. İskit-Türk sanatlarının benzerlikleri ve İskit sanatının yayılma sahası konusunda bkz., Josef Strzygowski, "*Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*", **Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi** (nşr. A.C. Köprülü), Ankara 1974, s. 1-118.

39 Kafesoğlu, İskitlerin ana unsurunu İranlı kavimlerin meydana getirdiğini kabul etmekle birlikte, bu topluluk vasıtası ile Andronova kültürünün Don Nehri havalisine yayıldığını, o bölge halkının soyca Türklerle akraba olması sebebiyle İskitlerle Türklerle arasında kültürel bağ bulunduğunu kaydetmektedir. [Bkz., İbrahim Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul 1988, s. 205.] Togan ise, İskitlerle Türklerin kültürel benzerlikleri hakkında önemli tespitlerde bulunarak, bu topluluğun hayat tarzı, kıyafet ve simaları, adetleri ve inanışları bakımından Hunlar ve Göktürklere çok benzediklerini, keçeden mamul kubbeli çadırlarının Afganlılar ve Araplarca Türk çadırı olarak bilindiğini, Türklerdeki kımız ve kurut alışkanlıklarının İskitlerde de bulunduğunu, Hindistan'a yerleşen Sakaların Orhun kıyısında yer alan kitabelere çok benzeyen Bengütaşlar diktiklerini belirtmektedir. [Bkz., A. Z. V. Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş I**, s. 34, 408, nu: 76.] İskitlerin İran menşeli olduğunu savunan Grousset bile, bu topluluğun antropolojik, filolojik ve kültürel bakımdan Hun ve Göktürklerle pek çok ortak özelliği bulunduğunu kabul etmektedir. Bkz., R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu, s. 24-26.**

40 Türk mitolojisinde yer alan ifadeler de İskitlerle Türklerin kültürel ortaklıkları hususunda çok kıymetli bilgiler içermektedir. Oğuz destanında geçen yay ile okların toprağa gömülerek uçlarının dışarıda bırakılması, Ortaasya mitolojisinin önemli bir motifidir ve kılıcı toprağa gömme, İskitlerden beri

Türkistan'dan elde edilen arkeolojik buluntularda,[41] İskitlerin Türk kültürüyle bağlantısı bütün açıklığı ile ortaya çıkmaktadır. Esasen İskit Devleti'nden önce cihanşumûl Türk, yahut Turanlı siyasî teşekkülleri bulunduğuna dair emareler, Orta Asya ve Doğu Avrupa'da devlet kuran bu topluluğun devlet teşkilatını kendisinden önceki bir devirden, dolayısıyla yukarıda ismi zikredilen medeniyetten aldığı yönündeki düşünceyi kuvvetlendirmektedir.[42] Eskiçağ kavimlerinin etnik menşelerini belirlemede en önemli unsur dil olduğu için, filolojik deliller dikkate alındığında İskitlerin İran menşeli oldukları sonucuna varmak mümkündür. Bazı tarihçiler ve arkeologlar da bu görüşü desteklemektedirler. Bununla birlikte, İskitlerin menşeini, Sibirya-Moğolistan olarak gösteren görüşler de itibar bulmaktadır.[43]

İskitlerin Türklüğü tartışılsa da, bunların kurduğu konfederasyon içerisinde Türk zümrelerinin bulunduğu açıktır. Bunu, İskitlerin ana unsurunun İran menşeli olduğunu savunan yazarlar dahi kabul etmektedir.[44] Esasen, İskit dininde Şamanizme ait unsurlar bulunmakta olup, bu unsurlar aynen Türk kültüründe de mevcuttur.[45] Ayrıca pek çok tarihî kaynakta, İskit teriminin farklı Türk kavim-

---

devam eden bir adettir. Ayrıca Macarların bir devlet çatısı altında birleşmesinde büyük rolü olan kral Almos'un doğumu ile ilgili Macar efsanesinde, bu kişinin İskit soyundan geldiği kaydedilmekte, böylece iki topluluk arasındaki bağ ortaya konmaktadır. Bkz., B. Ögel, **Türk Mitolojisi I**, s. 207, 588.

41 Arkeolojik çalışmalardan elde edilen sonuçlara göre M.Ö. V-IV asırlarda Güney Rusya'daki İskit buluntuları ile Altay'daki buluntular büyük benzerlik göstermekte, Altay ve Tanrı Dağları'nda hayvan üslubu denen meşhur Orta Asya sanatı oluşurken İskitler de bu üslubu tamamen benimsemiş olarak Güney Rusya'ya hükmetmişlerdir. İskit sanatı ile Hun sanatı arasında önemli yakınlık bulunduğu gibi, Kırgız sanatının gelişmesini etkileyen en kuvvetli tesir İskitler olmuştur. Bkz., Bahaeddin Ögel, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1988, s. 33-35, 54-55, 216.

42 Zeki Velidi Togan, "*Sakalar III*", **BTTD, XX**, (Ekim 1986), s. 29.

43 Taner Tarhan, "*İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri*", **TD, XXIII**, (1969), s. 145, nu: 2.

44 W.W.Tarn, "*Parthia*", **The Cambridge Ancient History IX**, Cambridge 1971, s. 582; Akdes Nimet Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992, s. 7.

45 T. Tarhan, "*İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri*", s. 147-148.

lerini tanımlamak amacıyla kullanılması,[46] İskitlerin Türk kültür dairesi içinde düşünülmesi gerektiğini ortaya koyan başka bir husustur.

İskitler, M.Ö. 750 ile 700 tarihleri arasında Turgay bölgesinden ve Ural nehrinden geçerek Güney Rusya'ya gelmiş,[47] M.Ö. VII. yüzyıldan itibaren de Azak Denizi çevresi, Kırım ve Karadeniz'in kuzeyinde Ten (Don) ve Özü (Dinyeper) nehirlerinden Tuna nehrine kadar uzanan sahaya hakim olmuştur.[48] Bunlardan bir grup, Kimmerleri takip ederek önce Güney Kafkasya'ya, oradan da güney-batıya yönelerek Anadolu'ya yayılmıştır. Bunlar hakkında Pliny'de ve Agathante'de bilgi bulunduğu gibi isimleri de tespit edilmiştir.[49] Ayrıca Tevrat'da geçen ve Yecüc-Mecüc rivayetinde

---

46 Çin yıllıklarında Sakalara verilen isim olan Sök, daha sonra Türk ve Tibetlileri tanımlamak için kullanılmıştır. [Bkz., V A. Smith, "*The Sakas in Northern India*", s. 413.] Başka bir araştırmada, Saka ve Hun isimlerinin aynı anlamda kullanıldığı da görülmektedir. [Bkz., O. Maenchen-Helfen, "*Pseudo-Huns*", **CAJ, I**, (1955), s. 101.] Bizans tarihçileri, ilk dönemde Hunları İskit ismiyle kaydetmişlerdir. [Bkz., Otto Maenchen-Helfen, "*Archaistic Names of the Hiung-Nu*", **CAJ, VI**, (1961), s. 258.] Ortaçağın başlarında ise, İskit terimi, göçebe benzetmesi ile Türk ve Moğolları anlatmak için kullanılmıştır. [Bkz., Speros Vryonis, **The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century**, London 1971, s. 411.] Ebu'l Farac İskit adını farklı Türk topluluklarını tanımlamak için kullanırken, [Bkz.,Gregory Abûl-Farac, **Abûl-Farac Tarihi II** (nşr. Ö.R.Doğrul), Ankara 1987, s.531, 539.] Urfalı Mateos ise Selçukluları, Tevrat'ta Sakalara verilen isim olan Aşkenaz olarak anmaktadır. Bkz., **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli** (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 171.

47 Bkz., R. Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, s. 26.

48 A. N. Kurat, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz...**, s. 7. Strabon, Karadeniz'in kuzeyindeki bu bölgeyi İskitya ismi ile anmaktadır. [Bkz., Strabon, **Coğrafya**, s.25,35.] Bıjışkyan ise, Kırım'a yerleşen İskitlere atfen bu yörenin denizine İskit denizi denildiğini bildirmektedir. [Bkz., P. M. Bıjışkyan, **Karadeniz Kıyıları ...**, s. 94.] Avrupa İskitleri ile Asya İskitleri arasında, İran bölgesi hakimiyet alanları dışında kaldığı için bir kopukluk olmuş ve bu sebeple, Karadeniz İskitleri doğuda kalan esas kitleden ayrı kalmışlardır. Bkz., Zeki Velidi Togan, "*Sakalar IV*", **BTTD, XXI**, (Kasım 1986), s. 23.

49 Pliny'nin kayıtlarında Sacae, Massagateae, Dahae, Essedones, Astacae, Rumnici, Pestici, Homodoti, Histi, Edones, Camae, Camacae, Euchatae, Cotieri, Authusiani, Psacae, Arimaspi, Antacati, Chroasai ve Oetaei'lerin İskit kabileleri oldukları yazılmaktadır. [Bkz., Pliny, **Natural History II**, s. 375.] Agathange ise, Ermenistan ve Gürcistan'ın kuzeyindeki İskit kabileleri olarak

Gog-Magog olarak yer alan zümreyi,[50] Ermeni kaynakları bölgelerine gelen İskitler olarak göstermektedir. O'nun için Langlois, Tevrat'da ve oradan nakille Ermeni tarihçisi Elisee Vartabed'de geçen Gog ve Magog tabirini açıklarken, bu halkın Horasan ile ilişkisini ortaya koymaktadır ki, bu da oldukça önemlidir.[51]

Togan'ın tespitine göre, Yahudilerden Ermenilere geçen menkıbelerde Gomer, Thubal ve kuzeydeki Togarmalar hep bu Goglara tabi gösterilmiştir.[52] Bu ifadenin daha geniş şekli Gürcistan tarihlerinde yer almakta ve bu kaynaklar, İskitlerin bölgelerindeki faaliyetlerini bütün açıklığı ile ortaya koymaktadır. Onun için Burney ve Lang, Ermeni ve Gürcü milletlerinin oluşumuna etki eden faktörler arasında Kimmer ve İskitleri de sayar. [53] İskitlerin Gürcistan bölgesine gelişleri ile ilgili olarak ilginç tespitlerde bulunan Allen ise, Gürcistan'ın ilk ahalisinden bahsederken, Ermenistan dağlarında saklı kalan ilkel kabilelerin Kimmer ve İskit akınlarından kaçanların nesilleri. olduğunu vurgular. Yörenin medeniyet tarihinden bahsederken de, Gürcistan'da demiri ilk kullanan kavmin, Kafkasların kuzeyinden gelen kavimler olduğunu ve İskitlerden kalma demir silahın, bölgede bulunan en eski demir eşya olduğunu kaydetmektedir.[54] Aynı yazar başka bir çalışmasında, Gürcistan'daki feodal sistemin çok erken zamana uzandığı ve bu yapının oluşmasında İskit hakimiyetinin birinci derecede rol oynadığını belirtmektedir.[55] Saint Martin de, Allen'i doğrular şekilde, Kafkasya'daki kabilelerin etnik kimliklerinin oluşumunda İskitlerin etkili olduğunu vurgulamaktadır.[56]

Aghouankları, Lepinleri, Djghebleri ve Gaspları saymaktadır. Bkz., V Langlois, **Collection... I**, s. 115.

50 Bkz., **Kitabı Mukaddes, Hezeikel, Bap 38**, s. 827.

51 Bkz., V Langlois, **Collection... II**, s. 235, nu: 1.

52 A. Z. V Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş I**, s. 455, nu:281. Sandalgian, Gomer olarak geçen kavmin eski Ermeni yazarlarınca Gamirk olarak kaydedilen ve Kapadokya'da yaşayan Kimmerler olduklarını belirtir. Bkz., J. Sandalgian, **Histoire... I**, s. 370, nu: 4.

53 C. Burney-D. M. Lang, **The People of the Hills**, s. 183, 194.

54 W.E.D. Allen, **A History...**, s. 17-18.

55 W.E.D. Allen,"*The March-Lands of Georgia*", **GJ, LXXIV**, (1929),s. 152.

56 M. Vivient de Saint-Martin, **Etudes de Geographie Ancienne et D'Ethnographie Asiatique I**, Paris 1850, s. 24. İran tarihinde ise, Kimmerleri takip eden İskitlerin, M.Ö. 590'da Urartu Devleti'nin kuzey bölgesini ele

İskitlerin Anadolu'da hakim olduğu bölgeler ile ilgili kayıtlar, ilk dönem Ermeni tarihlerinde mevcuttur. Orbelyanlar tarihinden, Aşkenaz olarak zikredilen İskitlerin Kafkasya'daki Hun kapısından (Derbent?) Kapadokya'daki Gamr (Kimmer) bölgesine kadar hakim oldukları anlaşılmaktadır.[57] Bu yayılmanın bölgedeki siyasî sonucu olarak, Kimmer akınlarını İç Anadolu'ya yönlendirerek yıkılmaktan kurtulan Urartu Devleti, M.Ö. VII. yüzyıl başındaki İskit akınlarını durduramayarak ortadan kalkacaktır.[58] Urartuların güç kaybetmesi ile ortaya çıkan otorite boşluğu İskitler tarafından doldurulmuş ve Sandalgian'ın kaydettiğine göre, II. Rousas döneminde M.Ö. 665 yılında Kafkaslardan gelerek Kür nehrinin sağ tarafını ele geçiren Goglar (İskitler), Gogaren ya da kendi isimleri ile Sakasen olarak anılan bölgeye yerleşmiştir.[59]

M.Ö. 401 yılında Ksenophon'da geçen kayıttan anlaşıldığı kadarı ile, Sakasen ülkesinin sınırları batıda Çoruh nehrine kadar ulaşıyordu. Yunanlılar, Harpasos olarak adlandırdıkları Çoruh nehrine geldiklerinde, İskitlerle karşılaşmış ve kuzeyde Bayburt'a kadar uzanan İskit ülkesinde dört gün boyunca yolculuk etmişlerdir.[60] Orbelyanlar tarihinde yer alan kayıtlardan, adı geçen

---

geçirdiklerini ve yıkılmasına sebep oldukları kaydedilir. Bu hadisenin hemen ertesinde, Medlerin idaresinde Gürcü ve Ermeni milletleri ortaya çokacaktır. Bkz., R. N. Frye, **The Heritage of Persia**, s. 66.

57 S. Orbelian, **Histoire de la Sioune II**, s. 172-173.

58 K. Tansuğ, "*Kimmerlerin Anadolu'ya Gelişleri...*", s. 536. Togan, M.Ö. VII. yüzyıldaki asıl göçten yaklaşık bir asır önce, bir kısım İskit boylarının Fırat nehrine kadar ilerlediklerini kaydeder. Bkz., Zeki Velidi Togan, "*Sakalar IV*", **BTTD, XXII**, (Aralık 1986), s. 21.

59 J. Sandalgian, **Histoire... I**, s. 253, 364. Pliny de Kür nehrinin alt kısmındaki bölgeyi Sakasen olarak kaydetmiştir. [Bkz., Pliny, **Natural History II**, s. 359.] Batılı araştırmacılar da İskit yerleşim bölgesinin Scythene ya da Sakasen olarak adlandırıldığını belirtirler. [Bkz., G. I. Bratianu, **La Mer Noire**, s. 64; E.H.Minns, "*The Sycthians and Northern Nomads*", s. 194.] Togan, Asur kitabelerinde Gogu yahut Gog olarak yazılan hükümdarlarının idaresinde M.Ö. 665'te Kafkasya'daki Kimmerleri izleyerek Kuzey Azerbaycan'a gelen ve Kür ırmağını geçen İskitlerin, Gence vilayetinin batısında, bu Gog'un adıyla ilgili olarak Gogaren adı verilen bölgeye yerleştiğini belirtir. Bkz., A. Z. V. Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş I**, s.166.

60 Ksenophon, **Anabasis** (nşr. Tanju Gökcöl), İstanbul 1984, s. 139. Kinneir, gezisi esnasında Bayburt'ta yaşayanlarla yaptığı söyleşide, halk arasındaki yaygın kanaate göre şehrin Büyük İskender döneminde bir İskit kolonisi tarafından kurulduğuna inanıldığını belirtmektedir. [Bkz., Jonh Macdonald

bölgedeki İskit varlığının Büyük İskender'in bölgeye geldiği M.Ö. 336 yıllarında da devam ettiği anlaşılmaktadır.[61] Çağdaş araştırmalarda, İskitlerin Kür Irmağı havzasını merkez edinmekle birlikte zamanla Urmiye ve Van civarı ile batıda İç Anadolu, kuzeyde Karadeniz bölgesine kadar yayıldıkları,[62] bunların yirmi sekiz bin aileden oluştuğu kaydedilmektedir.[63] Günümüze kadar gelerek ele geçen ve çözülen tabletlerden, Van gölü güneyini çeviren dağlardaki Sakaların, Ararat ile Kür nehri arasında, kendi adlarına nispetle Sakaseni (Sakistan) denilen bir bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır. Yine aynı tabletler, M.Ö. VIII. yüzyıldan itibaren bunları Aşguzai veya İşguzai olarak tanıtmaktadır.[64]

Herodot'a göre, Kimmerleri takip ederek Asya'ya gelen bu halk, kendilerinden önce aynı toprakların hakimi olan Medlerin egemenliğine son vermiş, daha sonra Anadolu'ya yayılarak yirmi sekiz yıl boyunca hüküm sürmüştür.[65] İskitlerin Anadolu'daki hakimiyet alanı kuzeyde Karadeniz bölgesini de içermekte olup bu sahadaki faaliyetleri Yunan tarihlerinden açık bir şekilde izlenebilir. İskitlerin Karadeniz bölgesine yerleşmeleri, Yunanlıların bu mıntıkaya koloni kurmalarından önce olmuştur. Bu konudaki kaynaklarda, Yunanlılardan önce bölgede İskitlerin bulunduğuna

---

Kinneir, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814**, London 1818, s. 353.] Seyyahın naklettiği bu bilgi, kronolojik bakımdan yaklaşık iki asırdan fazla bir sürelik hata içermesine rağmen, o dönemde yöre halkının İskitlerden haberdar olması ve şehrin bu topluluk tarafından kurulduğunu iddia etmesi açısından büyük önem taşımaktadır.

61 S. Orbelian, **Histoire de la Sioune I** , s. 93.

62 Z. V Togan, "*Sakalar IV*", s. 24.

63 M.Fahrettin Kırzıoğlu, "*Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları*", **Türk Yer Adları Sempozyumu** (Ankara 11-13 Eylül 1984) **Bildirileri**, Ankara 1984, s. 75.

64 Ş. Günaltay,**Yakın Şark IV**, s. 557-558. Tevrat'ın Yeremya kitabında ise, İskitlerin oturdukları bölge, Aşkenaz krallığı olarak zikredilmektedir. Bkz., **Kitabı Mukaddes, Yeremya, Bap 51**, s. 778.

65 Herodotos, **Herodot Tarihi**, s. 50, 193. İskitlerin Türklükle münasebeti konusunda Cumhuriyet'in ilk yıllarında oluşan görüş ve Herodot'un İskitler hakkında verdiği bilgilerin genel bir değerlendirmesi için bkz., Ali Riza Seyfi, **İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler**, İstanbul 1934.

dair kayıtlar oldukça açıktır.[66] Koromila'nın bilgilerinden anlaşıldığı kadarıyla, Yunanlılar Karadeniz kıyılarına geldiklerinde, İskitlerin hakim olduğu alan yaklaşık altı yüz yetmiş km. (üç yüz altmış deniz mili) uzunluğunu buluyordu. Güney Karadeniz sahilinde Sinop'tan başlayan İskit hakimiyet alanı bu şehrin yüz seksen km. batısına kadar uzanıyordu.[67] Yunanlılar; Karadeniz bölgesine koloni kurmaya başladıklarında, Sinop'tan Kolhis'e uzanan sahada mitolojilerinde ve edebiyatlarında büyük yer tutacak İskit kadınlar topluluğu olan Amazonlarla karşılaşmıştır.[68]

Karadeniz bölgesinde Yunan kolonilerinin kurulması ile birlikte ortadan kalkmaya başlayan İskitlerin başka bir sahaya göç ettiklerine dair kaynaklarda herhangi bir bilgi mevcut değildir. Bununla birlikte, bu topluluğun bütünüyle yok olmadığı ve yaşadıkları sahalarda başka topluluklarla karıştıkları bilin-

---

66 M.Vivien de Saint-Martin, **Description Historique et Geographique de L'Asie Mineure II**, Paris 1852, s. 441; R. Vadala, **Samsoun**, Paris 1934, s. 3; Neal Asherson, **Black Sea**, London 1996, s. 49, 116, 210.

67 M. Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, s. 33-35. Cramer genel kanaatin aksine Yunan kolonilerinin İskitlerden önce kurulduğunu iddia eder. Bkz., J.A. Cramer, **A Geographical and Historical Description of Asia Minor I**, Amsterdam 1971, s. 27.

68 Anadolu'ya yerleşen Amazonların kökeni, Scolopotus ve Hylinos adlı iki İskit prensesine dayanmaktadır. Batıya göç ederek Kafkasların eteklerine yerleşen bu İskit kolu, ele geçirdikleri bölge halkının ayaklanması sonucu bütün erkeklerinin öldürülmesine varan bir katliam yaşamışlar, bundan sonra eskiden hükmettikleri insanlar tarafından esir edilmenin aşağılayıcılığına dayanamayıp Azak denizi çevresinde tamamen kadınlardan oluşan bir devlet kurmuşlardır. Daha sonra Kapadokya'ya, oradan da Doğu Karadeniz bölgesine göç eden Amazonlar, Thermedon nehrinin ağzındaki güzel bir burnun üzerine başkentleri Themiserya'yı inşa etmişlerdir. Kaynaklarda geçen bilgilerden, Amazonların başşehri Themiserya'nın M.Ö. 72 senesine kadar yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu yılda Pontus kralı Mihridates'e karşı sefer düzenleyen Romalılar, şehri kuşatmışlar ve tamamen yok etmişlerdir. [Bkz., Donald J. Sobol, **Yunan Mitolojisinde Amazonlar** (nşr. Burcu Yumrukçağlar), Ankara 1999, s. 31-32, 112-113.] Bu efsanevi atlı kabilenin yaşadığı alan, Karadeniz'in güney kıyılarında, Asya kıtası ile irtibat kurulabilecek tek yer olan bölgeyi kontrol etmekteydi. [Bkz., M. Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, s. 36.] Bu sebeple bölgeye ticaret yapmak için gelen Grekler, Sinop bölgesinde Amazonlarla mücadele etmek zorunda kalmışlardır. Bkz., Alexandre Baschmakoff, **La Synthese Des Periples Pontiques**, Paris 1948, s. 117.

mektedir.[69] Dolayısıyla, Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen İskitlerin, bölgeye sonradan yerleşen unsurlar içerisinde asimile olduğunu kabul etmek en akılcı yol gibi görünmektedir. Avrupalı araştırmacıların verdiği bilgiler de bu görüşü teyit eder mahiyettedir.[70]

b- Türk Toplulukları

Prehistorik dönemden sonra Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen ilk topluluklar olan Kimmer ve İskitler tarih sahnesinden çekildikten sonra, bunların hakim olduğu sahada Türk kavimleri ortaya çıkmıştır. Gürcistan Tarihi'ndeki kayıttan varlıkları öğrenilen Bunturki ve Kıpçaklar, bölgedeki yer ve topluluk isimlerinden yöreye yerleştikleri düşünülen Halaçlar, Afşarlar ve Yazgurlar, İskitlerin yurt tuttukları Sakasen eyaleti sınırları içerisindeki topraklarda hakimiyet kurmuşlardır.

ba- Bunturki ve Kıpçaklar

Sakasen bölgesinin batı sınırı olan Çoruh nehri havzasına yerleşmiş olduğu belirlenen Türk boyları hakkında en açık bilgi, Bunturki ve Kıpçaklarla ilgili olarak Gürcistan Tarihi'nde yer almaktadır. M.Ö. 336'da Gürcistan'a yapılan seferde Çoruh boylarına gelen Büyük İskender'in ordusu, doğuda Hazar Denizi kıyısına

---

69 Doğu Avrupa'daki İskitler, idareleri altındaki Aryani kavimler bölgesinde bir ince hakim millet tabakasını teşkil ettikleri için ekserisi yerleşik olan bu milletler arasında, en çok da Slav ve Grek unsuru içinde yavaş yavaş milliyetlerini kaybetmişlerdir. [Bkz., A. Z. V Togan, **Umumi Türk Tarihine Giriş I**, s. 35.] Kür vadisine yerleşen İskit kabileleri ise yerleştikleri mıntıkada bulunan halklarla karışmışlardır. Ancak bu bölgede asimile olan İskit isimleri, hala Kafkasya'daki yer isimlerinde saklıdır. Uplis-tzikhe (Uplis kalesi), Mtzkheka (Mtzkhetos'un yeri), Sa-mtzkhe (Mtzkhetos'un toprağı). Ayrıca Yukarı Kür'de yaşayanlar kendilerini XVIII. yüzyılın sonlarına kadar Meskenni-Meskhianlar olarak adlandırmışlardır. Bkz., W.E.D. Allen, "*The March-Lands of Georgia*", s. 152.

70 Saint Martin, Pontus'taki kabileler arasında İskitlerin ağırlığını kabul etmektedir. [Bkz., M. V. Saint-Martin, **Etudes... I**, s. 24.] Cramer ise daha özel bir değerlendirme yaparak, Thermedon'da (Terme) yaşayan Amazonların Paflagonyalı kabilelerle karıştığını belirtmektedir. Bkz., J.A.Cramer, **Description... I**, 23-24.

kadar uzanan sahaya yerleşen Bunturki ve Kıpçaklarla karşılaşmıştır.[71]

Gürcistan tarihinde Bunturki ve Kıpçak isimleri ile anılan bu Türk kavimleri hakkında ana kaynaklarda başka hiç bir bilgiye rastlanmaz. Esasen Kıpçak adının ortaya çıkması ve bu Türk topluluğunun Türkistan'dan batıya göç etmesi ile ilgili rivayetler Gürcü kaynağındaki bilgiyi teyit etmemektedir.[72] Bununla birlikte, Gürcistan Tarihi'ndeki rivayeti değerlendiren Zeki Velidî Togan, bu topluluklardan Bunturki'nin iptidaî Türk olduğunu, muhtemelen İskitlerle birlikte yahut onlardan sonra Türk ismini taşıyan bir kavmin buraya geldiğini kaydetmektedir. Kıpçakların da o kadar eski zamanda mevcudiyeti yine imkân dahilindedir.[73] Pliny de aynı dönemde Kıpçakların bölgedeki varlığını teyit etmekte, Makedonyalı İskender zamanı ile ilgili kayıtlarında, Derbent'i Kuman

---

71 Gürcistan tarihindeki ifadeye göre, Bunturki ve Kıpçakların yaşadığı alan Tsunda, Mtkvari (Kür) üzerindeki Khertvisi, Ghado'nun dağlık bölgesi olan Odzrakhe, Tukharisi, Çoruh nehri bölgesi, Urbnisi, Kaspi, Uplistzikhe, büyük Mtzkheta ve varoşları, Sarkine, Tzikhe-didi, Zanavi, Rustavi, Deda-tzikhe, Samshwilde, Mtkvaris-tzikhe ile Kakheti bölgelerinden oluşmaktaydı ve adı geçen yöreye hakim olan bu Türk toplulukları, yurt tuttukları alanı Makedonyalı İskender'e karşı cesur bir şekilde savunmuşlardı. [Bkz., M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 33; W.E.D. Allen, **A History...**, s. 52.] Gürcistan Tarihi'nde sınırları çizilen bu alan içerisinde yer alan Mtzkheta, Tiflis'in kuzeyindedir, Samtzkhe Kür nehrinin sol tarafından Hazar Denizi kıyısındaki bölgenin sınırı olan Akhaltzikhe dağlarına kadar olan sahayı içermektedir, [Bkz., M. Brosset, **Chronique Georgienne**, Paris 1831, s. 130-131.] Kaheti ise Doğu Gürcistan sınırları içerisindedir. [Bkz., D. M. Lang, **Gürcüler**, s. 68.] Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Kıpçakların hakimiyet kurduğu alan Hazar Denizi kıyısından itibaren batıda Çoruh nehrine kadar uzanan geniş bir bölgeyi kapsamaktadır.

72 Kurat'ın tespitine göre Kıpçak (Kıfçak) adı Şark kaynaklarında geçmektedir, ancak Göktürk kitabelerinde bu isme rastlanılmamakta, bu kavmin yaşadığı İrtiş nehrinin ismi geçse de orada hangi kavmin yaşadığı zikredilmemektedir. Kıpçakların diğer milletler tarafından Polovtsi, Kuman, Kun, Paloç, Falon, Falb, Chardeş gibi isimlerle anıldığını kaydeden müverrih, bu Türk kavminin İrtiş-Talas sahasından batıya doğru harekete geçmesini de 916'dan sonraki dönemde göstermektedir. Bkz., A. N. Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 69-72.

73 A. Z. V Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş I**, s. 258. Kırzıoğlu ise Gürcistan Tarihi'nde geçen rivayeti esas alarak Bunturki ve Kıpçakların adı geçen bölgeye yerleştiklerini belirtir, ancak buraya hangi dönemde geldikleri hususunda değerlendirme yapmaz. Bkz., M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Yukarı Kür ve Çoruk Boylarında Kıpçaklar**, Ankara 1992, s. 20-21.

geçidi olarak anarken, Merv'in kuzeyinde Kafkas Dağları sınırında Kuman isimli bir halkın yaşadığı kaydetmekte,[74] ancak Çoruh ve doğusunda yaşayan Kıpçaklarla ilgili herhangi bir bilgi vermemektedir.

Togan'ın tezini esas alarak, Bunturi ve Kıpçakların İskitlerle birlikte Çoruh boylarına geldiği ihtimalinden hareket edilirse, bu Türk toplulukları hakkında belirli yargılara varılabilir. Zira, Orbelyanlar Tarihi'ndeki kayıtta, Ağrı dağı bölgesinin kuzeyinde Makedonyalı İskender döneminde İskitlerin var olduğu bilinmekteydi.[75] O zaman burada yaşayan topluluk İskitler değil Bunturki ve Kıpçaklar'dır. Ayrıca Allen'in tespitlerinde göre Kür vadisine gelen İskitlerin bu bölgelere daha sonra yerleşen topluluklar arasında eriyip gittikleri, ancak kültürel izlerinin hâlâ Kafkasya topografyasında gizli olduğu, yine ilk dönemde Şavşat ve Acara ahalisinin batılarındaki Lazlardan ve kuzeylerindeki Megrellerden farklı antropolojik özelliklere sahip oldukları kaydedilmekteydi.[76] Bu değerlendirmeden çıkan sonuca göre, Allen'in zikrettiği yer isimlerinin Gürcistan Tarihi'nde Bunturi-Kıpçakların yerleştiği saha olarak kaydedilen bölge olduğu görülür. Dolayısıyla, bölgede asimüle olan topluluk İskitler değil Bunturki ve Kıpçaklar'dır. Ayrıca, çevresindeki topluluklardan farklı antropolojik özellikleri bulunan Şavşat-Acara halkı ile ilgili tespitin Bunturki-Kıpçak yerleşim sahası hakkında yapılması, bu topluluğun bölgeye yerleşen Türkler olabileceği ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Üstelik Çoruh isminin kökeni hakkındaki bilgiler bu kanaati güçlendirmektedir. Gürcülerin Sper,[77] Yunanlıların Harpasos[78] adını verdiği Çoruh nehri, Çor/Çol adlı Kıpçak uruğundan ismini almıştır[79] ve yöreye yerleşen Kıpçakların bir izi olarak günümüze kadar yaşamaktadır.

---

74 Pliny, **Natural History II**, s. 359, 373.

75 S. Orbelian, **Histoire De La Siounie I**, s. 93.

76 W.E.D. Allen, "*The March-Lands of Georgia*", s. 146, 152. Yazar, Uplistzikhe, Mtzkheka ve Sa-mtzkhe şehir isimlerinin bu göçmen topluluklardan kaldığını belirtmektedir.

77 Bkz., M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 33.

78 Bkz., Ksenophon, **Anabasis**, s. 139.

79 M. F. Kırzıoğlu, "*Karadeniz'in Doğu Kıyıları,...*", s. 89. Çağdaş Gürcü tarihinde, Doğu Karadeniz bölgesindeki yer isimleri arasında Türkçe olanlarının en eskilerinin XIV yüzyıldan geriye gitmediği kaydedilmektedir.

bb- Halaç/Kalaçlar

Halaçlar, Divanu Lügati't-Türk'te, Kalaç ismi ile anılan bir Türk topluluğudur.[80] Şecere-i Terakime ve Oğuz Destanı'nda yer alan rivayetler, Halaç isminin "'kal aç" kökeninden türediğini ortaya koymaktadır.[81] Tabakat-ı Nasiri'de bu Türk topluluğunun ismi ile ilgili olarak yapılan ayrıntılı etimolojik değerlendirmede, Hindistan'da, Afganistan'da, Orta Asya'da ve Halaçların yayıldıkları diğer bölgelerde Khalj, Khalaj, Khalac, Khilich, Khilj, Ghalzi, Ghilzais şeklinde değişik biçimde adlandırıldıkları vurgulanmıştır.[82]

Doğu Karadeniz bölgesine Halaç yerleşimi olduğuna yönelik görüşler, Gürcü rivayetinde geçen Klarc adlı bir kavim isminden hareketle ortaya çıkmıştır. Gürcistan Tarihi'ne göre, ilk Kartli kralı olan Parnawas, (M.Ö. 302-237) komşularının yardımı ile işgalci Makedonyalıları ülkesinden çıkardıktan sonra, eristavlık adı altında ülkeyi 8 kısma ayırmıştır. Bu eyaletlerden Arsıyan'dan Karadeniz'e kadar olan kısmı içereni, VII. eristavlık olan Klarcet bölgesidir. Kartli kralı Varaz-Bakar'ın (379-393) çağında, bu krala karşı ayaklanan yabancılar arasında Klarcet ahalisinin de bulunduğu

---

[Bkz., Y Siharulidze-A. Manvelişvili v.d., **Karadeniz Halklarının**..., s. 17.] Oysa bir Kıpçak boyundan ismini alan Çoruh ırmağı bu görüşü çürütmektedir.

80 **Divanu Lugati't-Türk Tercümesi III** (nşr. Besim Atalay), Ankara 1986, s. 415.

81 Oğuz destanındaki rivayete göre Oğuz Han yaylak yapmak üzere Demâvend tarafına yöneldiğinde yaşlıca bir kadın yolda bir erkek çocuğu doğurmuştur. Ancak yiyecek bulamadığından hem kendisi hem de çocuğu aç kalmış, iki üç gün sonra kocası bir sülün yakalayarak karınlarını doyurmuştur. Bu arada ordunun arkasında kalan aile bir kaç gün sonra kafileye yetişmiş, çocuğun babası Oğuz Han'ın huzuruna çıktığında neden geç kaldığı sorulmuş, O da başlarından geçen hadiseleri anlatmıştır. Ancak cevabı beğenmeyen Oğuz Han "Madem ki siz bu yüzden yoldan ve ordudan geri kaldınız, o halde burada kalın." diyerek adamı azarlamış ve O'na Türkçe "Qal aç" demiştir. Zamanla bu isim Khalaç olmuş, bu şahsın nesli olan Khalaç kavmi de bu isimle anılmıştır. [Bkz., A. Zeki Velidî Togan, **Oğuz Destanı**, İstanbul 1982, s. 45-46.] Şecere-i Terakime'de ise Oğuz destanından farklı olarak hadisenin Talas şehri yolunda gerçekleştiği ve orduyu takip eden askerlerin geride kalan bir adamı Han'ın huzuruna getirdikleri kaydedilmekte, diğer olaylar aynen nakledilmektedir. Bkz., Ebulgazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü** (nşr. M.Ergin), ?, s. 36.

82 Mevlânâ Minhâc-ud-dîn, **Tabakât-ı Nâsirî , I**, s. 480, 548 nu: 3; **aynı eser II**, s. 878, 1016 nu: 3, 1022.

belirtilmektedir.[83] Klarc sahası olarak sınırlanan bu eyalet, batıda Doğu Karadeniz bölgesinde yer alan Borçka-Artvin-Şavşat-Ardanuç kesimlerini içermektedir.[84]

Gürcistan Tarihi'nde Klarç adıyla kaydedilen halk, yine aynı kaynakta yer alan ve Nuh Tufanı'ndan sonra Karadeniz, Hazar Denizi, Azak Denizi ile Van Gölü arasında ortaya çıkan topluluklarla ilgili rivayette anlatılan kavimler arasında yer almaz.[85] Karadeniz'deki ilk topluluklar arasında Klarc adı verilen bir kavme rastlanılmaz.[86] İlerleyen dönemde Gürcü ve Abhaz boyları olarak ortaya çıkan kabileler arasında da Klarç isimli bir halk yoktur.[87] Diğer taraftan, Gürcistan Tarihi'nde Klarc ülkesi olarak anılan bölge, ilk dönem Ermeni kaynaklarında, İskit yerleşim alanını çağrıştıran farklı ifadelerle kaydedilmiştir. Moise de Khoren, Gürcülerin Klarcet dediği bölgeyi Ermenilerin Gghardch olarak adlandırdığını belirtir.[88] Arşaklı III. Tiridat (286-330)'ın dönemini anlatan Romalı tarihçi Agathange ise, Gaghardch olarak adlandırdığı Klarceti bölgesinden itibaren Massaget sınırının başladığını kaydetmektedir.[89]

Gürcistan Tarihi'nde ismi Klarc olarak anılan, Ermeni kaynaklarında ise, yerleştikleri bölge İskit isimlerinden türetilen adlarla kaydedilen topluluğun kökeni hakkında tek bilgi, Fahrettin Kırzıoğlu'na aittir. Gürcü dilinde 'a' ünlüsü olmadığı için bu kavmin isminin K(a)larçlar olması gerektiğini savunan yazar, yerleştikleri alan olan Artvin-Borçka-Ardanuç-Şavşat sahanın ise, bu dilde

---

83 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 39-42.

84 M. F. Kırzıoğlu, "*Karadeniz'in Doğu Kıyıları,* ", s. 89.

85 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 17-19.

86 Bkz., A. Baschmakoff, **La Synthese...**, s. 67-69; Strabon, **Coğrafya**, s. 1-2, 23, 33, 35.

87 Gürcü kabileleri Kartveller, Kakheti, Somkheti, İngilop, Tuşi, Pşawa, Khavsur ve Guryalardır. [Bkz., B. Ömer Büyüka, **Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar, İlk İnsanlık, Kafkas Gerçekleri II**, İstanbul 1986, s. 20-23.] Abhaz kabileleri ise Sadzen, Absua, Medozüi, Zambal veya Tzesedalılar, Barakay veya Brakiy, Bağ, Şegeray, Tam, Kazilbek veya Kazbek-Koac, Başilbay ve Başhoğlardır. Bkz., Leonti Lyulye, **Çerkesya** (nşr. M.Papşu), İstanbul 1998, s. 35-36.

88 V. Langlois, **Collection... II**, s. 126.

89 V. Langlois, **Collection... I**, s. 180. Langlois, bu bilginin dipnotunda Massaget isminin Greklerin Hunlara verdiği ad olduğunu kaydetmektedir.

aidiyet belirten ek ile birlikte Halaç yurdu anlamında K(a)larcet olduğunu vurgulamaktadır.[90] Ancak Halaç ismi hususunda girişte belirtilen bilgilerde görüleceği üzere, kaynaklarda Halaç adının kullanımı ile ilgili olarak Kırzıoğlu'nun kullandığı Kalarc ismine tesadüf edilmez. Bununla birlikte, özellikle Ermeni kaynaklarında İskitlere verilen farklı isimler olan Gog kökenli adlarla Klarcet bölgesini ve halkını tasvir etmeleri dikkat çekicidir. Ayrıca Klarc halkının yerleşim sahasının Sakasen eyaletinin Çoruh havzası kısmı olması, Gürcü tarihinden yöredeki varlığı öğrenilen bu topluluğun Kıpçaklarla bölgeye gelmiş olması ihtimalini de içermektedir. Bununla birlikte, Klarcların Türk kavmi Halaçlar olduğuna dair eldeki tarihî malzeme, hükümde bulunmaya yetecek derecede açık değildir.

bc- Afşarlar

Afşarlar, Oğuzların 24 boyu arasında, Bozoklar içerisinde yer almaktadır. Afşar isminin anlamı; işinde çevik ve avcılığa düşkün demektir.[91]

Afşarların Doğu Karadeniz bölgesine yerleştiğine dair tez, Hopa civarındaki Apsarus nehrinin adı üzerine yapılan etimolojik çalışmalarla ortaya konmuştur. Karyandlı Skylax, M.Ö. 500 civarında Karadeniz bölgesine düzenlediği gezide, Hopa'nın 8 mil batısında, Kolhililer ile sınır teşkil eden Asparus adlı bir nehirden bahseder.[92] Apsarus nehri hakkındaki bu bilgi, eserini M.S. I. asrın ikinci

---

90 M. F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. 202. Klarcların Halaçlar olduğu tezinin sahibi olan Kırzıoğlu, Artvin-Ardanuç-Borçka-Murgul havalisindeki yer isimlerinde ve bazı coğrafi deyimlerde bölgedeki Halaçlara dair izler günümüze kadar yaşadığını belirterek, Ardanuç kalesinin güney-batısındaki bir kalenin Klarcet olan adı, 1925'te yeni vilayet olan Artvin'in İl Umumi Meclisi kararı ile bazı köy adları değiştirilirken Bereket konulduğu vurgulamaktadır. [Bkz., Mehmet Fahrettin Kırzıoğlu, **Rize ve Dolaylarında Bilinmeyen Tarih Gerçekleri**, Ankara 1992, s. 6.] Ayrıca Sürmene'ye kadar uzanan Doğu Karadeniz bölgesinde denizleri kabartacak şekilde sert esen rüzgara verilen isim olan Kalaş yeli tabiri günümüze kadar kullanılmıştır. Bkz., Ahmet Rasim, **Türkiye Coğrafyayı Sahilisi Karadeniz Sevahili**, İstanbul 1930, s. 9, 41.

91 A. Z. V. Togan, **Oğuz Destanı**, s. 50. Şeceri-i Terakime'de Avşar'ın anlamı, "işi çabuk işleyici" olarak geçmektedir. Bkz., Ebülgazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü**, s. 50.

92 A. Bashmakoff, **La Synthese**, s. 67.

yarısında yazdığı düşünülen Pliny'de,[93] Kapadokya valisi Arrian'ın M.S. 130'lı yılların başında Karadeniz'e yaptığı seyahatin neticelerini İmparator Adrianus'a sunduğu raporda,[94] Anonim Seyahatname'de[95] ve pek çok araştırma eserinde geçmektedir.[96]

Apsarus nehrinin geçtiği saha, iklimi ve bikti örtüsü ile sadece bölgede değil, bütün Anadolu kıtasında farklılık arzeden bir yapıya sahiptir.[97] Apsarus nehri kaynaklarda yoğun bir şekilde geçmesine rağmen, bu ismin kökeni hakkında bilgi yok denecek kadar azdır.[98] Bu konuda karşılaşılan tek malumat Fahrettin Kırzıoğlu tarafından verilmekte; Grek kaynağında Apsarus olarak kaydedilen bu ismin etimolojik çözümünde, tekillik eki olan "os" çıkarıldıktan sonra, geriye kalan Apsar kökünün, Yunanca'da c,ç,s sesleri bulunmadığı

---

93 Pliny, **Natural History II**, s. 347. Pliny nehrin adını Absarrus olarak kaydeder.

94 A. Baschmakoff, **La Synthese...**, s. 85.

95 A. Baschmakoff, **La Synthese...**, s. 127.

96 Bkz., Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (nşr. Fikret Işıltan), İstanbul 1970, s. 165, nu: 2; A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 346, 350; M. Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, s. 11, 198; M. V. Saint Martin, **Atlas...,** harita 3; J.A.Cramer, **Description... I**, s. 293; W.E.D. Allen, **A History...**, s. 56, nu: 4.

97 Apsarus nehrinin aktığı yörenin iklimi, Karadeniz bölgesinin diğer bölümlerinden daha farklı bir özellik göstermekte, yağış miktarı, rejimi ve sıcaklık bakımından Anadolu'nun hiç bir kısmında görülmeyen değişik bir değer kazanmaktadır. Bu değişiklik, yörede apayrı bir bitkisel hayat oluşmasını sağlamakta, böylece bölgede çok zengin kolşik flora ile zengin bir vegetation meydana çıkmaktadır. Hopa civarında ılık bir denizin bulunması, sıcaklığı ortalama olarak hiç bir mevsimde 5 dereceden aşağı düşürmediği gibi, bunun neticesi olarak burada sürekli bitkisel hayat görülmektedir. Bkz., M. T. Tarkan, **Rize-Hopa Yöresi Coğrafi Etüdü**, s. 3, 8.

98 Anadolu'daki tarihsel yer adları üzerine yaptığı çalışmada, yer isimlerinin bir çoğunun kökeninin Luwi ve eski Anadolu dillerine ait olduğunu iddia eden Umar, Luwi dilinde akarsu anlamına gelen aba/apa/pa kelimesinden türeyen yer isimleri arasında Apsarus'un ismini zikretmez. Ayrıca, akarsu anlamına gelen arpa kelimesinden türeyen yer isimleri arasına da Apsarus'u almamıştır. [Bkz., Bilge Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, İstanbul 1993, s. 853, 857.] Aynı yazar, Karadeniz bölgesi ile ilgili olarak hazırladığı çalışmasında ise, bu nehir isminin kökeni tespit edemediğini belirtmektedir. Bkz., Bilge Umar, **Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos)**, İstanbul 2000, s. 150.

için Afşar kelimesini karşıladığı ve Apsarus nehrinin ismini bu Oğuz boyundan aldığı savunulmaktadır.[99]

Kırzıoğlu'nun Apsarus nehrinin ismi hakkındaki görüşü, Halaçlar bahsinde yer alan ifadelerde olduğu gibi tartışmaya açıktır. Ancak, Kafkasya kaynakları esas alınarak hazırlanan bir çalışmada, Karadeniz bölgesindeki yer isimlerinin Abhazca ile ilgisi kısmında, Rize sahiline eskiden Apsarus (Apsar) ve Apsarunte (Apsar yurdu) denildiği, Abhazca'da Apsar kelimesinin Oğuz boyu olan Afşar adının değişik bir söylenişi olduğu vurgulanmaktadır.[100] Kafkasya ve Karadeniz medeniyetinde Abhaz tesiri tezi üzerine kurulmuş bir eserde, Kırzıoğlu'nun tezini teyit edici bilgi bulunması dikkat çekicidir.

Apsarus nehrinin coğrafi konumu itibarıyla sahip olduğu özellikler ve bölgede yaşadığı bilinen halk ile ilgili olarak kaynaklarda geçen ifadeler, bu nehrin ismi konusunda fikir sahibi olunmasına yetmemekle birlikte, bölgede yaşayan halkın kimliği hususunda bir sonuca ulaşılmasını sağlamaktadır.

Apsarus isminin ilk geçtiği kaynak olan Karyandlı Skylax, bu nehrin Kolhililer ile hudut olduğunu yazmaktadır.[101] Pliny, Trabzon'un 140 km. ilerisindeki Absarrus ırmağının küçük Ermenistan ile sınır teşkil ettiğini, bu nehrin kenarından geçtiği dağın arkası ile sınırlanan bölgeden sonra, İberya bölgesinin ve Kolhis kabilelerinin yerleşim alanının başladığını kaydeder.[102] Gürcü kaynakları da, antik çağlara ait kaynaklara göre, M.Ö. VI ile I. yüzyıllar arasında bölgede yaşayan Kolhis kökenli nüfusun Apsarus'un doğusundan itibaren yerleştiklerini belirtmektedir.[103] Antik dönemden itibaren, Kolhis kökenli kavimlerin yaşadığı saha ile sınır olan Apsarus nehrinin bu konumu, uzun bir süre daha devam etmiş gözükmektedir. Çünkü Honigmann'dan öğrenildiğine göre, Apsarus bölgesi,

---

99 M. F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. 205. Bu etimolojik çözümleme, Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'ya ait olmalıdır. Zira, teknik işaretleriyle birlikte bu hususiaki bir belge, Prof. Dr. Osman Nedim Tuna'ya özgün el yazısıyla, Prof. Dr. Salim Cöhçe'nin özel arşivinde mevcuttur.

100 B.Ö. Büyüka, **Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar,... II**, s. 117.

101 A. Bashmakoff, **La Synthese...**, s. 67.

102 Pliny, **Natural History II**, s. 347, 355.

103 Y. Siharulidze-A. Manvelişvili v.d., **Doğu Karadeniz Halklarının...**, s. 138.

1000 yılı civarında Bizans-Gürcü hududunu teşkil etmektedir.[104] M.Ö. VI. yüzyıldan itibaren kayıtlara geçen bu bilgilerden anlaşılacağı gibi, Apsarus ırmağının çevresindeki bölge, Güney Kafkasya kökenli topluluklara ya da Ermenilere ait değildir. Karadeniz'de yaşayan otokton halklar arasında Ermeni, Gürcü veya Gürcülerle akraba olduğu düşünülen kabilelerin yerleşim alanları, Apsarus nehrinin doğusundan başlamaktadır.

Bölgenin coğrafi konumu hakkındaki tespitlerden çıkan sonuçlar, Apsarus nehri civarına yerleşen halkın kimliği konusunda Pliny ve Saint Martin'de geçen bilgiler ile açıklık kazanır. Pliny, Apsarus'un da içinde bulunduğu Doğu Anadolu'da, Asyalı kabilelerin çok geniş bir nüfus ile yaşadıklarını tespit etmiştir.[105] Saint Martin ise, bölgede Roma hakimiyeti dönemi hakkında bilgi verirken, Apsarus vadisinde Romalılar ile Lazlar'dan farklı bir topluluk yaşadığını belirtmektedir.[106]

Yukarıda verilen bilgiler, Güney Kafkasyalı, Ermeni veya Romalı olmadığı anlaşılan Apsarus halkının, Sakasen bölgesinin doğu sınırında, bu bölgeye yerleşen göçmen bir unsur olup olmadığı sorusunu ortaya çıkarmaktadır. Fahrettin Kırzıoğlu tarafından öne sürülen ve Apsarus isminin etimolojik açılımı neticesinde, yörede yaşayanların Oğuz boyu Afşarlara mensup olduğu yönündeki tespiti, tarih kaynağı olması bakımından kimliği açık olmayan bir yer isminden hareketle yargıda bulunmanın sakıncalarını içermektedir. Ancak, hem Abhazcada Apsar isminin Afşar adı yerine kullanılması, hem de nehrin coğrafi konumu itibarı Gürcü ve Ermeni yerleşim sahası ile sınır teşkil etmesi ve menşe itibarı ile kimliği tespit edilemeyen bir halka sahip olması, Kırzıoğlu'nun tezinin pek de uzak bir ihtimal olamayacağını göstermektedir.

bç- Yazgurlar

Doğu Karadeniz bölgesinde yer isminden hareketle Türk yerleşmesi olduğuna dair görüşlerden bir diğeri, Askuros nehri isminden kaynaklanmaktadır. 130'lu yıllarda Karadeniz'i dolaşan Arrian,

---

[104] Bkz.,E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, s. 165, nu: 2.

[105] Pliny, **Natural History II**, s. 355.

[106] M. V. Saint-Martin, **Etudes... II**, s. 185.

Rize'nin 4 mil doğusunda Askuros adlı bir ırmaktan bahseder.[107] Bu nehir günümüze kadar Askur ismiyle anıldığı gibi, Rize sınırları içerisinde, Askoros adlı bir burun da bulunmaktadır.[108] Gürcistan Tarihi'nde ise, Kür ırmağı kıyısındaki bir kaleye Askur, bölgeye da Askur yurdu anlamında Askur'et adı verilmektedir.[109]

Rize'nin doğusundaki ırmak ve Kür ırmağı civarındaki kale isminin kökeni hakkında tek bilgi, Fahrettin Kırzıoğlu'na aittir. Yunan kaynaklarında Askuros olarak kaydedilen isimde, tekillik eki olarak kullanılan "os" takısı kaldırıldıktan sonra, geriye kalan ve Gürcü kaynağında Askur biçiminde geçen ad, bölgeye yerleşen Oğuz/Türkmen boyu Yazgurlar'ın yurt tuttukları yöreye verdiği isimdir.[110]

Kür nehri civarında, Askur yurdu şeklinde adlandırılan bölgenin Sakasen eyaleti içerisinde olduğu göz önünde bulundurulduğunda, Askur olarak kaydedilen bu yer isimlerinin, İskitlerle beraber bu mıntıkaya gelen Yazgurlar tarafından verilme ihtimali bulunmaktadır. Ancak, Yazgur adının Askur şeklinde bir kullanımı olduğuna ait bir bilgi bulunmadığı gibi, tarihî veriler, bölgeye yerleşen halkın Yazgurlar olup olmadığının bilinmesi noktasında yeterince açık değildir. Batılı araştırmacının Rize civarında Romalılar ile Lazlar'-dan farklı bir topluluk olarak tanımladığı, ancak adını belirtmediği barbar kabile,[111] ana kaynaklarda ayrıntılı bilgi bulunmaması nedeniyle, kökeni konusunda yorum yapılması mümkün olmayan bir topluluk olarak kalacaktır.

---

[107] A. Baschmakoff, **La Synthese...**, s. 87. Aynı eserin 125. sayfasında, Anonim Periple'de, Askuros, imlâ hatası ile Askurna ismiyle anılmaktadır. Cramer, Askurna isminin imla hatası ile yanlış olarak kaydedildiğini belirtir. Bkz., J.A.Cramer, **Description... I**, s. 292.

[108] A. Rasim, **Türkiye Coğrafyayı Sahilisi ...**, s. 35.

[109] M. Brosset, **Histoire de La Georgie I**, s. 57.

[110] M. F. Kırzıoğlu, "*Karadeniz'in Doğu Kıyıları,* ", s. 89.

[111] M. V Saint-Martin, **Etudes... II**, s. 185.

B- KARADENİZ KIYILARINDA YUNAN KOLONİLERİNİN KURULMASI

a- Bölgede Kurulan Belli Başlı Yunan Kolonileri

Karadeniz kıyılarında Yunan kolonilerinin kurulması ile, Doğu Karadeniz bölgesinin tarihini derinden etkileyecek bir dönem başlamıştır. Kaynaklarda belirtildiği şekilde, Yunanlıların kolonizasyon faaliyetleri, siyasî ve ekonomik sebeplerden ortaya çıkmıştır.[112] Karadeniz'in güney kıyıları, kuzeye oranla on kat daha durgun olduğu için, Doğu Karadeniz bölgesinin de içinde bulunduğu güney sahilleri, koloni kurmaya daha elverişli olmuştur. [113]

Karadeniz bölgesine Yunan kolonilerinin kurulması tarihî bir vakıa olmasına rağmen, bu ticaret merkezlerinin hangi dönemde ve kimler tarafından kurulduğu tam olarak açıklığa kavuşmamıştır. Bazı ilim adamlarına göre bu karmaşık durum, bölgenin kolonizasyonu ile ilgili olarak ayrıntılı bilgi bulunmamasından kaynaklanmaktadır.[114] Karadeniz bölgesinin kuzey ve batı sahilindeki arkeolojik buluntuların azlığı, kolonilerin kuruluşu için kesin yargıda bulunmaya yetmemekte ve araştırmalarda fikir birliği sağlanamamaktadır.[115] Yunan koloniciliği ile ilgili araştırmalarda; yöreye ilk Yunan yerleşiminin kuruluşunun Argonotlar[116] efsanesine kadar

---

[112] Alexander Fol, "*Thracia Pontica-Twenty Years Later*", **New Studies on the Black Sea Littoral** (nşr. G. R. Tsetskhladze), Oxford 1996, s. 7; S. Vryonis, **The Decline...**, s. 43. Bu ekonomik sebepler arasında Yunanistan'da artan nüfusu besleyecek toprak olmamasının yanısıra, çiftlik sahipleri ve atölyelerin ucuz köle çalıştırmaları sonucu hür vatandaşların işsiz kalması etkili olmuştur. Ayrıca ülkedeki siyasî parti ve sosyal sınıf kavgaları sebebi ile ekonomik düzenin bozulması sonucu gelişmekte olan endüstriyi yaşatmak için ucuz hammadde ve köle ihtiyacı ortaya çıkmış, aynı zamanda üretim fazlası malları satacak dış pazarlar bulma ihtiyacı Yunanlıları bölgede koloni kurulmaya sevketmiştir. Bkz., S. Atasoy, **Amisos**, s. 3.

[113] Sava N. İvanof, **Karadeniz**, İstanbul 1928, s. 81, 84.

[114] Bkz., M. Özsait, "*İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi*", s. 41.

[115] R. Drews, "*Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri*", s. 303.

[116] M.Ö. 1280 ya da 1260'da Kolhis'teki efsanevî altın postu ele geçirmek için Argo gemisi ile Yunanistan'dan yola çıkan maceraperestler, boğazları geçerek Karadeniz'e çıkmış Sinop üzerinden Fasis'e ulaşmıştır. [Bkz., M. Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, s. 17-20.] Yunan mitolojisinde Altın post efsanesi olarak da bilinen Argonotlar destanı hakkında Kolhis kralı Aites'in kızı Medeia'nın hayatını anlatan eserde geniş bilgi bulunabilir. Bkz., Christa Wolf, **Medeia-Sesler** (nşr.T. Kurultay), İstanbul 2000.

uzandığı, Sinop ve Trabzon'un kuruluşunun da bu efsaneler çağına kadar geri götürülebileceği,[117] daha ciddi araştırmalarda ise, ilk kolonilerin M.Ö. 750-700,[118] M.Ö. VII. yüzyıl [119] ya da bu asrın sonlarına doğru [120] kurulmaya başlandığı kaydedilmektedir. Diğer taraftan Güney Karadeniz sahilindeki Yunan kolonilerinin ilk ikisinin Sinop ve Trabzon olduğu konusunda kaynaklar ittifak içindedir. Ancak üçüncü ticaret merkezinin Samsun mu yoksa Giresun mu olduğu tartışmalıdır.[121] Son olarak bu ticaret merkezlerinin kimler tarafından kurulduğu hakkında kesin bir bilgi de yoktur. Kaynaklarda Samsun'u ilk kuranların Miletliler,[122] veya Asyalı bir kavim olan Foçalılar,[123] hatta Atina muhacirleri olduğu[124] yolunda farklı bilgiler bulunmaktadır.

---

[117] Eli Smith, **Research in Armenia II**, New York 1833, s. 321. Efsaneler çağından itibaren Yunanlıların Karadeniz hakkında bilgi sahibi oldukları başka kaynaklarda geçmekte, ancak adı geçen dönemde yöreye Yunan yerleşimi olduğu düşünülmemektedir. [Bkz., Ch. Seignobos, **Histoire Ancienne Narrative et Descriptive de l'Orient et de la Grece**, Paris 1909, s. 298; M. Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, s. 17-20.] Allen, Argo destanı döneminde bölgede Grek nüfuzu olmasını mümkün görmemektedir. [Bkz., W.E.D. Allen, **A History...**, s. 48.] Bu bilgilere göre Smith'in bu konudaki tespitlerini abartılı olarak kabul etmek gerekir.

[118] N. Asherson, **Black Sea**, s. 177.

[119] M. Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, s. 34.

[120] A. Fol, "*Thracia Pontica-Twenty Years Later*", s. 5. Karadeniz bölgesinin kuzey bölümünün arkeolojisi ve bölgedeki Grek kolonileri, yerli halklar ile ilişkiler, Colloquia Pontica serisinin yukarıda adı geçen ilk kitabında ve aynı seriden çıkan ikinci çalışma olan Octavian Bounegru-Mihail Zahariade, **Les Forces Navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux I-IV. Siecles**, Oxford 1996 eserinde geniş bir şekilde anlatılmıştır. Karadeniz bölgesindeki Yunan kolonilerinin kuruluş tarihleri Drews'in çalışmasında ayrıntılı olarak tartışılmaktadır. Bkz., R. Drews, "*Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri*", s. 303-310.

[121] Koromila üçüncü koloninin Samsun olduğunu tespit ederken, [Bkz., M. Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, s. 74.] Seignobos, Giresun olarak kaydetmiştir. Bkz., Ch. Seignobos, **Histoire Ancienne...**, s. 298.

[122] Strabon, **Coğrafya**, s. 30; J.A.Cramer, **Description... I**, s. 281.

[123] A. Baschmakoff, **La Synthese...**, s. 119; R. Vadala, **Samsoun**, s. 4.

[124] A. Rasim, **Karadeniz Sevahili**, s. 65.

b- Kolonizasyon Döneminde Bölge Ahalisi

Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklarla ilgili en eski bilgiler, M.Ö. 521 yılında tahta geçen İran hükümdarı Darius dönemine aittir. Ülkesini satraplıklara ayıran bu Pers kralının hakimiyet alanı içinde, Doğu Karadeniz bölgesinin bulunduğu 19. satraplıkta, Moskhi, Tibaren, Makron, Mossinik ve Marsa adlı halklar yaşamaktadır.[125]

M.Ö. 508 ya da 506'da bölgeye gezi yaptığı bilinen Karyandlı Skylax, Apsarus nehrinin batısında Byzerlerin yaşadığını haber vermektedir. Bu kaynağa göre; Byzerlerden sonra batıya doğru Ekekheiriler, Bechirler, Trabzon civarında Macrocephaller, bu şehrin batısındaki dağlık bölgede Mosinikler, sahilde Tibarenler, Chalybler, Giresun'dan Sinop'a kadar olan yörede Assyrialılar yaşamaktadır.[126]

Ksenophon'un Anabasis adlı eseri, M.Ö. 400 yılında bölge halkları hakkında önemli kayıtlar içermekte ve bunların neredelerde yaşadığı hakkında daha aydınlatıcı bilgiler vermektedir. Mezopotamya'dan kuzeye yönelen Yunan ordusunun bölgede karşılaştığı ilk topluluklar, Aras nehrini aştıktan sonra gördükleri Khalybler, Sasperler, Taoklar ve Phasianlardır. Harpasos (Çoruh) nehrine kadar yanlış istikamette ilerleyen Yunanlılar, bu bölgede İskitlerle karşılaşmışlar, daha sonra buradan batıya yönelerek sırasıyla Makronlar ve Kolh kabilelerinin yerleştiği alanı geçtikten sonra Trabzon'a varmışlardır. Trabzon'dan ayrılarak batıya doğru ilerleyen ordu; Giresun'da Kolhlarla, bu şehrin batısında Mossiniklerle karşılaşmış, Ordu'ya varana kadar da sırayla Khalybler ve Tibarenlerin ülkelerinden geçmiştir.[127] M.Ö. IV

---

[125] Bkz., Herodotos, **Herodot Tarihi**, s. 173-174.

[126] A. Baschmakoff, **La Synthese...**, s. 67-69. Karyandlı Skylax'ın yukarıdaki halkların yaşadığı bölgeler olarak kaydettiği Pordanis, Choera, Ares, Genete, Stamenia gibi yer isimlerinin çoğu, daha sonraki kaynaklarda hiç kullanılmadığı için, buraların neresi olduğu konusunda fikir yürütmek zordur.

[127] Ksenophon, **Anabasis**, s. 133, 139-141, 144, 148-149, 153, 156, 160-161. Fahrettin Kırzıoğlu, Ksenophon'un seyahati esnasında karşılaştığı halkların bir kısmının İskit oymakları olduğunu vurgulamaktadır. Ksenophon'un Erzurum ovasında karşılaştığı demircilikle ünlü ve Karadeniz kıyısındaki kolları Yunanlılara çelik yapımını öğreten Khalybler Anadolu'ya yerleşmiş olan İskit uruglarındandır. Persli I. Darius'un M.Ö. 519 senesinde Kafkas dağlarına kadar yaptığı sefer esnasında, XVIII. satraplıkta Çoruh bölgesinde ve yer adları İspir'de yaşayan Sasperlilerle karşılaşmıştır. Ksenophon ise Çoruh boyunda

yüzyıl başında Batı Karadeniz bölgesinde bağımsızlığını ilan ederek müstakil bir devlet kuran ve hakimiyetini Çoruh nehri sahasına kadar genişleten Mihridat dönemi[128] ile ilgili kayıtlarda, Ksenophon'dan yaşadıkları bölgeler ve isimleri öğrenilen toplulukların aynı yerleşim birimlerinde varlıklarını devam ettirdikleri görülmektedirler. [129]

Eserini M.Ö. 7 yılında yazdığı tahmin edilen Amasyalı coğrafyacı Strabon, Karadeniz'in ilk halkları hakkında bilgi veren kaynaklardan bir diğeridir. Yazar, Kolhis bölgesinde değişik dil konuşan muhtelif halklardan bahsederken, aynı dili konuşan halklardan olmak üzere Kapadokyalıların büyük bir yekün tuttuklarını belirtir. Sinop'tan sonra Tibarenlerin yaşadığı sahilin başladığını belirten Strabon, Amiseni (Samsun)'de Amazonların, Trapezus (Trabzon) ve Pharnakia (Giresun)'nın dağlık kesiminde Tibaranoi, Khaldaioi ve eski zamanlarda Makronlar denilen Sannoi kavimlerinin, Pontos'un doğu tarafını meydana getiren Paryadros dağında ise vahşi Mosynoikoi kabilesinin yaşadığını kaydetmektedir.[130]

M.S. 79 yılında ölen ve eserini I. yüzyılın ikinci yarısında yazdığı düşünülen Pliny, hem Karadeniz bölgesindeki şehirler hakkında hem de dönemindeki halklarla ilgili verdiği bilgilerle önemli bir kaynak konumundadır. Samsun şehrinde Greklerin

---

Sasperlilerin Hesperit, Taok ve Skythen oymaklarını görmüştür. [Bkz., M. F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. 32, 193.] O'nun gördüğü Erzurum, Erzincan, Bayburt ve Gümüşhane'de yaşayan Khalybler, Çoruk boylarına müstakilce yaşayan Hesperitler (İspirlilerin ataları), Taoklar ve Bayburt-Trabzon arasındaki Skythenler Saka uruglarıdır. Sper ismi Sibir'e adını vermiş olan Kıpçak boyundan bir kolun Çoruh havzasına yerleşmesinin hatırasıdır. [Bkz., M. F. Kırzıoğlu, "*Karadeniz'in Doğu Kıyıları* ", s. 87-89.] Fransız şarkiyatçı da Taokların İskit kökenli olduğunu kabul eder, ancak diğerleri hakkında farklı görüş belirtir. [Bkz., M. V. Saint-Martin, **Etudes...I**, s. 24.] Günaltay ise Khaldilerin yok olan veya hâlen yaşayan kavimlerle ilgisi olduğuna dair değerlendirmelerin kuvvetli esaslara dayanmadığını vurgulamakla birlikte, Taok ve Saspirleri Sakalara mensup olarak kabul etmekte, daha sonra bölgeye yerleşen topluluklar arasında eriyip gittiklerini kaydetmektedir. Bkz., M. Ş. Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 556-558.

[128] Mihridat ve devleti hakkında bkz., M. Rostovtzeff-H.A. Ormerod, "*Pontus and its Neighbours: The First Mithridatic War*", **The Cambridge Ancient History IX**, Cambridge 1971,s.211-260.

[129] Ş. Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 284-285.

[130] Strabon, **Coğrafya**, s. 1-2, 23, 33, 35.

yanısıra barbar kabilelerin de bulunduğunu belirten Pliny, Termedon (Terme)'da ise Amazonların yaşadığını kaydeder. Buradan doğuya doğru Cotyi (Ordu)'de Caenares ve Chalybes kabileleri, Cerasus (Giresun)'ta Tibareni ve Massyniler, bunların doğusunda Bechires ve Buxeriler, Polemonium (Bolaman)'da Machoronlar yaşarlar. Doğuya doğru gidildikçe Asyalı kabilelerin çok geniş bir nüfus ile yaşadıkları yönündeki tespiti, Pliny'nin bölgedeki halkın kökeni ile ilgili olarak önemli bir bilgidir.[131]

Arrian'a izafe edilen ve M.S. 130 yılında yazılan Anonim Periple'de; Thermedon'da Amazonlar, batısındaki Polemonios (Bolaman)'da ise Tibarenler yaşamaktadır. Amisos (Samsun)'da Leucosuriens (Beyaz Suriyeliler), Pharnakia (Giresun)'dan Cotyora (Ordu)'ya kadar olan bölgede Mosinikler, Trapezus (Trabzon)-Pharnakia arasında Macrocephal ya da Macron olarak adlandırılan topluluk, Of-Arhavi arasında Ekekheiriler ve diğer barbar kabileler bulunmaktadır.[132]

Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklarla ilgili olarak yukarıda ana kaynaklarda zikredilen bilgileri kullanan çağdaş yazarlar, yörede yaşayan halklarla ilgili olarak farklı görüşler ileri sürmektedirler. Aynı zamanda sahanın uzmanı olarak kabul edilebilecek yazarların araştırmalarında, Anadolu'da yaşayan ilk dönem halkların kökeni konusunda bir yargıya varmanın zor olduğunu vurgulanmaktadır.[133] Bu sebeple, Karadeniz bölgesinin ilk dönem tarihi üzerine çalışma yapan ve otorite olarak görülen yazarların bir kısmı, yörede yaşayan ilk topluluklar hakkında ana kaynaklarda geçen bilgileri aktarırlar, ancak genel olarak yorumda bulunmaktan kaçınırlar.[134] Diğer bir grup yazar ise, bölgedeki topluluklar hakkında farklı değerlendirmeler yaparlar, ancak bu yorumlar arasında yörede yaşayan ilk dönem halklarının kökeni ve bölgeye

---

[131] Pliny, **Natural History II** , s. 343-347, 355.

[132] A. Baschmakoff, **La Synhtese...**, s. 119-127.

[133] Bkz., Alexandre Baschmakoff, **Cinquante Siècles D'évolution Ethnique Autour de la Mer Noire**, Paris 1937, s. 41; C. Burney-D. M. Lang, **The People of The Hills**, s. 121; J.A. Cramer, **Description... I**, s. 14; S. Vryonis, **The Decline...**, s. 42.

[134] Bkz., Charles Texier,AsieMineure,Paris 1882, s.594-595; J.A.Cramer, Description...I, s. 242, 276; A. Baschmakoff, La Synthese..., s. 32-45.

hangi dönemde, nereden geldikleri konularında görüş birliği bulunmamaktadır.[135]

İkinci grup olarak tasnif edebileceğimiz eserlerde, Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan ilk toplulukların kökeni ile ilgili olarak, ilkçağ tarihçilerinde ve coğrafyacılarında görülen halkların tamamı hakkında kesin yargılar içeren ya da günümüzde yaşayan bazı halklarla irtibatlandıran bilgiler yer almaktadır. Saha ile ilgili ana kaynaklara tamamen ya da belirli bir oranda ulaşma imkanı bulan ve bu alanın uzmanlarınca hazırlanan çalışmaların aksine, ne temel kaynakları kullanma açısından, ne de bu kaynakların kritiğini yapma açısından ilmî bir seviyeye sahip olmayan bu eserler, ideolojik amaçlı yazılanlar ve amatör çalışmalar olmak üzere iki temel gruba ayrılabilir. Stalin döneminde Marksist Gürcü tarihi tezinin oluşturulması projesi çerçevesinde ortaya çıkan Gürcistan tarihleri ve son dönemde Lazlar üzerine hazırlanan çalışmaların bir kısmı, ideolojik maksatlı hazırlanmış eserler olarak değerlendirilebilir. Yukarıda yazıldıkları dönem ve ideolojik amaçları anlatılan Gürcistan tarihlerinde, Doğu Karadeniz bölgesinde yaşayan ilk halkların Gürcü ya da Gürcülerle akraba topluluklar olduğu ileri sürülmektedir.[136] Lazlar üzerine hazırlanan çalışmalar ise, ilk

---

[135] Bkz., M.V Saint-Martin, **Description... II**, s. 411, 436, 442-443; **Etudes... I**, s. 24, 48, 56, 60-63; E. Janssens, **Trebizonde en Colchide**, Bruxelles 1969, s. 37, 49; A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 300-301; C. Burney-D. M. Lang, **The People of The Hills**, s. 194, 196; P M. Bıjışkyan, **Karadeniz Kıyıları ...**, s. 1, 61-62, 81; M. Ş. Günaltay, **Yakın Şark IV**, s. 556, 558, 560; N. Asherson, **Black Sea**, s. 197-200; Michael Pereira, **East of Trebizond**, London 1972, s. 217; William John Hamilton, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I**, New York 1984, s. 240, 248, 267-268; W.E.D. Allen, "*The March-Lands of Georgia*", s. 152; Noel Dolens-A. Khatch, **Histoire Des Anciens Armeniens**, Geneve 1907, s. 40; M. Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, s. 26, 82.

[136] Bkz., Ahmet Özkan (Melaşvili), **Gürcüstan**, İstanbul 1968, s. 65, 130, v.d.; Y Siharulidze-A. Manvelişvili v.d., **Doğu Karadeniz Halklarının...**, s. 14, 17, 49, 62, 85-88; Muhammed Vanilişi-Ali Tandilava, **Lazların Tarihi** (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1992, s. 10, 36. Gürcistan tarihinin ana kaynağı olarak kabul edilen Anonim Kartlis Chovreba'da, yukarıdaki eserlerde iddia edilen ifadelerin hiç birisine rastlanmaz; hatta Karadeniz, Hazar Denizi, Azak Denizi ve Van Gölü arasındaki halkların Nuh Peygamberin torunu Targam'dan türediğine dair zikredilen efsanede Doğu Karadeniz bölgesi ile ilgili hiç bir rivayet yer almaz. [Bkz., M.Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 17-19.] Marksist Gürcü tarihçilerinin "Karadeniz bölgesinin ilk topluluklarının Gürcüler" olduğu yönündeki tezi, N. Berdzenişvili ve S. Canaşia'nın 1945

dönem kaynaklarda geçen halkların, bölgenin otoktonu olan Lazların farklı kolları olduğu tezini işlemektedir.[137] Amatör çalışmalar grubuna dahil edilebilecek eserler, Karadeniz'deki ilk topluluklarla ilgili olarak birbirlerinden farklı görüşler iddia etmelerine rağmen, bu iddialarını destekleyici kaynaklardan yoksun olmaları nedeniyle ilmî açıdan önemli görülmemektedir. Bu eserlerde yer alan ve ilk topluluklardan Makronların Laz olduğu,[138] otokton halkların tamamının Abhaz olduğu,[139] ya da Turani ırka mensup olduğu[140] iddialarını bu açıdan değerlendirmek gerekir.

Karadeniz bölgesinde yaşayan ilk topluluklarla ilgili olarak yapılacak kapsamlı araştırmalar, bu konudaki fikir karmaşasına son vermesi açısından, ilmî değeri tartışılamayacak derecede önemli bir boşluğu dolduracaktır.

Aralığında Tiflis'teki Komünist dergisinde yazdıkları yazı ile resmî iddiaya dönüşmüştür. Makalede, M.Ö. V. asırdan o güne kadar kuzeydoğu Türkiye'nin tarihi anlatıldıktan sonra, Lazların Müslümanlaştırılmış Gürcüler olduğu, Türklerin Gürcülerden zaptettikleri topraklarda asırlarca bu topluluğa zulmettikleri vurgulanmaktadır. Sonuç bölümünde ise Gürcü milletinin kendine ait toprakların geri verilmesini istediğini ve Kars, Ardahan, Artvin ile Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Gümüşhane ve Giresun'a kadar büyük Lazistan'ın Gürcistan'a iade edilmesi gerektiği kaydedilmektedir. Bu iddialar karşısında Fuat Köprülü "*Gürcülerin Efsanesi*", İbrahim Kafesoğlu "*Gürcü İddialarının Tarih Karşısında Muhakemesi*", Fahrettin Kırzıoğlu "*Tarih Gürcü İsimli Bir Halk, Coğrafya Gürcistan Adlı Bir Saha Tanımıyor*", gibi çeşitli gazetelerde yazdıkları makaleler ile bu iddiaların ilmî mesnedden ne derece yoksun olduğunu ortaya koymuşlardır. Bkz., **Jeopolitik** (nşr. Gençlik Kitabevi), İstanbul 1946, s. 23-24, 31-37.

137 Bkz., Selma Koçiva, **Lazona**, İstanbul 2000, s. 45, 98, 110, 168 v.d.; A. İ. Aksamaz, **Kafkasya'dan Karadeniz'e** ..., s. 20-21 v.d. Lazlar üzerine hazırlanan diğer bir çalışmada yukarıdaki kaynaklarda bulunan otokton halk ifadeleri yer almaz. Bkz., İldiko Beller Hann, **Doğu Karadeniz'de Efsane Tarih ve Kültür** (nşr. A. İ. Aksamaz), İstanbul 1999.

138 Bkz., M.Recai Özgün, **Lazlar**, İstanbul 2000, s. 32.

139 Bkz., B.Ö. Büyüka, **Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar, ...II**, s. 217.

140 Bkz., Mahmut Goloğlu, **Anadolu'nun Milli Devleti Pontos**, ? 1973, s. 83-100. M. Goloğlu, eserinin 109. sayfasında, hiç bir kaynağa dayandırmadan M.Ö. I. yüzyılda Kafkasya'dan Karadeniz'e Laz göçü olduğunu belirtmiş, Lazlar üzerine hazırlanan eserlerde de, adı geçen yazar kaynak gösterilerek bu iddia sık sık gündeme getirilmiştir. Ancak bölge hakkındaki ana kaynakların hiçbirinde, bu rivayeti teyit edecek bir bilgi bulunmaz.

c- Grekçenin Ticaret Dili Olarak Yaygınlaşması

Yukarıda bahsedildiği şekilde, kuruluşları tartışmalı olan Yunan koloni şehirlerinin, Karadeniz havzasına kültürel açıdan büyük etkide bulundukları aşikârdır. Aslında, bu şehirlerde, Yunanlılardan çok önce ticaret yapıldığı bilinmektedir, yerleşime açılmaları tarih öncesine dayanan bu merkezlerde, hem kara yoluyla, hem de nehirler vasıtası ile getirilen malların, güney Karadeniz şehirlerinde değiş-tokuş edilmesi daha erken dönemlerde başlamıştır. Samsun'un doğu ve batı kesimlerinde, bugün görülmeyen höyüklerin devamlı bir şekilde kıyıdan İç Anadolu'ya doğru gitmesi, Hititler ile çağdaş ve İç Anadolu'dan bu kıyılara inen bir kavim tarafından, sonradan Amisos adını alacak şehrin yerinde veya yakınında pazar yerleri kurulduğunu gösterir.[141] Aynı şekilde, Anadolu ticaret tarihinde ilk dönemden itibaren Trabzon'dan İran'a uzanan ticaret yolunu kullanan Van Gölü civarındaki Urartu krallığının sınırları, Karadeniz ticareti Helenler tarafından ele alınmadan yüzyıllar önce Aras nehri boyunca genişlemiş, bu sebeple, muhtemelen Miletliler Trabzon'a gelmeden önce, şehrin limanı inşa edilmiş ve İran boyunca ticaret faaliyeti başlamıştır.[142] Kırım ve çevresindeki sahillerde, Yunanlılardan çok önce Fenikelilere ait pazar yerlerinin kurulduğu da bilinmektedir. [143]

Yunanlıların Karadeniz bölgesinde ticaret yapan ilk kavim olmadığı bilinmekle birlikte, yöreyi kültürel açıdan neden bu kadar önemli ölçüde etkilediği, bu milletin bütün Karadeniz havzasında koloni kurması ve ticarî faaliyetlerini genelleştirmesi ile açıklanabilir. Atasoy'un araştırmasına göre, Yunanlılar, M.Ö. VII. Yüzyıldan M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısına kadar, Karadeniz havzasının her tarafında koloniler kurmuşlardır.[144] Böylece, kendilerinden

---

[141] Besim Darkot, "*Samsun*", **İA, X**, (1966), s. 172-173.

[142] W.E.D. Allen, "*The March-Lands of Georgia*", s. 135.

[143] M. Gologlu, **Anadolu'nun Millî**..., s. 14-15.

[144] M.Ö. VII. Yüzyılın sonunda başlayan ilk faaliyetlerle, Karadeniz'in güney sahillerinde Sinop ve Trabzon gibi şehirlere yerleşim başlarken, kuzey sahillerinde ise Histria, Olbia, Sozopol gibi küçük şehirler kurulmuş, bu yerleşmeler zamanla gelişerek Ege dünyası için önemli roller üstlenmişlerdir. Onun için bu şehirlere ticaret, değiş-tokuş merkezi anlamında "Emporia" adı verilmiştir. VI. yüzyılın ilk yarısındaki ikinci yerleşmeler genelde Kimmer Boğazına yönelik olmuş, Kerç, Taman, Nedvigovka, Phanagoria, Anapa, Myrmeikon, Tyritake şehirleri kurulmuş, bu arada Batı Karadeniz kıyılarında

önceki kolonicilerin aksine, bütün Karadeniz havzasına hakim olmayı ve bölgede yürütülen ticarî faaliyetleri yönlendirmeyi başarmışlardır.

Yunanlılar Güney Karadeniz sahillerine geldiklerinde, bazısı ilk topluluklar bölümünde ismi geçen, bazısı da çeşitli bölgelerden göç etmiş olan halklarla karşılaşmışlardır.[145] Kaynaklarda geçtiği şekilde, kolonileşme döneminde yerli nüfusun büyük çoğunluğu bölgeye göç etmiş olan halklardan oluşmaktadır ve İskitlere verilen farklı bir isim olan Aşkenazlar olarak tanımlanmaktadır.[146] Bölgenin yerlisi olarak Greklerden eski bir tarihe sahip olan bu toplulukların farklı dilleri, dinleri ve sosyal yapıları olduğu muhakkaktır. Ancak ticaret merkezlerinin kurulması ile, yöre halklarının dil ve dinlerinde Yunan medeniyetinin izleri görülmeye başlanmıştır. Bu da, Yunanlıların Karadeniz bölgesine yayılmasından sonra,[147] M.Ö. IV yüzyıldan itibaren Yunanca'nın bölgede etkin bir şekilde kullanılmaya başladığı gösterir.[148] Daha sonra da varlıklarını devam ettiren diller ve etnik gruplar, Bizans hakimiyetinin geç dönemine kadar Helenleştirilmişlerdir.[149] Bu arada, kolonist Greklerin zamanla yerlileştikleri, ayrıca, Grekçe'nin etkisi ve Hristiyanlığın yayılması ile, kıyı ve dağlık bölgeler arasındaki etnik ve kültürel farklılıkların büyük ölçüde azaldığı, bölgenin dağlık kesiminde yaşayan farklı halkların zamanla Rumlaştırıl-

---

bugünkü isimleri ile Köstence, Varna ile güney kıyılarında Samsun ve Karadeniz Ereğlisi kurulmuştur. M.Ö. VI. yüzyılın ikinci yarısındaki üçüncü yerleşme evresinde ise, Mangalia, Nesebar, Sivastapol, Poti ve Sukhumi şehirleri kurulmuştur. Bkz., S. Atasoy, **Amisos...**, s. 5.

[145] Bryer-Winfield'de geçen ve Greklerden önce bölgede hiç bir yaşam belirtisi yokmuş gibi şehir tarihlerini kolonizasyon ile başlatan ifadeler, [Bkz., A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 92.] ihtiyatla karşılanmalıdır.

[146] R. Vadala, **Samsoun**, s. 3. Meeker, Grek yerleşmesi esnasında yörede çok sayıda kabile bulunduğunu belirtmekle birlikte, isimlerini vermeyerek Pontic halklar olarak tanımlamaktadır. Bkz., Michael E. Meeker, "*The Black Sea Turks Some Aspect of Their Ethnic and Cultural Background*", **International Journal of Middle East Studies II**, (1971), s. 334.

[147] M.V. Saint-Martin, **Description... II**, s. 441.

[148] M. Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, s. 75.

[149] S. Vryonis, **The Decline...**, s. 43-44.

dıkları gerçeği,[150] kolonileşme ile birlikte Karadeniz bölgesinde yaşanan kültürel değişimi ortaya koymaktadır.

Yukarıda zikredildiği şekilde, Yunanlılardan önce Doğu Karadeniz bölgesine ticarî amaçlı olarak gelen farklı milletler olmasına rağmen, Grekçe'nin ve Helen kültürünün bölgeye yayılmasını açıklayacak en büyük sebep, Yunanlıların bütün Karadeniz havzası ticaretini tekellerinde bulundurarak, hem yöre halkını, hem de bu ticarette pay sahibi olmak isteyen milletleri etkilemeleri olarak gözükmektedir. Trabzon'daki tüccar tabakasının çoğunun Grek kökenli olduğu ve Grekçe konuştukları,[151] Trabzon üzerinden gerçekleşen doğu-batı ticaretini Grek tüccarların yönlendirdiği[152] şeklinde kaynaklarda yer alan ifadeler, yukarıdaki görüşü teyit eder. Halbuki, bölgede ilk ticaret merkezlerini kurdukları bilinen toplumlardan Hitit, Fenike, veya Urartu diline ait bir ize rastlanmaz. Yunan kolonileri döneminde de, bölge üzerine hazırlanan çalışmalarda ve XX. yüzyıla kadar yazılan seyahatnamelerde sıkça geçtiği şekilde, bütün sahil kesimi boyunca farklı milletlerden tüccar sınıfına mensup çok sayıda insan yaşamaktadır. Ama bunların dilleri veya inanç sistemleri ile alakalı izler görmek mümkün değildir. Trabzon'da bulunan Rum, Yahudi, Ermeni, Gürcü, Megrel, Çerkes ve Tatarlar,[153] Tirebolu'da yaşayan Ermeniler,[154] sahil boyunca Trabzon merkez olmak üzere farklı bölgelerde kümelenen Araplar,[155] Türk hakimiyetinden hemen önce Trabzon ve Samsun'da ticari faaliyetleri nedeniyle birbirleri ile rekabet eden Venedik ve Cenevizliler,[156] bölgede pek de etkili bir iz bırakamamışlardır. Halbuki, bunlar öyle zayıf, iz bırakamayacak kadar etkisiz alt kültür grubundan sayılabilecek topluluklar değildir.

---

[150] M. Koromila, **Pontos-Anatolia**, Athens 1989, s. 13. Meeker, bu kültürel değişimi, yüksek kültür olan Grek kültürünün yöre halkını etkilemesi ve nüfusun bu sebeple Grekleşmesi olarak yorumlamaktadır. Bkz., M. E. Meeker, "*The Black Sea Turks*", s. 335.

[151] E. Smith, **Research... II**, s. 324.

[152] Robert Curzon, **Armenia**, New York 1854, s. 23.

[153] Bkz., J. M. Kinneir, **Journey...**, s. 341.

[154] Bkz., M.V. Saint-Martin, **Description... II**, s. 439.

[155] Bkz., Guy le Strange, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge 1905, s. 136; W.E.D. Allen, **A History...**, s. 322.

[156] Bkz., A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 179.

Ancak yöreye ticaret amacı için geldiklerinden, bütün Karadeniz havzasında ticaret dili olarak geçerli olan Grekçe'yi bir anlaşma aracı olarak kabul etmişlerdir.

Grekçe'nin ticaret dili olarak kabul edilmesinin bölgede yaşayan halk üzerindeki etkisini, kaynaklardan açıkça takip etmek mümkündür. Lazlar hakkında hazırlanan Gürcü kaynaklarında, bu topluluğun Grekçe bildiği, ticaret ve din hayatlarında bu dili kullandıkları önemle belirtilmektedir.[157] Onun için, Tonya bölgesinde Rumca konuşanlar hakkında iki ihtimal olduğunu belirten Bryer-Winfield, bu ihtimallerden birinde yöre halkının Türk ya da Çepni Türkmen'i olabileceğini, Rumca'yı, sıkça yapıldığı şekilde, kıyıdaki prestijli dil olduğu için benimsediklerini belirtmektedirler.[158] XIX. yüzyıl başlarında Karadeniz bölgesini dolaşan Amerikan misyonerleri, Gürcistan'daki Yunanlılardan bahsettikleri bölümde, bölgede yaşayan Rumların Türkçe ile karışmış bir Yunanca konuştuklarını ve Greko-Türkçe adını verdikleri şekilde, Yunan harfleri ile Türkçe yazdıklarını kaydetmektedirler.[159] Bu bilgilerden açıkça anlaşılacağı üzere, bir ticaret dili olarak yaygınlık kazanan Grekçe, Yunanlıların Karadeniz sahilleri boyunca ticari faaliyetleri sona erene kadar bölgedeki kültürel yapıyı etkilemiştir.[160]

---

[157] M. Vanilişi-A. Tandilava, **Lazların Tarihi**, s. 30.

[158] A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 155.

[159] E. Smith, **Research... I**, s. 199.

[160] Hal böyle iken, Koromila'nın bölgede yaptığı alan çalışması sırasında, Rize'de rastladığı yaşlı bir şahsın Rumca bilmesine istinaden, bölgede halen çok sayıda kimliğini kaybederek Müslümanlaşmış Rum yaşadığını iddia etmesi, [Bkz., M. Koromila, **Pontos-Anatolia**, s. 15.] Hasluck'un bölgede yaşayan eski nesil arasında Rumca bilenleri gizli Hristiyanlar olarak adlandırması, [Bkz., F.W.Hasluck, **Christianity and İslam Under The Sultans II** (nşr. M. Hasluck), New York 1973, s. 469.] bu anlamda değerlendirildiğinde mesnedsiz iddialar olarak görülmektedir. Diğer taraftan, Ömer Asan'ın "Pontos Dili Of diyaleği" olarak adlandırdığı ve bölgede konuşulan Türkçede Rumca'nın büyük ölçüde etkili olduğu görüşü, [Bkz., Ömer Asan, **Pontos Kültürü**, İstanbul 1996, s. 169-266.] ilmî olmaktan uzaktır. Zira, dilbilimcilerin yaptığı çalışmalarda, Trabzon ve Rize ağızlarında bazı mikro dillerin ve Grekçenin kısmen etkili olduğu, ancak yörede kullanılan dilin Azerbaycan, Balkanlar ve diğer bir çok bölgede karşılaşılan eski Türk dilinin açık bir örneği olduğu vurgulanmaktadır. Bkz., Bernt Brendemoen, "*Some Remarks on the Copula in a Micro-Dialect on the Eastern Black Sea Coast*", **TKA, XXXII/1-2**, (1966), s. 111-113.

C- BÖLGENİN YER İSİMLERİ HAKKINDAKİ TARTIŞMALAR

Karadeniz bölgesi hakkında bilgi veren ilk kaynaklardan günümüze kadar, yöredeki yer isimleri, farklı farklı medeniyetlerin izlerini taşımaktadır. Bu yer isimleri arasında, her topluluğun bölgedeki varlığı ile ilgili olarak günümüze kadar gelenler olduğu gibi, eski kaynaklarda geçen, ama çağdaş kaynaklarda yer almayarak bu coğrafyada yaşamış veya ortadan kalkmış, ya da başka bir bölgeye göç etmiş olan kavimlerin varlığını takip etmek de mümkündür. Kazılarda ortaya çıkan arkeolojik katmanlaşma misali, Karadeniz'in güney sahili boyunca oluşan kültürel birikimin en açık bir şekilde izlenebildiği örnekler, bölgeye yerleşen her kavmin yaşadığı yerlere verdiği isimlerde saklıdır. Bu isimlerin genel kabul görüp görmemesi gibi bir şart yoktur. Nitekim bölgedeki yer isimleri konusunda hazırlanan çalışmalarda vurgulandığı gibi, aynı anda aynı yer için farklı isimler kullanılabilmekle birlikte, bunların hepsinin doğru ve geçerli olarak kabul edilmesi gerekir. Eski Amisos ismi, koloni döneminde Aminsos, İtalyanlar tarafından Simisso, Türkler tarafından Samsun olarak kullanılmıştır ve bu isimlerin hepsi doğru olarak görülmelidir.[161]

Karadeniz bölgesindeki yer isimlerinin kökeni konusundaki değerlendirmelerde ihtiyatlı davranılması, sahanın uzmanı olarak kabul edilebilecek yazarlar tarafından sıklıkla üzerinde durulan bir konudur. Anadolu'daki yer isimleri konusunda hazırladığı çalışmasında, Georgacas, bölgedeki yer isimlerinin kökeni konusundaki sorunlardan bahseder ve kökenini kesin olarak tespit edemediği isimler hakkında yorumda bulunmaktan kaçınır.[162] Türk hakimiyetinin başlamasından günümüze kadar uzanan sürede, bölgenin son yerleşimcileri olarak kabul edilen çeşitli boylara mensup Türk zümreleri, bölgenin topografyasına son şeklini vermişlerdir. Bununla birlikte, hem bazı kaynaklarda geçtiği şekilde, hem de yöre halkı arasında yaygın olduğu biçimde, kendilerinin bölgeye verdikleri yer isimlerinin Grekçe olduğu yönündeki görüşler, uzman araştırıcılar tarafından kabul edilmemektedir.

---

[161] Anthony Bryer, "*The Treatment of Byzantine Place-Names*", **Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus 800-1900**, London 1988, s. 212.

[162] Demetrius J. Georgacas, **The Names for the Asia Minor Peninsula,** Heidelberg 1971, s. 100.

Anadolu'daki yer isimleri üzerine bir çalışma hazırlamış olan Umar, Karadeniz bölgesindeki bütün yerleşim yerlerinin isimleri üzerinde yorumda bulunarak, yörede Helen kolonizasyonu çağında kurulduğu söylenen kentlerin birçoğu dahil, en eski kentlerin çoğunluğunun eski Anadolu dilleriyle bağlantılı olduğunu, bu kültür grubuna dahil insanların verdikleri coğrafi isimlerin, Helenler tarafından az çok çarpıtılarak kullanıldığını belirtmektedir.[163] Allen de Umar'a yakın bir görüş bildirerek, bölgedeki yer isimlerinin Yunan kaynaklı olduklarını kabul etmemektedir.[164]

Karadeniz bölgesinde saha araştırması yapan Michael Pereira, Grek kökenli yer isimlerinin, yörelere daha önce verilen isimlerden kaynaklandığını kaydetmektedir.[165] Paul Wittek, Bizanslılardan Türklere geçen yer isimleri konusundaki çalışmasında, sadece Bafra'nın isminin Grekçe Pavrae adından türediğini belirtmiş, Doğu Karadeniz bölgesindeki diğer yer isimlerinin Grekçe ile bağlantılı olduğuna dair herhangi bir kanıt bulamamıştır.[166] Bu yorumları daha özel örneklerle incelersek, Anthony Bryer, Trabzon ve Giresun'un eski kullanımı olan Trapezous ve Kerasous isimlerinin Helenlerden önce kalmış bir adın çarpıtılması ile oluştuğundan hiç kuşku duymamaktadır.[167] Cramer de Trapezus isminin kaynağının şüpheli olduğunu vurgular.[168] Giresun, Rize, Samsun ve Trabzon isimlerinin Rumcalarını zikreden Georgacas, bu isimlerin kökenini belirtmekten kaçınır.[169] Vadala ise, Amisos isminin Yunan kökenli değil, Asya kökenli olduğunu savunur.[170] Bu bilgilerden açıkça

---

[163] Bkz., B. Umar, **Türkiye'deki Tarihsel Adlar**, s. 832.

[164] W.E.D. Allen, **A History...**, s. 55.

[165] M. Pereira, **East of Trebizond**, s. 239.

[166] Bkz., Paul Wittek, "*Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları*" (nşr. M. Eren), **SAD, I**, (1970), s. 193-240.

[167] A. Bryer,"*The Treatmen of Byzantine Place-Names*", s. 211.

[168] J.A.Cramer, **Description... I**, s. 289.

[169] Georgacas, Menderes isminin Tmolos'tan geldiğini anlattığı gibi Grekçe olduğunu tespit ettiği yer isimlerini kökeni ile birlikte izah etmektedir. [Bkz., D. J. Georgacas, **The Names...**, s. 116, 118-120.] Karadeniz bölgesinde ismini saydığı bu şehirlerin kökenini belirtmemesi, bu yer adlarının Grekçeye sonradan geçtiği ve bu dilde hiç bir anlamı olmadığı biçiminde yorumlanabilir.

[170] R. Vadala, **Samsoun**, s. 4.

anlaşılacağı şekilde, Karadeniz bölgesindeki yer isimlerini genel anlamda bir kökene veya topluma mal etmek doğru değildir.[171]

Yer isimlerinin ilk ve son kullanılışları arasındaki değişmelerle ilgili olarak bazı kurallar vardır. Umar, Anadolu'daki yer isimleri üzerine hazırladığı çalışmasının sonuç bölümünde, Anadolu'daki yer isimlerini yorumlarken, her yeni kültürün eski kültürden kalma tarihsel coğrafya adlarını kendi dilinin fonetiğine uydurduğunu ve bu uyarlamanın belirli kurallara bağlı olduğunu belirtir. Bu kurallar içinde, ilk olarak eski adın yeni dilde de bir anlamı varsa, yeni dildeki anlam ne kadar saçma düşerse düşsün, isim olduğu gibi kabul edilip kullanılır. İkinci olarak, eski adın yalnız bir bölümü yeni dilde de anlam taşıyorsa, bu anlam ne kadar saçma olursa olsun, adın o bölümü olduğu gibi bırakılıp, geriye kalan bölüm onunla bağdaşabilecek bir anlam yüklenmek üzere değişikliğe uğratılır ya da bu ada eklenti getirilir. Üçüncü kural olarak, eski adın hiç bir bölümü yeni dilde anlam taşımıyorsa, eski isim, küçük bir söyleyiş değişikliği ile yeni dilde de anlam taşır hale getirilir, yeni anlamın saçma olmasına önem verilmez. Yukarıdaki yolların hiç birine gidilemiyorsa, yeni dil, eski ismi kendi fonetiğine uyarlamakla yetinir ve sözcüğün kendine göre anlamsızlığını kabullenir.[172]

Karadeniz bölgesindeki yer isimlerinin kullanımları Umar'ın ortaya koyduğu kurallar içerisinde değerlendirilirse, Türk yerleşmesi ile başlayan değişimin izleri daha açık bir biçimde görülebilir. Bilindiği kadarıyla, Türkiye'deki yer isimleri, XI. yüzyılda başlayan ve XII. yüzyılda iyice belirginleşen bir tarzda Türkleştirilmeye başlanmış, Türkler, bir yandan Anadolu'ya gelmeden önce Orta Asya'da kullandıkları isimleri yerleştikleri bölgelere getirirken, bir yandan da daha önce kullanılan isimleri kendi dil yapılarına uyarlamışlardır.[173] Bu değişim döneminde, Türklerin göç ettikleri yerleşim yerlerinden Karadeniz bölgesine getirdikleri isimler ilerleyen bölümlerde işlenecektir, ancak kendilerinden önceki yer isimlerini nasıl değişikliklere uğrattıkları

---

[171] Ömer Büyüka'nın geniş örneklerle açıklamaya çalıştığı Karadeniz'deki yer isimlerinin Abhaz kökenli olduğu iddiaları, bu bilgiler ışığında boşlukta kalmaktadır. Bkz., B.Ö. Büyüka, **Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar,... II**, s. 11, 23, 94-95, 101.

[172] B. Umar, **Tarihsel Adlar**, s. 831.

[173] D. J. Georgacas, **The Names...**, s. 100-102.

konusundaki örnekler, bölgenin topografyası üzerindeki karmaşık durumu açıklayıcı türdedir. Sahil boyunca hem kökeni, hem de isminin Grekçe anlamı bilinen tek büyük yerleşim yeri olan ve "üç kentler birliği" anlamına gelen Tripolis,[174] Türkçe'ye uyarlanarak Tirebolu biçimine sokulmuştur. Grekçe'de hiç bir anlamı bulunmayan Trapezus şehrine Türk adaptasyonunda Turabozan,[175] Pharnacia, Cerasunte olarak anılan şehre Giresun,[176] Amisos, Aminsos ve Simisso olarak kullanılan şehir adına Samsun, Reila, Risso, Riso, Risum ve Rhizaion şekillerinde adlandırılan şehre Rize ismi verilmiştir.[177]

Bu bilgilerin ışığında, Doğu Karadeniz'de yaşayan her topluluğun kültür izlerinin yer isimlerinde takip edilebileceği, ancak bu isimlerin kökeni üzerinde genelleme yaparak iddialarda bulunmanın sağlıklı olmadığı görülmektedir. Yukarıda isimleri sayılan ve bölge tarihinde yerini almış her milletin kültürel izi olarak kabul edilmesi gereken farklı adlandırmalar, coğrafi tanımlama gibi bir amacı ifade etmektedir ve bu isimlerin kullanım süreleri, adı geçen sahaya yerleşen toplulukların bölgenin sosyal tarihine katkılarını ortaya koymaktadır. İlk Türk yerleşmesi kısmında görüleceği gibi, erken dönemde Karadeniz bölgesine yerleşen ve izlerini yer isimlerinde bulabildiğimiz bir çok Türk boyu, kaynaklarda varlıklarını tespit ettiğimiz dönemin hemen ertesinde ortadan kalkmış, coğrafyaya verdikleri yer isimleri önemli bir kısmı ile yok olurken, bazıları günümüze kadar kullanılmaya devam etmiştir.

---

[174] Bkz.,V. Cuinet, **La Turquie D'Asie I**, s. 53.

[175] Bkz., M.V. Saint-Martin, **Description... II**, s. 436.

[176] Bkz.,E. Janssens, **Trebizonde en Colchide**, s. 35.

[177] Bkz., A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 92, 331.

II. BÖLÜM
MOĞOL İSTİLASINA KADAR BÖLGEDE TÜRK VARLIĞI

MOĞOL İSTİLASINA KADAR BÖLGEDE TÜRK VARLIĞI

İlkçağda Türk veya Türklere akrabalığı söz konusu olan toplulukların yerleştiği Doğu Karadeniz Bölgesine, daha sonraki dönemlerde de bir kısım Türk boylarının gelip yerleştiği görülmektedir. Nitekim, VI. yüzyılın ilk yarısında Trabzon ve civarına yerleşen Bulgarları müteakip, bazı Oğuz boylarının da yöreye yayıldığı bilinmektedir. Daha sonra, XI. asrın başlarından itibaren Anadolu'nun etnik ve sosyal yapısını bütünüyle değiştiren Oğuz göçü, Doğu Karadeniz bölgesini de önemli şekilde etkilemiş, Danişmendliler, Saltuklular, Mengücekler ve Türkiye Selçukluları idaresinde kalan kısımları, Türk nüfusun yurt tuttuğu yöreler olmuşlardır. Diğer taraftan, Rus baskısından bunaldıkları bir devirde, akrabaları kral IV David'in daveti üzerine topraklarını terk ederek XII. yüzyılın ilk çeyreğinde Gürcistan'a giren Kıpçaklar, sadece bu devletin mukadderatını tayin etmekle kalmamış, aynı zamanda batıya doğru yayılmaları neticesinde, Doğu Karadeniz bölgesinde günümüze kadar yaşayan antropolojik ve kültürel izler bırakmışlardır.

A- BULGARLAR

Bulgar isminin bir kavim adına karşılık olarak kullanılması, 482 yılında Bizans İmparatoru Zenon'un Doğu Gotlarına karşı açtığı savaşla ilgilidir. Bu savaşta, Zenon, askerî yardım talebinde bulunduğu Karadeniz'in kuzeyindeki toplulukları tanımlamak için, bir Türk boyu olan Bulgarların ismini, yöredeki bütün Türkleri ifade için kullanmıştır.[1] Bu grup, Avrupa Hun hükümdarı Attila'nın (441-453) ölümünden sonra başgösteren mücadelelerde, 469'da İrnek idaresinde Orta Avrupa'yı terk eden Hun kütleleri ile de karışmış, bu karışmadan oluşan yeni topluluğa, Türkçe'deki karışmak fiilinden türeyen Bulgar adı verilmiştir. Hunlarla karışan bu Türklerin asıl adı Oğur'dur ve Tuna ağzından Volga'ya kadar, Karadeniz kuzeyindeki bozkırlarda ayrı boy birlikleri halinde yaşamaktadırlar. Avrupa Hun Devleti'ne bağlı olan bu Türk topluluğu, imparatorluk

---

1 İbrahim Kafesoğlu, **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985, s. 1-2.

parçalandıktan sonra İrnek etrafında toplanarak Bulgar Devleti'ni kuracaktır.[2]

II. yüzyıldan önce Orta Volga ile Kama nehirleri çevresini yurt tuttukları bilinen Bulgar Türkleri, bu dönemde Ural nehri çevresine yerleşmiş, Hun Devleti'nin çözülmesini takip eden hareketler neticesinde ise, 463'te batıya yönelmiştir.[3] Bu göç hadisesi sonucunda, Bulgarlar, Avarlar'dan sonra Avrupa'ya göç eden ikinci Türk topluluğu olmuş, bir kısmı Kuzey Kafkasya'nın batısında ve Ten (Don) nehri kıyılarında, diğer kısmı da İtil havzasında olmak üzere iki farklı bölgeye yayılmıştı. Ancak bunlardan bir bölümü, 642 senesinde Kubrat isimli hükümdarlarının vefatı üzerine baş gösteren ihtilaf sebebiyle, On-Ogur camiası şeklinde toplanmış ve Karadeniz'in kuzeyinden Balkanlara doğru yayılmıştır.[4]

Bulgarların Balkanlara göç etmesi, Bizans İmparatorluğu ile temasa geçmelerini sağlamış, batıdaki toprakları kontrolü altında tutmaya çalışan Justinianos (527-565), bu Türk kavmine karşı mücadele etmek zorunda kalmıştır. I. Anastasios'un ölümünden sonra tahta geçen I. Justinianos, ilk icraat olarak kavimler göçünün ülkede oluşturduğu tahribatı önlemeye çalışmış, uzun süren savaşlar neticesinde Ostrogot ve Vizigotları itaat altına almıştır. Daha sonra doğu sınırındaki İran ilerlemesini durduran Bizans İmparatoru, Balkanlarda etkili olan Slav ve Bulgarları mağlup ederek üstünlüğünü bu yörede de kabul ettirecektir.[5] Nitekim, 530'da Bizans ordularının bozguna uğrattığı Bulgar Türklerinin bir kısmı, İmparator I. Justinianos tarafından Anadolu'ya geçirilmiş, Trabzon

---

2 İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 186-188. Akdes Nimet Kurat, Bulgar adının ortaya çıkması ile ilgili olarak daha değişik bir değerlendirme yapmakta, Avrupa Hun İmparatorluğu'nun dağılmasından sonra, Bulgarların iki kısım halinde yaşamaya başladıklarını, Utigurların Kuban çevresinde, Kutrigurların ise Ten nehrinin batısında yaşadıklarını, bu ayrılık dolayısı ile her iki zümrenin müşterek adı olan Bulgar adının karışık anlamına gelen bulgamaktan türediğini kaydetmektedir. Bkz., A. N. Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**..., s. 109.

3 Géza Fehér, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara 1984, s. 4, 7-8.

4 A. Z. V. Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş I**, s. 155.

5 Bkz., Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi** (nşr. F. Işıltan), Ankara 1986, s. 63-66.

havalisi ile Çoruh ve Yukarı Fırat boylarına yerleştirilmiştir.[6] Bu bölgenin Bizans için önemi, doğudaki ezelî düşmanı Persîlerin devamlı surette işgal ettikleri bir saha olmasıdır. Bu sırada İran hükümdarı Keykubad, İmparator Anastasios'a karşı doğu vilayetlerinde üstünlük kurmuştu. O dönemin hadiselerini dikkatle takip eden Justinianos, 531'de tahta çıkan ve ilk icraatları ile sadece kendi vatandaşlarının değil Bizans'a tâbi toplulukların da sevgisini kazanan Nûşirevan'a mağlup olmamak için bir takım tedbirler almaya çalışmıştır.[7] Bunlardan birisi de Bulgarları Doğu Karadeniz bölgesine yerleştirmesidir.

VI. yüzyılda sürekli saldırıya maruz kalan ülke topraklarını korumak isteyen Bizans imparatorları, yerleşik hayata geçerek savaşçılık kabiliyetini yitirmiş unsurlarla bu işi beceremeyeceklerini görmüşlerdi. Buna bir de hazinenin paralı askerliğe imkân tanımaması eklenince, sınır bölgelerine başka kavimlerden muharebe kuvveti bulunan grupların yerleştirilmesi, en iyi çare olarak kabul edilmiştir. Onun için VI. asırda Roma'daki savunma usulünü doğuda da tatbik etmeye başlayan Bizans İmparatoru Justinianos, sınıra yerleştirdiği toplulukları, ücret vermek ya da iskân edildikleri mıntıkanın gelirlerini bunların denetimine bırakmak suretiyle devlet hizmetine almıştır.[8] Doğu Karadeniz bölgesinde Çoruh havzası ile Trabzon ve civarına yerleştirilen Bulgarlar, Bizans'ın uzun süredir mücadele içinde bulunduğu, İranlılara karşı iskân edildikleri sahayı korumakla görevlendirilmiş olmalıdır. Böylece bir yandan Slavlarla birlikte hareket ederek önemli bir tehlike olmaya başlayan Bulgarları Balkanlardan uzaklaştırmayı başaran Bizans İmparatoru, diğer yandan doğusundaki ezelî düşmanı İranlılara Çoruh boylarında mukavemet edebilecek bir güce sahip olmuştur. Trabzon topografyasında uzun süre yaşayan yer isimlerinden anlaşıldığı kadarıyla Bulgarlar, bölgeye paralı asker olarak değil, yaşadıkları toprakları mülk olarak almak suretiyle gelmiştir.

Trabzon ve çevresine yerleştirilen Bulgarların yörede yayıldıkları saha hakkında, yer isimlerinden önemli sonuçlar çıkarılabilir.

---

6 S. Vryonis, The Decline..., s. 179, nu: 269; M. H. Yınanç, **Türkiye Tarihi** ..., s. 167.

7 Edward Gibbon, **Bizans II** (nşr. A. Baltacıgil), İstanbul 1995, s. 205-208.

8 Heyet, **Hıristiyan Türkler**, İstanbul 1338, s. 92, 106.

Bölge topografyasında Bulgar adı taşıyan ve Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon'u fethe giderken geçtiği Bulgar Dağı,[9] bu topluluktan yörede kalan en büyük yer ismidir. Ayrıca Trabzon ile Rize arasında Çengel dağı,[10] Of ile Bayburt arasında Çengelistan adlı sarp, dağlık bölge,[11] Balkanlardaki bazı Bulgar cemaatlerine ismini vermiş olan Çenge oymağından kalmış olmalıdır.[12]

Engebeli arazi dışında çeşitli boylardan isim alan yerleşim birimleri, bölgeye yerleşen Bulgarların yayıldıkları sahayı ayrıntılı bir şekilde ortaya koymaktadır. Batılı araştırmacıların Maçka'nın yaylak güzergahı üzerinde bütün yolların birleştiği bölgede bulunması bakımından stratejik olarak büyük öneme sahip olduğunu belirttikleri, ancak isminin anlamını tespit edemedikleri Hortokop mevkisi,[13] aslında bir Bulgar boyunun günümüze uzanan izini taşımaktadır. Maçka ilçesine bağlı Aşağıhortokop, Ortahortokop ve Yukarıhortokop köyleri,[14] Rize'deki Hortoz (Fenerköy) köyü, İspir'deki Hortik deresi ve Hortik köyü, isimlerini Bulgar Horto-Hortu oymağından alan yerleşim birimleridir.[15] Tahrir defterlerindeki kayıtlara göre, Maçka'daki Hortokop köyü ahalisi XVI. yüzyılın

---

9 Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III** (nşr. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s. 51; Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, **Solak-zâde Tarihi I** (nşr. V Çabuk), Ankara 1989, s. 303. Süryani tarihçisi Mar Apas Katina'yı kaynak alan Fahrettin Kırzıoğlu'na göre, bu dağ ismi, M.Ö. 112'de, Dağıstan'dan Bayburt ovası ve Çoruh Nehrinin solundaki yaylalara yerleştirilen Bulgarlardan kalmadır. [Bkz., M.F. Kırzıoğlu, "*Karadeniz'in Doğu Kıyıları,...* ", s. 90.] Bulgar Dağı'nın bulunduğu yer hakkında bkz., M. Fahrettin Kırzıoğlu, "*1461 Turabuzon Fethi Sırasında Fatih Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı Bulgar Dağı Neresidir*?", **VI. Türk Tarih Kongresi** (Ankara 20-26 Ekim 1961) **Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 1967, s. 322-328.

10 V. Cuinet, **La Turquie D'Asie I**, s. 21.

11 P. M. Bıjışkyan, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası**, s. 61.

12 Mehmet Eröz, **Hıristiyanlaşan Türkler**, Ankara 1983, s. 19.

13 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments** ...I, s. 257.

14 Dâhiliye Vekâleti, **Köylerimiz**, İstanbul 1928, s. 736.

15 Mehmet Bilgin, Maçka ilçe merkezinin hemen güneyinde dik bir şekilde yükselen ve Değirmendere vadisinin güneyini emniyet altına alan sırtlara yaslanan Hortokop köylerinin bugünkü isimlerini de vermekte, Aşağıhortokop'un Kozağaç, Ortahortokop'un Ortaköy, Yukarıhortokop'un Yukarıköy olarak değiştirildiğini kaydetmektedir. Bkz., M. Bilgin, **Doğu Karadeniz**, s. 75.

başlarında Hıristiyan idi.[16] Hortu boyu dışında, Tuna Bulgar Devletini kuran Boyar hanedanına mensup oymağın ismini taşıyan Gümüşhane'nin Bayarna (Işık) köyü,[17] Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Bulgarların Trabzon-Gümüşhane hattını yurt tuttuklarını göstermektedir. Ayrıca Trabzon'un Vakfıkebir'e bağlı Aspurnanlı köyü,[18] Göktürklerin Şapolyo adından gelen ve Türk Bulgarları hakanlarından olan Asparuh'tan[19] isim almıştır.[20]

B- OĞUZ YERLEŞİMİ

a- Malazgirt Savaşı Öncesi Dönem

Selçuklu Devleti'nin Karadeniz havzası ile irtibatı, Çağrı Bey'in batı seferiyle başlar. 1018'de [21] İran ve Azerbaycan üzerinden Van Gölü kıyılarına ulaşan ve Vaspuragan krallığı topraklarında görünen Çağrı Bey,[22] karşısına çıkan kuvvetleri yendikten sonra, kuzeye, Şeddadiler arazisine yönelmişti. Nahcıvan bölgesine geldiğinde, Gürcü kuvvetleri savaşa cesaret edemeyerek geri çekilirken, kendi-

---

16 M. Tayyip Gökbilgin, "*XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi*", **Belleten XXVI/102**, (Nisan 1962), s. 315.

17 Mehmet Eröz, "*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*", **Türk Yer Adları Sempozyumu** (Ankara 11-13 Eylül 1984) **Bildirileri**, Ankara 1984, s. 49.

18 Dâhiliye Vekâleti, **Köylerimiz,** s. 740.

19 Asparuh, 668'de Balkanlara geçerek 679'da Tuna Bulgar Devleti'ni kuran başbuğdur. [Bkz., İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 190-191; A. N. Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**..., s. 110.] Bizans tarihçisi, eski Bulgar hükümdar listesinde bu ismin İsperih olarak geçtiğinden de bahseder. Bkz., G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 117.

20 M. Eröz, **Hıristiyanlaşan Türkler**, s. 27, nu: 29.

21 Cahen, Çağrı Bey'in 1018'de Anadolu'ya akın yapmasını imkânsız olarak görmekte, Gazneli Mahmud devrinde, 1029 civarında bölgeye gelebileceklerini vurgulamaktadır. [Bkz., Claude Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi** (nşr. Y.Yücel-B. Yediyıldız), Ankara 1992, s. 4.] Ancak ileride görüleceği üzere, Selçuklu tarihinde ve Urfalı Mateos'taki kayıt, senesini 3 yıl geç yazmakla birlikte Vardan'ın rivayeti, Selçukluların 1018 senesinde Doğu Anadolu'ya geldiğini ortaya koymaktadır.

22 Urfalı Mateos, 1018-1019'da Türklerin Vaspuragan'a geldiklerini, Ermenilere büyük zarara uğrattıklarını kaydetmekle birlikte, Türk ordusunun başındaki kumandanın ismi hususunda herhangi bir malumat vermez. Bkz., **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162)** (nşr. H.D. Andreasyan), Ankara 1987, s. 48-49.

sini durdurmak isteyen Anı krallığının Bıcnı kalesi kumandanı Vasak Pahlavuni'yi de yenerek ordusunu yok etmiştir.[23] Çağrı Bey, üçbin kişilik kuvvetiyle Horasan'a geri dönerken, Ermeniye bölgesinde başka bir Türkmen grubu ile karşılaşmıştır. Bunlar gaza yapmak ve mümkünse kendilerine yurt edinmek için bölgeye gelen Türkmenler olup, 1006 yılından önce Gazne hükümdarı Sultan Mahmud tarafından Horasan'a geçirilen ve karışıklık çıkardıkları için Irak, Azerbaycan ve Kuzeydoğu Anadolu'ya dağıtılan Türkmenlerin bir kısmıdır.[24]

Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'da ulaştığı mıntıka, aynı zamanda Abbasi halifeliğinin sugur bölgesi olduğu için, yöreye İslam-Bizans mücadeleleri sırasında da Türkler yerleştirilmişti. Azerbaycan ve Doğu Anadolu'nun İslam orduları tarafından fethinden sonra, iki taraf arasındaki mücadele Tarsus-Malatya-Erzurum hattı boyunca devam etmiş, bu sebeple, sugur bölgesindeki bu Türk kitlesi, yazın ve kışın iki kez Bizans üzerine akınlar düzenlemiştir. Bu seferler sırasında Sivas, Niksar, Şarkî Karahisar, Amasya, Zamantı, Ulukışla, Çankırı, Ankara ve Eskişehir'e kadar uzanan bölgedeki Bizans kale ve şehirlerini büyük tahribata uğratan Türk kuvvetleri, bu arada pek çok ganimet ve tütsak almıştır. Bu sırada Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da bulunan küçük Ermeni ve Gürcü prenslikleri, birbirleriyle sürekli çatışmalarda bulundukları gibi, bu bölgelerdeki Müslüman beyliklerle de işbirliği yapmaları nedeniyle, vasal statülerine rağmen Bizansla ciddî bir anlaşmazlık içinde bulunuyorlardı.[25] Bu sebeple, Çağrı Bey, batı seferi sırasında bu topraklarda fazla bir direnişle karşılaşmamış, Kuzeydoğu Anadolu önemli derecede tahrip olmuş, nüfussuz kalmıştır.[26] Vaspurakan'a

---

23 İbrahim Kafesoğlu, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992, s. 11. Ermeni tarihçisi Vardan, yanlış bir tarihlendirme ile, 1021 senesinde olduğunu belirttiği Vasak Pahlavuni ile savaşan Selçuklu beyini, Tuğrul Bey olarak kaydeder. [Bkz., Müverrih Vardan, "*Türk Fütuhatı Tarihi*" (nşr. H.D.Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi I-II**, İstanbul 1937, s. 172-173.] Oysa bu dönemde Anadolu'ya gelen Selçuklu ordusuna Çağrı Bey komuta etmektedir.

24 Mehmet Altay Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I Kuruluş Devri**, Ankara 1989, s. 107-108.

25 Ali Sevim, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 1993, s. 36, 40.

26 Urfalı Mateos, Çağrı Bey'in Doğu Anadolu'da yaptığı tahribatı, "Haça tapınan bütün Hıristiyan halk, Allah'ın hiddetine maruz kaldı. Öldürücü nefesli ejder,

ve Azerbaycan'a akınlar yapan Türkmenler, bu yörede ne kadar küçük bir mukavemetle karşılaşacaklarını açık bir şekilde anlamışlardır.[27]

Çağrı Bey'in batı seferi sonucunda, buradaki Ermeni ve Gürcü devletlerinin otoriteleri sarsılmış, bilhassa Ermeni hakimiyeti altındaki arazinin Bizans hakimiyetine geçmesi için zemin hazırlanmıştır. Bu husus daha sonraki Türk fethini kolaylaştıracak, ayrıca uçlardaki Müslüman devletler, bilhassa Şeddadoğulları genişlemeye başlayacaktır. Selçuklular açısından bakıldığında ise, Oğuzlar, faaliyet halinde bulundukları sahaları ve bu sahalardaki içtimai şartları öğrenmişler ve istila hatta yerleşme için uygun olduğunu anlamışlar, bir yandan gazâ ve cihad farizelerini yerine getirirken, diğer taraftan da tahmin ve tasavvur ettiklerinden fazla servet ve ganimet elde etmişlerdir.[28] Ermeniye ve Horasan şehirlerini yağma ettikten sonra Maveraünnehir'e dönen Çağrı Bey, kardeşi Tuğrul Bey'e, keşfetmiş olduğu bu bölgelerde kendilerine karşı gelebilecek bir güç olmadığını söylemiştir.[29]

Çağrı Bey'in batı seferi, ilk bakışta Doğu Karadeniz bölgesi açısından herhangi bir sonuç vermemiştir. Ancak bu sefer, Karadeniz havzasının da dahil olduğu doğu eyaletlerindeki Bizans gücünün ne seviyede olduğunun Selçuklular tarafından görülmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca, güneydoğu Karadeniz yöresinde etkili olan Ermenilerin ve Erzurum-Artvin havalisinde siyasî ağırlığı bilinen Gürcülerin ilk defa Selçuklu askerleri ile karşılaşması ve mağlup olması, ileride başlayacak olan Oğuz göçleri için çok önemli neticeler ortaya koyacaktır.

---

kasıp kavuran ateşle beraber ortaya çıktı." ifadeleriyle anlatmaktadır. Bkz., **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi**, s. 48.

27 E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, s. 175-176.

28 M. A. Köymen, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi**, s. 110-111.

29 Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi** I (nşr. Ö.R.Doğrul), Ankara 1987, s. 293; Osman Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, İstanbul 1993, s. 14. 1021 yılında Maveraünnehir'e geri dönen Çağrı Bey, Horasan'dan geçmek zorundaydı. Ancak bu bölge Gaznelilerin kontrolü altında idi ve daha Çağrı Bey batıya sefere çıktığında Gaznelilerin Tus valisi O'na engel olmaya çalışmış ancak başaramamıştı. Geri dönüş yolunda da aynı tür bir engelleme ile karşılaşacağını düşünen Çağrı Bey, Horasan'a girince kuvvetlerini dağıtmış, kendisi de tüccar kılığına girerek Maveraünnehir'e geçmiştir. Bkz., Mehmet Altay Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, Ankara 1998, s. 33.

Çağrı Bey'in batı seferinden sonra, Karadeniz yöresini de kapsayacak şekilde Anadolu'ya yönelik ikinci Selçuklu akını, İbrahim Yınal'ın seferidir. Dandanakan zaferi sonunda Büyük Selçuklu Devletinin kurulması ile, Sultan Tuğrul (1040-1063) devrinde, devam eden Türkmen akınları sona ermiş, Anadolu'nun fethi amacıyla düzenli ordular bölgeye sevkedilmiştir.[30] 1043'te başkentini Nişabur'dan Rey kentine nakleden Selçuklu hükümdarı, beraberinde bulunan şehzade, emir ve Türkmen beylerini batı yönündeki ülkeleri fetihle görevlendirmiş, bu Selçuklu kumandanları birkaç yıl içinde Hemedan, İsfahan, Hazar Denizi bölgesi, Azerbaycan ve Doğu Anadolu bölgesinden Güney Kafkaslara kadar olan yerleri ele geçirmiştir.[31]

Anadolu'nun fethi döneminde Selçuklu kuvvetleri ile Bizans kuvvetleri arasında ilk çatışma, 1047'de, Büyük Zab Suyu civarında gerçekleşmiş, Vaspuragan'ı harap eden Selçuklu kuvvetleri, bölgedeki Bizans valileri olan Aaron ve Katakalon Kekomanos'un ordusuna mağlup olmuştur.[32] Bu yenilgiye rağmen hedefinden vazgeçmeyen Tuğrul Bey, ertesi yıl, İbrahim Yınal'ı ve Kutalmış'ı Anadolu'da fetihler yapmak üzere görevlendirmiştir.[33] Bunun üzerine, 1048'de Maveraünnehir bölgesinden yanına gelen Oğuzları Rum ülkesine gazaya yönlendiren İbrahim Yınal, Malazgirt, Erzurum ve Trabzon'a kadar olan bölgeye akın yapmıştır. Bu sırada Rum ve Abhazlardan müteşekkil ellibin kişilik bir ordu ile Hasankale'de savaşan Selçuklu emiri, büyük bir zafer kazanmıştır.[34]

İbrahim Yınal'ın seferi sırasında Türk kuvvetleri güney-doğu Karadeniz havzasında bulunan İspir, Parhal (Bulgar) dağları ve

---

30 Ali Sevim-Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara 1995, s. 34.

31 A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi**, s. 1-2.

32 M.H. Yinanç, **Türkiye Tarihi**..., s. 45-46.

33 **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi**, s. 85-86. Azimî de, Rumların Türklere karşı bir zafer kazandıklarını, ancak Sultanın İbrahim Yınal'ı görevlendirmesi ile Selçukluların üstünlük kurarak Rum ülkesini yağmaladıklarını belirterek, [Bkz., **Azimî Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler** (nşr. A. Sevim), Ankara 1988, s. 8.] İbrahim Yınal'ın batıya gönderilmesinin ardındaki amacı vurgulamaktadır.

34 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih IX,** (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1991, s. 415; Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel I** (nşr. A. Öngül), İzmir 2000, s. 16; E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı,** s. 178; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 18.

Bayburt'a kadar ulaşmıştır.[35] Bu seferlerle birlikte, akın yapılan bölgelerdeki nüfus yapısında değişmeler başlamış ve Bizans topraklarında iç göç hadisesi yaşanmıştır. Selçuklu liderleri, Bizans topraklarında yoğun bir Hıristiyan nüfusu ve Bizans askeri gücü bulunması durumunda Anadolu'yu ele geçiremeyeceklerini bildiklerinden, bir taraftan yandaşlarını zenginleştirmek için yağma yapılmasına müsaade etmiş, diğer yandan da mümkün olduğunca kısa bir sürede bölgede nüfusun azalmasını ve yerine Türk nüfusun ikamesini sağlamışlardır.[36]

Çağrı Bey'in akınından İbrahim Yınal'ın Hasankale zaferi ile sonuçlanan seferine kadar olan otuz yıllık sürede, Selçuklu kuvvetlerinin Doğu Karadeniz bölgesinde hakimiyet kurma hedefinin ön hazırlığı yapılmış, Bayburt'tan Trabzon'a kadar uzanan sahadaki Bizans gücü, Oğuz akınları ile zayıflatılmıştır. Böylece, ilerleyen dönemle birlikte, bizzat Selçuklu sultanlarının katılacağı fetih seferlerinde, coğrafyayı tanıyan Oğuz beylerinin öncülüğünde, Karadeniz bölgesindeki Bizans hakimiyeti sona erdirilecektir.

Selçuklu kuvvetlerinin bir sultanın sevk ve idaresinde Anadolu üzerine yaptıkları ilk sefer, Tuğrul Bey liderliğinde, 1054 yılında gerçekleşmiştir. Azerbaycan'a geldiğinde bölgedeki emirleri itaat altına alan Selçuklu hükümdarı,[37] Anadolu sınırlarını aşarak Van gölünün kuzey-doğusundaki Muradiye ile Erciş'i fethetmiş,[38] Malazgirt'i kuşatmış ise de alamamıştır.[39] Üç kola ayırdığı ordu birliklerinin bir kısmı Kars yönünde ilerleyerek, bölgenin Bizans valisi Gagik ile giriştikleri savaş sonunda Bizans kuvvetlerini büyük bir yenilgiye uğratmış ve adeta yok olma aşamasına getirmiştir. Ordunun diğer iki kolu ise Karadeniz bölgesi üzerine yönelmiş, bir grup kuzeyde Kafkaslara, batıda Canik ormanlarına, güneyde Tercan ve

---

35 David Winfield, *"A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century"*, **AS, XII,** (1962), s. 165.

36 George Finlay, **History of the Byzantine and Greek Empires II**, London 1854, s. 33.

37 İbnü'l Esir, **El-Kâmil fi't-Tarih IX**, s. 454; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel I,** s. 18-19.

38 **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi**, s. 100.

39 Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi I**, s. 306; **Azimî Tarihi**, s. 13.

Erzincan'a kadar ilerlerken, üçüncü kol ise Oltu yörelerinden geçip Çoruh ırmağının ötesindeki bölgelere akınlar yapmıştır.[40]

Tuğrul Bey'in 1054 harekatının temel gayesi, yağma akını yaparak bölgedeki Bizans askeri gücünü yok etmektir. İbnü'l Esîr'deki kayıttan anlaşılacağı gibi, 1054 seferi ile Doğu Anadolu havzasında bir çok bölgeye akın yapan Tuğrul Bey, Rumların mallarını yağmalamak, askerlerini öldürmek ve esir almak suretiyle onlardan pek çok şey elde etmiş ve maksadına nail olarak geriye dönmüştür.[41] Zira, 1054 seferi esnasında Doğu Karadeniz'de Selçuklu kuvvetlerinin herhangi bir bölgeyi fethettiklerine dair malumat yoktur. Çoruh nehrinden Parhar (Bulgar) dağlarına kadar uzanan sahaya ulaşan Selçuklu kuvvetleri, bölgeyi zapt edememiş,[42] Bayburt'a gelen Türkmenler ise şehri savunan Frank birlikleri tarafından geri püskürtülmüştür.[43]

---

40 Osman Turan, **Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti**, İstanbul 1993, s. 131; Ali Sevim-Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara 1989, s. 44-45.

41 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih IX**, s. 454. Tuğrul Bey'in 1054 seferi esnasında, doğudaki askerî gücü büyük oranda tahrip olan Bizans imparatoru, Franklardan oluşan orduyu Doğu Karadeniz bölgesine göndererek Selçuklu kuvvetlerine karşı koymaya çalışacaktır. Bkz., **Les Turcs Au Moyen-Age** (nşr. X. Jacob), Ankara 1990, s. 93.

42 İsmet Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, İstanbul 1975, s. 11.

43 E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, s. 179; D. Winfield, "*A Note on the...*", s. 165. Yinanç, Tuğrul Bey'in 1054 seferi sırasında, Selçuklu kuvvetlerinin Bayburt'u aldıktan sonra Trabzon'a kadar ilerlediğini kaydetmektedir. [Bkz., M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri**, s. 49.] Aynı şekilde, Osman Turan da, Bayburt'un Türklerin Anadolu'da ilk fethettikleri ve yerleştikleri sahalardan birisi olduğunu belirterek, şehrin Tuğrul Bey'in 1054 seferi esnasında, Çoruh nehri ve Parhar (Bulgar) dağlarına kadar bütün sahayı zapteden ordu tarafından ele geçirildiğini, Tuğrul Bey'in Trabzon havalisine kadar yürüdüğü malum olmasına nazaran, Bayburt'un daha o zaman Türk hakimiyetine girdiği kabul edilebileceğini belirtir. [Bkz., Osman Turan, "*Bayburt*", **İA., II**, (1961), s. 365.] Ancak kaynaklarda belirtildiği üzere, Bayburt yöresine gelen kuvvet ile Trabzon üzerine yönelen birlikler iki farklı kol halinde birbirinden bağımsız olarak hareket etmişlerdir. Eğer Osman Turan'ın düşündüğü gibi, Trabzon'a ulaşan ordu Bayburt'a akın yapan birlik ile aynı olsa idi, Trabzon'a gidebilmesi için Bayburt'u almış olması gerekirdi, ancak bu kuvvet kuzeyde Kafkaslara kadar fetih yapmak için oluşturulan ayrı bir gruptur. Ayrıca, kaynaklarda yer alan ifadelerden, bu sefer esnasında herhangi bir bölgenin fethedildiğine dair bir malumat bulunmadığı

Tuğrul Beyin ayrılmasından sonra, onun buyruğuyla Anadolu'da Selçuklu kumandanlarının yönettiği kuvvetler, Doğu Anadolu üzerindeki baskılarını devam ettirmişler, fetih girişimleri 1057-1063 yılları arasında aralıksız sürüp gitmiştir. Tuğrul Bey devrinde gerçekleştirilen akınlar sonunda, Sivas'a kadar olan bölgedeki Bizans savunma gücüne ağır darbeler indirilmiştir.[44] 1057'de Trabzon'un güneyinde bulunan ve Doğu Karadeniz bölgesi ile Murat-Karasu nehirlerinin birleşme noktasındaki Hanzit'i yağmalayan Türkmenler, aynı yılın sonlarında Kemah ve Şarkî Karahisar'dan Malatya'ya kadar uzanan tüm bölgeye akınlar düzenlemiştir.[45] 1058 senesinde Anadolu hududunda bulunan Yakutî kumandasındaki Türkmen beyleri Bizans ülkesine taarruz ederken, Dinar adındaki diğer bir Türk emirinin kumandasındaki kuvvetler Kuzey Anadolu'daki şehirlere hücum etmiştir. Çoruh vadisini takip eden bu emir, daha ileriye giderek Kelkit vadisine girmiş ve Şarkî Karahisar'ı fethetmiştir.[46] Bu şehrin Türklerin hakimiyetine girmesi, bölgedeki askerî üstünlüğün Selçukluların eline geçtiğini göstermesi bakımından büyük önem taşımaktadır. Zira, İsaak Komnenos 1057'de İmparator Mikhail (Manuel)'i devirerek tahta oturduğunda, Kekaumenos komutasındaki Şarkî Karahisar ordusu, isyancı kuvvetleri içerisinde önemli bir yer tutmaktaydı.[47] Bu olaydan yaklaşık bir yıl sonra, aynı ordunun savunduğu şehrin Dinar Bey tarafından fethedilmesi, Selçuklu akınlarının güneydoğu Karadeniz bölgesinde yaptığı tahribatı açıkça ortaya koymaktadır.

---

için, yukarıdaki görüşlerin aksine Bayburt'un Türk hakimiyetine geçmesini Malazgirt savaşından sonraki dönemde başlatmak daha uygun gözükmektedir.

44 Tuğrul Bey döneminde Bizans'ın askerî gücünün tahribatı hakkında bkz., Louis Bréhier, **The Life and Death of Byzantium** (nşr. M. Vaughan), New York 1977, s. 178-179; G. Finlay, **History of the Byzantine... II**, s. 19-20; **Les Turcs Au Moyen-Age,** s. 82-90; Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi I**, s. 301-312; **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi**, s. 85-86, 110-112.

45 C. Cahen, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi**, s. 16.

46 M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi Selçuklular Devri,** s. 53. Bizans müverrihi Michel Attaliates, Konstantinos Dukas (1059-1067) döneminde Türklerin Bizans kuvvetlerine büyük kayıplar verdirdiğini, Gürcistan'ı harap ettikten sonra Mezopotamya, Trabzon ve çevresi (Chaldée) ile Şarkî Karahisar'a akın yaptığını kaydeder, [Bkz., **Les Turcs Au Moyen-Age**, s. 12.] ancak şehrin Türklerce fethedildiğine dair bir bilgi zikretmez.

47 **Mikhael Psellos'un Khronographia'sı** (nşr. I. Demirkent), Ankara 1992, s. 172-174.

Selçuklu melik ve komutanları ile Sultan Tuğrul döneminde yapılan akınlar, Doğu Karadeniz bölgesindeki Bizans askeri gücünü yok etme noktasına getirmiş, ancak 1054 seferi ve bu harekatın devamı niteliğindeki akınlar sırasında fethedilen Şarkî Karahisar dışında başka bir bölge fethedilememiştir. Diğer taraftan, bu akınlar döneminde değişen askeri dengeler, Alp Arslan'ın (1063-1072) hükümranlığı ile birlikte Anadolu'nun doğu kesiminin büyük kısmı ile Selçukluların eline geçmesini sağlayacaktır.

1064 yılı Şubatında Alp Arslan, Gürcistan üzerine sefere çıkmış ve ülkedeki pek çok yeri fethederek bölgede uzun süreli bir yağma yapılmıştır.[48] Tiflis'ten Çoruh nehrine kadar olan araziyi geçen Selçuklu ordusu, Anı kalesini almış ve çevreyi fethetmiştir.[49] Ermeni ve Gürcülerin oturduğu Bizans memleketlerinin yönetimini, maiyetindeki vasal emirlere veren Alp Arslan, Van gölü bölgesini Nahcivan emiri Sakaroğlu Ebu Dülef'e, Anı ve çevresini Dübeyl emiri Ebulesvaroğlu Minuçehr'e, Gürcistan'ın bir kısmını Gence valisi Fadlun'a, bir kısmını da Tiflis emirliğine bırakmıştır.[50]

Alp Arslan'ın 1064 seferinin Bizans İmparatorluğu ve Gürcistan üzerindeki etkileri büyük olmuştur. Konstantinos X. Dukas zamanında (1059-1067) yağma akınları ile başlayan ve fetihler ile devam eden Selçuklu yayılması döneminde, Bizans İmparatorunun doğu hududunu savunmayı tamamıyla ihmal etmesi sonucunda Türklerin bitip tükenmek bilmeyen akınları ile, Doğu Karadeniz ve Doğu Anadolu bölgesinde (Mezopotamya, Kaldia, Melitene, Kolonia ve Fırat kıyısındaki bölge) bulunan halk, pek ağır şartlara tahammül etmek zorunda kalmıştır.[51] Gürcistan'daki durum ise Bizans'ın konumundan daha ağırdır, çünkü Selçuklu hakimiyeti ile birlikte, bu ülkenin siyasî ve askerî vaziyetinin yanı sıra, sosyal yapısında da

---

48 Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme I**, s. 60-62, 78-80. Anonim Selçuknamede bu sefer 1066 yılı olarak tarihlendirilmektedir. [Bkz., **Anonim Selçuknâme** (nşr. F.N.Uzluk), Ankara 1952, s. 7.] Ermeni müverrihi ise, Ahmed b. Mahmud'un kaydını doğrulayarak Alp Arslan'ın 1064'te bölgeye geldiğini yazmaktadır. Bkz., Müverrih Vardan, "*Türk Fütuhatı Tarihi*", s. 177.

49 S. Orbelian, **Histoire De La Siounie I**, s. 215.

50 A. Sevim-Y. Yücel, **Türkiye Tarihi**, s. 51.

51 E. Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, s. 182.

önemli değişimler başlamış, ülkenin nüfusunda büyük miktarda azalma olmuştur.[52]

Gürcü kroniğindeki kayıt durumu bütün açıklığı ile ortaya koymakta, artık Selçuklu vasalı olan Gürcistan'da, Türk idaresinin ülke nüfusunda yol açtığı azalmaya önlem almaya çalışan Gürcü krallığı, bir taraftan ülkenin siyasî birliğini sağlamaya uğraşırken, aynı zamanda yabancı istilacıları ülkeden çıkartmanın çarelerini aramaktadır. Selçuklu hakimiyeti ile birlikte, dayanılmaz hale gelen vergiler yüzünden halk, özellikle de çiftçiler büyük sıkıntıya düşmüş, Gürcü idaresi, Selçuklu akınları sırasında yerlerini terkeden halkı çiftliklerine döndürmeye ve ülkenin nüfus sayısını artırmaya çalışmıştır. Ancak defalarca tahrip edilen ülkenin şehir, kale ve köylerinin yıkımı Gürcistan'ın tarihinde her yıl tekrarlanan bir hadise olduğu için, bütün çabalara rağmen, Selçukluların muazzam sayıdaki güçlü orduları Gürcü halkı üzerindeki baskısını devam ettirmiştir. Bu sırada da Gürcü liderleri sık sık durumu tersine çevirmenin çarelerini aramış, ancak başaramamıştır. Selçuklu fetihleri ile Gürcistan'da ağırlaşan ve çözümsüzlüğe doğru giden bu durum karşısında, Türklerin çoğunluğunu işgal ettikleri ülkede, krallığın gücü sadece batıdaki topraklar ile sınırlı kalmıştır.[53] Bu nedenle, Gürcü tarihçileri, halklarının yalnız kaldığını belirtmekte ve müttefikleri olan Bizans'ı, kendilerini Türklere karşı yaknız bırakmakla suçlamaktadır. [54]

Bizans Devleti ile Gürcü ve Ermenilerin doğudaki askeri gücünü tamamen tükenme noktasına getiren Alp Arslan'ın 1064 seferi sırasında, Doğu Karadeniz bölgesinin en uç noktası olan Artvin ve civarı da harekât sahası içindedir. Selçuklu Sultanının bu seferinde, küçük birlikler halinde sevkedilen Türk kuvvetleri, Doğu Karadeniz bölgesi ve Doğu Anadolu'yu (Kaldia, Melitene ve Mezopotamya) ele geçirmiştir.[55] Kuzeyde Gürcistan havalisinde fetihler yapan Alp

---

52 G. Finlay, **History of the Byzantine ... II**, s. 21.

53 Mariam Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, Tbilisi 1987, s. 14, 78.

54 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 346; **The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha** (nşr. S. Qaukhchishvili-K. Vivian), Amsterdam 1991, s. 1-2.

55 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih X,** s. 49-52, G. Finlay, **History of the Byzantine...II**, s. 23; **Müneccimbaşı, Câmiu'd-Düvel I**, s. 36-37.

Arslan ise, Şavşat üzerinden geniş bir yay çizmek suretiyle güneye doğru ilerlemiş,[56] Şavşat, Klarceti ile Tao'yu almıştır.[57] Klarceti Artvin ve civarına, Tao ise Oltu-Tortum havalisine Gürcülerin verdiği isimdir, dolayısıyla Selçuklu Sultanının ele geçirdiği yerler arasında Doğu Karadeniz bölgesindeki Artvin ve civarı da bulunmaktadır.

Alp Arslan'ın Selçuklu hakimiyetine dahil ettiği doğu eyaletlerinde Bizans İmparatorluğu herhangi bir karşı hamle yapamazken, 1064 seferinin ertesi yılında, Gürcüler, bazı Türk kavimleri ile işbirliği yaparak ülkelerindeki durumu düzeltme çabasına girişmiştir. Şeddadiler Tarihi'ndeki kayda göre, Gürcü kralı IV Bagrat'ın müttefiki olan Alanlar 1065 yılında Şeddadiler'e saldırmış, bunun üzerine Alp Arslan, ikinci batı seferine çıkmıştır.[58] 1067-1068 yılında Aras'ı geçip Gürcistan'a giren Selçuklu Sultanı, Gürcü isyancıların sığındığı kaleleri tahrip ederek onları etkisiz hale getirmiş, ayrıca Tiflis ve Rustov civarındaki kent ve kaleleri de zapt etmiştir. Bunun üzerine, Gürcü Kralı Bagrat, yıllık vergi verme şartıyla Selçuklu vasallığını yeniden kabul etmek zorunda kalmıştır. Bu arada Selçuklu birlikleri Trabzon'a akınlarda bulunmuş,[59] hatta Niksar'a kadar ilerleyerek şehri tahrip etmiştir.[60] Karadeniz bölgesinin iç kesimlerine bile uzanan Türkmenler, akın yapmakla kalmamış, bazı yerleri de zaptetmiş olmalıdır. Çünkü Alp Arslan'ın 1067 seferinde bölgede ele geçirdiği topraklar, 1071'de Malazgirt

---

56 A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi,** s. 60; A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi,** s. 50.

57 Sadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali el-Hüseyni, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye,** (nşr. N. Lugal), Ankara 1943, s. 24-26; Ernst Honigmann, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı,** s. 184. Gürcistan Tarihinde, Alp Arslan'ın bütün Klarjeti (Artvin) ve Tao (Oltu-Tortum) bölgesini tahrip ettiği kaydedilmekte, ancak fethettiğine dair bir bilgi bulunmamaktadır. [Bkz., W.E.D. Allen, **A History**..., s. 90.] Oysa Erzurum ve çevresinde, başta Anı kalesi olmak üzere pek çok merkezin Selçuklular tarafından fethedildiğine dair kaynaklarda yeterince malumat vardır.

58 V. Minorsky, **Studies in Caucasian History**, London 1953, s. 75.

59 El-Hüseyni, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye**, s. 30-32; A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi,** s. 55-56.

60 **Les Turcs Au Moyen-Age**, s. 20.

üzerine yürüyen Romen Diyojen'in Sivas'tan gönderdiği kuvvetler tarafından tekrar Bizans hakimiyetine alınmıştır.[61]

Çağrı Bey'in batı seferi ile başlayan, Alp Arslan'ın 1067 seferi ile sonuçlanan Malazgirt öncesi dönemde, Doğu Karadeniz bölgesine yönelik Türk akınları sonucunda, bölgedeki Ermeni ve Gürcü krallıkları ile Bizans imparatorluğunun askerî gücü tükenme aşamasına getirilmiştir. 1043'ten itibaren Hazar Denizi, Azerbaycan, Güney Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yayılmaya başlayan Oğuz boyları, 1048'de İbrahim Yınal'ın seferi esnasında Bayburt ve Trabzon'a kadar ilerlemiş, bu yörelerdeki Bizans otoritesine önemli darbeler vurmuştur. Tuğrul Bey'in 1054 harekâtı sırasında Çoruh ırmağı vadisi ve Canik ormanlarına kadar olan sahadaki Bizans güçlerini ortadan kaldıran Türkmenler, 1058'de Dinar Bey'in seferi ile Doğu Karadeniz bölgesinde fethettikleri ilk yer olan Şarkî Karahisar'ı ele geçirmiştir. 1064 senesindeki Sultan Alp Arslan'ın seferinde ise, Şavşat ve Artvin'e hakim olunmuştur. Malazgirt savaşı öncesindeki son harekât olan 1067/1068 akınında Trabzon'a kadar ilerleyen Selçuklu kuvvetleri, şehri ele geçirememiş olsalar da çevresinde önemli ölçüde tahribat yapmışlardır.

b- Malazgirt Savaşı Sonrası Dönem

Selçuklu Sultanı Alp Arslan ile Bizans İmparatoru Romanos (Romen) Diyojen arasında 26 Ağustos 1071'de Malazgirt'te yapılan savaş[62] sonucunda, Anadolu'nun kapıları tamamen Türklere açılmıştır.[63] Çağrı Bey'in keşif akını ile başlayan, Tuğrul Bey dönemi

---

61 L. Bréhier, **The Life and Death of Byzantium**, s. 193. Diğer bir Bizans tarihinde, Alp Arslan devrinde yapılan yağma akınları yüzünden ülkenin büyük ölçüde tahrip olduğu, bunu önlemeye çalışan imparatorun Türkmenlere karşı sefere çıkmaya mecbur kaldığı kaydedilmektedir. Bkz., **Mikhael Psellos'un Khronographia'sı**, s. 228.

62 Malazgirt Muharebesi hakkında bkz., **İbnü'l Esîr, El-Kâmil fi't-Tarih X**, s. 71-73; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel I**, s. 40-41; **Urfalı Mateos Vekayinâmesi**, s. 142-143; O. Turan, **Selçuklular Tarihi ve**..., s. 178-184; M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi** ..., s.71-77.

63 Malazgirt Savaşı'nın değerlendirmeleri konusunda bkz., Mustafa Kafalı, **Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi**, Ankara 1998, s. 8-9; Nejat Kaymaz, "*Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair*", **Malazgirt Armağanı,** Ankara 1993, s. 259-268; İbrahim Kafesoğlu, "*Malazgirt Muharebesi*", **Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan**, İstanbul 1971, s. 182-200;

ile birlikte akıncı kuvvetlerinin, daha sonra sultanlarının sevk ve idaresi ile Selçuklu ordularının sefer ve fetihlerine sahne olan Anadolu üzerinde, Bizans ile yapılan mücadelenin uzun bir süre için sona ermesi, Türk tarihinin dönüm noktalarından birisi olmuştur. Bu savaş sonucunda çöken Bizans otoritesi karşısında, Anadolu'nun her yanında olduğu gibi, Doğu Karadeniz bölgesi de, Türkmen akıncılarının baştanbaşa ele geçirdikleri bir saha haline gelecektir.

Anna Kommena'nın verdiği bilgiye göre, Malazgirt Savaşından hemen sonra Türklerin eline geçen Trabzon'da, [64] Selçuklu hakimiyeti 1075 yılına kadar üç yıl devam etmiştir. Bizanslıların daha sonra geri aldığı Trabzon'un yanı sıra,[65] Bayburt da Türklerin eline geçmişti. Zira, bu bölge ele geçirilmemiş olsaydı, Türk kuvvetlerinin Trabzon'a ulaşması mümkün olamazdı.[66] İlerlemesini doğu yönünde sürdüren Türkmen kolu, Ardanuç'a kadar uzanarak kenti tahrip etmiştir.[67]

Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk fetihleri, bölgedeki Grek nüfusunu olumsuz yönde etkilemiştir. Bir Bizans kroniğindeki kayda göre, Anadolu'nun kuzey bölgesinde Türk yayılmasının yerleşim

---

Ali Sevim, "*Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları*", **Malazgirt Armağanı**, s. 219-229.

64 Anna Kommena, **Alexiad** (nşr. B. Umar), İstanbul 1996, s. 261. Fallmerayer, Alexiad'da yer alan Trabzon'un Türkler tarafından ele geçirildiği yönündeki bilgiyi, şehir olarak değil civardaki dağlık arazi veya harici surların bulunduğu tarafı anlamak gerektiği şeklinde bir değerlendirme yapmıştır. [Bkz., Jacop Philip Fallmerayer, **Trabzon Rum İmparatorluğunun Tarihi** (Yazarın Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt eserinin A.C. Eren tarafından T.T.K. adına çevirisi yapılan neşredilmemiş nüsha, yer no: 40/86), s. 14.] Diğer bir kısım kaynakta da Türklerin Malazgirt savaşından hemen sonra Trabzon'un varoşlarına kadar ilerledikleri kaydedilmekle birlikte, şehre girdiklerine dair bir bilgi zikredilmemektedir. [Bkz., M. Koromila, **The Greeks in the Black Sea**, s. 179; M. E. Meeker, "*The Black Sea Turks* ", s. 338.] Ancak kaynaklardaki ifadeler açıktır ve Malazgirt savaşının hemen ertesinde Türkler sadece varoşları değil bütün Trabzon havalisini ele geçirmiştir. Ancak şehir üç yıl sonra Theodore Gabras tarafından Türklerin elinden geri alınmıştır, dolayısı ile bu değerlendirmeler geçerliliğini yitirmektedir.

65 Anthony Bryer, "*A Byzantine Family: The Gabrades*", **The Empire of Trebizond and the Pontos**, London 1980, s. 175.

66 Bkz., D. Winfield, "*A Note on the* ", s. 165.

67 M. Pereira, **East of Trebizond**, s. 71.

ile sonuçlanması, XI. yüzyılın son döneminde, VII. Mikhail Dukas'ın (1071-1078) idaresi zamanında olmuştur. Bütün kıyı bölgesi ve Yeşilırmak-Kızılırmak deltalarındaki Hıristiyan nüfus çeşitli sebeplerle kısmen yerlerinden ayrılmış, Grek kaleleri ve şehirleri Türk baskısına maruz kaldığı için, Bizans İmparatoru, bölgedeki halkı deniz yoluyla başka bölgelere nakletmiştir. Türk idaresinde bölgeye büyük bir nüfus getirildiği için, Grekler açısından yol güvenliği kalmamış ve III. Nikephorus Botainnes döneminde (1078-1081), kıyı bölgelerinin çoğu Türklerin eline geçmiştir.[68] Bizans'ın ticaret politikası açısından bakıldığında ise, siyasî hakimiyetin Türkler lehine gelişmeye başlaması ile birlikte, doğu-batı ticaretini büyük ölçüde Karadeniz limanları üzerinden yapan Bizans'ın bu gücünü yitirdiği görülmektedir. Bayburt'un Türklerin eline geçmesi ile Trabzon-Bayburt arasındaki kervan yolu ulaşımı kesilmiş,[69] böylece, XII. yüzyılın ilk çeyreği ile birlikte Bizans ticareti gerilemeye başlamıştı. Selçukluların yollara hakim olması nedeniyle Trabzon'dan Anadolu'ya açılan kara yolları kullanılamadığı için, İtalyan tüccarlar, doğu-batı ticaretini Suriye'deki Latin limanlarına yönlendirmeye çalışmış, bu da Bizans'ın aleyhine bir durum yaratmıştır.[70]

Malazgirt savaşından sonra Bizans'ın Doğu Karadeniz bölgesinde çöken siyasî otoritesi, bu devletin Kaldia eyaleti[71] valisi olan Theodore Gabras tarafından yeniden tesis edilecektir. Theodore Gabras, 1075 yılında şehrin ileri gelenlerinin de desteği ile Türkleri Trabzon'dan çıkarmayı başarmıştır. Gabras ailesi, Selçuklu fetihleri döneminde, Anadolu'da Bizans kuvvetlerinin bitme noktasına gelmesi üzerine, bulundukları bölgelerde hakimiyet kurarak Bizans nüfuzunu devam ettiren grup içerisinde yer alır. Bu aile, Sinop'tan Trabzon'a kadar olan sahil şeridini Türklerden geri almış[72] ve 1140 yılına kadar da bölgeye hakim olmuştur.[73]

---

68 S. Vryonis, **The Decline**..., s. 160.

69 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments** ...I, s. 353.

70 S. Runciman, **Byzantine Civilisation**, s. 168-169.

71 Khaldia eyaleti, Arapların hudut bölgelerine düzenlediği akınları önlemek amacıyla, Trabzon merkez olmak üzere, Uluşiran, Kelkit, Bayburt, İspir ile Çoruh ve Harşit boylarını içine alacak şekilde kurulan bir eyalettir. Bkz., E. Honigman, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı**, s. 39, 50-52.

72 A. .Bryer, *"A Byzantine Family: The Gabrades"*, s. 166-168.

Bizans İmparatorluğunun dahi direnemediği Selçuklu baskısı karşısında Theodore Gabras'ın elde ettiği başarı, yani, büyük sayılabilecek bir sahayı ele geçirmesi yadırganabilir. Ancak Bizans tarihlerindeki bir kısım bilgiler, onun yöreye nasıl hakim olduğunu bütün açıklığı ile ortaya koymakta ve bu konudaki tereddütleri gidermektedir. Zira, Theodore Gabras, ele geçirdiği bölgeyi Bizans valisi olarak idare etmemiş, Türklerin bir müttefiki olarak kısa süre sonra bağımsızlığını ilan etmiştir.[74] Onun için 1095 yılında düzelme eğilimine giren Bizans'ın iç politikasında Theodore Gabras, devletine karşı asi konumunda olup, Bizans'ın bunun üstesinden gelememesi de,[75] Gabras'ın Türklerle ittifak halinde bulunmasından kaynaklanmaktadır.[76] Bütün bunlar, göçebe Türkmenlerin, Anadolu'daki siyasî ortamın en önemli belirleyicisi haline geldiğini göstermektedir. Bu sayede, Gabras ailesi Bizans'a karşı direnebildiği gibi, aynı aileden Müslüman olan İhtiyarüddin Hasan ibn Gabras da, Miryakefalon savaşında Kılıç Arslan'ın emir-hacibi olarak barış şartlarını düzenlemek üzere görevlendirilecektir.[77]

---

73 A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", **The Empire**..., s. 117. Fallmerayer, Gabrasların Trabzon'dan ne zaman ayrıldığının kesin olarak bilinmediğini belirterek, 1165 yılında şehrin Nikeforus Paleologus tarafından idare edildiği yönündeki kayıttan hareketle, ailenin bölgedeki hakimiyetinin bu tarihe kadar devam etmiş olabileceğini düşünmektedir. Bkz., J.P. Fallmerayer, **Trabzon Rum**..., s. 17.

74 M. Koromila, **Pontos-Anatolia**, s. 25.

75 L. Bréhier, **The Life and Death of Byzantium**, s. 213.

76 A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi**, s. 102. Bizans imparatoru Aleksios, Theodore Gabras'tan sonra yerine geçen oğlu Gregor'u bir süre hakimiyeti altına almayı başarsa da, Gregor'un halefi Konstantin, Türkiye Selçuklularının desteği ile Bizans'a itaati reddedip tekrar bağımsız hareket etmeye başlayacaktır. Bkz., J. P. Fallmerayer, **Trabzon Rum** ..., s. 16.

77 Speros Vryonis, **Nomadization and Islamization in Asia Minor**, Dumbarton 1975, s. 62-63. Gabras'ın siyasî hakimiyetini kurması hadisesinde, Bizans ve Gürcü kaynaklarında değişik iddialar ortaya atılmaktadır. Bryer, 1050'lerde başlayan Gabras iktidarının uzun süre devam etmesinin sürpriz olmadığını, çünkü bölgedeki halkın çoğunluğunun Greklerden oluştuğunu ve eski Bizans tema sisteminin Khaldia bölgesinde az çok da olsa yerel savunma güçleri ile devam ettirildiğini, nitekim, 1075 yılında yerel beylerin de desteği ile bu Bizans kuvvetlerinin Trabzon'dan Türkleri çıkarmayı başardıklarını kaydetmektedir. [Bkz., A. Bryer, "*A Byzantine Family: The Gabrades*", s. 167-168.] Ancak yukarıda Bizans tarihlerinde geçen ifadelerden rahatça anlaşılacağı gibi, Gabras bölgeyi ele geçirdikten kısa süre sonra Bizans Devleti'ne karşı

Trabzon ve çevresindeki gelişmeler doğrultusunda, doğuda Gürcüler de bir yandan Selçuklularla mücadele etmeye çalışmış, diğer yandan Bizans'ın bölgedeki otorite boşluğundan yararlanarak Artvin ve çevresine yayılmaya gayret etmişlerdir. Malazgirt savaşından sonra Gürcistan'a yönelik ilk Selçuklu akını 1073-1074 yılında Sultan Melikşah (1073-1092) tarafından yapılmış, Partkhisi bölgesinde yapılan savaşta galip gelen Gürcü kuvvetleri, bu moralle ilerleyerek Bizans tarafından tahrip edilen batı bölgelerinde, Şavşat kalesinin de aralarında bulunduğu kaleleri tekrar ele geçirmiştir. Ancak Melikşah Gürcistan'ın genişlemesine, güçlenmesine ve güney-batı bölgesindeki toprakları ele geçirerek birleşmesine engel olmuş, 1076'da tekrar bu ülkeye girmiştir.[78] Bu şebeple, Gürcüler, 1073-1074 akını sırasında Şavşat ve Klarjeti'deki Bizans kuvvetlerini bölgeden çıkarmalarına rağmen geri çekilmek zorunda kalacaklardır.[79] Zira, 1076'da Melikşah Şirvan, Derbent ve Tiflis'i ele geçirerek Gürcistan'ı tekrar Selçuklu hakimiyetini kabule mecbur edecektir.[80] Bu akını takip eden 1080 Türkmen taarruzu ise, sadece bu ülkenin değil, bütün Doğu Karadeniz bölgesinin demografik ve siyasî yapısını baştan aşağı değiştirecek niteliklere sahiptir.

---

bağımsızlığını ilan etmiştir ve yöredeki askerî güç ile çevresindeki Türkmen baskısına direnmesi zor gözükmektedir. Aynı tür bir yaklaşım Gürcü tarihinde de gözükmekte ve Malazgirt savaşından sonra Selçukluların kısa bir süre için Trabzon'u ele geçirdikleri, Bizans koruyuculuğundan ümidini kesen halkın ayaklandığı, Teodore Gavras adındaki bir kumandanın Haldi-Laz kuvvetlerinin başına geçerek Selçukluları Trabzon-Giresun dolaylarından söküp atarak kendi liderliğinde bağımsız bir Trabzon krallığı ilân ettiği kaydedilmektedir. Son savaşta Laz-Ç'anlara yardım edecek gücü olmayan Bizans, istemeyerek de olsa Gavras'ın bağımsızlığını kabul etmiş, ancak ölümünden sonra oğlu Grigol'u tutsak etmiştir. 1 yıl kadar esir kalan Grigol, ülkesine dönüp ayağı yere sağlam bir şekilde bastıktan sonra bağımsızlıkta ısrar etmiş ve Bizans tarafından sıkıştırılınca da Gürcistan'ın vasallığını kabul etmiştir. [Bkz., Y. Siharulidze-A. Manvelişvili v.d., **Doğu Karadeniz Halklarının**..., s. 53-54.] Başka hiç bir kaynakta rastlanılması mümkün olmayan Gabrasların Gürcüler tarafından korunması hususunda, bu dönemde Gürcistan'ın siyasî durumunun anlatıldığı bahis incelendiğinde, bu ülkenin Bizans'tan daha kötü bir durumda olduğu ve hiç bir devleti himaye edecek konumda olmadığı görülecektir.

78 M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, s. 75.

79 W.E.D. Allen, **A History**..., s. 93.

80 **Anonim Selçuknâme**, s. 9.

Büyük Selçuklu devletinin vasalı olmayı kabul eden Gürcü Kralı II. Giorgi, Melikşah'ın bölgeye bıraktığı Savtekin'e saldırmış ve 1076'da onu mağlup etmiştir. Bunun üzerine, Sultan Melikşah, 1078-1079'da yeniden Gürcistan'a bir sefer düzenlemiş, kontrolü sağladıktan sonra geri döndüğü sırada Gürcü kralının yeniden saldırması üzerine, bu sefer bölgeye Emir Ahmed komutasında güçlü bir ordu gönderilmiştir.[81]

1080 yılında Erzurum ve Oltu'yu işgal eden Emir Ahmed, daha sonra kral II. Giorgi'nin bulunduğu Kveli kalesine hücum etmiş, kale ele geçirilirken, Gürcü kralı yakalanmaktan son anda kurtulmuştur.[82] Kralın bütün hazinesini ele geçiren Emir Ahmed, Arran'a geri dönerken yolda, maiyetinde pek çok Türk boy ve oymağı olan iki büyük emire rastlamış, onlara Gürcü kralını bozguna uğrattığını ve buranın çok zengin olduğunu belirterek, bu ülkede kalıp yerleşmelerini tavsiye etmiştir. 1080 yılının sonlarına doğru, Ebu Yakub ve İsa Börü adlarındaki bu iki emir Gürcistan'a girerek Karadeniz'in doğusunda Şavşat'a kadar olan bölgeyi zaptederken, direniş gösteren Ardanuç'u ise tahrip etmiştir. Kışın Mokan'da bulunan kışlaklarına çekilen Türkler, ertesi yıl tekrar Gürcistan'a girerek ganimet almaya ve fütuhata devam etmiş, Çoruh'un kaynağına kadar uzanan bölgeyi işgal ederek Trabzon şehrinin yakınlarına kadar olan bütün sahayı ele geçirmişlerdir. Bir günde Kutayis, Ardanuç ve Klarjeti'nin büyük bölümünü yakan Türkmenler, Gürcü kaynağındaki ifade ile, Ardanuç'un da dahil olduğu Batı Gürcistan'ın tamamına çekirge sürüsü gibi yayılmıştır.[83] Bölgedeki Hıristiyanlar güvenli dağlık kesimlere ve kalelere sığınmaya çalışırken, çiftçiler, ertesi yıl tekrarlanan akın yüzünden mahsullerini toplamayı başaramamış, bu nedenle bölge halkı yerlerini terk etmek zorunda kalmıştır.[84]

1080 yılındaki fetihlerden sonra Bizans'ın bölgedeki hakimiyetini Türklerin ele geçirdiğini gören ve destek alabileceği hiç bir

---

81 A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi**, s. 103.

82 M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, s. 75.

83 M Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 346-349; S. Vryonis, **Nomadization and Islamization** ..., s. 50-51; Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul 1980, s. 76-78.

84 S. Vryonis, **The Decline**..., s. 283-284.

kuvvetin kalmadığını anlayan[85] Gürcü Kralı II. Giorgi, Selçuklu Sultanı Melikşah'a tabi olmuş ve haraç vermeyi kabul etmiştir.[86]

Bu siyasî tabloda Doğu Karadeniz bölgesinde Türk iskânı ile birlikte yörenin demografik yapısı büyük ölçüde değişmiş, Türkmenler, Trabzon ve çevresi dışında, Artvin-Gümüşhane-Bayburt mıntıkasına yerleşerek bölgeyi sahiplenmiştir. Diğer taraftan, Türkmenler ele geçirdikleri bu bölgelerdeki yerli halka zarar vermemekle birlikte, onların gelmesiyle yerli halk ya dağlık bölgelere çekilmiş, ya da Trabzon örneğinde olduğu gibi tahkim edilmiş güçlü şehirlere göç etmiştir. Bir kısmı ise; kuzeyde, Erzurum'un doğusuna kadar olan kısmında görüldüğü gibi, Bizans imparatorları tarafından başka bölgeye nakledilmiştir.[87]

Türklerin, yerleştikleri bölgelerdeki halka karşı bir temizlik harekâtı düzenlediğine dair bir kayıt bulunmamakla birlikte, Bizans, vatandaşlarını başka yerlere naklederken, aynı zamanda Karadeniz sahili boyunca sahip olduğu topraklarını savunamayıp Türklere bırakmıştır. Ancak konar-göçer hayat tarzına uygun yerleşim birimleri arayan Türkmenler, Karadeniz'in sahil kesimindeki yerlerden çok, iç bölgelerdeki kırlık alanı tercih etmiştir. Bizans tarihinde Theodore Gabras'ın faaliyetleri incelendiğinde, Türk yerleşiminin mahiyeti hakkında önemli bir ayrıntı dikkat çeker. Gabrasların Türklere karşı yaptığı savunmanın temelini, onların bölgenin kırlık alanını ele geçirmelerine engel olmak teşkil eder.[88] Benzer bir durum Bayburt'ta da yaşanmış; şehir Türk yerleşimi ile birlikte kale surları içinden çıkarak Çoruh nehri kenarındaki ovalık alanda gelişmiş ve bu havaliye yerleşen Türkmenler, oralarda bir takım köyler kurmuşlardır.[89] XI. yüzyılın sonunda, Bizans İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1081-1118) Asya kıyılarını yeniden ele geçirdiğinde, kıyılar dışındaki iç kısımda Türk nüfusunun ağırlığı devam etmiştir.[90]

---

85 **The Georgian Chronicle** ..., s. 4-5.

86 M. Pereira, **East of Trebizond**, s. 71; W.E.D. Allen, **A History**..., s. 94.

87 S. Vryonis, **The Decline**..., s. 169, 179-180.

88 M. Koromila, **Pontos-Anatolia,** s. 27.

89 O. Turan, "*Bayburt*", s. 366.

90 D. J. Georgacas, **The Names** ..., s. 87. Aynı şey Gürcistan'dan güney-batı yönüne ilerleyen Selçuklu yerleşmecileri için de geçerlidir ve ekili alanlar da

ba- Danişmendliler

Danişmendliler, Anadolu'nun bir Türk yurdu haline getirilmesi sürecinde ortaya çıkan erken dönem Türk beyliklerinden birisi olup, 1071-1175 yılları arasında yaklaşık bir asır, Niksar merkez olmak üzere Orta Karadeniz bölgesinin güney kesimlerine hakim olmuşlardır. İlk hükümdarları Emir Danişmend Taylu et-Türkmanî'dir. Kabilesiyle birlikte Azerbaycan ve Arran civarında oturan ve Hıristiyanların elindeki memleketlere akınlar düzenleyen Danişmend, Sultan Alp Arslan Bizans ve Gürcülere akın yapmak istediğinde, Sultanın ordusuna katılmış ve orduya kılavuzluk yapmıştır. Sultan bu seferlerde Danişmend'in yiğitliğine ve akıllılığına hayran olmuştur. Böylece Alp Arslan nezninde itibarı art mıştır.[91] Onun için, Malazgirt savaşından sonra Sivas, Niksar, Elbistan ve Malatya, Danişmend'e ikta olarak verilmiştir.[92] Esasen bu bölgede Artuk Bey komutasındaki Türk kuvvetleri, 1074 yılından itibaren fetihlerle Yeşilırmak ve Kelkit yörelerini ele geçirmiş bulunmaktaydılar. Ancak taht mücadelesi sırasında Artuk Bey'in Sultan Melikşah tarafından geriye çağrılması üzerine, onun boş bıraktığı sahalara Danişmend Gazi atanacaktır.[93] Bu dönemden sonra askerî faaliyetlerini üç ayrı yönde sürdüren Danişmendliler; zaman zaman güneyde Toroslar bölgesi sınırında Bizans'a karşı, kuzeyde Boğazlardan Trabzon'a kadar Karadeniz kıyılarında ve batıda Ankara'ya kadar uzanan bölgede fetihler yapmışlardır.[94] Bu suretle beyliğin kurulmasından kısa süre sonra sınırları; Tokat,

---

dahil bütün meralara yerleşen Türkmenler, ülkenin ekonomik durumunu daha da kötüleştirmiştir. 1080'li yıllardan itibaren artan Türk nüfusu karşısında Selçuklulara yıllık vergi vermenin bölgedeki Türk yerleşmesinden daha iyi olacağını düşünen Gürcü idarecileri, vergi ödemeyi kabul ederek hem topraklarını korumak, hem de Selçuklu akınlarını bir süre erteleyebileceklerini düşünerek Melikşah ile anlaşma imzalamışlardır. Bkz., M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, s. 76-77.

91 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 143-144.

92 Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr** (nşr. M. Öztürk), Ankara 2000, s.13.

93 A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 89.

94 C. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, s. 103.

Amasya, Çankırı, Çorum, Kastamonu ve Kayseri'yi içine alacak şekilde genişlemiştir.[95]

Süleymanşah Marmara sahillerinde Selçuklu devletini kurduğu sırada, Kızılırmak-Yeşilırmak bölgesini Türklere açan Danişmend Gazi'nin şahsiyeti ve devletinin kuruluşu, kaynakların yetersizliği nedeniyle karanlıkta kalmıştır.[96] Bununla birlikte; önce Büyük Selçuklu Sultanı Alp Arslan'ı, sonra da Melik Şah'ı metbû tanıdığı muhakkaktır.[97] Diğer taraftan, Danişmend Gazi'nin Karadeniz bölgesine yönelik fetih hareketlerine girişmesiyle birlikte, bu havza daki siyasî gücünü kaybetmek istemeyen Hıristiyan güçlerin direnişi ile karşılaştığına dair Danişmendnâme ve bazı Selçuklu kaynaklarındaki bilgiler, bu Türk beyliğinin Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk faaliyetlerini aydınlatmaktadır. Danişmendnâme'deki ifadelerden, Emir Danişmend'in Tokat, Amasya, Samsun ve Sinop şehirlerini fethetmeyi çok arzuladığı görülmekte, bu mücadelede, Sinop'tan Trabzon'a kadar olan bölgedeki Rum ve Gürcü lerin de aralarında bulunduğu bütün Hıristiyan güçlerin ittifakına karşı mücadele ettiği anlaşılmaktadır.[98]

Sivas ve Tokat'ı aldıktan sonra Gürcü, Rum, Ermeni ve Franklardan oluşan bir ordu ile savaşarak galip gelen Emir Danişmend, daha sonra ülkesinin sınırlarını Çorum, Osmancık, Kastamonu ve Amasya'ya kadar genişletecektir. Oradan Canik'in (Samsun) fethine giden, sağlamlığıyla bilinen Helikbend kalesini kuşatan ancak başarısız olan Danişmend Gazi, ikinci kuşatma sırasında atılan bir ok sonucu yaralanmış, götürüldüğü Niksar'da hayatını kaybederek buraya defnedilmiştir.[99] Bu ilk Türk akınları sırasında Samsun ele geçirilemediği için, kente 3 km. uzaklıkta bir kale inşa edilerek

---

95 Tamara Talbot Rice, **The Seljuks in Asia Minor**, London 1961, s. 51; A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi**, s. 212.

96 Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993, s. 112. İbn Bibi, Emir Danişmend hakkında yazılmış tarih kitaplarının anlaşılmasının zor olduğunu, bu sebeple onlardan faydalanamadığını belirterek, onun hakkındaki kaynak sıkıntısına işaret etmektedir. Bkz., El-Hüseyin b. Muhammed b. Ali el-Ca'feri er-Rugadi İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye I**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996, s. 29.

97 M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 140.

98 Dânişmend-Nâme (nşr. N. Demir), **Niksar 1999**, s. 54, 137.

99 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 147-150.

Hıristiyanların elindeki mıntıkanın zaptedilmesi amaçlanmış, fakat mümkün olmamıştır.[100] Ancak Danişmendli emirinin bu çabaları boşa gitmemiş, devamlı surette sınırdaki Hıristiyanlara ait şehre taarruz eden Türkmenler, çevredeki mıntıkayı tamamen zapt etmiştir.[101] Böylece, Yeşilırmak ve Kelkit havzaları ile Çorum ve Samsun arazisini ele geçiren Danişmendliler, Canik bölgesindeki pek çok kaleden de haraç almıştır.[102]

Danişmend Gazi'nin 1085 yılında ölümünden sonra, beyliğin başına oğlu Gümüştekin geçmiştir.[103] Bizans Devleti, bu beyliğin eline geçen topraklarını geri alabilmek için saldırıya geçmiş, bilhassa Karadeniz bölgesi üzerindeki hakimiyet sahasının gittikçe küçülmesine neden olan Danişmendliler ve müttefiklerini ortadan kaldırmaya uğraşmıştır. Bu dönemde Bayburt'un hakimiyeti nedeniyle gelişen olaylar, Danişmendlilerin bölgedeki gücünü gösterecek niteliktedir. Gümüştekin Gazi tarafından Danişmendli ülkesine katılan Bayburt, bir ara Theodore Gabras tarafından işgal edilmiş ise de, Danişmendli hükümdarının gönderdiği ordu 1098 yılında Çoruh nehri kıyısında Bizans kuvvetlerini mağlup etmiş, Gabras ölmüş ve şehir tekrar Danişmendlilerin eline geçmiştir.[104]

Gümüştekin'in Karadeniz bölgesindeki hakimiyetini genişletme çabalarını sürdürdüğü esnada başlayan Haçlı seferleri, Danişmendli beyliğinin mücadelesini bu yöne kaydırmasına neden olmuştur. Haçlılar 1100 yılında Sivas üzerine yürüdüğünde, Gümüştekin Haçlı ordusuna karşı çıkarak Bohemund ile yapılan savaşı kazanmış ve onu esir almış,[105] akabinde Malatya'yı fethetmiştir.[106] 1103/

---

100 A. Altaylı, **Samsun Tarihi**, s. 11.

101 D. J. Georgacas, **The Names**..., s. 87.

102 M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi** ..., s. 133.

103 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 151.

104 İ. Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, s. 11-12; Osman Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, İstanbul 1993, s. 58; A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi**, s. 212.

105 Işın Demirkent, **Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) I**, Ankara 1990, s. 66. Ermeni tarihçisi, 1100 senesinde Bohemond ile savaşan kişinin Danişmend Gazi olduğunu kaydetmektedir. [Bkz., Müverrih Vardan, "*Türk Fütuhatı Tarihi*", s. 188-189.] Ancak bu hadisede ismi geçen Danişmendli hükümdarı babasının yerine tahta oturan Gümüştekin olduğu açıktır.

106 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih X**, s. 247-248.

1104 yılında düzenlenen Haçlı seferi esnasında ise, Türkiye Selçukluları ve Danişmendliler, kendi bölgelerini başarıyla savunarak Haçlı kuvvetlerini mağlup etmiştir.[107] Bu mücadele devam ederken Danişmendlilerde iktidar el değiştirmiş, Gümüştekin'in 1105'te ölmesi üzerine,[108] yerine Emir Gazi geçmiştir.

1134'e kadar devam eden Emir Gazi dönemi, Türkiye'deki siyasî hakimiyetin Selçuklulardan Danişmendlilere geçtiği bir devirdir. Bu üstünlüğün bir göstergesi Emir Gazi'nin, damadı İzzeddin Mesut'u Türkiye Selçuklu Sultanı yaptırmasıdır.[109]

Danişmendlilerin Haçlı tehlikesini bertaraf ettiği dönemde, Karadeniz bölgesinde gerçekleşen olaylar, Danişmendlilerin yöredeki siyasî dengeleri ne derecede kendi lehlerine çevirdiklerini gösterir. Daha önce Bayburt'u ele geçirebilmek için Danişmendlilerle mücadele etmeye çalışan Gabraslar, bu sefer Bizans'a karşı yürüttükleri mücadelede, bu Türk beyliğinin himayesine girebilmek için çaba sarfetmiştir. Bizans kaynağındaki kayda göre, 1106 yılında Trabzon'da askeri vali olan Gregorios Taronites devlete baş kaldırdığı zaman, Şarkî Karahisar'a giderek Danişmendlilerle ittifak yapmak suretiyle imparatorun gönderdiği İoannes'ten kurtulmaya çalışmış, ancak Bizans ordusunun takibinden kurtulamayıp yakalanarak İstanbul'a gönderilmiştir.[110] Diğer taraftan, 1130 yılında Emir Gazi'nin Karadeniz yörelerine yaptığı akınlar karşısında, bölgenin Grek valisi Casianos, Danişmendli emirine giderek bölgedeki pek çok kaleyi kendisine teslim etmiştir.[111] Emir Gazi böylece; 1127 yılında başladığı fetihlerle Malatya'dan Batı Anadolu'ya kadar uzanan bölgede tam bir hakimiyet kurduğu gibi, kuzeyde de

---

107 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II,** s. 15.

108 Bkz., **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi**, s. 225; Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II,** s. 345.

109 O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 167; A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 438.

110 Anna Kommena, **Alexiad**, s. 380-381. Batılı araştırmacılar, 1106 yılında Şarkî Karahisar'a hakim olan Gregory Taronites'i Danişmendlilerin müttefiki kabul etmekte ve bölgenin Danişmendli ülkesine dahil olduğunu belirtmektedirler. Bkz., A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments** ...I, s. 148.

111 Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**, s. 363. Urfalı Mateos da benzer bir hadise anlatır ve 1125'te Emir Gazi Malatya'yı kuşattığında, uzun süren muhasaraya dayanamayan şehrin önde gelenlerinin kenti Danişmendlilere teslim ettiğini kaydeder. Bkz., **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi**, s. 282.

Karadeniz kıyılarını hakimiyeti altına almıştır.[112] Buna karşılık, Bizans İmparatoru Ioannes (John) Komnenos da (1118-1143), 1130'da Danişmendlilerin elindeki Kastamonu'yu kuşatarak ele geçirmiştir. Ancak kısa süre sonra, Emir Gazi'nin gönderdiği ordu tekrar kente girmiş ve Bizans kuvvetlerini şehirden çıkartarak Kastamonu'ya hakim olmuştur.[113] Devletinin dış politikasını doğuya hakim olmak ve Türkleri buradan çıkarmak temeli üzerine kuran Bizans İmparatoru, Karadeniz kıyılarını elinde tutan Danişmendli Emir Gazi hayatta iken bu düşüncesini gerçekleştirememiştir. Ancak, Emir Gazi'nin 1134'te ölümünden sonra harekete geçebilen Ioannes Komnenos, Karadeniz sahilindeki bazı şehirleri tekrar kazanmaya muvaffak olmuştur.[114]

Emir Gazi'nin ölümü üzerine, 1134-1143 arasında Danişmendli tahtına oğlu Melik Muhammed geçmiştir. Onun iktidarı döneminde Anadolu, Haçlı seferlerinin getirdiği karmaşa ortamı içinde bulunduğundan uzun süre Haçlılarla mücadele etmek zorunda kalmıştır.[115] Aynı devirde, Bizans İmparatoru olan Ioannes (1118-1141) ise, Danişmendlilerle Türkiye Selçukluları arasındaki anlaşmazlıklardan yararlanarak Selçuklularla yakınlaşmaya başlamıştır. Bu işbirliğinden güç alan Ioannes, Danişmendlilerin elindeki Çankırı'ya saldırarak şehri ele geçirmiştir.[116] Ancak Bizans'ın Kilikya Ermenileri ve Haçlılar ile çatışma içinde bulunmasından yararlanan Emir Muhammed de, topraklarını Bizans aleyhine geniş-

---

112 O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 171.

113 Niketas Khoniates, **Historia**, s. 12-13. Bizans tarihçisi Kinnamos da, tarih vermeksizin Jean Komnenos'un Kastamonu'yu almasından bahseder. Bkz., **Les Turcs Au Moyen**-Age, s. 133.

114 Bréhier, Emir Gazi'nin ölümünden sonra Bizans İmparatorunun Boğaz'dan Çoruh nehrine kadar olan yerleri ele geçirdiğini kaydetmektedir. [Bkz., L. Bréhier, **The Life and Death of Byzantium**, s. 224-225.] Ancak İmparatorun bu kadar geniş bir alanı ele geçirmesi mümkün gözükmemektedir. Zira, Gabrasların Trabzon ve çevresindeki hakimiyeti en erken 1140 yılında bitmiş gözükmektedir. Bkz., A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 117.

115 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II,** s.153-154. Urfalı Mateos'un kaydına göre, 1136/1137'de Maraş üzerine yürüyen Emir Muhammed, yöreyi yağmalat-makla birlikte halka yönelik herhangi bir harekete müsaade etmemiş, Haçlı kontu Baudoin'in bölgeye sefere çıktığı haberini alınca da ülkesine geri dönmüştür. Bkz., **Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi** , s. 287-290.

116 **Les Turcs Au Moyen**-Age, s. 133-134.

letmeye başlatmıştır. Diğer taraftan, çevresindeki Türk teşekküllerinin bu yayılmacı siyasetine engel olmaya çalışan Bizans İmparatoru da, 1139'da bizzat Danişmendlilerin merkezi Niksar üzerine sefere çıkmıştır. Kuzeyden ilerleyerek şehri ele geçirmeyi planlayan Ioannes, güzergâhı üzerinde meydana gelen çatışmalarda büyük kayıplar vermiş, daha sonra uzun süren savaşlara rağmen kuşattığı Niksar'a hakim olamadan 1140 yılının Ocak ayında geri dönmüştür.[117] Bu olayda görüldüğü üzere; Bizans İmparatorluğu Danişmendliler ile mücadelesinde gün geçtikçe gerilediği gibi, üzerine gelen düşman ordusuna büyük kayıplar verdiren Niksar beyliği de kuzeyindeki uç bölgede hakimiyet sahasını genişletmiştir. Emir Muhammed'den sonra beyliğin başına geçecek olan Yağıbasan devrinde yapılan fetihler, Danişmendiler'in sahil kesimindeki topraklarını Bizans aleyhine ne derece genişlettiklerini göstermektedir.

1143 yılında Danişmendli tahtına oturan Yağıbasan, bir taraftan doğu yönünde ülkesinin topraklarını genişletirken, diğer taraftan da daha önce hükümranlığında bulunan kuzeydeki yerleri ele geçirmeyi başarmıştır. İktidara geldiğinde Grekler ile mücadeleye başlayan Danişmendli hükümdarı; batıya yayılma imkânı kolay olmadığı için kuzeye, imparatorluğa bağımlı bölgelerle Trabzon'a bağımlı bölgelerin birleştiği Ünye, Bafra ve Samsun yörelerine doğru taarruza girişmiştir. Kıyıdaki toprakların devletin ana topraklarına katılmasına daha uzun bir süre olmasına rağmen, bu akınlar sayesinde bölgedeki Bizans kuvvetlerine önemli zararlar verilmiştir.[118] 1158 yılında Bizans İmparatoru Manuel Komnenos'un (1143-1180) Çukurova bölgesine sefere çıkmasını ve bu sefer esnasında, Eskişehir bölgesinde Selçuklu kuvvetlerinin baskınları sonucu oldukça ağır kayıplar vererek İstanbul'a geri dön-

---

117 Niketas Khoanites, **Historia** (İoannes ve Manuel Komnenos Devirleri) (nşr. F. Işıltan), Ankara 1995, s. 23-24; L. Bréhier, **The Life and Death of Byzantium**, s. 226; Osman Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul 1980, s. 91. Diğer bir Bizans tarihinde, aynı dönemde Danişmendlilerle Türkiye Selçuklularının Bizans İmparatorluğu'na karşı ittifak yaptıkları kaydedilmektedir. Bkz., G. Finlay, **History of the Byzantine**... II, s. 139.

118 C. Cahen, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler**, s. 112.

mesini iyi değerlendiren Yağıbasan,[119] Bafra ve Ünye bölgesini ele geçirmiştir.[120]

Danişmendli hükümdarının ilerlemesi karşısında sıkıntıya düşen Bizans İmparatoru Manuel, Yağıbasan'a ve Türkiye Selçuklu Sultanına elçi göndererek iki tarafı birbirine karşı kışkırtmış, böylece ülkesine devamlı surette akın düzenlemelerini bir süre de olsa önlemeye çalışmıştır. Ancak 1160 yılında başlayan ve uzun süre devam eden çatışmalar sonunda, Yağıbasan, Selçuklulara karşı üstünlük kuracak, Selçuklu Sultanı ise Bizans İmparatorunun yanına giderek destek istemek zorunda kalacaktır.[121]

1166 yılına kadar iktidarda kalan Yağıbasan, ülkesinin sınırını Malatya, Sivas, Tokat, Niksar, Amasya, Erzurum, Osmancık, Çorum, Ankara, Kayseri, Kastamonu ve Canik havalisine kadar genişletmeyi başarmıştır.[122]

Yağıbasan'ın ölümünden sonra Danişmendli beyliğinin son döneminde iktidara sırasıyla Melik İbrahim (1166-1168), Melik İsmail (1168-1169) ve Melik Zünnun (1169-1174) geçmiştir. Melik Zünnun ile Türkiye Selçuklu Sultanı arasında, geçmişte yaşanan bir gelin alayı meselesinden dolayı husumet vardı.[123] Nitekim, Danişmendli tahtına geçer geçmez, Kılıç Arslan'ın ülkesine saldırması üzerine Suriye'ye, Nureddin'e sığınmak zorunda kalmıştır. Bunun üzerine Suriye Sultanı Anadolu'ya gelerek bir çok yeri ele geçirmiş, yapılan müzakereler sonunda Sivas'ın Zünnun'un elinde kalması şartıyla 1173'te antlaşma yapılmıştır. Ancak Nureddin'in 1173/1174'te ölümü üzerine Kılıç Arslan Sivas'ı almış, bu sırada çok hasta olan Danişmendli hükümdarı Zünnun Niksar'a geçmiş ise de, orada ölmüş ve ülkesi Türkiye Selçuklu Devleti'ne

---

119 A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi**, s. 147.

120 **Les Turcs Au Moyen**-Age, s. 165.

121 N. Khoniates, **Historia**, s. 81.

122 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 155.

123 Türkiye Selçuklu Sultanı Kılıç Arslan ile Danişmendli Hükümdarı Zünnun arasında düşmanlığa yol açan gelin alayı meselesi, Yağıbasan'ın iktidarı döneminde gerçekleşmiştir. Kılıç Arslan, Saltuk b. Ali b. Ebu'l-Kasım'ın kızı ile evlenmek istediğinde teklifi kabul edilmiş ve gelin düğün töreni için yola çıkarıldığında Yağıbasan gelin alayına baskın yaparak gelini kardeşinin oğlu Zünnun ile evlendirmiştir. Bkz., İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XI**, s. 257.

bağlanmıştır.[124] Bu sırada, Danişmendlilere ait Karadeniz topraklarında oluşan güç boşluğunu değerlendiren Bizans, 1175'te Ünye'yi tekrar ele geçirmiştir.[125]

Danişmendli Beyliği ortadan kalktıktan sonra hakim olduğu sahaya yerleşen Oğuz boyları hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamaktadır. Diğer taraftan, bu beyliğin adıyla anılan Türkmenlerin belirli bölgelerde yoğunlaşarak Osmanlı devrine kadar varlıklarını sürdürdüğü bilinmektedir. Divan-ı Hümayun mühimme defterlerindeki hükümlerde görüldüğü üzere, Çarşamba'da yoğun bir Danişmend nüfusu bulunmaktadır.[126] Ayrıca Bayburt'ta,[127] Tirebolu'nun 20 km. güney-doğusundaki Danişmend köyleri,[128] Giresun merkezdeki Bayram Danişmend köyü,[129] bu Türk topluluğunun Doğu Karadeniz bölgesinde günümüze kadar yaşayan bir izi olarak kabul edilmelidir.

Danişmendliler, Malazgirt Savaşı sonrasında Niksar merkezli kurulan ve Doğu Karadeniz bölgesini Oğuz yerleşimine açan Türk beyliğidir. Bizans Devleti'nin bölgedeki gücünü bitme noktasına getiren, Haçlılarla mücadelede büyük zaferler kazanan Danişmendli emirleri, Canik havalisinin Türk yurdu haline gelmesi için de büyük çaba göstermiştir. Danişmend Gazi döneminde Samsun'a kadar ilerleyen ancak almayı başaramayan Danişmendliler, Yeşilırmak-Kelkit havzalarını ele geçirmiş, Niksar'dan sahile kadar olan yöreden haraç almışlardır.

Malazgirt Savaşı'ndan sonra Trabzon ve çevresinde bağımsız bir beylik kuran Theodore Gabras ile amansız bir mücadeleye giren Danişmendli beyleri, sadece bu rakiplerini ortadan kaldırmakla kalmamış, aynı zamanda Bizans'a isyan eden Gregorios Taronites

---

124 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 156-158.

125 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments** ...I, s. 101.

126 Ahmet Refik, **Anadolu'da Türk Aşiretleri** (966-1200), İstanbul 1930, s. 124, 129.

127 Dâhiliye Vekâleti, **Köylerimiz**, s. 880.

128 H.Nihal-Ahmed Naci, "*Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri*", **TM, II,** (1928), s. 259. Ayrıca Sinop Boyabat'ın 70 km. uzağında, Karadeniz'de fetihlerde bulunan Danişmendli hükümdarının adını taşıyan Yağıbasan isimli bir köy vardır. Bkz., M.Zeki Oral, "*Durağan ve Bafra'da İki Türbe*", **Belleten XX/79**, (Temmuz 1956), s. 385.

129 Dâhiliye Vekâleti, **Köylerimiz**, s. 908.

gibi asi güçleri destekleyerek rakiplerinin ittifak kurmasını da engellemiştir. Emir Gazi'nin tahtta bulunduğu 1115-1134 arasındaki dönemde, Türkiye'nin en büyük gücü haline gelen Danişmendliler, Doğu Karadeniz bölgesinde de üstün bir konumdadırlar. Onun için, Grek valisi Casianos, yöredeki bir çok kaleyi savaşmaksızın Emir Gazi'ye teslim etmiştir.

Emir Gazi'nin ölümünden sonra Danişmendlilere karşı taarruza geçen Bizans İmparatoru, sahil kesimindeki topraklarını tekrar ele geçirmesine rağmen, Samsun'dan Bayburt'a kadar uzanan, hatta bugünkü Canik ve Doğu Karadeniz dağlarının güneyindeki arazi, Türkiye Selçukluları tarafından ilhakına kadar Danişmendlilerin kontrolünde kalmıştır. Bu nedenle, Doğu Karadeniz bölgesini Oğuz iskânına açan Danişmendliler, aynı zamanda çevresindeki Hıristiyan unsurlara baş eğdirmiş, böylece Selçuklulara kadar yörenin nüfus yapısını Türklük lehine değiştirmeyi başarmıştır. Bu da, Danişmendlilerin hakim olduğu toprakların bir Türk yurdu haline gelmesinde ne derecede önemli bir rol oynadığını ortaya çıkarmaktadır.

bb- Saltuklular

Saltuklu Beyliği, Malazgirt savaşından sonra Ebi'l-Kasım unvanlı Saltuk Bey'e ikta edilen Erzurum, Kars, Pasinler, Oltu, Tortum, İspir, Bayburt, Tercan bölgesinde kurulmuş Türk beyliğidir. Doğuda Yahnılar'dan batıda Kop Dağları ve Zigana/Soğanlı dağlarına, güneyde ise Bingöller'e değin uzayan yerler, merkezi Erzurum olmak üzere Ebi'l-Kasım Bey'in hakimiyetine verilmiştir. 132 yıllık hakimiyet süreleri içerisinde hükümdarlık makamında Ebi'l-Kasım (1071-1104/1105?), İmadüddin Ali (1104/1105?-1145), Saltuk (1145-1174), Muhammed Kızıl Arslan (1174-1200) ve Ala'üddin Melikşah (1200-1202) bulunmuşlardır.[130] Bütün Çoruh havzasını elinde tutan bu beyliğin Rize havalisini zaptına

---

[130] M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953, s. 373-375. Osman Turan, Artuklu hükümdarı Timurtaş'ın 1124 yılında Erzurum hükümdarı Emir Gazi'nin kızı ile evlendiğine dair İbnu'l Ezrak'ta geçen rivayete dayanarak Saltukluların başında üçüncü hükümdar olarak 1124-1132 arasında hüküm süren Gazi'nin bulunduğunu belirtmektedir. Bkz., O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 8.

dair bir vesika yoksa da, buradaki sahil kale ve şehirlerinin bu emirliğe haraç verdiğini kabul etmek gerekir.[131]

Saltuk Bey'in Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olduğuna dair fazla bilgi yoktur, ancak onun da Danişmend ve Mengücek gibi Alp Arslan ve haleflerini metbu tanıdığı kabul edilebilir.[132] Saltuklu beyliğinin kuruluşundan sonraki faaliyetleri hakkında bilinen ilk olay, Selçuklu melikleri arasındaki anlaşmazlık dolayısıyla Ahlat civarında gerçekleşen mücadeledir. Sultan Muhammmed Tapar 1102/1103 yılında Azerbaycan girişinde kardeşi Berkyaruk'a yenilince, beraberinde Ahlat emiri Sökmen el-Kutbî, Kızıl Arslan ve Yağısıyan'ın oğlu Mehmed olduğu halde Ahlat'a çekilmiş, o sırada Erzurum emiri bulunan Saltuklu hükümdarı Emir Ali, Ahlat'a giderek Muhammed Tapar'a iltihak etmiştir. Ertesi yıl, mağlup emir çevredeki Türk beylerinden toplanan kuvvetlerle Berkyaruk üzerine yeni bir sefer düzenlenmek üzereyken, iki kardeş arasında Azerbaycan, Kafkasya, Doğu Anadolu ve Suriye'nin Muhammed Bey'e verilmesi şartı ile antlaşma imzalanmış, Saltuklu hükümdarı ve diğer emirler memleketlerine geri dönmüşlerdir.[133]

Saltukoğullarının hakim olduğu mıntıka üzerinde, yarım asırdan fazla bir süre herhangi bir toprak kaybı olduğuna dair kaynaklarda bilgi bulunmaz. Ancak, Selçuklu Devleti'ndeki taht mücadelesinden faydalanarak Kıpçaklarla desteklenen ordusu sayesinde büyük zaferler kazanan Gürcü kralı IV David'in yayılma siyasetinden Saltuklular da etkilenecek, iki taraf arasında yarım asır devam edecek bir mücadele başlayacaktır.

Karadeniz'in kuzeyinde Ruslar ile olan mücadelelerinde gerilemeye başlayan Kıpçaklar, bu dönemde Gürcistan'ın başında bulunan ve aynı zamanda başbuğları Atrak'ın damadı olan kral IV. David'in daveti üzerine, 1118'de bu ülkeye göç etmişlerdir. Kıpçaklardan daimi ordu kurarak Selçuklulara karşı taarruza geçen Gürcü kralı, 1120'den itibaren üç yıl boyunca topraklarının çoğunu

---

131 M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi**..., s. 132.

132 M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 141-142.

133 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih X** (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1991, s. 292-294, 300-302; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 207. Selçuklu tarihinde bu hadise kaydedilmekle birlikte Saltuklu emirinin Muhammed Tapar'ın yanında yer aldığına dair bir bilgi bulunmaz. Bkz., el-Hüseyni, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye**, s. 53-54.

geri aldığı gibi, 1124 yılı baharında Göle, İspir, Buyutakur ve Oltu'yu ele geçirmiştir.[134]

1124 yılında Gürcülerin Oltu ve İspir yöresindeki topraklarını ele geçirmelerinden sonra, Saltuklu beyliği ile ilişkileri konusunda çeyrek asırdan fazla bir süre herhangi bir olaya rastlanılmaz.[135] İbnü'l Esir'deki kayda göre, 1153/1154 senesinde, Ermenistan'da Gürcülerle Erzurum hakimi Saltuk arasında çetin savaşlar olmuş, Gürcüler onu mağlup ederek esir almış, ancak daha sonra serbest bırakmıştır.[136] Saltuklularla Gürcüler arasında savaş çıkmasının nedeni, Saltuk'a elçi göndererek Anı'yı Gürcülere karşı savunamadığını belirten Fahreddin Şeddad'ın, aynı zamanda Gürcü kralı Dimitri'ye de haber vererek memleketine davet etmesi ve böylelikle daha önce kızını kendisine vermeyen Saltuklu hükümdarından öç almak istemesidir. Saltuk Bey Anı'ya vardığında, şehrin civarında bekleyen Gürcü ordusunun ani saldırısına karşılık veremeyerek büyük bir hezimete uğramış, ordusunun büyük kısmı yok olmuş, kendisi de esir düşmüştür. Bunun üzerine, eniştesi Ahlat şahı Sökmen ve Artuklu hükümdarı, krala elçi ve 100.000 dinar altın fidye göndererek Saltuk Beyi kurtarmıştır.[137]

Kars çevresindeki yenilgiden sonra yaklaşık beş yıl süren bir devrede, Saltukluların Gürcistan'a yönelik herhangi bir harekette bulunduklarına dair kayıt yoktur. Ancak Gürcülerin topraklarını batı istikametinde genişletmesi ve Türk hakimiyetindeki bölgelere yönelmesi yüzünden, Erzurum beyliği, doğusundaki Hıristiyan komşusu ile tekrar mücadeleye başlayacaktır.

İbnü'l Esir'deki kayda göre, 1160/1161 senesinde Gürcüler Anı şehrini ele geçirmiş, bunun üzerine Ahlat hakimi Şah-ı Ermen, çok sayıda gönüllü mücahitle bunların üzerine sefere çıkmış, ancak yapılan savaşta büyük bir hezimete uğramıştır. Anı yenilgisinden

---

134 **The Georgian Chronicle...**, s. 20-26.

135 Müneccimbaşı, 1153'teki hadiseye atıf yaparak, Saltukluların durumu kesin olarak bilinen ilk hükümdarının Emir Saltuk olduğunu belirtir ve 1102/1103'ten bu döneme kadar gerçekleşen hadiseler hakkında bilgi vermez. Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 208.

136 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XI** (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1991, s. 164.

137 O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 10.

sonra, bu kez Erzurum emiri Saltuk b. Ali, Gürcüler üzerine yürümüş, ancak o da yenilmekten kurtulamamış ve esir düşmüştür.[138]

Emir Saltuk'tan sonra beyliğin başına Muhammed b. Saltuk ve Alaeddin Melikşah b. Muhammed geçmiştir. Bunların hükümranlık süreleri içerisinde gelişen olaylar hakkında ayrıntılı bilgi yoktur. 1201/1202 yılında Gürcülere karşı gaza yapmak üzere hareket eden Türkiye Selçuklu Hükümdarı Rükneddin Süleyman, Saltuklu Alaeddin'in ülkesine uğramış ve onunla bir barış yapmak için huzuruna çağırmıştır. 25 Haziran 1202'de Rükneddin'in yanına gelen Saltuklu hükümdarı yakalanarak ülkesi elinden alınıp Selçuklu Sultanının kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah'a verilmiş, böylece Saltukoğlu Devleti sona ermiştir.[139]

Saltukoğlu Devleti'nin hakim olduğu bölgedeki siyasî faaliyetleri ile ilgili olarak, kaynaklarda yeterince bilgi bulunmamasına rağmen, güney-doğu Karadeniz havzasında ele geçirdiği yöreler hakkındaki bilgiler açıktır. Nisan 1168'de İzzeddin Saltuk vefat ettiğinde, ülkesi sınırları içerisinde Erzurum'dan başka Bayburt, Avnik, Micingird, İspir, Oltu gibi şehir ve kasabalar bulunmaktaydı.[140] İlerleyen dönemde topraklarını batıya doğru genişleten Saltuklular, Şarkî Karahisar'a kadar ulaşacaktır. 1106 yılında Bizans tarafından geri alınan ve 1170 yılına kadar Greklerin hakimiyetinde kalan bu bölge, Mehmet b. Saltuk devrinde Saltukoğulları topraklarına dahil edilmiştir. 1173 yılından devletin yıkılışına kadar yörede bu Türk beyliğinin hakimiyetinde kalan

---

138 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XI**, s. 228-230; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 208-209. Gürcü kroniğinde, III. Giorgi'nin iktidarının ilk yıllarında gerçekleşen hadiseler arasında anlatılan bu olayda, Ahlat hakimi Şah-ı Ermen'in Suriye, Mezopotamya, Diyarbekir Türklerini sefere çağırması ile, meşhur bir ecdaddan gelen Saltuk'un büyük bir ordunun başında ilerleyerek Anı şehrini kuşattığı kaydedilmektedir. Bkz., M. Brosset, **Histoire de la Georgie** I, s. 387-388.

139 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 209-210; Faruk Sümer, **Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri**, Ankara 1990, s. 38; O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 20. İbn Bibi ve Aksarayî, bu hadiseden tarih vermeksizin bahsetmektedir. [Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 93; Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, s. 24.] Saltuklu Beyliği'nin ilhak edilişini anlatan İbnü'l Esir ve Ebu'l-Farac ise, bu beyliğin son hükümdarını Muhammed b. Saltuk ismiyle anmaktadır. Bkz., İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XII**, s. 143; Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**, s. 474.

140 F. Sümer, **Selçuklular Devrinde**..., s. 32.

Şarkî Karahisar, Saltuklu Devleti'nin sona ermesinden sonra Mengüceklerin eline geçmiştir.[141]

Malazgirt Savaşının hemen ertesinde Erzurum ve çevresinde kurulan Saltukoğulları, güney-doğu Karadeniz havzasına Türk yerleşimi konusunda tarihî bir misyonu yerine getirmişlerdir. Bayburt şehrine beylik kurulduktan kısa bir süre sonra, Şarkî Karahisar yöresine ise 1173 yılından yıkılış dönemine kadar hakim olmuşlar ve saltanat süreleri boyunca her iki bölgenin Türk yurdu haline gelmesinde aktif rol oynamışlardır. Saltuklu Beyliğinin yıkılmasından sonra Bayburt'a hakim olan Türkiye Selçukluları ve Şarkî Karahisar'ı ele geçiren Mengücekoğulları, artık Türk yurdu haline gelmiş bir coğrafyada hüküm sürmüşlerdir.

bc- Mengücekler

Mengücekler, Horasan Türklerinden soylu bir aileye mensuptur.[142] Beyliğin kurucusu olan Ahmed Gazi, Selçuklu Sultanı Alp Arslan tarafından Anadolu'nun fethine gönderilen kumandanlar arasındadır.[143] Mengücek Bey'in hayatı ve faaliyetleri hakkında kaynaklarda yeterince bilgi bulunmaması,[144] Mengücekoğullarının ilk döneminin karanlıkta kalmasına neden olmaktadır. Bununla birlikte, Erzincan, Kemah, Divriği ve Şarkî Karahisar'ı ikta olarak aldıkları bilinmektedir.[145] Ayrıca, Anna Kommena'nın Türkler tarafından zaptedilmiş olduğunu söylediği[146] Trabzon şehrinin bu

---

141 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments** ...I, s. 148.

142 Bkz., Necdet Sakaoğlu, **Mengücek Oğulları**, İstanbul 1971, s. 30.

143 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 211.

144 İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 29.

145 O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 55-56. Mengücekoğulları'nın başlangıçta Büyük Selçuklu Devleti'ni metbu tanıdığı muhakkaktır, ancak ilerleyen dönemde bu irtibatın devam edip etmediği bilinmemektedir. Yalnız Büyük Selçuklu Devleti yıkıldıktan sonra, II. Kılıç Arslan devletini oğulları arasında taksim ettiği zaman, Tokat meliki Rükneddin Süleyman ve Alaeddin Keykubad adına basılan paralardan, Mengücek Beyliği'nin Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi olduğu anlaşılmaktadır. Bkz., M. A. Köymen, **Selçuklu Devri Türk Tarihi**, s. 141.

146 Bkz., Anna Komnena, **Alexiade**, s. 261.

beyliğe tâbi olduğu, sahildeki bazı şehir ve kalelerin de bu emirliğe haraç verdiği düşünülebilir.[147]

Mengücek Gazi, ölümüne kadar bazen Danişmendlilerle birlikte, bazen de kendi askerleriyle tek başına Bizans İmparatorluğu, Gürcü ve Abhazlar ile savaşmış,[148] ancak Karadeniz kıyılarında Greklerle mücadele ederken, Danişmendlilerle işbirliği yapmıştır.[149] Bu mücadele sırasında, Mengücek Gazi'nin ikta olarak aldığı yerlerden Şarkî Karahisar, 1106 yılında Bizans tarafından geri alınacaktır.[150]

Mengücek Gazi'nin ölümünden sonra, beyliğin başına oğlu Emir İshak (1118-1142) geçmiştir.[151] Bu dönemde Karadeniz politikasında büyük değişiklikler olmaya başlamış ve diğer Türk beylikleri ile mücadeleye giren Mengüceklüler, Trabzon'da hakimiyet kuran Gabraslar ile işbirliği yapmıştır. Süryani müverrihine göre, Danişmendlilerin Kemah'ı ele geçirmesi üzerine Erzincan emiri Trabzon Rumlarına iltica etmiş, daha sonra Artuklu hükümdarı Belek Gazi ile Danişmendli hükümdarının ittifakına karşı Gabrasla işbirliği yapmıştır.[152] Trabzon Rumları ile anlaşan İshak Bey, Danişmendli Melik Gazi'nin kızı ile evli olmasına rağmen, kayınpederi ile savaşmıştır.

Türk beylerinin birbirleriyle mücadelesini fırsat bilen Gabraslar, Mengücekoğlu ile birlikte harekete geçmiş, Belek Gazi de bu ittifaka karşı Danişmendli Melik Gazi ile anlaşma yapmıştır. 1120 yılında Erzincan'ın Şıran bölgesinde yapılan savaşta, Mengüceklülerle Gabras'ın ordusu tamamen yok edilmiş, Gabras ve İshak Bey esir alınmıştır.[153] Danişmendli hükümdarının damadı olan İshak'ı

---

147 M. H. Yinanç, **Türkiye Tarihi** ..., s. 133.

148 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 212.

149 Osman Turan, "*Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks*", **The Cambridge History of Islam I**, (nşr. P.M.Holt vd.), Cambridge 1970, s. 237.

150 Bkz., A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 148.

151 N. Sakaoğlu, **Mengücek Oğulları**, s. 37.

152 Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**, s. 356. Claude Cahen bu Mengücük-Trabzon ittifakını hayret verici olarak nitelemektedir. Bkz., C. Cahen, **Osmanlılardan Önce**..., s. 106.

153 O. Turan, **Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi**, s. 58-59. İbnü'l Esir bu hadiseyi Belek b. Behram'ın Afrâs er-Rûmî'yi Sermân kalesi önünde mağlup ettiği ve düşman ordusundan beş bin kişiyi öldürdüğü şeklinde naklederken, Mengüceklülerle Rumların ittifakı ya da Danişmendlilerin Artuklularla

serbest bırakması üzerine, onun öldürülmesini isteyen Artuklu beyi Melik Gazi ile olan ittifakı bozmuş, böylece Trabzon şehrine karşı girişilecek askerî harekât da gerçekleşememiştir.[154] Gabras hanedanının askeri gücünün yok edildiği bu savaş sonunda Danişmendli-Artuklu ittifakının dağılması, Trabzon'un daha o zamanda Türk hakimiyetine girme ihtimalini de ortadan kaldırmıştır.

Mengüceklülerin Trabzon Rumları ile ittifak yapması dışında beyliğin faaliyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen bu dönem, çökme aşamasına gelen Mengücek askerî gücünün tekrar eski haline getirilmesi çabaları içinde geçmiş olmalıdır. 1142'de beyliğin başına, yirmi yıl hüküm sürecek olan I. Alaeddin Davud'un geçtiği Müneccimbaşı'ndaki kayıttan anlaşılmaktadır. Ancak yukarıda fetret dönemi olarak adlandırılabilen ve beyliğin faaliyetleri hakkında bilgi noksanlığı bulunan devirdeki gibi, I. Alaeddin Davud'un hükümranlığından beyliğin yıkılış dönemine kadar gelişen olaylar hakkında da bilgi yoktur. [155]

Alaeddin Davud'un ölümünden sonra yerine Fahreddin Behramşah (1162-1225) geçmiştir. Türkiye Selçukluları ile ilişkilerini geliştiren Mengücek lideri, 1163'te Anı'yı kuşatan Ahlat Şah'ı ve Erzurum Meliki'nin yenilmesi üzerine, Gürcülere karşı harekete geçen kuvvetler arasında yer almıştır.[156] Rükneddin Süleymanşah 1202'de Gürcüler üzerine sefere çıktığında, Fahreddin Behramşah da onun ordusuna katılmış ve bu tavrı ile büyük övgüye mazhar olmuştur. 1216'da ise kızını Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus ile evlendirmiş ve iki taraf arasındaki ilişkileri daha da pekiştirmiştir.[157]

Mengüceklülerin son döneminde Karadeniz bölgesinde gelişen bazı olaylar, bu beyliğin yöredeki dengelerde söz sahibi olmaya çalıştığını göstermektedir. İshak Bey zamanında Gabraslarla Mengüceklüler arasında kurulan ittifak, Behramşah'ın Trabzon seferine katılması ile birlikte ortadan kalkmış ve beyliğin Karadeniz politikası da değişmeye başlamıştır. I. Alaeddin Davud'un yeğeni

---

beraber hareket ettiği hususlarında herhangi bir bilgi zikretmez. Bkz., İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih X**, s. 464.

154 A. Sevim, **Anadolu'nun Fethi**, s. 186.

155 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 212.

156 N. Sakaoğlu, **Mengücek Oğulları**, s. 44-49.

157 İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 91-92, 192-201.

Behramşah, Trabzon'a karşı yapılan akınlarından dolayı gazi unvanı almıştır.[158]

Erzincan beyliğinin güneydoğu Karadeniz sahasındaki ikinci ve daha etkili adımı, Türkiye Selçuklu Devleti tarafından hakimiyetine son verilen Saltuklu beyliği topraklarından olan Şarkî Karahisar'ı ele geçirmesidir. Bu dönemde Konya tahtının vasalı olan Mengüceklüler, 1201/1202 yılında Saltuklu kuvvetlerini şehirden çıkararak bölgeye hakim olmuşlardır.[159] Kaynaklarda Şarkî Karahisar'ın Mengücekoğullarından geri alındığına dair bilgi bulunmaması nedeniyle, bu beyliğin yıkılışına kadar yöreyi elinde tuttuğu kabul edilebilir.

Fahreddin Behramşah'tan sonra Mengücek beyliğinin başına II. Alaeddin Davud (1225-1228) geçmiştir. Bu devirde de başta Türkiye Selçuklu Sultanı Alaeddin Keykubad iyi ilişkiler kurulmasına rağmen,[160] ilerleyen dönemde Mengücek hükümdarı Selçuklulara isyan etmiş, Musul hakimi Melikü'l-Eşref'ten ve Erzurum'daki Keykubad'ın amcasının oğlu Tuğrulşah'tan yardım istemiştir. Bu durumda 1227/1228'de Erzincan üzerine yürüyen Keykubad'a karşı çıkamayan Davud, aman dilemiş, mülkü elinden alındıktan sonra Konya Akşehir vilayeti kendisine ikta olarak verilmiştir.[161] Erzincan'ın Melik Alaeddin Davud'tan alınmasından sonra, babasının ölümünü müteakip Şarkî Karahisar'a hakim olan Muzafferüddin Muhammed de bölgeden uzaklaştırılacaktır. Erzincan'ı almasından sonra Keykubad'ın kendi topraklarını da

---

158 C. Cahen, **Osmanlılardan Önce**..., s. 120.

159 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 148.

160 İbn Bibi'nin kaydına bakılırsa, iyi bir sınır muhafızı olan Alaeddin Behramşah, devlet adamları ile münasebetlerinde aynı tavrı gösterememiştir. Eğlenceye düşkün olan Mengücek lideri, bu tavrını eleştiren ve babası döneminde beyliğin idaresinde söz sahibi olan beyleri öldürterek ya da hapsettirerek çevresinden uzaklaştırmış, bu şahıslardan bir kısmı da Selçuklu sultanına sığınmıştır. Alaeddin Behramşah'ın yaptığı bu hareketleri öğrenen Keykubad da ona bir mektup yazarak ülkesinde adaletli davranmasını istemiştir. Mektubu alır almaz mahpus emirleri serbest bıraktıran Mengücek emiri, daha sonra Keykubad'ın yanına gelerek bağlılığını bildirmiş, Selçuklu sultanı da ona değerli hediyeler ve bir ahidname vererek bu tavrından duyduğu memnuniyeti dile getirmiştir. Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye**...I, s. 356-361.

161 İbnü'l Esir, **El-Kâmil fi't-Tarih XII**, s. 437-438; Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**, s. 525.

istediğini anlayan Muzafferüddin Muhammed, üzerine gönderilen orduya teslim olarak Sultanın huzuruna çıkmış, Kırşehir ve çevresini ikta olarak almıştır. Böylece Malazgirt savaşının hemen ertesinde kurulan ve yaklaşık 161 yıl hüküm süren Mengücek-oğulları beyliği, tarih sahnesinden çekilmiştir.[162]

Malazgirt Savaşından sonra ikta olarak aldıkları yerler arasında bulunan Şarkî Karahisar'ı 1106'da Bizans'a kaptıran Mengücekler, Saltuklu beyliğinin ortadan kalkmasından sonra şehri tekrar ele geçirerek bir Türk yurdu haline gelmesini sağlamıştır. İshak bey dönemi istisna tutulursa, beyliğin kuruluşundan itibaren çevresindeki Hıristiyanlarla ve özellikle Trabzon Rumları ile mücadele içinde bulunması, yıkılışlarına kadar hakim oldukları topraklara Türkmenlerin yerleşmesi için gerekli ortamı hazırlamıştır. Bu nedenle, Türkiye Selçuklu Devleti Mengüceklü arazisini ele geçirdiğinde, orası zaten Türk yurdu haline gelmiş bulunuyordu.

bç- Türkiye Selçukluları

Türkiye Selçuklu Devleti'ni kuran Süleymanşah, Anadolu üzerine yapılan öncü seferlerde Gürcü ve Bizans şehirlerinin bir çoğunu fethetmesi ile tanınan Selçuklu emiridir. [163] Melikşah'ın (1072-1092) tahta geçmesine kadar, Süleymanşah hakkında farklı rivayetler vardır. Ancak bu devrede onun Güneydoğu Anadolu'da bulunduğu bilinmektedir.[164] Melikşah döneminde batıya doğru

---

162 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 212-216.

163 Süleymanşah'ın babası olan ve gazalardaki üstün başarılarından sonra Türkmen gruplarının pek çoğunu yanına çeken Kutalmış Bey, daha sonra Selçuklu sultanı Alp Arslan'a karşı saltanat mücadelesine girişmiştir. Selçuklu sultanı Alp Arslan Kutalmış'a elçi göndererek bu davranışından vazgeçmeye çağırsa da, isyanını sürdüren emir, 1063/1064'te Rey'de yapılan savaşta yenilmiş ve harp meydanında ölmüştür. Bkz., İbnü'l Esir, **El-Kâmil fi't-Tarih X**, s. 48-49; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 4.

164 Anonim Selçuknâme'de, Süleymanşah'ın Melikşah döneminde Şam ve Diyarbakır'ı ikta olarak aldığı, hatta bölgedeki emirlerle ihtilafa düştüğünde Selçuklu sultanının ona yardım ettiği kaydedilmektedir. [Bkz., **Anonim Selçuknâme**, s. 23.] Aksarayî ise, Süleymanşah'ın batıya gelmeden önce Urfa ile Birecik arasına hakim olduğunu, çevresine topladığı Türkmenler sayesinde Antakya'yı fethedecek güce kavuştuğunu yazmaktadır. Bkz., Aksarayî **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, s. 11.

ilerleyen Süleymanşah,[165] 1075'te İznik'i ele geçirmiş,[166] aynı yıl Konya'yı aldıktan sonra, doğuda Danişmendli sınırına kadar olan topraklara hakim olmuştur.[167]

Süleymanşah bağımsız bir devlet kurduktan sonra Bizans topraklarına akınlar yapmaya başlamış, o sırada tahtta bulunan İmparator Aleksios, İznik'ten ülkesine yönelen taarruzları önleyememiştir. Aralıksız olarak devam eden akınlar karşısında çaresiz kalan Bizans İmparatoru, Süleymanşah ile antlaşma imzalayarak başkentini Selçuklu kuvvetlerinin baskısından korumaya çalışacaktır. 1081'de imzalanan antlaşmaya göre, Kocaeli Yarımadası sınır olmuş ve Süleymanşah, bu bölgenin doğusundaki Anadolu'nun geri kalan kısmının hakimi olarak kabul edilmiştir.[168] Bu antlaşmadan sonra tekrar doğuya yönelen Süleymanşah, Antakya'yı ele geçirecek ve Şam'a doğru yayılmaya başlayacaktır.[169]

1081 antlaşması ile Bizans İmparatorluğu sınırlarını güvence altına alırken, Karadeniz bölgesindeki Selçuklu fetihleri devam etmiş, Süleymanşah'ın valisi olan ve Çankırı'da bulunan Karatekin, Sinop-Kastamonu-Çankırı'yı Selçuklu sınırlarının içine almıştır. Ancak Doğu Karadeniz kıyısındaki Türkmenler, Türkiye Selçuklu devletinin kurulduğu bölge olması nedeniyle Marmara'ya göç etmiş,

---

165 Ahmed b. Mahmud, Süleymanşah'ın batıya yönelişini Melikşah ile bağlantılı olarak kabul etmekte, sultanın ele geçirdiği toprakların yönetimini ona verdiğini kaydetmektedir. [Bkz., Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme II**, s. 21.] Müneccimbaşı da, iki taraf arasındaki irtibatı Alp Arslan devrinde başlatmakla birlikte, Süleymanşah'ın Selçuklu sultanının izni ile babasının topraklarını ele geçirdiğini ve Konya'ya kadar olan bölgeye hakim olduğunu yazmaktadır. [Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 5.] Diğer taraftan, Süleymanşah'ın Alp Arslan'dan kaçarak Anadolu'ya geldiğini ve Antakya'ya kadar olan toprakları ele geçirdiğini iddia eden Ebu'l-Farac ise, [Bkz., Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**, 328.] onu Büyük Selçuklu Devleti'nden bağımsız hareket eden bir kişi olarak görmektedir.

166 **Azimî Tarihi**, s. 21.

167 **Anonim Selçuknâme**, s. 23-24.

168 Anna Kommena, **Alexiad**, s. 124-126. Diğer bir Bizans tarihçisi, Türkiye Selçukluları ile imzalanan antlaşmanın daha 1074 senesinde, İmparator Michael ve Süleymanşah arasında yapıldığını, bu ittifaktan sonra Türk ordusunun Bizans'a hücum eden Ursel komutasındaki Franklar'ın üzerine yürüyerek onları kontrol altına aldığını iddia etmektedir. Bkz., G. Finlay, **History of the Byzantine... II**, s. 52-54.

169 Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, s. 14-15.

bu sebeple yöre tekrar Bizans'ın eline geçmiştir. Bununla birlikte, Bizans'ın Karadeniz sahillerindeki hakimiyeti uzun sürmeyecek, bölgenin valisi olan Gabras, bağımsızlığını ilan edecek [170] ve Bizans'a karşı Türklerle işbirliğine girecektir.[171]

Süleymanşah döneminde Türkiye Selçuklu Devleti'nin belirgin bir Karadeniz siyasetinin olduğunu söylemek mümkün değildir. Malazgirt Savaşı'nın hemen ertesinde oluşan siyasî ortamda Bizans'ın bölgedeki nüfuz boşluğundan faydalanan Türkmenler, Karadeniz bölgesinde bazı yerleri ele geçirmekle birlikte, yukarıda görüldüğü üzere kısa süre sonra Marmara bölgesine göç etmek suretiyle Karadeniz'de ele geçirdikleri yerleri boşaltmıştır. Bu sırada Bizans Devleti'nin Kaldiya eyaleti valisi olan Theodore Gabras, Trabzon'da bağımsızlığını ilan edecek ve bölgenin uzun süre Türklerin eline geçmesini önleyecektir.

Bizans İmparatorluğu ile imzalanan antlaşmadan sonra doğuda fetihlere giriştiği yukarıda zikredilen Süleymanşah, 1086 yılında Haleb'i kuşatmakta iken, aynı şehri ele geçirmek isteyen Dımaşk hakimi Tutuş'la savaşmak zorunda kalmış ve harp meydanında ölmüştür.[172]

Süleymanşah'ın ölümünden sonra, Türkiye Selçuklu Devleti, emir Ebulkasım tarafından idare edilmeye başlamıştır.[173] Sonra da 1092 yılında Melikşah'ın ani ölümü üzerine baş gösteren iktidar mücadelesini fırsat bilen Süleymanşah'ın oğlu Kılıç Arslan, kadreşiyle birlikte Horasan'dan kaçıp İznik'e gelmiş ve tahta oturmuştur.[174] Bunun (1092-1107) dönemi, Haçlı seferleri yüzünden

---

[170] L. Bréhier, **The Life and Death of Byzantium**, s. 213.

[171] A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 423-424.

[172] İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih X** (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1991, s. 135-136.

[173] Anna Kommena, **Alexiad,** s. 194. Melikşah Kuzey Suriye seferi sırasında Antakya'ya geldiğinde, Süleymanşah'ın oğulları Kılıç Arslan ve Davut Kulan Arslan'ı yanına alarak İsfahan'a götürmüştür. Bkz., O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 96.

[174] C. Cahen, **Osmanlılardan Önce** ..., s. 95; Anna Kommena, **Alexiad**, s. 206. Müneccimbaşı ve Aksarayî, Süleymanşah'ın ölümünden sonra, ülkesinin Melikşah tarafından Kılıç Arslan'a verildiğini kaydeder. [Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 8; Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, s. 15.] Ancak Kılıç Arslan'ın Melikşah tarafından İsfahan'a götürüldüğü ve ölümünden sonra İznik'e gelebildiği düşünülürse, bu rivayetlerin doğruluğu şüphelidir.

büyük bir mücadele ile geçmiştir.[175] Bu tehlikenin bertaraf edilmesinden sonra da, Bizans İmparatorluğu ile yeni bir antlaşma yapılarak, Marmara kıyıları ile İzmir ve Antalya'ya karşılık Anadolu'da Bizans'ın eline geçen bölgeler geri alınmıştır.[176] Bu antlaşmadan hemen sonra Danişmendliler ile mücadeleye başlayan I. Kılıç Arslan, 1105/1106'da Malatya'yı aldıktan sonra Urfa'yı kuşatacak, daha sonra da 22 Mart 1107'de Musul'u ele geçirecektir.[177] Buradan Emir Çavlı ile savaşmak üzere ayrılan Selçuklu Sultanı, Habur nehri kıyısında yapılan muharebede hayatını kaybedecektir.[178]

Kılıç Arslan'ın ölümünden sonra, Anadolu'da kurduğu siyasî birlik bozulmuştur. Musul'u aldığında on bir yaşındaki oğlu Şehinşah'ı oraya melik olarak bırakan Kılıç Arslan, Bozmış beyi de yanında üç bin askerle ona atabey tayin etmişti. Habur nehri kıyısındaki savaştan sonra Musul'u ele geçiren Emir Çavlı, Şehinşah'ı yanına alarak Muhammed Tapar'ın yanına götürmüştür. Anadolu'nun başsız kaldığını gören Muhammed Tapar, Şehinşah'ı Malatya'ya göndererek sultan ilân ettirmiş, böylece, Türkiye Selçuklu tahtında baş gösteren iktidar boşluğu sona ermiştir.[179] Ancak o da kısa süre sonra, Danişmendlilerin desteğini alan kardeşi Mesud tarafından tahttan uzaklaştırılacaktır.[180]

---

175 I. Kılıç Arslan'ın Haçlılarla mücadelesi hakkında geniş bilgi için bkz., Steven Runciman, **Haçlı Seferleri Tarihi I** (nşr. F. Işıltan), Ankara 1989, s. 135-150; İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih X**, s. 228-229.

176 A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 428-431, 434. Anonim Selçukname'de I. Kılıç Arslan'ın Tiflis'i fethettiği yönünde bir bilgi bulunmaktadır. [Bkz., **Anonim Selçuknâme**, s. 24.] Ancak bu bilgi başka hiç bir kaynakta geçmemektedir.

177 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 10; Işın Demirkent, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan**, Ankara 1996, s. 50-55.

178 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih X**, s.344-345; Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**,s.346-347.

179 O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 148-150. Şehinşah dönemi, (1110-1116) iç karışıklıklar esnasında Bizans'ın batıda ele geçirdiği toprakların geri alınmaya çalışıldığı bir devir olmuştur. Alaşehir'e kadar ilerleyen Selçuklu hükümdarı, daha sonra Bizans imparatoru ile antlaşma imzalayarak topraklarını geri alacaktır. Bkz., G. Finlay, **History of the Byzantine**...II, s. 154-155.

180 Anna Kommena, geniş bir şekilde anlattığı mücadeleler ve antlaşma sonrasında, İmparator Aleksios'un, kardeşi Mesud'un tahtı ele geçireceği

I.İzzeddin Mesud'un saltanatı zamanında, (1116-1155) Türkiye'deki siyasî üstünlük, Emir Gazi'nin tahtta bulunduğu devrede (1115-1134) Selçuklulardan Danişmendlilere geçmiştir. Aynı zamanda Trabzon hakimi olan Konstantin Gabras da Bizans'a karşı Türkiye Selçukluları ile ittifak yaparak bağımsız bir hale gelmiş, ancak bu sırada II. Haçlı seferi gerçekleşmiştir. Danişmendli hükümdarı Melik Muhammed'in Aralık 1141'de ölümünden sonra oğulları arasındaki taht kavgaları yüzünden Danişmendlilerin Anadolu'daki otoritesi zayıflamış ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin ülkedeki hakimiyeti öne çıkmıştır. [181]

I. İzzeddin Mesud'un iktidarında, Türkiye Selçuklularının Doğu Karadeniz bölgesine yönelik bir faaliyeti olmadığı gibi, Gürcülerin bölgede ilerleme kaydettiği görülmektedir. 1115 yılında önce Çoruh vadisine, 1116'da Pasinlere ve 1118'de de Azerbaycan'a taarruz eden Gürcü kralı David'e karşı İl-Gazi, Erzurum emiri Togan Arslan ve Saltuklu meliki Emir Ali ile karşı durmaya çalışmış, ancak Kıpçaklar tarafından desteklenen Gürcü ordusuna yenilmiştir. Bu esnada Anı da 1124'te Hıristiyan halk tarafından Gürcü kralına teslim edilmiş,[182] 1064'te Alparslan'ın fethettiği şehir, 60 yıl sonra Hıristiyanların eline geçmiştir.

1155 yılında Sultan Mesud'un ölümü üzerine, yerine, oğlu Kılıç Arslan (1155-1192) geçmiştir.[183] Bu dönemde tekrar Anadolu'daki siyasî birliği tesis etmeye çalışan Türkiye Selçukluları, Bizans'a karşı üstünlük kurduğu gibi, Doğu Karadeniz bölgesinde de faaliyet göstermeye başlamıştır. 1157 yılında güney sınırlarını kontrol altına alan, batıda Bizans'a karşı üstünlük kuran[184] II. Kılıç Arslan,

---

konusunda Melikşah (Şehinşah)'ı uyardığını kaydetmektedir. [Bkz., Anna Kommena, **Alexiad**, s. 448-449, 484-499.] Abu'l Farac ise, iki taraf arasında yapılan antlaşmayı daha farklı bir sebebe dayandırmakta, Melikşah (Şehinşah)'ın Danişmendlilere karşı Bizans imparatorundan yardım istediğini ve aldığını, ancak dönüşte pusuya düşürüldüğünü ve Mesud'un tahta çıkarıldığını yazmaktadır. Bkz., Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**, s. 349-350.

181 A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 435-441.

182 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 358-370.

183 Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**, s. 393; O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 197. İbnü'l Esir ve Müneccimbaşı, Kılıç Arslan'ın tahta çıkışını 1156 yılında gösterir. Bkz., İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XI**, s. 179; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 18.

184 A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 442-444.

1174'te Danişmendli beyliğini ortadan kaldırmış,[185] Eylül 1176'da, üzerine yönelen Bizans İmparatoru Manuel'i Miryakefalon'da mağlup ederek[186] Anadolu'daki siyasî üstünlüğünü herkese kabul ettirmiştir.[187]

bça- Samsun Yöresinin Fethi ve Müslüman Samsun'un Kurulması

XII. yüzyıl sonlarında Anadolu'daki dengeleri kendi lehine çevirmeyi başaran II. Kılıç Arslan, hakimiyetini Karadeniz bölgesine de ulaştırmasını bilmiştir. Danişmendlileri ortadan kaldırdıktan sonra Samsun'a kadar ilerleyen[188] Kılıç Arslan, şehri ele geçiremese de, bölgeyi baskı altına almıştır. Bunun sonucunda Samsun, 1178 yılında Selçukluların eline düşecektir.[189] II. Kılıç Arslan'ın hakimiyetinin sonlarına doğru ise, Trabzon'un civarındaki dağlık bölge tamamıyla Selçukluların eline geçecektir. Ancak, Sultanın devletini oğulları arasında taksim etmesinden sonra, kardeşler arasında çıkacak olan taht kavgalarından faydalanan Komnenoslar, yöredeki hakimiyetini şehrin dağlık kesimine doğru genişletmeyi başaracaktır.[190] Aynı dönemde Samsun da Türkiye Selçuklularının elinden çıkmış olmalıdır. Zira, ileride kaydedileceği üzere, bu şehir, Rükneddin Süleymanşah tarafından tekrar Rumlardan geri alınacaktır.

Sultan II. Kılıç Arslan, yaşlılığı ve oğulları arasında sultan olma isteklerinin artması üzerine, Türk devlet töresine uyarak 1186 yılında ülkeyi onbir oğlu arasında paylaştırmıştır ve her biri kendi topraklarında ayrı ayrı saltanat sürmüştür. Bu paylaşmada Karadeniz bölgesinde Tokat ve çevresi Rükneddin Süleymanşah'a, Niksar ve Koyulhisar Nasrüddin Berkyarukşah'a, Amasya yöreleri

---

185 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 156-158.

186 Bkz., N. Khoniates, **Historia,** s. 121-131.

187 17/18 Eylül 1176'da yapılan Miryakefalon (Karamıkbeli) savaşının öncesinde gelişen hadiseler ve bu muharebenin sonuçları hakkında geniş bilgi için bkz., Abdulhalûk Çay, **II. Kılıç Arslan**, Ankara 1987, s. 68-88.

188 Kâzım Dilcimen, **Canik Beyleri**, Samsun 1940, s. 16.

189 A. Bryer, *"A Byzantine Family: The Gabrades"*, s. 170.

190 J. P. Fallmerayer, **Trabzon Rum**..., s. 41-42.

de Nizameddin Argunşah'a düşmüştür.[191] Bu taksimat aynı zamanda Türkiye Selçuklu Devleti'ndeki ilk idarî bölünmedir.[192]

II. Kılıç Arslan'ın 26 Ağustos 1192'de vefatı üzerine, Konya'yı ele geçiren Gıyaseddin başa geçmiştir.[193] Ancak, Gıyaseddin Keyhüsrev'in 4 yıl süren saltanatı sırasında, Orta ve Doğu Anadolu'daki kardeşlerinin topraklarını ilhak eden[194] Rükneddin Süleymanşah, Karadeniz kıyısında Samsun'a kadar olan toprakları ele geçirecek,[195] daha sonra da ağabeyini yerinden ederek 1196'da tahta çıkacaktır.[196]

Rükneddin Süleymanşah dönemi (1196-1204), ülke içindeki siyasî istikrarın sağlandığı, aynı zamanda Doğu Karadeniz bölgesinde önemli faaliyetler gösterildiği bir devre olmuştur. Ermenileri kontrol altına alan[197] Selçuklu Sultanı, daha sonra 1200'de Malatya'yı ele geçirmiştir.[198] Bu seferlerde iç meseleleri halleden Rükeddin Süleymanşah, ardından uzun bir süredir Doğu Karadeniz bölgesinde rekabet içinde bulunduğu Gürcüler üzerine yürümüştür.

bçb- Gürcülerle Mücadele ve Kelkit Havzasının Ele Geçirilmeye Başlanması

1194'te Samsun'u ele geçirip 1204'e kadar hakim olan[199] Rükneddin Süleymanşah, 1200'de şehri zapt etmeye çalışan Bizans

---

191 İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 41; Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, s. 23.

192 Tuncer Baykara, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I**, Ankara 1988, s. 53.

193 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XII**, s. 78-79; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 26-27.

194 O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 239.

195 P. Wittek, *"Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları"*, s. 195.

196 Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, s. 24. İbn Bibi, Gıyaseddin Keyhüsrev'in tahta çıkmasından sonra, diğer kardeşlerinin Rükneddin Süleymanşah'ın yanına gelerek ondan şikayetçi olduklarını, iktidarı ele geçirmesi için baskı yaptıklarını etraflıca anlatmaktadır. Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 41-50.

197 C. Cahen, **Osmanlılardan Önce** ..., s. 128.

198 Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**, s. 474.

199 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments** ...I, s.93.

İmparatoru III. Aleksios'u mağlup etmiş,[200] böylece, Canik bölgesini tamamen kontrolü altına almıştır. Daha sonra, aynı alanda hakimiyet kurmak isteyen ve 1195'ten itibaren, Çoruh nehri boylarına akınlar düzenleyen[201] Gürcülerle mücadeleye başlamıştır. Daha Tokat'taki melikliği devresinde, Doğu Karadeniz bölgesindeki Gürcü yayılmasını yakından izleyen Türkiye Selçuklu Hükümdarı,[202] Çoruh boylarındaki çatışmalara müdahale etmekle birlikte bizzat Gürcistan üzerine sefere çıkmıştır.

Rükneddin Süleymanşah'ın Gürcü yayılmasına karşı aldığı önlemler, Gürcistan tarafından yakından takip edilmekteydi. Her iki devletin çıkarları, Karadeniz'in güney sahillerinde birbiriyle çatışmaktaydı ve her iki taraf da, Bizans'ın güç olarak zaafiyete düştüğü bu bölgede bir takım imkânlar elde etme çabasındaydı. Rükneddin, Hıristiyan Gürcistan'ın bölgedeki isteklerinin önünü kesmek için bir taraftan savaş hazırlığı yaparken, diğer taraftan da bu ülkeye elçi göndermiştir. Gürcü devlet konseyi, Rükneddin'in Karadeniz siyasetini tartışmış ve savaş için acilen hazırlıkların tamamlanmasını kararlaştırmıştır.[203]

Türkiye Selçukluları ile Gürcüler arasındaki çekişme, Kraliçe Tamara'nın Saltuklu beyliği topraklarını işgal etmesi üzerine[204] çatışmaya dönüşmüş, sefere çıkan Türkiye Selçuklu Sultanı, Saltuklu Hükümdarı Nasreddin Mehmed'in olumsuz davranışları üzerine Erzurum'u ele geçirerek idaresini kardeşi Mugiseddin Tuğrulşah'a vermiştir.[205] Bu esnada Bayburt da Türkiye Selçuklu

---

200 G. Finlay, **History of the Byzantine... II**, s. 302-303.

201 N. Berdzenişvili-S. Canaşia, **Gürcüstan Tarihi**, s. 153.

202 A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 449.

203 M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, s. 151-152.

204 İbn Bibi, Rükneddin Süleymanşah'ın Gürcistan üzerine sefere çıkmasında, Kraliçe Tamara'nın Sultana daha şehzade iken yaptığı izdivaç teklifinin büyük rolü olduğunu iddia etmektedir. Tamara, Kılıç Arslan tahtta bulunduğu sırada Rükneddin'e evlenme teklif etmiş, bu isteğini babası vasıtası ile şehzadeye bildirmiştir. Ancak Rükneddin Süleymanşah bu teklifi geri çevirdiği gibi Kraliçeye duyduğu kızgınlık uzun süre devam etmiş, tahta geçince Gürcistan'a sefere çıkmasında önemli bir etken olmuştur. Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 85-91.

205 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XII**, s.143; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 209-210; Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, s. 24.

ülkesine ksatılmış ve yönetimi Erzurum melikine bırakılmıştır.[206] Daha sonra kardeşi Tuğrulşah ve Erzincan meliki Behramşah ile Artuklu, Saltuklu ve Türkmen kuvvetlerinden teşkil ettiği orduyla Gürcistan üzerine yürüyen Türkiye Selçuklu Sultanı, 1202'de Kıpçakların da yer aldığı Gürcü ordusuna yenilerek Erzurum'a çekilmiştir.[207]

Türkiye Selçukluları ile Gürcüler arasındaki çekişmenin Türkler aleyhine sonuçlanması, Doğu Karadeniz bölgesindeki siyasî dengeleri yerinden oynatacaktır. Rükneddin Süleymanşah'ı mağlup eden Gürcü Kraliçesi, 1204'te Haçlıların İstanbul'u ele geçirmesini[208] değerlendirecek ve Trabzon'dan Karadeniz Ereğlisi'ne kadar uzanan alanı zapt edecektir. Daha sonra bu bölgeyi akrabaları Aleksios ve David Komnenos'a veren Tamara, Trabzon Rum Devleti'nin kurulmasında büyük rol oynayacaktır.[209]

Gürcistan yenilgisinden sonra Konya'ya dönen Rükneddin Süleymanşah, kısa süre sonra vefat etmiş, yerine oğlu Kılıç Arslan

---

206 İ. Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, s. 12.

207 M. Brosset, **Histoire de la Georgie** I, s. 456-457; **The Georgian Chronicle**..., s. 81-83.

208 IV. Haçlı seferi neticesinde Latinler İstanbul'u ele geçirdiklerinde, liderliğini Enrico Dandolo'nun yaptığı Haçlı ordusu komutanları Bizans Devleti'nin yönetimine el koymuşlardır. Bkz., G. Orstrogosky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 390; ayrıca geniş bilgi için bkz., G. Finlay, **History of the Byzantine ... II**, s. 311-341.

209 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 465; E. Janssens, **Trebizond en Colchide**, s. 65; C. Burney-D. M. Lang, **The People of The Hills**, s. 211-212; G. I. Bratianu, La Mer Noire, s. 179-180; The Georgian Chronicle..., s. 87; D. M. Lang, **Gürcüler**, s. 103. Bizans tarihlerinde vurgulandığı üzere, Trabzon Rum Devleti Bizans İmparatorluğunun devamı niteliğinde bir yapıya sahip değildir, hatta Bizans birliğinin sağlanması için önemli bir engel olarak görülmektedir. Bkz., L. Bréhier, **The Life and Death of Byzantium**, s. 261; G. Finlay, **History of the Byzantine...II**, s. 354.

geçmişse de,[210] daha önce iktidardan uzaklaştırılan Gıyaseddin Keyhüsrev, 1205 yılı başlarında idareyi tekrar ele almıştır.[211]

Rükneddin Süleymanşah'tan sonra ikinci kez Türkiye Selçuklu tahtına çıkan I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1205-1211), ağabeyi tarafından siyasî birliği kurulmuş ve sağlam temeller üzerine oturtulmuş bir devletin başına geçmiştir. İktidara geldiğinde oğullarını farklı bölgelere gönderen Türkiye Selçuklu Hükümdarı, Alaeddin Keykubad'ı, Karadeniz bölgesinin içinde bulunduğu Danişmend iline gönderilmiştir.[212]

Gıyaseddin Keyhüsrev ikinci kez tahta çıktığında Gürcülerle ilişkiler hassasiyetini korumaktaydı. Erzurum'daki Mugiseddin Tuğrulşah Gürcülerle mücadeleyi yönlendirmekteydi.[213] Bu dönemde devletin içinde bulunduğu siyasî istikrar ortamı kısa süre sonra etkisini göstermiş ve Gürcülere karşı savunma konumunda bulunan Türkiye Selçuklu Devleti özellikle güney-doğu Karadeniz bölgesinde ilerleme kaydetmiştir. Gürcülerin Azerbaycan, Ahlatşah ve Saltuk memleketlerini işgalleri üzerine, Tuğrulşah da 1205'te onlara karşılık vererek Gürcistan'a saldırmış, Gürcüleri bozguna uğratarak pek çok tutsak ve ganimet elde etmiştir.[214]

bçc- Trabzon Rum Devleti'nin Kontrol Altına Alınması

Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde Doğu Karadeniz bölgesine yönelik ikinci harekât, Sinop'un alınması olmuştur. Kuzey sahilinde bir limana ihtiyaç olduğunu gören [215] Selçuklu hükümdarı, İznik'te

---

210 İbnü'l Esir'deki kayıtta, 6 Temmuz 1204'te Ankara'nın alındığı, kısa süre sonra da Rükneddin Süleymanşah'ın vefat ettiği kayıtlıdır. [Bkz., İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XII**, s. 162.] Aynı tarih başka kaynaklarca da teyid edilmektedir. [O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 262.] Müneccimbaşı ise, bu genel temayülün aksine, Rükneddin Süleymanşah'ın 1205'te öldüğünü kaydetmektedir. Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 31.

211 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XII**, s. 165-166.

212 İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 110.

213 Tuncer Baykara, **I. Gıyaseddin Keyhüsrev**, Ankara 1997, s. 33.

214 A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 453.

215 Gıyaseddin Keyhüsrev, hakim olduğu coğrafyada etkinliğini artırabilmek için büyük bir limana sahip olmaları ve devleti çevreleyen her iki denize ulaşabilmenin yollarını bulmaları gerektiğini anlamıştı. Samsun'u savunmanın çok güç olduğu görülmüştü, bununla birlikte, şehrin kısa bir süre için ele geçirilmesi, parçalanmakta olan Bizans İmparatorluğunun artık eski gücünde

devlet kuran Theodore Laskaris ile ittifak yapmış[216] ve Trabzon Rumlarına karşı harekete geçmiştir.

Trabzon Rum Devleti'nin 1204'te Sinop'a kadar olan Karadeniz kıyılarına hakim olmasından sonra, ticaret yollarının güvenliği tehlikeye girmişti.[217] Selçuklu Sultanı da, Theodore Laskaris ile ittifakından güç alarak, 1206'da Komnenoslarla savaşmış ve onları yenmiştir.[218] Bu zafer sonucunda, hem bölgede yeni güç olarak ortaya çıkan Komnenoslar, hem de ticaret yolları kontrol altına alınmıştır.[219]

I. Gıyaseddin Keyhüsrev'den sonra I. İzzeddin Keykavus (1211-1220) tahta geçmiş, saltanatının ilk döneminde kardeşi Alaeddin Keykubad'ın iktidarı ele geçirmek üzere başlattığı hareketi engelleyen hükümdar, onu Kayseri'de mağlup ederek kontrolü altına almıştır.[220] Daha sonra İznik'te devlet kuran Theodore Laskaris ile barış anlaşması imzalayan Türkiye Selçuklu Sultanı, böylelikle

---

olmadığını ve kuzey-doğudaki Trabzon, güneydeki Kilikya, Suriye ya da Kıbrıs gibi yöresel Hıristiyan güçlerin otoritesi dışında kalan bölgelere Türkmenlerin yayılabildiğini göstermişti. Bkz., C. Cahen, **Osmanlılardan Önce**..., s. 128-129.

216 George Finlay, **The History of Greece and the Empire of Trebizond**, London 1851, s. 372.

217 Trabzon Rumlarının batıya doğru ilerlemesi sonucu, Anadolu, Rus ve Kıpçak şehirleri arasındaki kara ve deniz ulaşımı durmuştur. Bu sebeple tüccarlar Türkiye üzerinden ticaret yapmak yerine başka yollara müracaat etmeye başlamış ve halk büyük zarara uğramıştır. Suriye, Irak, Musul, el-Cezire ve diğer yerlerden gelen tüccarlar, yollar kapalı olduğu için Sivas'ta beklemektedir. Bu sebeple Gıyaseddin Keyhüsrev 1206 yılında Trabzon üzerine yürüyerek şehri muhasara etmiş ve Komnenosları etkisiz hale getirerek, ticaret yollarını tekrar güven altına almıştır. Bkz., İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XII**, s. 197.

218 W. Miller, **Trebizond**, s. 16; O. Turan, "*Anatolia in the Period* ", s. 245.

219 Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri ile yöredeki üstünlüğünü Trabzon Rumlarına kabul ettiren Türkiye Selçuklu Hükümdarı, müteakiben Antalya'yı fethetmiş, Maraş ve çevresindeki Ermenileri itaat altına almıştır. Bu zaferlerden sonra Alaşehir üzerine yürüyerek Laskaris'e hakimiyetini kabul ettirmek isteyen Selçuklu Sultanı, 1211 senesinde yapılan muharebede bu amacına ulaşamamış ve harp meydanında yaşamını yitirmiştir. [Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 37-39.] Gıyaseddin Keyhüsrev'in bu faaliyetleri İbn Bibi'de ayrıntılı bir şekilde anlatılmasına rağmen tarih zikredilmemektedir. Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye ...I**, s. 115-131.

220 Bkz. Aksarayî, **Müsâmeret'ül-Ahbâr**, s. 25.

Trabzon ve Kilikya'daki Hıristiyanlarla mücadele edebilmek için gerekli ortamı hazırlamıştır.[221]

I. İzzeddin Keykavus'un Karadeniz bölgesindeki en büyük başarısı, Trabzon Rumlarının da zaptetmek istediği Sinop'u 1214'te ele geçirmesi olmuştur.[222] Bu olaydan sonra Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi olmak zorunda kalan[223] Trabzon Rumları, batı irtibatları koptuğu için Gürcistan ile yakınlaşma çabasına girecektir.[224]

İzzeddin Keykavus'tan sonra Türkiye Selçuklu tahtına, I. Alaeddin Keykubad (1220-1237) geçmiştir. Gürcistan'ı büyük ölçüde tahrip eden[225] Moğollara karşı önlem alan[226] Selçuklu

---

221 C. Cahen, **Osmanlılardan Önce**..., s. 130-131.

222 İbn Bibi'nin kaydına göre, Sinop'taki sınır muhafızlarından gelen bir haberle, Trabzon Kralı Aleksios'un Selçuklu ülkesine saldırılarda bulunduğu, İzzeddin Keykavus'un da kuzeydeki hakimiyetini Rumlara kaptırmamak için sefere çıktığı anlaşılmaktadır. Sinop'a büyük bir ordu gönderen Selçuklu Sultanı, 500 süvari ile şehir dışında avlanan Kral Aleksios'un ani bir hücumla ele geçirilmesinden sonra bölgeye hareket etmiş ve 28 Ekim 1214'te şehri zapt etmiştir. Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 168-173.

223 O. Turan, "*Anatolia in the Period* ", s. 246. İki taraf arasında yapılan antlaşmaya göre, Kral Aleksios serbest bırakılacak, Sinop ve çevresi dışındaki bütün Canik ülkesi, O ve çocuklarına verilecektir. Buna karşılık olarak, Kral, her yıl Sultanın hazinesine 10.000 dinar (altın), 5.000 baş at, 2.000 baş sığır, 10.000 baş koyun, 50 yük çeşitli hediye vergi olarak gönderecek, ayrıca Selçuklu Sultanı istediği zaman imkânı nispetinde Selçuklu ordusuna asker verecekti. Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 174; Salim Koca, **Sultan I. İzzeddin Keykavus**, Ankara 1997, s. 33-34.

224 W. Miller, **Trebizond**, s. 18-19. Bir Bizans tarihçisine göre, Sinop'un alınması sırasında Aleksios Komnenos'un Selçuklulara esir düşmesi, sonra da vasallığı kabul ederek tekrar tahta geçmesi, Trabzon iktidarına önemli bir darbe vurmuştur. Sinop'un kaybedilmesi Trabzon'un Batı Anadolu ile ilişkilerinin kesilmesine yol açtığı gibi, devletin hükmettiği bölgenin ancak sapada kalmış olan bir avuç içi kadar toprak parçasına gerilemesine sebep olmuştur. Bkz., G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, s. 399.

225 1220/1221'de Gürcistan'a giren Moğollar, Kral Giorgi Laşa'nın tüm gayretine rağmen Gürcü ordusunu mağlup etmişlerdir. 1222/1223 yılındaki Tatar baskını ise, Ermeni ve Gürcülerin ortak müdafaası ile atlatılmış, bu arada bölgedeki bir kısım Kıpçak da Tatarlarla işbirliği yapmaya başlamıştır.[Bkz., M. Ed. Dulaurier, "*Ermeni Müverrihine Göre Moğollar Vardan'ın Umumî Tarihinden Müstahrec*" (nşr. M. K. Ayas), **TM, V**, (1936), s. 30-31.] Üç sene sonra ise, bir kez daha yeniledikleri saldırı ile Gence'yi zaptetmiş ve şehir halkını kılıçtan geçirmişlerdir. Bkz., Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi** (nşr. H.D.Andreasyan),İstanbul 1954, s.5-7.

Sultanı, Celaleddin Harzemşah'ı mağlup ettikten[227] sonra, Doğu Karadeniz bölgesine yönelik faaliyetlere girişeçektir.

bçç- Mengücekli Beyliğinin İlhak Edilmesi

Alaeddin Keykubad'ın Karadeniz bölgesine yönelik ilk hamlesi 1223 yılında olmuş ve Erzurum meliki Mugiseddin Tuğrulşah, Trabzon'a üç başarısız saldırı yapmıştır. Bu saldırılarda melik, şehrin varoşlarında kamp kurmuş ancak şehir çok iyi korunduğu için alınamamış, surların dış tarafı ve pazar yeri kuşatmacılar tarafından yakılmıştır.[228] Bu olaydan sonra, Alaeddin Keykubad'ın Karadeniz

---

226 Moğol tehdidine karşı Artuklularla ve Eyyübilerle iyi ilişkiler kuran Türkiye Selçuklu Sultanı, diğer taraftan da doğudaki kaleleri güçlendirmeye başlamıştır. Bkz., A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 459-462.

227 Hindistan hududunda Moğollara yenilen ve Irak, Horasan, Azerbaycan bölgelerinde faaliyet göstermeye başlayan Celaleddin Harzemşah, Türkiye Selçuklu Hükümdarına elçi göndermiş ve Moğol tehlikesine karşı kendisini uyararak dostluk mesajlarını iletmiştir. Alaeddin Keykubad'ın cevaben gönderdiği mektup ve ikinci kez karşılıklı olarak gönderilen elçilerle iyi niyet dilekleri tekrarlanmış, Moğol tehlikesi, Türkiye Selçukluları ve Harzemşahları birlikte hareket etmeye zorlamıştır. [Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 374, 379-381.] Karşılıklı olarak gönderilen elçiler vasıtası ile Ağustos 1229'a kadar devam eden bu işbirliği, Celaleddin Harzemşah'ın Ahlat'ı muhasara etmesi üzerine yerini gerginliğe bırakmış, Erzurum meliki Rükneddin'in Harzemşahların tâbiyetine girmek istemesi ile de, münasebetler tamamen kopma nokta gelmiştir. Erzurum melikinin Celaleddin Harzemşah'ı, Ahlat emiri Melik Eşref'in de Alaeddin Keykubad'ı hasmına karşı tahrik etmeleri sonucu, iki taraf arasında ancak bir savaş ile nihayetlenecek bir husümet süreci başlamış, [Bkz., Osman Turan, **Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar**, Ankara 1988, s. 87-89, 93-96.] 1230'da Yassıçemen'de yapılan savaşı, Alaeddin Keykubad kazanmıştır. [Bkz., **Şehabeddin Ahmedün-Nesevi, Celalüttin Harezemşah** (nşr. N. Asım), İstanbul 1934, s. 131-132; Alaaddin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa** (nşr. M. Öztürk), Ankara 1999, s. 369-371; İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 394-410; Ebu Ömer-ı Osman Mevlânâ Minhâc-ud-dîn, **Tabakât-ı Nâsirî I**, s. 298, nu: 8.] Bu savaşta yenilen Harzemli ordusundan kurtulanların çoğunun Trabzon'a kaçtığı yönünde bazı kaynaklarda bilgi bulunmaktadır. [Bkz., Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**, s. 528; W. Miller, **Trebizond**, s. 24; D. Winfield, "*A Note on the* ", s. 167; M.C.Ş. Tekindağ, "*Trabzon*", s. 458.] Fallmerayer ise, Yassıçemen savaşından sonra Harzemlilerin Trabzon'a kaçtığını yazmakla birlikte, daha ilginç bir bilgi zikretmekte ve bu savaşta Komnenosların Harzemliler tarafında savaşa katıldıklarını kaydetmektedir. [Bkz., J. P. Fallmerayer, **Trabzon Rum**..., s.89.] Ancak bu bilgi başka hiç bir kaynak tarafından doğrulanmamaktadır.

228 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 182-183.

bölgesini ilgilendiren diğer bir adımı, 1227 senesinde Erzincan ve Şarkî Karahisar'da hüküm süren Mengücek oğulları beyliğine son verilmesi olmuştur.[229] Böylece, Türkiye Selçuklu Devleti ile Trabzon Rum Devleti güney-doğu Karadeniz bölgesinde sınır komşusu haline gelmişlerdir. Bu sırada Bayburt bölgesi de 1230'da Erzurum ile birlikte merkeze bağlanmıştır ki, Moğol istilası döneminde bile bölgede basılan paralardan Bayburt'un Türkiye Selçuklularına bağlı kaldığı anlaşılmaktadır.[230]

1228 yılında Sinop'tan Ünye'ye kadar olan Karadeniz bölgesini Rumlardan temizleyen Türkiye Selçuklu Sultanı, ilerlemesini devam ettirerek kendisi batıdan, Erzincan kuvvetleri de güneyden Maçka üzerinden Trabzon'u kuşatmış, ancak elverişsiz hava şartları ve şehrin savunmada inatla direnmesi üzerine, Komnenosların vasallıklarını yenilemesi şartıyla geri dönmüştür.[231] Trabzon Rum Devleti'ne yönelik akınlarda görüldüğü üzere Selçuklu kuvvetleri şehrin pazar yerini bile işgal ederek, Komnenosları sadece surlar içinde hakimiyetini devam ettirebilen bir siyasî güç haline getirmiş ve onları, Türkiye Selçuklu Devleti'ne olan bağlılıklarını devamlı surette yenilemek zorunda bırakmıştır. Şarkî Karahisar ve Bayburt'un alınması ile birlikte Trabzon Rumlarının güney-doğu sınırındaki faaliyetleri de engellenmiş ve bu devlet, sadece sahil şeridinde faaliyet göstermeye mecbur bırakılmıştır.

Alaeddin Keykubad'ın Karadeniz bölgesine dair politikasındaki ikinci önemli adımı, Kırım'ın Moğol tehdidinde bulunması yüzünden Türkiye kıyılarına gelerek Selçuklulara sığınan Suğdak'lı tüccarların boşalttığı yerlere Trabzon Rum Devletinin Rumları yerleştirme ve dolayısıyla hakim olma çabalarına karşı düzenlediği Suğdak seferidir.[232] Alaeddin Keykubad'ın ilk deniz aşırı seferi olan bu olayda, 1227/1228'de Emir Hüsameddin Çoban komutasındaki ordu, Rus ve Kıpçaklardan destek alan Suğdak kuvvetlerini mağlup ederek bölgeyi fethetmiştir. Bu gelişmeyi müteakiben, Sultana şikayette bulunan mağdur tüccarlara malları iade edilmiş ve

---

229 İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih XII** (nşr. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987, s. 437-438; Abû'l-Farac, **Abu'l-Farac Tarihi II**, s. 525.

230 O. Turan, "*Bayburt*", s. 365-366.

231 İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 325-345; G. Finlay, **The History of Greece**..., s. 386-389; Osman Turan, "*Anatolia in the Period* ", s. 247.

232 A. Sevim-E. Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, s. 463.

yöre idarecileri, Türkiye Selçuklu Devleti'nin tâbiyetini kabul etmeleri şartı ile görevlerinde bırakılmıştır.[233]

Mengücek Beyliğini ortadan kaldıran, Trabzon Rum Devleti'ni ise vasalı haline getiren Alaeddin Keykubad, Doğu Karadeniz havalisindeki siyasî dengelerde önemli bir faktör olan Gürcistan üzerine de sefer düzenleyerek bölgedeki hakimiyetini tamamlamayı hedeflemiştir. 1231/32 yılında, Moğol ordusundan bir grubun Gürcü Kraliçesi Rusudan'ın tahrikiyle Sivas'a kadar olan bölgeyi yağmalamasına misillemede bulunan Sultan, Gürcistan'a ordu göndermiştir. Ülkesine giren Selçuklu kuvvetlerine karşı çıkamayacağını anlayan Kraliçe Rusudan ise, kızını Sultanın oğlu II. Gıyaseddin Keyhüsrev ile evlendirmek isteyerek ateşkes yapılmasını istemiştir. Gürcistan seferine giden Melikü'l-Ümera Kemaleddin, Sultana 40 parça kalenin fethedildiği müjdesi ile Rusudan'ın talebini iletmiş, Alaeddin Keykubad da bu isteği kabul etmiş ve emirlerin görevlerini tamamlayarak geri dönmesini emretmiştir.[234] Böylece Alaeddin Keykubad devlet idaresindeki siyasî başarılarını Karadeniz'e yönelik politikasında da devam ettirmiş ve sadece bölgedeki fetihleriyle ülkesinin sınırlarını genişletmekle kalmamış, aynı zamanda yörede etkinliği bilinen bütün Hıristiyan devletleri, tebası haline getirmeye muvaffak olmuştur.[235] Alaeddin Keykubad'ın 31 Mayıs 1237'de ölümünden sonra yerine II. Gıyaseddin Keyhüsrev geçmiştir. Onun döneminde iç karışıklıklar başlamış,[236] 1241'de

---

233 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 66-67.

234 İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...I**, s. 421-424. Anonim Selçukname'de, Alaeddin Keykubad'ın Gürcü hükümdarı Ergu'yu bozguna uğrattığı ve 4 şehri ele geçirdiği anlatılmaktadır. [Bkz., **Anonim Selçuknâme**, s. 30.] Ancak bu dönemde Gürcistan tahtında Ergu isimli bir hükümdar yoktur ve Anadolu Selçuklu Sultanının Gürcüler üzerine ordu göndermesi Rusudan döneminde olmuştur. Anonim Selçuknâme'de anlatılan hadise, İbn Bibi'de bahsedilen olay olmalıdır.

235 Selçuklu kroniğinde geçen ifadede, Alaeddin Keykubad'ın hakimiyet alanının Abhaz beldelerinden Hicaz sınırlarına, Ermen vilayetinin başından Yemen'e, Rus şehirleri yakınından Tarsus hududuna, Başkırd sınırının başlangıç noktasından Valaşkırd bölgesinin sonlarına, Antakya, Suğdak ve Kıpçak sahrasından Irak sonlarına kadar uzandığı yönündeki bilgi, [Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye... I**, s. 242.] Türkiye Selçuklularının nüfuzu alanını göstermektedir.

236 Alaeddin Keykubad zamanında devlet hizmetine giren ve liderliğini Kayır Han'ın yaptığı Erzincan-Sivas civarındaki Harzem askerleri, vezir Sadeddin

Erzurum'u, ertesi yıl da Erzincan'ı ele geçiren[237] Moğollar, 1243 tarihinde Kösedağ'da Gıyaseddin Keyhüsrev'i ağır bir yenilgiye uğratmıştır.[238] Bu olaydan kısa bir süre sonra yapılan antlaşma ile Türkiye Selçukluları Moğollara tâbi olunca,[239] Selçuklu saflarında yer alan[240] Trabzon Rumları da Moğolların hakimiyetini kabul etmiştir.[241] Siyasî dengelerin bu yönde değişmesi, Doğu Karadeniz bölgesinde Türk hakimiyetindeki toprakların bir kısmının elden çıkmasına neden olmuştur. Zira, Moğollar Greklere hiç saldırmadıkları gibi, bu istila ile Selçuklu Devleti gerilemeye başlamış ve artık bir tehlike olmaktan uzaklaşmıştır.[242] Bu nedenle Doğu Anadolu'da Saltuk ve Mengücek hakimiyetlerinin bitmesinden sonra, Kral Manuel (1238-1263), güney sınırlarındaki hakimiyeti

---

Köpek'in isyan edecekleri propogandası sonucu komutanları tutuklanınca Fırat nehrini geçerek Türkiye'den ayrılmaya karar vermiş, bu arada Kemaleddin Kamyâr komutasında üzerlerine gönderilen orduyu Arapgir civarında mağlup etmişlerdir. Bu hadisenin üzerinden kısa bir süre geçtikten sonra, Sadeddin Köpek, Sultanın kardeşleri İzzeddin Kılıç Arslan ve Rükneddin Süleyman ile anneleri Melike el-Âdile'yi öldürtmüştür. Bu olayı müteakiben Suriye sınırına yerleşmiş olan ve yaptıkları baskınlarla yöre ticaretini engelleyen Harzemlileri kontrol altına alan Selçuklu Hükümdarı, bu esnada Amasya'da ortaya çıkan ve kısa sürede Tokat'a sıçrayan Baba İshak isyanı ile uğraşmak zorunda kalacaktır. Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye... II**, s. 19-53; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 78-86.

237 **Anonim Selçuknâme**, s. 31-32. Osman Turan, Baba İshak ayaklanması ile Selçuklu Devleti'nin ne kadara zayıf duruma düştüğü ortaya çıkınca Moğol istilasının başladığını kaydederek, iki hadise arasında bağlantı kurmaktadır. Bkz., O. Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, s. 104.

238 İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...II**, s. 64-72; **Anonim Selçuknâme**, s. 32; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 88-89. İbn Bibi'de 26 Haziran 1243 olarak tarihlendirilen Kösedağ savaşı, Müneccimbaşı'na göre 1 Temmuz 1243'te, Anonim Selçuknâme'ye göre ise 29 Temmuz 1243'te vuku bulmuştur.

239 Moğolların ülkede yaptığı tahribatı önlemeye çalışan Selçuklu emirlerinden Mühezzibüddin, Kösedağ savaşından sonra kaçtığı Amasya'dan şehrin kadısını da yanına alarak 1244/1245'te Mugan'a gitmiş ve Curmagun Noyan ile her yıl vergi ödenmesi karşılığında barış antlaşması yaparak ülkesine geri dönmüştür. Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 90-91.

240 Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme II**, s. 154; S. Vryonis, **The Decline**..., s. 234; J.M. Hussey, **The Byzantine World**, s. 75; C. Cahen, **Osmanlılardan Önce**..., s. 144; D. Winfield, "*A Note on the* ", s. 168.

241 E. Janssens, **Trebizonde en Colchide**, s. 80; Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ I**, s 351; **The Journey of William of Rubruck**, s. 46, nu: 3.

242 L. Bréhier, **The Life and Death of Byzantium**, s. 267.

pekiştirmeye başlamış, Kösedağ savaşından sonra Bayburt ve İspir kalelerini ele geçirmiştir. Bayburt'un Komnenosların elinde ne kadar kaldığı belli değildir, ancak 1348'de Trabzon'a yapılan akında, Bayburt emiri Mehmed de yer almıştır.[243]

Kösedağ Savaşı'nı takip eden dönemde, 1246/1247'de II. İzzeddin Keykavus tahta çıktığında,[244] Mogol istilasından kaçan büyük bir Türk kitlesi, Karadeniz bölgesinin doğu ucuna yerleşmiştir. Gürcistan Tarihi'ndeki kayda göre, 1223-1247 arasında tahtta bulunan Rusudan'ın saltanatının son döneminde, Karahan idaresindeki 60.000 kişilik Türkmen grubu Gürcistan üzerinden geçerek Aras vadisi ile Erzurum, Şavşat ve Artvin'e kadar ilerlemiş ve bu yöreleri yurt tutmuştur.[245]

1247'den 1264'e kadar geçen sürede, Türkiye Selçuklularının Doğu Karadeniz bölgesinde faaliyette bulunduğuna dair bir kayıt mevcut değildir.[246] Ancak 1258'de Hülagu Han'ın verdiği yarlığa bakılırsa,[247] Samsun ve çevresi Selçukluların denetimi altındadır. 1264'te ise, Trabzonlular tarafından ele geçirilen Sinop üzerine sefere çıkan vezir Muîneddin Pervâne, bir hafta içerisinde sadece şehri almakla kalmamış aynı zamanda etrafındaki 12 kaleyi de yıktırarak Rumları haraca bağlamıştır.[248]

bçd- Çepnilerin Ortaya Çıkışı

XIII. yüzyılın ortalarından itibaren Bizans İmparatorluğu ile ilişkileri zayıf olan[249] Trabzon Rum Devleti, Sinop'un kaybedil-

---

243 D. Winfield, "*A Note on the* ", s. 169-170.

244 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 91-92.

245 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 532-533.

246 Bu dönemde Türkiye Selçuklu Devleti, taht mücadeleleri ve iç meselelerle meşgul olmuştur. [Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 93-103.] Diğer taraftan, Kösedağ bozgunundan sonra uç bölgelerde yoğun bir nüfusa sahip Türkmen toplulukları, öteden beri kızgın oldukları devlete itaatsizliklerini artırmışlar, Baycu'nun ülkeye girmesi ile oluşan işgal döneminde kendi menfaatlerine göre hareket etmişlerdir. Denizli, Ermenek, Maraş ve Malatya civarındaki Türkmen isyanları bu kabildendir. Bkz., Faruk Sümer, *"Anadolu'da Moğollar"*, **SAD, I**, (1970), s. 28-29.

247 Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 100-103; İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...II**, s. 155-156; Aksarayî, **Müsâmeret'ül-Ahbâr**, s. 46.

248 **Anonim Selçuknâme**, s. 36.

249 Auguste Bailly, **Bizans Tarihi II** (nşr. H. Şaman), ?, s. 391-392.

mesinden sonra batısındaki dağlık bölgedeki Türkmen ilerlemesini durduramayacaktır.[250] Aynı asrın son çeyreğinde, Trabzon dışındaki bölgede Helenistik kültürden söz edilemeyeceği gibi[251] veba salgını ve Türk akınları nedeniyle bu şehirdeki Hıristiyan nüfus da önemli ölçüde azalacaktır.[252] Bu dönemde Türkiye Selçukluları Türkmen isyanları[253] ve Moğol baskısı[254] ile uğraşırken, Sinop'ta gerçekleşen bir olay nedeniyle varlığı bilinen Çepniler, Doğu Karadeniz bölgesinin demografik yapısını büyük ölçüde değiştirecek faaliyetlere girişecekler ve XIII. yüzyılın son döneminden itibaren yörenin Türk yurdu haline gelmesinde büyük önem kazanacaklardır.

Çepnilerin Sinop kıyılarına yerleşmeleri, Anadolu'daki Moğol nüfuzunun artması ile ilgilidir. Pervâne'nin öldürülmesinden sonra başlayan Türkiye Selçuklu tarihinin son devresinde, Baycu'nun bütün askerleri ve aileleri ile Anadolu'da oturmaya başlaması, Hülagu ve Abaka devirlerinde yeni Moğol kuvvetlerinin bunlara katılmaları, bu devirde Anadolu'da cereyan etmiş olaylar, Doğu ve

---

250 K. Dilcimen, **Canik Beyleri**, s. 18.

251 L. Bréhier, **The Life and Death of Byzantium**, s. 285.

252 S. Vryonis, **The Decline**..., s. 256-257.

253 Rükneddin Kılıç Arslan'ın öldürülmesinden sonra, Türkiye Selçuklu Devleti-'nin başına III. Gıyaseddin Keyhüsrev (1266-1283) geçmiştir. Gıyaseddin Keyhüsrev'in saltanatının ilk dönemine damgasını vuran hadise, 1276 / 1277'de çıkan Türkmen isyanıdır. Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 113-116.

254 III. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde, etkileri gün geçtikçe büyüyen Türkmen isyanları devleti meşgul ettiği sırada, Memlûk hükümdarı Baybars Anadolu'ya gelecektir. 1277 senesi ilkbaharında ülkeye giren Memlûk ordusu, Elbistan ovasında bekleyen Moğol-Selçuklu kuvvetlerini büyük bir hezimete uğratmıştır. 10 gün Kayseri'de kalan Memlûk sultanı, bu süre zarfında başta Süleyman Pervâne ve saltanat naibi Eminüddin olmak üzere hiç bir idarecinin yanına gelmemesi üzerine, erzak sıkıntısı içerisindeki ordusunu toplayarak ülkesine dönmüştür. Baybars Suriye'ye gitmek üzere iken Memlûkleri ülkeden çıkarmak üzere Anadolu'ya hareket eden Abaka Han, düşman ordusunun geri döndüğünü öğrendiğinde yönünü değiştirerek peşlerinden gitmiş, ancak bu esnada Haleb'e ulaşmış olan Baybars'a yetişmeyi başaramamıştır. Daha sonra Elbistan ovasına gelerek savaş meydanındaki Moğol cesetlerinden oldukça etkilenen Abaka Han, ordusunun uğradığı bozgunda parmağı olduğunu düşündüğü Muîneddin Süleyman Pervâne'yi Aladağ'da öldürtmüştür. Bkz., Aksarayî, **Müsâmeret'ül-Ahbâr**, s. 87-90.

Güneydoğu Anadolu ile Orta Anadolu'nun doğu bölgelerindeki Türkmenler arasında geniş ölçüde yer değiştirmelere sebep olmuştur. Türkmenler bir taraftan kuzeyde ve güneyde dağlık ve kıyı bölgelerine çekilirken, pek önemli kümeler de Bizans uçlarına ve Memlûk topraklarına göç etmişlerdi. Bu dönemde beş Türkmen topluluğunun varlık gösterdiği bilinmektedir k;i bunlar Maraş-Malatya bölgesinde yaşayan Ağaç-Eriler, Sinop-Samsun bölgesindeki Çepniler, Germiyanlar, Köyceğiz-Denizli-Uşak Türkmenleri ve Ermenek, Mut, Silifke ve Anamur bölgesinde yaşayan Karamanoğulları Türkmenleridir.[255]

Tarihî kayıtlarda sabit olduğu üzere Çepniler, Oğuzların Üçok koluna mensuptur.[256] Bu Oğuz boyunun batıya göçü, Selçukluların Anadolu'yu ilk istilası ile olmuş, büyük bir kısmı Batı Anadolu'daki Paflagonya ve Trabzon Krallığı hudutlarına yerleştirilmişler, bilhassa Sinop'un Selçuklular tarafından fethedilmesinde önemli rol oynamışlardır.[257] Dönem itibarıyla Çepnilerin Samsun ve Sinop arasındaki yörede faaliyetleri ile ön plâna çıkmaları Pervane'nin ölümünden sonraki devreye tekabül eder.[258] İbn Bibi'deki kayda göre, Komnenoslar Sinop'u ele geçirmek üzere gemilerle şehrin açıklarına geldiklerinde, Çepniler onlara karşılık vererek denizde

---

255 F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 46-50.

256 Şecere-i Terakime'de isminin anlamı cesur, Oğuz Destanı'nda ise durmayıp savaşan olduğu kaydedilen Çepniler, Üçokların Kök Han oğulları arasında gösterilmektedir. [Bkz., Ebülgazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü**, s. 51; A. Z. V Togan, **Oğuz Destanı**, s. 52.] Gürcü tarihinde, Çepniler primitif Mossiniklerin kökünden geldikleri için anılan coğrafyadaki Müslümanların çoğunun Laz-Ç'ani olduğu, Çepniler Kızılbaş olmalarına rağmen Türk kökenli Kızılbaşlarla ortak yanlarının bulunmadığı iddia edilmektedir. Aynı eserin başka bir bölümünde de, bölgeye yerleşe Çepnilerin hiç değilse bir bölümünün yerli Hıristiyan Kartvelik halklarla karışıp orjinal Oğuz-Türkmen kimliğini, kültür ve geleneklerini tümüyle yitirdiği, yaşam tarzlarının Kripto-Hıristiyan Kromileri çağrıştırdığı iddia edilmektedir. [Bkz., Y. Siharulidze-A. Manvelişvili v.d., **Doğu Karadeniz Halklarının**..., s. 63, 77-78.] Oğuz boyu olduğu ana kaynaklarda sabit olan Çepnilerin bir yandan Karadeniz'de yaşayan ilk toplulukların uzantısı olduğu, diğer taraftan da Hıristiyan Kartvel kökenli olduğu iddiaları, bu eserin genelindeki görüşler kapsamında değerlendirildiğinde pek şaşırtıcı gözükmemektedir.

257 Köprülüzade Mehmed Fuad, "*Oğuz Etnolojisine Dair Tarihi Notlar*", **TM, I,** (1925), s. 206.

258 A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 125.

yapılan muharebede büyük bir zafer kazanmış ve Trabzon Rumlarını mağlup etmeyi başarmışlardır.[259] Komnenosların, Baybars'ın Anadolu seferinden sonra Selçuklu devletindeki iç kargaşa ortamından faydalanarak Sinop'a hakim olmak üzere teşebbüse geçtikleri 1277 senesindeki bu olay, hem Çepnilerin bölgede ne kadar kalabalık olduklarını gözler önüne sermesi açısından, hem de denizle ilgileri olmadığı halde gemiler üzerinde zafer kazanmaları bakımından ilginçtir. Bu durum, Çepnilerin Sinop bölgesine ne zaman yerleştiklerine dair bir delil olmamakla birlikte, doğuya doğru ilerleyerek Ordu bölgesine girdikleri ve orada Bayram Bey'in idaresinde bir beylik kurdukları düşünülmektedir.[260]

Çepniler'in Sinop'tan doğuya doğru yayılmaları, Trabzon Rum Devleti tarihleri tarafından yakından incelenmiştir. XIII. yüzyılda yavaş yavaş Sinop ve Samsun'dan itibaren ilerlemeye başlayarak XIV yüzyılda Harşit deresinin doğu sınırına gelmişler ve bu yüzyılda Harşit deresi vadisini ele geçirmişlerdir.[261] Trabzonlu kilise tarihçisi Panaretos, II. Joannes (John) döneminde (1280-1297) Kalbia bölgesinin Çepni Türkmenlerinin eline geçtiğini ve bölgenin kaybedildiğini yazmaktadır.[262] Bu hadiseden sonra Trabzon'un

---

259 İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...II**, s. 238.

260 F. Sümer, **Çepniler**, s. 13.

261 Anthony Bryer, "*The Tourkokratia in The Pontos*", **The Empire**..., s. 42; A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 140. Winfield, Pontic dağlarının Trabzon Krallığı'nın doğal sınırları olarak gözüktüğünü, tabii bir savunma bloğu olduğunu, ancak düz bölgelerin geçiş için rahat kısımlar olduğunu, bu sebeple Kelkit ve Harşit nehirleri arasındaki dağlık bölgede 1923'e kadar büyük bir Grek nüfusu yaşadığını kaydeder. [Bkz., D. Winfield, "*A Note on the* ", s. 172.] Ancak yukarıdaki bilgilerden anlaşılacağı üzere, daha XIV. asrın başlarında Çepniler Harşit vadisini ele geçirmişlerdir. İleride görüleceği üzere, daha sonra bu bölgede kurulacak Türkmen beylikleri, Trabzon Rum Devleti Osmanlı hakimiyetine girene kadar aynı alanı ellerinde tutmuşlardır. Bryer de bu tespiti doğrulamakta, Trabzon'u kuşatan Philabonites (Harşit Dere), Trikomia (Akçaabat-Kalenima Dere), Trabzon, Matzouka-Palaiomatzouka (Maçka-Hamsiköy), Gemora (Yomra), Sourmania (Sürmene) ve Rhizaion (Rize) vadileri içerisinde Harşit vadisinin 1461'den önce Türklere karşı kaybedildiğini belirtmektedir. [Bkz., A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s.117.] Bu sebeple, Winfield'in yukarıdaki tespitini doğru kabul etmek imkânsızdır.

262 A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 143.

batısından Samsun'a kadar olan bölge Türkmen tehdidi altına girmiştir.[263]

Çepnilerin Sinop'tan doğuya doğru ilerlemeye başladığı yıllarda, Trabzon Kralı Georgios (1266-1280), çevresindeki dağlık bölgeyi ele geçiren Türkmenlere karşı büyük bir harekât başlatmıştır. Tauresion' da (Trabzon-Tebriz yolu üzerinde, muhtemelen Aladağ mevkii[264]) bulunan Türkmenler üzerine yürüyen kral, bu sefer esnasında esir düşecek ve yerine kardeşi Joannes geçecektir.[265] Bu olay; Trabzon'u batıdan tehdit eden Çepnilerin yanı sıra, güneyden abluka altına alan Türkmenlerin de ne kadar büyük bir güce ulaştığını ortaya koymaktadır.

Kral Georgios, Türkmenlerin eline esir düştüğü sırada meydana gelen Cimri isyanı[266] sırasında, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkmen unsurunun Moğol idaresine karşı tavır takındıkları ve devlet otoritesini tanımama eğilimine girdikleri anlaşılmaktadır. İbn Bibi'deki kayda bakılırsa, Muhammed Cüveyni Anadolu'ya geldiğinde Sinop, Samsun, Bafra ve civar sahil kesiminde oturan Türklerin rızasını alarak devlete bağladığı için büyük övgüye mazhar olmaktadır.[267] Bu da göstermektedir ki, Türkiye Selçukluları

---

263 Anthony Bryer, "*The Fate of George Komnenos Ruler of Trebizond (1266-1280)*", **The Empire**..., s. 334. Meeker, Karadeniz bölgesindeki Türk yerleşmesinin gerçek anlamda XIII. yüzyıldan itibaren Sinop'tan doğuya doğru yayılan Çepnilerle birlikte başladığını kaydetmektedir. Bkz., M. E. Meeker, "*The Black Sea Turks*...", s. 338.

264 Tauresion'un neresi olduğu tartışmaladır. Bölgenin tam yeri hakkında kayıtlarda yeterince bilgi bulunmamakla birlikte, Trabzon-Tebriz yolu üzerinde, Erzurum-Kars yaylasının doğusundaki Aladağ'ın Tauresion olma ihtimali yüksektir. Bu konudaki tartışmalar için bkz., A. Bryer, "*The Fate of George Komnenos, Ruler of Trebizond*", s. 334-340.

265 G. Finlay, **The History of Greece**..., s. 395-396.

266 Abaka Han'ın III. Gıyaseddin Keyhüsrev ile veziri Fahreddin Ali'yi yanına alarak ülkesine dönmesinden sonra, Süleyman Pervâne'nin itaat altına almaya çalıştığı ancak muvaffak olamadığı Türkmenler, ülkedeki iktidar boşluğundan faydalanarak 1281/1282'de tekrar isyan etmişlerdir. Karamanoğlu Mehmed Bey'in Rükneddin Siyavuş adlı bir şahsı sultan ilân ederek tahta oturtması ile başlayan hadise, Ermenek ve uçlardaki Türkmenlerin desteği ile daha da büyümüş, isyancılar Konya'yı ele geçirmiştir. Moğolların yardımıyla Konya'yı alan Gıyaseddin Keyhüsrev, Develi Karahisar'a kaçan Cimri'yi takip ederek öldürtmüş ve isyanı bastırmıştır. Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 119-121.

267 İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...II**, s. 233.

idaresinde Doğu Karadeniz'e yerleştirilen Türkmenler, devletlerinin yıkılmaya yüz tutması üzerine bulundukları yörelerde kendi başlarına hareket etme eğilimine girmişler ve otorite olarak kabul ettikleri güçlerle mücadele etmekten geri durmamışlardır.

1282'de meydana gelen bu olaylardan 1299 yılına kadar, Doğu Karadeniz bölgesindeki gelişmeler hakkında önemli bir kayıt yoktur.[268] Ancak, Samsun ve civarında bu yıl meydana gelen olaylar, bu yöreyi idare eden Türk emirlerinin huzuru sağlama adına önemli çalışmalar yaptığını göstermektedir. Selçuklu kroniğindeki kayda göre, İznik'ten doğuda Samsun'a kadar uzanan Kastamonu ve Sinop'un dahil olduğu sahayı Gazan Han'dan yarlıg olarak alan III. Gıyaseddin'in oğlu Gazi Çelebi, bir yandan karada ve denizde bölgedeki Hıristiyanlara karşı mücadele ederken, diğer taraftan hakimiyeti altındaki topraklarda yaşayan halkın durumunu iyileştirmeyi başarmış ve ölümüne kadar bu tutumunu sürdürmüştür. Sülemiş isyanının bastırılmasından sonra Bafra ve Samsun'a bağlı yerler Muîneddin Pervâne'nin torunu Mühezzibüddin Mesud Bey tarafından ele geçirilmiştir. Bu sırada saltanat naibliğinde bulunan emir Mücîreddin, Mesud Bey'e kızını vererek dostâne ilişki kurmuş ve devlete karşı herhangi bir harekete girişmesini önlemiştir.[269]

Pervaneoğullarının Samsun ve çevresine hakim olmasından kısa süre sonra, Moğolların önünden kaçıp Erzurum-Şavşat-Artvin'e geldikleri bilinen 60.000 kişilik Türkmen grubu, güneye doğru çekilmek zorunda kalmıştır. 1301-1307 arasında hüküm süren Bagratlı Wakhtang'ın ilk döneminde gerçekleşen bu olayda, Moğol baskısı karşısında duramayan Türkmenler, önceki yurtlarını terk ederek Bayburt civarına yerleşmişlerdir.[270]

Türkiye, Gıyaseddin Mesud'un 1304/1305'te ölümünden sonra, Moğol emirleri ve vezirlerinin elinde kalmış, bunun sonucu olarak Anadolu beylikleri ortaya çıkmıştır. Timurtaş b. Emir Çoban, 1318/1319'da Anadolu valiliğine atandığında, Selçuklu ailesinden geri kalanları araştırmış, çocukları da dahil olmak üzere hepsini öldürmüş, bunlardan bazıları ücra bölgelere kaçmış, bazıları da

---

268 Bu dönem hakkında bkz., Aksarayî, **Müsâmeret'ül-Ahbâr**, s. 107-189; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 124-133.

269 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 134-137.

270 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 626-628.

Karamanlılara sığınmıştır. Karamanlılar saltanatı elde etmek ümidiyle Selçuklu ailesine mensup kızlarla evlenmiş, fakat daha sonra erkeklerini öldürerek tamamen ortadan kaldırmışlardır.[271]

Kösedağ Savaşı'ndan sonra başlayan süreçte, Türkiye Selçuklularının hakimiyetinin zayıflaması ve Moğol idaresinin kurulması, Anadolu'nun siyasî yapısını alt üst etmekle birlikte Doğu Karadeniz bölgesine Türk yerleşimi konusunda aynı derecede olumsuz etki yapmamıştır. Moğol istilası sonucunda Asya'nın doğusundan Avrupa içlerine kadar olan geniş sahada konar-göçer olarak yaşayan ve tamamına yakını Türk olan topluluklar, son yurtları olan Anadolu'da göçe zorlanmışlardır. Bu nedenle yaylak-kışlak hayatına uygun olmayan yerlerde bile yaşamaya razı olmuşlar, bu da Anadolu Türklüğünün lehine bir olay ve bölgenin Türkleşmesinde önemli bir faktör olmuştur. Türkmenler bir yandan Moğollara karşı, diğer yandan da Moğollara dayanarak iktidar olan Selçuklu idarecilerine karşı amansız bir savaş vermişlerse de, kendileri için emniyetli buldukları, uç olarak adlandırılan sahillere çekilmek zorunda kalmışlar, önceleri Selçuklu, sonraları İlhanlı Devleti'ne vergi vererek yarı müstakil halde yaşamışlardır.[272] XIII. yüzyılın ortalarına doğru önce Artvin ve Şavşat'a, yaklaşık yarım asır sonra da Bayburt'a göç eden 60.000 kişilik Türkmen kitlesi bunun örneğidir. Diğer taraftan, 1277'de Sinop'ta gerçekleşen olayda varlıkları öğrenilen Çepniler de, aynı yüzyılın sonlarına doğru Ordu'ya kadar olan bölgeyi yurt tutacaktır. XIV yüzyılın başında ise, bu Türkmen gruplarının ortaya çıkardığı bağımsız beylikler, Doğu Karadeniz bölgesinin önemli bir kısmına hakim olacaktır.

Grek kaynağındaki ifadeler, Türkiye'deki bu nüfus değişikliklerinin Doğu Karadeniz bölgesine yansımasını açık bir biçimde ortaya koymakta ve Moğol idaresinin son döneminde, yöredeki Türkmen yerleşiminin etkilerini göz önüne sermektedir. Gabras

---

271 Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 140-142. Müneccimbaşı'nda Selçuklu hanedanının Timurtaş eliyle ortadan kaldırıldığı yönündeki rivayeti nakleden Osman Turan, Gıyaseddin Mesud'un ölümünden 1318'e kadar yerine V Kılıç Arslan'ın geçtiğini, ancak Selçuklu saltanatı adının ortadan kalktığını ve hanedan üyelerinin uçtaki beyliklerde yaşadığını kaydetmektedir. Bkz., O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 645.

272 Abdulkadir Yuvalı, **İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri**, Kayseri 1994, s. 111-113.

idaresi ve Komnenos hakimiyeti devrelerinde, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk yayılması karşısında Trabzon'u başarıyla savunan Hıristiyan idareciler, dağlık bölgelerdeki göçebe Türkmenlere karşı mücadele ederken büyük sıkıntı yaşamıştır. Hıristiyan ahali, özellikle yaz döneminde beşyüz kilometreyi bulan bir hat boyunca, otlakların Türkmenlerin elinde bulunması nedeniyle zor duruma düşmüştür. Kovanlar, Gümüşhane, Torul ve Maçka-Hamsiköy'deki bu otlaklar, Türklerle Grekler arasındaki uç noktayı teşkil etmiştir. Bilhassa yaylak döneminde, Türkmenlerin yayıldıkları alanda Trabzon Rumlarının hakimiyeti büyük ölçüde sarsılmaktaydı. Bu siyasî yapı, Clavijo'nun seyahat ettiği XV yüzyılın başına kadar bu şekilde sürmüştür.[273]

Malazgirt Savaşı'ndan hemen sonra başlayan ve beş asır devam eden nüfus dengelerinde Bizans ve Komnenoslar, Doğu Karadeniz bölgesinde şehir merkezlerini kontrol altında tutmalarına rağmen, kırsal alan büyük oranda Türkmenlerin eline geçmiştir. Kral Georgios'un güneydeki dağlık kesiminde esir edilmesi, bunun bir göstergesidir. XIII. asrın sonunda Trabzon Rum Devletinin hakimiyet alanı batıda Ordu havalisi ile sınırlanmış iken, güneyde bugün Doğu Karadeniz Dağları olarak bilinen dağ silsilesi Türkmenlerin eline geçmiş ve Grek kaynağının ifadesine göre beşyüz km.'yi bulan kırsal alan Rumların elinden çıkmıştır. Diğer taraftan, Moğol istilası büyük bir nüfus hareketliliğine sebep olduğu gibi, [274] Doğu Karadeniz bölgesine Salur, Çavuldur, İğdir, Yazır, Eymür ve Karkınlar gibi Hazar ötesi Türkmenlerinin[275] yerleşmesini sağlamış ve yöreye Oğuz boyları dışında Türk toplulukları

---

273 Bkz., A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 118-119.

274 1227 yılında Cengiz Han'ın halefi olarak kağan seçilen Ögedey, Curmagun Noyan'ı otuz-kırk bin kişilik bir ordunun başında Celaleddin Harzemşah'ın üzerine gönderdiğinde, 4 tümenden oluşan bu ordunun bir tümeni Uygur, Karluk, Türkmen, Küçey gibi Türk kavimleri ile Kaşgar bölgesi Türkleri'ne mensup askerlerden oluşmaktaydı. Bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 1-2.

275 Bkz., Faruk Sümer, **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul 1980, s. 142.

iskân ettirilmiştir. Bu boylardan kalma yer isimleri, Samsun[276] ve Trabzon'da[277] günümüze kadar yaşamaktadır.

Oğuzların Doğu Karadeniz bölgesine yerleşmesi, büyük oranda Malazgirt Savaşı'nın hemen ertesinde başlayan ve Türkiye Selçuklu Devleti'nin ortadan kalkmasına kadar devam eden zaman içinde gerçekleşmiştir. Doğu Karadeniz bölgesi boyunca Giresun, Ordu, Samsun ve Gümüşhane'deki Oğuzlardan geriye kalan yer adları,[278] Türkiye Selçukluları idaresinde, XIII. yüzyılın sonlarına kadar yöreye yerleşen boyların izi olarak günümüze kadar yaşamaktadır.

C- BÖLGEYE İKİNCİ KIPÇAK GÖÇÜ

Oğuz Destanı'nda ve Şecere-i Terakime'de Kıpçak adıyla bilinen Türk kavmi,[279] farklı milletler tarafından Polovtsy, Kuman, Kun,

---

276 Karkınların Doğu Karadeniz bölgesindeki yerleşim alanı içerisinde Canik sancağı Bayramlu kazasına bağlı Karkınlu köyü bulunmaktadır. Bkz., F. Sümer, **Oğuzlar**, s. 439.

277 Karluklara ait olduğu bilinen yerleşim birimleri, Trabzon'daki Karlıkhozemya (Akkaya) ve Karlıkşumerya (Karakaya) köyleridir. Bkz.,M.Eröz,"*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*",s. 48.

278 Yüreğir boyundan ismini alan Giresun'daki İregür (Karademir) ve Kabaköy (Gürköy), Samsun'daki Kabalıkarapınar (Özyörük), Avşar oymaklarından Sindel oymağının adını yaşatan Gümüşhane'deki Sindeli (Yapracık), [Bkz., M. Eröz, *"Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları"*, s. 47-48.] adını Oğuz boyu Bayındır'dan alan Giresun'un 30 km. güney-batısında bulunan Payundur, Bozoklara dahil Günhan Boylarından Karaevlilere ait Giresun'un 15 km. güneyindeki Küçük Karalı ve Büyük Karalı, Bozokların Yıldızhan boyuna ait Kırıklardan kalma Ordu'nun 35 km. güneyinde Akkırık, Üçokların Gökhan boyu arasındaki Peçene-Beceneklerden kalma Fatsa'nın 15 km. güney-batısındaki Bacanak, Dağhan boyuna ait Salurlardan kalma Fatsa'nın 17 km. güney-batısı ve Ünye'nin 25 km. güney-doğusundaki Karamanlı, Denizhan boyuna ait Kınıklardan kalma Kelkit'in 30 km. güney-batısındaki Kınıklar, Fatsa'nın 30 km. güney-batısındaki Karakoyunlu ve Terme'nin 10 km. batısında Koyunlu, Oğuzlardan ismini alan Gümüşhane'nin 5 km. kuzeyindeki Türkmenli, Görele'nin 3 km. kuzeyindeki Türk İli ve Mesudiye'nin 10 km. güney-batısındaki Türk köyleri, [Bkz., H.Nihal-A. Naci, "*Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri*", s. 243-244, 249-256.] Anadolu'ya göç eden Oğuzların, Türkiye Selçuklu Devleti'nin sona erdiği döneme kadar bölgeye yerleşerek Karadeniz coğrafyasında isim verdikleri düşünülen yerleşim birimleridir.

279 Oğuz Destanı ve Şecere-i Terakime'deki rivayete göre, Oğuz Han Karahıtaylar üzerine sefere çıktığında beylerinden birisi savaşta ölmüş, bu sırada hamile olan komutanın eşi de çocuğunu bir çürük ağaç içinde

Falon, Chardeş gibi isimlerle anılmıştır.[280] Kumanlara bu kadar çok ad verilmesi, onların antropolojik özellikleri ile ilgilidir. Rusça, Almanca ve Ermenice bu kavme verilen adın manası, "açık sarı" ve "saman renginde olan sarı saç"ı ifade etmektedir.[281]

Kıpçaklar Orta Asya, Volga-Yayık, Donetz-Ten, Tuna ve batı grupları olmak üzere beş farklı sahada yaşamışlardır.[282] Bu coğrafî dağılımda Özü (Dinyeper)'den İdil (Volga)'in doğu tarafına kadar uzanan bölge, XI. yüzyıldan XV yüzyıla kadar Arap ve Acem kaynakları tarafından Deşt-i Kıpçak, yani Kıpçak bozkırı adıyla anılmıştır.[283] XI. asırdan itibaren bozkır memleketlerini ele geçirmeye başlayan Kıpçaklar, Uzlarla birlikte 1,5 asır boyunca İdil (Volga)'den Tuna'ya kadar olan bozkırların hakimi olmuşlar, ırkdaşları Selçuklular doğuda Bizans topraklarına girerken, Kumanlar da İmparatorluğun kuzey memleketlerine yaklaşmışlardı.[284] Aynı

---

doğurmuştur. Haberin Han'a ulaşması üzerine, çocuğun ismini, Türk dilinde "içi boş ağaç" anlamına gelen Kıpçak koymuş, bu çocuğun nesli de bu adla anılmıştır. Bkz., A. Z. V Togan, **Oğuz Destanı**, s. 26; Ebülgazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü**, s. 31-32.

280 Müslüman yazarlar Kıpçak Türklerini tanımlamak için Kıfçak ve Kıpçak tabirlerini kullanırlar. Rus kaynakları Polovtsy der ki, "cüretli göçebe insan" ve "yetenekli atlı adam" anlamına gelir. Daha sonraki Rus tarihçileri, polovtsy'i mera anlamındaki polye'nin sıfatı olarak "otlak yerleşimcileri" anlamına gelen şekliyle Kıpçakları tarif etmek üzere kullanmışlardır. Macar ve Bizans tarihleri Kuman ismini kullanmışlardır ki ortaçağ batı seyyahları da bu ismi tercih etmişlerdir. [Bkz., E. Bretschneider, **Medieval Researches II**, London 1967, s. 69-70.] Rubrucklu William, erken Rus kroniklerinde geçen Polovtse tabirinin ova insanı anlamına geldiğini, kendi otoritelerinin Kuman ya da Kıpçak, Bizans kaynaklarının da bu ismi kullandığını, ancak bu kelimenin anlamının bilinmediğini kaydeder. [Bkz., **The Journey of William of Rubruck**, s. 92, nu: 2.] Rasonyi ise, Kun ve Kuman isimlerinin sarımtırak anasına gelen ku ve kuba sözcüklerinden türemiş olabileceğini, ancak Kıpçaklara verilen Rusça Polovets, Ermenice Xartes ve Almanca Falben isimlerinin sarımtırak anlamına geldiğini belirtmektedir. Bkz., L. Rásonyi, **Tarihte Türklük**, s. 136.

281 Bkz., A. N. Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 69-70.

282 L. Rásonyi, **Tuna Köprüleri** (nşr. H. Akın), Ankara 1984, s. 92.

283 A.Yu.Yakubovskiy, **Altın Ordu ve Çöküşü** (nşr. H. Eren), Ankara 1992,s. 1.

284 Kıpçaklar 1067'de Özü (Dinyeper) sahiline ulaşıp Peçeneklerle komşu olmuş ve Ruslarla mücadeleye girişmiş, bu esnada Bizans da Tuna'yı geçerek Balkanlara gelen bu kavmi tanımaya başlamıştır. 1091 yılında, Bizans İmparatoru Kıpçakları ittifaka ikna edince Peçeneklere kati darbeyi muvafık olmuş, 29 Nisan 1091'deki savaştan sonra Peçenek ordusundan geri kalanlar

dönemde Rus knezlikleri ile de mücadeleye girişen Kıpçaklar, 1103'te başlayan ve on yıl devam eden savaşlar sonunda ağır darbeler almıştır. 1109'dan itibaren müttefik Rus knezliklerinin taarruza geçerek Ten ırmağı boylarını yağmalamaları üzerine Kumanlar, Kuban-Terek boylarına kaymak zorunda kalmıştır. Kuman hakanı Atrak'ın kızının Gürcü Kralı David ile evli olmasından dolayı Ten-Kuban boyundaki Kumanlarla Gürcüler arasında yakın ilişkiler kurulmuştur.[285]

Kıpçakların Bizans Devleti ve Rus knezlikleri ile ilişkileri Balkanları ve Kuzey Kafkasya'yı etkilerken, Gürcülerle kurdukları akrabalık ilişkileri de, Gürcistan başta olmak üzere Azerbaycan, Ermenistan, Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz'deki siyasî yapıyı temelinden değiştirecektir.

Gürcistan, Kıpçakların Rus knezliklerinin baskısı altında olduğu dönemde ülkeye yerleşen kalabalık Türkmen nüfusunun etkisi altına girmiştir. Gürcü kralı II. Giorgi döneminde (1079-1082) göçebe Türkler Gürcistan'ı ele geçirmeye başlamış, Klarjeti bölgesine, Şavşat'a, Acara'ya ve Gürcülerin asıl vatanı olan Kartli bölgesine kadar olan sahaya hakim olmuşlardır.[286] Bu dönemde Gürcistan tahtında bulunan IV David (1089-1125),[287] Ten ve Kuban

---

Makedonya'ya yerleştirilmişlerdir. Bizans tarihlerinde son Peçenek akını 1122 tarihinde gösterilir ve İmparator, Tuna'yı geçen ve bütün güçlerini bir araya getiren Peçenek kuvvetlerini yok eder, bunların elindeki bölgeler Kıpçaklar tarafından işgal edilir. Bkz., Heyet, **Hıristiyan Türkler**, s. 63, 71-75.

285 F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. 109-112; Mustafa Safran, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasî, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara 1993, s. 13-14.

286 Gürcistan'daki Hıristiyanlar, Selçuklu baskısı karşısında dağlık bölgelere ve güvenli kalelere sığınmışlar, ancak ertesi yıl tekrarlanan Türk akınları yüzünden çiftçiler mahsullerini toplamayı başaramamışlardır. Gürcü kronikleri de bölgedeki halkın artık yerlerinde bulunmadıklarını ve toprakların insansız kaldığını bildirmektedir. IV David döneminde ise artık bu bölgelere Türkmenler yerleşmeye başlamıştır ki konar göçer Türkmenler kışın Gürcistan'ın bir bölgesinde otururken, yazın da yine aynı ülkenin başka bir tarafında yerleşmişlerdir. [Bkz., S. Vryonis, **The Decline...**, s. 283-284.] 1110 yılında ülkedeki Türkmenlerin sayısı o kadar artmıştı ki, Gürcü kaynağının ifadesi ile "sanki onlar, sayıları kalabalık obalarına dünyanın her bucağından bu ülkeye geliniz diye sözleşmişlerdi" Bkz., M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 358-359.

287 Dinler tarihçisi Gökbel, Kıpçaklar üzerine hazırladığı çalışmada, Kıpçakları Gürcistan'a davet eden Kral David'in ünvanı hakkında, Fahrettin Kırzı-

dolaylarındaki Kıpçaklarla temasa geçmiştir. Büyük Selçuklu İmparatorluğunun en kudretli çağında İslam-Türk baskı-sına karşı durabilmek, mümkün olduğu kadar Abhaz ülkesini ve başka Gürcü bölgelerini Selçuklulardan geri almak isteyen Gürcü Kralı, aralarında yavaş yavaş Hıristiyanlığın yayılmakta olduğu Kıpçaklarla temas kurarak askerî destek sağlamaya çalışmış, onlardan aldığı yardımlarla güney yönünde bazı harekâtta bulunmuş, 1109-1110'da ise Kıpçak başbuğu Atrak'ın kızı ile evlen-miştir.[288]

Atrak'ın kızı David ile evli olduğu için, Ten-Kuban boyundaki Kumanlarla Gürcüler arasında yakın bir ilişki oluşmuş ve Rus knezi Vladimir Monamach tarafından baskıya maruz kalan Atrak, 1118'de damadının davetini kabul ederek Gürcistan'a gitmiştir. 1125'te Kiyef knezi Vladimir Monomach'ın ölümünü müteakip Gürcistan'a giden Kuman beyi Atrak tekrar kendi yurduna dönmüştür, ancak bu ülkeye giden Kumanların büyük kısmı geri dönmemiştir.[289] Atrak'ın maiyetinde aileleriyle birlikte 300.000'i aşan kalabalık bir Kuman kitlesi vardı, Gürcü kralı bunlardan 40.000 kişilik daimi bir atlı ordu kurabilmiştir.[290]

Kıpçak kuvvetleri, Selçukluların vasalı olan emirlikleri Kür ve Çoruh boylarından uzaklaştırmış, 1120'de 40.000 kişilik bir akıncı kuvveti ile Kütayis'ten geçerek Borçalı çayı boyundaki bölgeyi ele geçirip Kür'den Penek'e kadar olan topraklara hakim olmuştur. Diğer bir grup da Berde üzerine yürümüştür. Bu durum karşısında

---

oğlu'nun farklı yazılarında değişik kayıtlar bulunduğunu, bazen II. David olarak kaydedilen bu kralın bazen de III. ya da IV David olarak anıldığını belirterek Kırzıoğlu'nu eleştirmiş, doğrusunun II. David olması gerektiğini yazmıştır. [Bkz., Ahmet Gökbel, Kıpçak Türkleri, İstanbul 2000, s. 56, nu: 111.] Oysa eleştirdiği yazar, eserinde bu karmaşık durumu açıklamış ve Brosset, Allen gibi ilk Gürcü tarihçilerinin Ağmaşenebeli (kurucu) lakabıyla anılan Bagratlı melikini II. David olarak kaydettiklerini belirtmiştir. Manvelişvili gibi yeni tarihçiler ise aynı krala III. David demişler, ancak arada aynı isimli bir kral daha bulunduğundan, 1952'den beri resmî Sovyet ve Gürcü yayınlarında IV David denilmeye başlanmıştır. Kırzıoğlu da bu sebeple IV. David ünvanını kullandığını belirtmektedir. Bkz., F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. 105, nu: 1.

288 Bkz., İ. Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 179.

289 A. N. Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri**, s. 83-84.

290 F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s.112. Gürcistan tarihinde ülkeye 45.000 Kıpçak muharibinin aileleriyle birlikte getirildiği ve bunların sayısının 200.000'i aştığı kaydedilmektedir. Bkz., A. Özkan, **Gürcüstan**, s. 80.

Tebriz'deki Selçuklu meliki ile Artuklu İlgazi'nin orduları birlikte harekete geçtiyse de, 1121'de Manglis ve Did-gorni'de Kıpçak-Gürcü kuvvetlerine mağlup olmuştur. Kıpçaklar 1123'te Tiflis'i aldıktan sonra Şirvan'ı işgal ederek Şirvanşah devletini vergiye bağlamış, 50.000 kişilik bir Kıpçak akıncı kolu da Arran ve Azerbaycan'ın Selçuklu emiri Ak-Sungur'u yenmiştir. 1124 yılı baharında ilerlemesini sürdüren Gürcü kuvvetleri, Göle, İspir, Buyutakur ve Oltu'yu ele geçirmiştir.[291] 1124 yılı yazında Oltu'yu yakan Gürcü-Kıpçak savaşçılarının bu tarihten önce Anı, Tiflis, Şirvan, Şamahı ve Bıyrıt kalelerini aldıkları bilinir, fakat kış geldiği için Kıpçak birlikleri kışlaklarına çekilmişlerdir. Böylece Kıpçak Türkleri bir yıl gibi kısa bir sürede IV David'e Tiflis, Somket ve Anı'yı kazandırmıştır.[292]

40.000 Kıpçak askerinin yardımıyla, Gürcistan'ın sınırlarını tarihi sınırlarından öteye taşıyan David, Anı şehri de dahil olmak üzere Ermenistan'ı, Şamahı şehriyle birlikte Şirvan'ı, Derbent'e kadar Dağıstan eteklerini, aynı zamanda Osetya ve Abhazya'yı sınırları içine katmıştır.[293] Gürcistan'daki Türkmen ilerlemesinin tersine döndüğü bu dönemde, Gürcü Kralı Doğu Karadeniz bölge-sinde Türkmenlerin eline geçen şehirleri de geri almaya başlamış, 1116 yılında yaptığı taarruz ile Klarjeti'deki ve Çoruh boyundaki Türkmenleri bölgeden çıkarmıştır.[294] Böylece Selçuk Türkleri ve

---

291 **The Georgian Chronicle...**, s. 20-26. 1120/1121 yılında Kıpçakların desteği ile Gürcülerin Tiflis'i aldıklarını kaydeden İbnü'l Esir, Sultan Melikşah döneminden itibaren bu milletin İslam ülkelerine saldırı yapmadığını kaydederken, [Bkz., İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih X**, s. 450.] aslında Kıpçak unsurunun Gürcü ileri harekâtındaki rolünü vurgulamaktadır.

292 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 363-364.

293 D. M. Lang, **Gürcüler,** s. 101. Cağdaş Gürcistan tarihlerinde, IV David döneminde yapılan işler anlatılırken Kıpçaklara hiç yer verilmemesi dikkat çekicidir. [Bkz., F. Çiloğlu, **Gürcülerin Tarihi**, s. 45; G. Dumezil, **Kafkas Halkları Mitolojisi**, s. 17-19; C. Burney-D. M. Lang, **The People of The Hills**, s. 211, M. Pereira, **East of Trebizond**, s. 72.] Ermeni tarihçisi Vardan da, Gürcü Kralı David'in faaliyetlerini büyük övgüyle anlattığı eserinde Kıpçaklardan söz etmemektedir. [Bkz., Müverrih Vardan, "*Türk Fütuhatı Tarihi*",s. 195-196.] Aynı şekilde Kıpçaklarla ilgili bir araştırmada bu Türk topluluğunun Gürcistan'daki faaliyetleri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Bkz., Bela Kossanyi, "*XI-XII. Asırlarda Uz'lar ve Koman'ların Tarihine Dair*" (çev. H. Koşay), **Belleten, VIII/29**, (II. Kânun 1944), s. 119-136.

294 S. Vryonis, **The Decline**..., s. 284.

onlara bağlı güçlere karşı kendilerine bağlı bir destek bulan Gürcü Kralı, aynı zamanda ülkesine getirdiği başlangıçta 5.000, müteakiben de 40.000 Kıpçak ailesini, Gürcistan'ın sınır bölgelerinde yeniden ele geçirdiği nüfussuz topraklara yerleştirmiştir.[295] 1118'de yapılan antlaşma gereği Gürcü ülkesine getirilen Kıpçaklar farklı bölgelere gönderilmişler, bir kısmı nüfusunun büyük çoğunluğu Selçuklular tarafından yok edilen iç-Kartli bölgesine, diğerleri de kuzey-Ermenistan ve Hereti boyunca uzanan sınırlara, bu bölgeleri kuvvetlendirmek ve korumak amacıyla iskan edilmişlerdir. Bu yerleşen Kıpçak Türkleri hızlı bir şekilde asimile olmuş, Hıristiyanlığı ve Gürcüceyi benimseyerek yerleşik hayata geçmiş ve yerli halkla karışmıştır.[296] İç-Kartli bölgesine Kıpçak iskanından sonra elde edilen gelirle, ülkenin askeri reformları için gerekli kaynak bulunmuştur.[297]

David döneminde ordunun yeniden organizasyonu, Gürcistan'daki gelişmelerin önemli bir göstergesidir. Selçuklularla yapılan mücadelelerde Gürcü ordusunun büyük kısmı harap olmuş, Gürcistan, askerî gücünün çoğunu kaybetmiştir. Ülkenin ihtiyacı olan daimî ordu yok olma aşamasına geldiği gibi, kalan askerler de inanç bakımından çok kötü durumdadır ve Selçuklu ordusunun yenilmez olduğuna inanmaktadır. Feodal lordların desteğini bir türlü alamayan Gürcü Kralı, 40.000 Kıpçak ailesini ülkesine yerleştirmiş, devlete tam techizatlı bir atlı asker verme karşılığında her aileye toprak ve yazlık-kışlık yaylak vermiştir. Kıpçaklarla yeniden kurduğu ordusu sayesinde, Selçuklularla mücadele edebilecek bir güce kavuşan David, harp kabiliyetleri ile Gürcistan'da çok iyi tanınan bu topluluk sayesinde, askerlerinde yok olan bağımsızlık inancını da tekrar alevlendirmiştir.[298]

---

295 W.E.D. Allen, **A History**..., s. 99.

296 M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, s. 90. Rásonyi, bir asır sonra Macaristan'a yerleşen Kıpçakların da aynı akibete uğradığını kaydeder. 1245'te oğlunu Kıpçak hakanının kızı ile evlendiren Macar Kralı, bu sayede ülkesinin gelişmesini sağlamış, ülkeye yerleşen Kıpçaklar ise, kısa bir süre sonra Macarlaşmışlardır. Bkz., L. Rásonyi, **Tuna Köprüleri**, s. 99-102.

297 Otar Miminoşvili, **Gürcüstan'da Etnografik Yolculuk** (nşr. H. Özkan), İstanbul 1999, s. 78.

298 M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, s. 88-90. Gürcü ordusundaki Kıpçakların sayısı dönemlere göre farklılık göstermektedir. Kıpçak yerleşiminin hemen ertesinde kurulan Gürcü ordusundaki 60.000

Kurucu David'in ölümünden sonra Gürcü devleti, 1120-1170 yılları arasında 50 yıl süren iç karışıklıklar dönemi geçirmiştir. Bu devirde Gürcü tahtında I. Demetre (1125-1156) ve III. Giorgi (1156-1184) bulunmaktadır. Feodal lordlar, David döneminde kaybettikleri güçlerini tekrar geri alabilmek için, Demetre döneminde merkezî otorite ile mücadeleye başlamış ve devlet otoritesini zayıflatmıştır.[299] Bu mücadele, 1156'da tahta çıkan III. Giorgi döneminde daha da alevlenecek, Gürcistan idaresindeki güçlerini kaybetmek istemeyen yerel güçlerle Kıpçaklarla arasında büyük çekişme başlayacaktır. 1177 yılında Başkomutan İoane Orbeli krala karşı baş kaldırarak tahttan indirip yerine damadı prens Demna'yı getirmeye çalışacak, bu yüzden ülke iç çatışmalara ve karmaşaya sürüklenecektir. Ülkenin ileri gelen büyük arazi sahibi beyleri de General Orbeli'yi destekleyecektir. Kıpçakların yanında yer aldığı kral Giorgi ise, isyancı ordusunu Lore kalesinde kıstıracak, Orbeli ailesini yok ettikten sonra isyancıları acımasızca cezalandıracaktır. Bu olaydan sonra Giorgi, feodal lordların ikide bir başkaldırıp ülkeyi kaosa sürüklemelerini önlemek için, bu isyana karışan tüm üst rütbeli memurları görevlerinden almış, yerlerine kendi güvenilir adamlarını yerleştirmiştir ki, bunlar arasında ordunun başına atanan Kubasar ve üst düzey bir göreve getirilen Kutlu Arslan gibi Kıpçak liderleri de vardır.[300]

1178'de Giorgi'nin sağlığında tahta çıkarılan, 1184'te babasının ölümünden sonra fiilen başa geçen Tamara dönemi, Kıpçaklarla Gürcü soyluları arasındaki mücadelenin tekrar ortaya çıktığı bir dönem olmuştur. Tamara'nın tahta çıkışını uzun süre tanımayan lordlar, daha sonra Giorgi'nin işbaşına getirdiği kadrolara saldır-

---

askerin 40.000'i Kıpçaktır, 1121'deki 40.000 kişilik orduda 15.000 Kıpçak bulunmaktadır. [Bkz., M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, s. 91, 98.] 1122'de Tiflis'in alınması sırasında ise orduda 5.000 Kıpçak askeri vardır. [Bkz., M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 368.] Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Gürcü Kralı, Kıpçakların gelmesinden sonra daha önce kendi başlarına hareket eden büyük toprak sahibi beylerin desteğini almaya başlamış gözükmektedir.

299 M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, s. 128-129.

300 N. Berdzenişvili-S. Canaşia, **Gürcüstan Tarihi**, s. 146-148. Orbelyanlar tarihinde, Gürcistan'a hizmetleri uzun uzun anlatılan Orbelyan hanedanını ortadan kaldıran Kral Giorgi eleştirilmekte ve bu hadisede beş bin askerlik gücü ile Kralı destekleyen Kubasar'ın rolü vurgulanmaktadır. Bkz., S. Orbelian, **Histoire De La Siounie I**, s. 218, 221-222.

maya başlamış, Kraliçeye ültimatom vererek, Genelkurmay Başkanı Kubasar ile Hazine ve Gelirler bakanı Apridoni'nin görevden alınmasını şart koşmuşlardır. Tamara da babasının ve kendisinin en sadık adamları olan bu iki kişiyi görevden almak zorunda kalmıştır ki, bu bir anlamda tahtın yenilgisi demektir.[301] Bu arada ekonomiden sorumlu nâzır olarak Tamara döneminde de görevini sürdüren Kutlu Arslan ise, hükümet sistemini değiştirmeyi hedefleyen projesi[302] yüzünden muhalif Gürcüler tarafından şiddetle eleştirilmiş, Kraliçe baskıya dayanamayarak Kıpçak liderini tutuklattırdıysa da, daha sonra serbest bırakmıştır. Kutlu Arslan'ın projesi de uygulanmamıştır.[303]

Gürcistan sarayındaki Kıpçak etkisini azaltmak isteyen muhaliflerin çabaları sürerken,, Tamara'dan sonra tahta geçen oğlu Laşa döneminde, Moğol baskısından kaçarak ülkeye gelen Kıpçaklar devletle mücadele etme pahasına Gürcü topraklarına yerleşmeye başlamıştır. Ermeni tarihçisi Genceli Kragos'un kaydına göre, 1220/ 1221 yılında Sabutay Noyan yönetimindeki bir Cengizli ordusu Derbent boğazından inerek Tiflis'e kadar ilerlemiştir. Gürcü Kralı Giorgi Laşa ve başkumandan İvone bu kuvvete karşı koymaya çalıştılarsa da bozguna uğrayıp başarılı olamamışlardır. Gürcistan'ı yağmalayan bu Moğol ordusu, daha sonra memleketlerine geri dönmüştür. Bu tarihten kısa bir süre sonra, Kıpçak kabileleri Kral Laşa ve general İvane'den sadıkâne hizmet karşılığında toprak istemişler, ancak bu istekleri kabul edilmeyince Gence bölgesine çekilmişlerdir. Gürcülerin baskısından bunalan bölge halkı, Kıpçakların

---

301 N. Berdzenişvili-S. Canaşia, **Gürcüstan Tarihi**, s. 150.

302 Kutlu Arslan'ın projesine göre, saray girişinde kurulacak bir konsey ile devlet işleri görüşülüp karara bağlanacak, daha sonra onay için Kraliçeye sunulacaktı. [Bkz., M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, s. 136-138.] Devlet idaresini meşruti bir tarzda yeniden düzenlemeyi hedefleyen bu proje, Türk tarihindeki toy ve kurultay geleneğinin değişik bir uygulamasıdır. Bkz., M. Safran, **Kuman/Kıpçaklar'da**..., s. 57.

303 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 407-408. Muhaliflerin baskısı ile Kutlu Arslan'ın hazırladığı proje Kraliçe tarafından reddedilmekle birlikte, Kıpçak liderinin tasarısı yerine uygulamaya konulan kanun ile, Tamara, devlet işlerinin görüşülüp karara bağlanması için bir Tanadgoma adlı danışma kurulu kurdurmuş ve böylelikle, Kutlu Arslan'ın düşündüğü "krallığın sonsuz yetkilerini kısıtlama" amacı başka bir şekilde gerçekleşmiştir. Bkz., N. Berdzenişvili-S. Canaşia, **Gürcüstan Tarihi**, s. 151.

desteğini almak amacıyla onlara arazi vermiştir. Bu gelişmeye engel olmak isteyen Gürcü Kralı, bölgeye bir ordu gönderecek, ancak Kıpçaklara yenilerek amacına ulaşamayacaktır.[304]

Gürcistan'da Kıpçakların siyasî ve sosyal durumu bu şekilde devam ederken, IV David tarafından Ermenistan sınırına yerleştirilen Kıpçaklar zamanla batıya doğru yayılmalarını sürdürmüş ve Karadeniz bölgesinin nüfus yapısında etkili olmaya başlamıştır. 1118 tarihinde ülkeye gelen 40.000 Kıpçak ailesi Gürcüler tarafından yeniden ele geçirilen Ermenistan sınırına yerleştirilmiş,[305] 1124 yazında Çoruh vadisine, Ardahan ve İspir bölgesine yerleşen Türkmenlere baskın vererek kovalayan Kıpçaklar, bu bölgeleri ele geçirmiş ve Türkmenlerden boşalan topraklara yerleşmeye başlamıştır.[306] Dimitri döneminde ise, Kıpçaklar'ın yerleşme sahası Şavşat, Ardanuç, Yusufeli bölgelerine kadar genişlemiştir. Daha sonraki dönemde Çoruh havzasındaki etkinlikleri gün geçtikçe artan Kıpçaklar, liderleri Papa Sargis ve kardeşi Tagudar ile arasında ihtilaf başgösterince İlhanlı saflarına geçmişler ve Sargis 1267'de Ahıska bölgesini ikta alarak bu yörede Ortodoks Kıpçak atabekler hükümetini kurmuştur. Ardeşen-Batum arasında ve Furtuna deresiyle Çoruh arasındaki kıyı bölgesiyle Artvin, Borçka, Şavşat, Ardanuç, Yusufeli, Torul bölgelerine hakim olan Ortodoks Kıpçaklar içerisinde, Artvin-Borçka kesimini elinde bulunduran grup, 1479 yılından itibaren Osmanlı hakimiyetini kabul etmiştir. Trabzon sancağına bağlanarak üç kol halinde ocaklık alan bu grup dışındaki Kıpçak boyları ise, XVI. yüzyılın son çeyreğine kadar bağımsızlığını devam ettirecektir.[307]

Karadeniz bölgesine Kıpçak iskanı olduğu ve bu yerleşim birimlerinin Gürcistan'ın batı sınırını teşkil ettiği bilinmesine rağmen, kısa süre sonra adı geçen sahada Kıpçak adı verilen bir zümreye rastlanılmamaktadır. Bunun nedenini, Kıpçakların siyasî ve sosyal özelliklerinde aramak gerekir. Her yönde devamlı hareket halinde bulunan göçebe Kıpçaklar görülmesine rağmen, büyük bir boy bir-

---

304 Eduard Dulaurier, *"Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar:Kiragos'tan Müstahrec"*, **TM, II**, (1928), s. 142-143.

305 W.E.D. Allen, **A History**..., s. 99.

306 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 369.

307 F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. 121, 148-181.

liği olarak hiç bir zaman belirli bir merkez etrafında toplanarak güçlü bir siyasî birlik meydana getirememişlerdir. [308] Onun içindir ki, hiç bir yerde tutunamayan Kıpçakların hakim oldukları sahalarda hızlarının kesildiği ve diğer Türk boyları veya başka milletlerin hakimiyetleri altına düştükleri andan itibaren, daha çok hakim toplulukların baskısıyla yerleşik hayata geçtikten sonra şu veya bu şekilde eriyip gittikleri görülmektedir.[309] Gürcistan örneğinde görüleceği gibi, bu ülkeye yerleşen Kıpçak nüfusu Hıristiyanlığın da etkisiyle hızlı bir şekilde asimile olmaya başlamış ve kısa sürede yerleşik hayata geçerek Gürcüler arasında erimiştir.[310] Ancak Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Kıpçaklardan geriye kalan antropolojik ve kültürel izlerden, bu Türk kavminin yayıldığı alanı ve etkilerini tespit etmek mümkündür.

İngiltere'de Gürcistan tarihi alanındaki çalışmaların öncüsü olarak bilinen Lang, Gürcülerin antropolojik özelliklerini anlatırken, büyük ölçüde brakisefal ve hiperbrakisefal yapıda, açık ve renkli ten karışımına sahip sarışınlar bulunmasına rağmen, çoğunlukla siyah saçlı ve ela gözlü olduklarını kaydeder. Ona göre Gürcüler, bir kısmı mavi gözlü, çengel burunlu, geniş alınlı olmasına rağmen genelde düz ve ince burunludur.[311] Lang'ın bu tarifi, Kıpçakların Gürcü etnik yapısındaki etkisini göstermesi bakımından olduğu kadar, Karadeniz bölgesinin özellikle doğu kesimindeki antropolojik yapıda önemli bir unsur olan Kıpçak tesirine işaret etmesi açısından da önemlidir. Günümüze kadar devam ettiği şekilde, Doğu Karadeniz bölgesinde başta Artvin, Rize ve Trabzon illerinde ağırlıkta olan antropolojik özellikler, Kıpçakların yöredeki izleridir. İlerleyen kısımda yer ve aile isimlerinden hareketle ortaya çıkacak Kıpçak yerleşim bölgeleri de yukarıdaki görüşü doğrular mahiyettedir.

Trabzon ve çevresinin Osmanlı hakimiyetine kadar Oğuz Türklerinin eline geçmesini engelleyen Trabzon Rum Devleti'nin tarihi, bölgeye yerleşen Kıpçakların bu sahadaki etkilerini göster-

---

308 A. N. Kurat, **Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, s. 72.

309 Salim Cöhce, "*Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü*", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi** (Samsun 13-17 Ekim 1986) **Bildirileri**, Samsun 1988, s. 479.

310 M. Lordkipanidze, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, s. 90.

311 D. M. Lang, **Gürcüler**, s. 18.

mesi açısından önemli bilgiler içermektedir. Bu devletin kuruluşunda Gürcü kraliçesi Tamara ve ordusunun büyük rolü olmuştur.[312] İlerleyen dönemde Gürcistan krallığı ile ilişkisini kesmeyen Trabzon Rum Devleti hanedanı, akrabalık bağı kurmak suretiyle Gürcü hanedanı ile yakınlaşırken, diğer yandan da gerektiği zaman Gürcü ordusunun desteğini alarak siyasî varlığını devam ettirmeye çalışmışlardır. Komnenos hanedanı ile Gürcüler arasında kurulan akrabalık ilişkilerinde, Trabzon Rum Devleti varisi olma düzeyine yükselmiş Kıpçak kökenli şahısların varlığına rastlanır. Komnenos sülalesinin ilk hükümdarlarından I. Jean'ın (1235-1238) bir adı da Aksuh (Ak-Su ?) 'tur. II. Aleksios'un oğulları Michel'in ikinci ismi Azahutlu (Atakutlu ?), kardeşi Georges'in ise Ahpugas (Ak-Boğa?)'tır.[313] Ahpugas'ın kız kardeşinin kızı, Gürcistan kralı David'in Kulkan Hatun adlı kızı idi ve Manuel Komnenos ile evlendikten sonra Eudokia ismini almıştı.[314] Kraliyet ailesine mensup olan ve Hıristiyan isimlerinin yanısıra Türk isimleri de olan II. Aleksios'un çocukları, 1297'de Çaneti olarak bilinen Batum-Ardeşen arasında ve Fırtına Deresi ile Çoruh arasındaki Karadeniz kıyılarını alan Ortodoks Kıpçaklar'ın hakanı olan Beka'nın kızı ve Trabzon Rum Devleti Kralının karısı olan Kıpçak prensesinin çocuklarıdır.[315] Trabzon tarihinde II. Aleksios'un Gürcülerle yakınlaşabilmek için 1297'de bir Gürcü prensesle evlendiği kaydedilirken[316] Gürcistan tarihinde ise bu prensesin Samstkhe atabeyi Beka'nın kızı olduğu ve bu evlilik sonunda Gürcü sarayı ile ilişki-

---

312 M. Brosset, **Histoire de la Georgie I**, s. 465; E. Janssens, **Trebizond en Colchide**, s. 65.

313 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 483.

314 Pertev Naili Boratav,"*Dede Korkut Hikayelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Te'lif Tarihi*", **TM, XIII**, (1958), s. 52-53. Yazar Rum prens ve prenseslerinin Türk adları almasını, Trabzon Rum Devleti'nin güvenliğini sağlamak amacı ile komşu Türk beylerini damat edinmesine bağlamaktadır. Oysa, Komnenos hanedanı üyesi olan ve Türk ismi taşıyan şahıslar, Gürcistan hanedanında IV David döneminden itibaren yer alan Kıpçakların neslidir. İlerleyen bölümlerde görüleceği üzere, Trabzon Rum Devleti hanedan ailesi, Türk beylikleri ile ilişkilerini geliştirebilmek için onlara kız vermesine rağmen, saraya Gürcistan dışında Türk gelin almamışlardır.

315 F. Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. 151.

316 W. Miller, **Trebizond**, s. 32.

lerin yenilendiği belirtilmektedir.[317] Bu kaynaklarda da görüldüğü üzere, Trabzon Rum Devleti'nin ilişki kurduğu kesim, Gürcü olarak anılagelmiştir. Ancak batılı araştırmacının haklı olarak itiraz ettiği gibi, yukarıda anılan Komnenos hanedanı mensuplarının isimlerinin Gürcü kökenli olduğuna dair genel bir kanaat ortaya konmuşsa da, bunların Gürcü olduğunu söylemek mümkün değildir. Türk adı olan bu isimler, Gürcistan'a yerleşen Kıpçaklardan gelmedir.[318]

II. Aleksios'un çocukları arasında yukarıda sayılan şahıslardan daha etkili olan ve bir ara tahtı bile ele geçiren Anna'nın lakabı, Anahutlu (Anakutlu)'dur. Panaretos'un kaydına göre, 1341 yılında Amid'li Türkmenlerin akınından sonra Trabzon'da oluşan taht boşluğunda Lazların memleketine kaçan Anna, buradan derlediği bir ordunun başında Trabzon'a gelip tahta çıkmıştır. Bir yıl boyunca tahtta kalan Anna, 1342'de İstanbul'dan gelen Komnenos hanedanına mensup diğer bir grup tarafından tahttan indirelerek öldürülür.[319] Ancak dönemin siyasî ortamı dikkatle incelendiğinde, yörede ordu oluşturabilecek tek güç olarak Anna'nın akrabası olan ve sınırları batıda Ardeşen'e kadar genişlemiş olan Ortodoks Kıpçak atabekler hükümeti vardır. Dolayısıyla, kaynaklarda Laz olarak kaydedilen kuvvetler, Anna'nın dedesi Beka'ya bağlı Kıpçak kuvvetleridir ve Komnenos devleti bir yıl süresince bu güç tarafından idare edilmiştir.

Trabzon Rum Devleti kraliyet ailesine mensup olanların yanı sıra, bu devletin üst düzey yöneticileri arasına girmiş Kıpçaklar da mevcuttur. 1306 tarihli bir kitabeden anlaşıldığı kadarıyla Trabzon'daki iki büyük aileden birisi, Krala paralı asker olarak hizmet eden ve süvari kuvvetlerinin komutasını elinde bulunduran

---

317 Y. Siharulidze-A. Manvelişvili v.d., **Doğu Karadeniz Halklarının**..., s. 56. Trabzon tarihinin Beka'nın Kıpçak olmadığını bilmeyerek Gürcülerle akrabalık kurulduğunu söylemesi bir yere kadar makul görülebilir. Ancak Gürcistan tarihinde yer alan ve "bu evlilik vasıtası ile Trabzon sarayındaki Gürcü etkisinin arttığını" iddia eden görüş bir anlam ifade etmemektedir. Zira, akrabalık bağı kurulan taraflardan diğeri Gürcü değil Kıpçak Türkleridir.

318 Élizabeth A. Zachariadou, "*Noms Coumans à Trébizonde*", **Revue des Études Byzantines LIII**, (1995), s. 285-286.

319 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 486. Fallmerayer, Anna'nın tahtta kaldığı süreyi 13 ay olarak kaydetmektedir. Bkz., J. P. Fallmerayer, **Trabzon Rum**..., s. 168.

Kamachenos (Kamacı) ailesidir.[320] Aynı şekilde, Osmanlı tahrir defterlerinden, geniş mülk sahibi oldukları için Trabzon Krallığının yerel yönetici tabakasından olduğu anlaşılan Andronikos Turalis, Nikita Rüstem, Yanis Amiras, Mirali gibi şahıslar, krallık içinde Kıpçak olması muhtemel Hıristiyan Türk unsurlardır. Ayrıca II. Aleksios döneminde görev yapan George Torkopolos, Trabzon Rum Devleti'ndeki üst düzey yetkililerdendir.[321]

Trabzon Rum Devleti'nin idari mekanizmasında yer alan Kıpçak yöneticilerin yanı sıra, Komnenos hanedanının hükümranlığı altında Trabzon ve çevresinde Hıristiyan Kıpçak'ların yaşadıkları, hem kilise kayıtlarından hem de Osmanlı tahrir defterlerinden anlaşılmaktadır. Trabzon'daki Vazelon manastırındaki kilise kayıtları, yörede yaşayan Hıristiyanlarla ilgili olarak ilginç bilgiler içermektedir.[322] Bu manastır kayıtlarına dayalı olarak yapılan ilk çalışmada Anthony Bryer, toplam bin yüz otuz dokuz aile adı içerisinde % 47.3'lük bir paya sahip olan beş yüz otuz dokuz tanesinin isminin kökenini tespit edememiştir.[323] Vazelon manastırındaki nüfus kütüğü üzerine ikinci araştırma, Bryer'in çalışmasındaki eksik noktaları tamamlar niteliktedir ve daha geniş bir kaynak taraması ile Maçka'daki Vazelon manastırında bulunan kilise kayıtları, Trabzon Rum Devleti resmi belgeleri, kitabe ve diğer metinlere dayanılarak Rustam Shukurov tarafından yapılmıştır. XIII. ve XIV yüzyılda bölgede kullanılan Türkçe isimler hakkındaki bilgi azlığını vurgulayan yazar, bu kaynaklardaki isimlerin yarısından fazlasının tanım-

---

320 Bkz., W. Miller, **Trebizond**, s. 44, 47.

321 Mehmet Bilgin, **Doğu Karadeniz**, s. 90-93.Lowry'nin çalışmasında, Osmanlı tahrir defterlerinden Trabzon Rum Devleti'nin yönetici zümresine dahil olduğu bilinen bu Hıristiyan Türklerle ilgili herhangi bir kayıt olmaması düşündürücüdür. Bkz., Heath W. Lowry, **Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583**, İstanbul 1981, s. 19-42.

322 Saint John adı ile de bilinen Vazelon manastırı, Değirmendere vadisinden 2,5 saatlik bir yürüyüş mesafesi içinde, Sümela ve Saint George ile birlikte bölgenin en güzel manastırıdır. [Bkz., David Winfield-June Wainwright, "*Some Byzantine Churches From The Pontus*", **AS, XII**, (1962), s. 137.] Trabzon'daki Bizans dönemi kiliseleri hakkında geniş bilgi için bkz., Selina Ballance, "*The Byzantine Churces of Trebizond*", **AS, X**, (1960), s. 141-176.

323 Anthony Bryer, "*Rural Society in Matzouka*", **Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society** (nşr. A. Bryer-H. Lowry), Washington 1986, s. 79-80.

lanamadığını belirtmekle birlikte, iki bin isim arasında otuz bir kişi adının Türk veya Türk-Moğol kaynaklı olduğunu tespit etmiştir ki, bunlar arasında Kuman etnik boyuna işaret eden Koumanos adı da bulunmaktadır. Ayrıca yukarıda Trabzon Rum Devleti'nin yönetici tabakası arasında ismi zikredilen George Torkopolos'un dahil olduğu Kıpçak zümresinin Torkopoulos, Tourkothedoros ve Tourkotherianos gibi Türkçe kök üzerine Rumca ilavelerle oluşan adlarla anıldığı görülmektedir. Shukurov son olarak, isimlerdeki "ayn" harfinin "g"ye dönüşmesi sonucu ortaya çıkan isimlerin Rumca'daki Kuman dilinin tesiri olduğunu, ayrıca Komnenos hakimiyetinin başından itibaren Rumların Türkçe olan kalkan, furunci, ocak, pazar adlarını kullanageldiklerini, bunun da Doğu Karadeniz bölgesinde dil bakımından etkili bazı Türkçe konuşan Bizanslı gruplar olduğunu vurgulamaktadır.[324]

Osmanlı tahrir defterlerindeki kayıtlar, Bizans kilise kayıtlarındaki bilgileri daha somutlaştırıcı örneklere sahiptir. 1515 tahrir defterlerine bakılırsa, Trabzon şehir merkezinde, Maçka'da, Torul'da, Görele'de, Kuman ismi taşıyan çok sayıda Hıristiyan bulunmaktaydı.[325] XV ve XVI. asır Osmanlı tahrir defterlerinden, Sürmene nahiyesine bağlı Zavli köyündeki elli beş hane Hıristiyandan dokuz hanenin, Hıristiyan ismi taşımasına rağmen Kıpçak olduğu ayrıca belirtilmiştir. Ayrıca Hoşoğlan, Timurci (Demirci), Şişman gibi aile adı taşıyan Hıristiyanlara ait başka kayıtlar da mevcuttur.[326] 1536'da hazırlanmaya başlanan ve 1539'da biten Liva-i Livana (Yusufeli-Artvin) icmal defterlerindeki yer isimlerinden, İslamlaşarak Osmanlı hizmetine giren Kıpçakların Artvin topografyası üzerindeki etkileri açıkça görülmektedir. [327] Aynı

---

[324] Rustam Shukurov, "*Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar*", (nşr. K.Çiçek) **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (Trabzon 6-8 Kasım 1998) **Bildiriler,** Trabzon 1999,s.111-117.

[325] M. Hanefi Bostan, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat**, Ankara 2002, s. 339-340.

[326] M.Bilgin, **Doğu Karadeniz**, s. 90-91. Gökbilgin tarafından 1515 tahrir defterlerine dayanılarak Trabzon ve çevresi hakkında yapılan araştırmada, Sürmene'deki Hıristiyan Kıpçaklarla ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Bkz., M. T.Gökbilgin, "*XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi*", s. 319-320.

[327] Artvin'deki Bar, Barkhal suyu, Beket, Bez, Beş-Ağul, Çıkhıl'et (Çıkıl/Çigil yurdu), Dört Kilisa, Erkin'is (Erkinli), Ersis, Çörgenis (Çörgenli), Gıvnar,

şekilde, 1486-1583 tarihlerine ait tahrir defterlerinde, Trabzon ve çevresinde de İlana, Bacan, Balaban ve Komanolet gibi Kıpçaklara ait yerleşim merkezleri bulunmakta idi.[328]

Şahıs isimlerinden hareketle Trabzon Rum Devletinde mevcudiyetleri ortaya çıkan bu şahıslar dışında, yer ve aile adlarından elde edilen bilgilerle Karadeniz bölgesine yerleşen Kıpçakların yayıldıkları saha hakkında fikir edinilebilir. Kıpçak oymakları arasında Bergü, Toksaba, İtaba, Barak, İleris, Borç-oğlu, Konguroğlu, Yimek, daha küçük uruglar olarak Tok, Başkırt, Kumandur, Berendi, Becene, Kara-börklü, Uzun ve Çutan oymak adları tespit edilebilenlerdir.[329] Yer isminden hareketle adı günümüze kadar süregelen ve Karadeniz'deki en büyük Kıpçak yerleşim yeri, Borçalı (Borçol) oymağından ismini alan Borçka'dır. Bu oymağın varlığına Macaristan'da tesadüf edildiği gibi Karadeniz bölgesinde de rastlanır.[330] Borçka dışında, Artvin, Rize, Pazar, Çamlıhemşin, Trabzon Sürmene ve Gümüşhane'de,[331] Kıpçak boy ve aile isimleri

---

Göcek, Khod, İtli'et (İdli yurdu), Kışlak, Köken, Korta, Mokhur-Kud, Ogdar, Okar, Orçunak, Kiskim, Oruçuk, Otav, Ökdem, Sarı-Göl, Sol-Verek, Tünkes, Uşkhum, Vanat, Zıgı'is-pir ve Ödük yer isimleri, Ortodoks Kıpçaklardan kalmadır. Bkz., F.Kırzıoğlu, **Kıpçaklar**, s. 168.

328 Akçaabat nahiyesindeki İlana köyü, Kıpçak menşeli bir aile ve şahıs adı olan İlan'dan ismini almıştır. Of kazasındaki Gorgora, diğer ismiyle Bacan köyü de bir Kıpçak oymağı olan Beçene/Becene'lerden gelmektedir. Yine Of'taki Balaban köyü de Kıpçaklarda şahıs adı olan Balaban'dan kalmadır ki bu isimde bir Kıpçak Türkü, Delhi'de sultan olmuştu. Arhavi kazasındaki Komanolet köyü de Kıpçaklardan ismini almış diğer bir yerleşim birimidir. Bkz., M. H. Bostan, **XV-XVI. Asırlarda**..., s. 342-344.

329 M. Safran , **Kuman/Kıpçaklarda** .., s. 58.

330 L.Rasonyi **Tarihte Türklük**, s. 144-145; L.Rásonyi, "*Kuman Özel Adları*", **TKA, III-IV-V-VI**, (1966-1969), s. 96.

331 Borçka'nın batısında, Pazar ve Çamlıhemşin'den başlayıp Rize, Sürmene'nin Cimilit köyü ve Gümüşhane/Yağmurdere'ye bağlı Boğalı ve Arpalı köyleri, Kıpçakların Doğu Karadeniz bölgesinde yurt tuttuğu bir bölgedir. Buraya yerleşen Kıpçaklar, Kubasar Kraliçe Tamara tarafından başkomutanlık görevinden alındıktan sonra muhaliflerinin muhtemel intikam hareketlerinden kurtulmak için Gürcistan'dan Doğu Karadeniz dağlarına göç eden Kubasar yandaşlarıdır. Rize İkizdere'ye bağlı Cimil merkez olmak üzere Pazar, Çamlıhemşin, Rize ve Sürmene'nin Cimilit/Yağmurlu köyünde yaşayan, Osmanlı döneminde de tımar ve nüfuz sahibi olan Kumbasaroğulları, bölgeye göç eden Kubasar soyuna mensup Kıpçaklardır. Gümüşhane/Yağmurdere'ye bağlı ve ismi kurulduğu günden itibaren Buğalı/Boğalı olan, ancak değişik mahallelerindeki kiliselerden dolayı halk arasında 7 kiliseli Sultan Boğalı diye

günümüze kadar yaşamaktadır. Bugün yok olan yer isimleri arasında da, Artvin, Trabzon, Giresun ve Ordu'daki yer adları,[332] Kıpçakların bir izi olarak tarihe karışmıştır.

Kıpçaklardan kalma yer ve aile adlarından hareketle elde edilen veriler, bu Türk kavminin Karadeniz bölgesindeki kültürel tesirleri

---

anılan köydeki bir tepe, günümüzde de Kubasar tepesi ismiyle anılmaktadır. Ayrıca Osmanlı fethinden sonra tutulan bölgeye ait tapu tahrir defterlerinde, gerek Boğalı köyünün gerekse komşu Arpalı köyü (bugün metruk eski Arpalı) ile Bahçecik köylerinin isimleri Türkçe olmasına rağmen, bazıları Türk ismi taşıyan Hıristiyan reayaya ait kayıtların bulunması, bu bölgenin Kubasar ile birlikte hareket eden Kıpçak Türkleri tarafından iskân edildiğini göstermektedir. Kubasar neslinden gelen bu grup haricinde, başta Cordanlar olmak üzere Konguroğlu, Şişmanoğlu, Uzunoğlu, Temurci / Demircioğlu, Durut/ Türütoğlu, Saral/Sarialioğlu, Terter gibi Kıpçak kökenli aileler de Doğu Karadeniz boyunca yerleşmişlerdir. Korgur ya da Konguroğlu ailelerine Trabzon'un doğusunda denize dökülen Değirmendere vadisinde rastlanılır. Sarallar ise Artvin, Rize ve Trabzon yöresine yerleşmişlerdir. Bugün Of ilçe merkezi, Çayeli, Sürmene ve Solaklı vadisinde bu adı taşıyan pek çok aile yaşamaktadır. Ayrıca, Artvin'in Zeytinlik bucağı Yukarı Maden (Yukarı Hod) Köyü'nün güneydoğusunda Saralet mezrası bulunmaktadır. Artvin'in Zeytinlik bucağına bağlı köylerde, Terteroğlu aile adına da rastlanılır. Dağıstan, Yukarı Kür-Çıldır ve Çoruh boylarında rastlanan diğer bir Kuman oymağı, Kumar ya da Komarlardır ve Komarit (Komarlar anlamında şimdiki Barış köyü, Of), Komara (şimdiki Yalıncak köyü/Trabzon), bu oymaktan kalmadır. Bkz., M.Bilgin, **Doğu Karadeniz**,s.86-87,96-97.

332 Of'taki Kanlıdağ, Kanlıhoroz tepesi, Salmata Deresi, Kıpçak yerleşmesinin izlerini taşıyan isimler olup Kanglının bozulmuş şeklidir ki bu bir Kuman oymağıdır. [Bkz., Mehmet Eröz, **Hıristiyanlaşan Türkler**, s. 26, nu: 29.] Trabzon'daki Aşağıkumanit (Aşağıçavuşlu), Çoruh (Erenköy), [Bkz., Mehmet Eröz, "*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*", s. 46.] Ordu'nun 20. km. güneyindeki Kumanlar köyü, [Bkz., H.Nihal-Ahmed Naci, "*Anadolu'da Türklere Aid Yer İsimleri*", s. 258.] Of'ta Kumanit, Tonya'daki Kalınçam köyünün güney-doğusundaki Kumanondoz mahallesi ve yaylası, Vakfikebir'deki Komana deresi, Komandere Vamenli, Koman-dere Raşi, Komandere Kadahor, Komandere Habel köyleri, Espiye'deki Kumonovacık, Tirebolu'daki Kumanyurdu yaylaları, Alucra'daki Koman deresi, Koman tepesi ve Koman köyü, isimleri Kuman kavim adından türetilmiş yerlerdir. Ayrıca Kuman boylarının isimlerini taşıyan yer adları arasında Curtan /Cordan /Jortan/ Yortan boyundan isim alan yerleşmeler de dikkat çeker. Arhavi'deki Curtan/Cordan köyü, Cordan yaylaları ve Cordan deresi ve Çaykara'ya bağlı Dağönü (Hanlut) köyünün Cordanlı mahallesi haricinde, Gezge köyünün (bugün Gümüşhane/Yağmurdere bucağına bağlı Güngören) arazisi içinde şimdi mera olarak kullanılan vadi de Cordan tarlaları adını taşır. Tapu tahrir defterlerinde, Yusufeli-Demirkent (Erkinis) nahiyesinde Osmanlı fethi öncesi Cordan/Yortan beye ait mülklerden bahsedilmektedir. Bkz., M.Bilgin, **Doğu Karadeniz**, s. 94.

ile de doğrulanmaktadır. Bugün Kür, Çoruh ve Çıldır gölü havalisinde Kıpçak Türkçesine yakın bir dil konuşan halk, bu dönemde bölgeye gelen Kuman-Kıpçak Türkleri ile ilgilidir, bölge halk edebiyatında bazı motifler o devir hatıralarını taşımaktadır.[333] Türkolog Ahmet Caferoğlu'nun bölge ağızları üzerine yaptığı incelemede, Trabzon Polathane ve Vakfıkebir ağızlarındaki sabit ve düzenli bir halde kelime başlarındaki "g"lerin "k" ve sesli "d" sessiz "t" şeklini alması ile, gelmek yerine kelmek, demiş yerine temiş gibi örnekleri görülen değişmeler, bu ağızları doğrudan doğruya Göktürk-Uygur Türkçesine bağlamaktadır.[334] Batılı araştırmacılar da, Trabzon ağızlarındaki özelliklerin Horasan Türkçesi, Balkan ağızları ve Azeri Türkçesi ile yakınlığını göz önünde bulundurarak Caferoğlu ile aynı sonuca varmışlar ve bölgede konuşulan ağızların Karahanlılarda, Harezmlilerde ve Çağataycada örnekleri bulunabilecek eski Türkçenin devamı olduğunu belirtmişlerdir.[335] Trabzon ve yöresi ağızları ile batı Rumeli Türk ağızlarının arasındaki benzerlik ve ortaklıkların incelendiği diğer bir araştırmada ise, ağız özellikleri itibarıyla Kuzeydoğu Anadolu halkının güney Azerbaycan'dan gelen Oğuz Türkleri ile Kafkasya üzerinden gelen Kıpçak Türklerinin karışımından oluştuğu, Batı Rumeli halkının da aynı şekilde Anadolu'dan Rumeli'ye geçen Oğuz Türkleri ile Karadeniz'in kuzeyinden bölgeye gelen Kıpçakların karışmasından meydana geldiği ortaya çıkmıştır.[336]

---

333 İ.Kafesoğlu, **Türk Milli Kültürü**, s. 180.

334 Ahmet Caferoğlu, **Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları**, Ankara 1994, s. XXIII.

335 B.Brendemoen, *"Some Remarks on the Copula in..."*, s. 111-112.

336 Trabzon, Rize merkez, Kalkandere, İkizdere, Gündoğdu ve Büyükköy ağızları ile Batı Rumeli ve Azerbaycan ağızları arasındaki yakınlıkları ortaya koyan Türkolog Karaörs, 8 başlık altında önemli benzerlikler tespit etmiştir 1- Ünlü uyumu bozuklukları. 2- Öğrenilen geçmiş zaman ekinin tek şekilli olması. 3- Ö-o, ü-u değişimlerinin ortak olması. 4- -lar, -ler çokluk eklerinin genel olarak büyük ünlü uyumuna uymaması. 5- Hal ekleri arasındaki görev değişikliği. 6- Büyük ve küçük ünlü uyumlarının bozuk şekillenmesi. 7- "-g-, -g" seslerinin korunması ve "-y-, -y" ye dönüşüp dönüşmemesi konusundaki yakınlık. 8- Şimdiki zaman eki olarak "-iy, -ıy" ve "y"li şekillerin kullanılıp, hece kaybolması yoluyla meydana gelen "-yor" şimdiki zaman ekinin kullanılmaması. [Bkz., Metin Karaörs, *"Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı"*, **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (Trabzon 6-8 Kasım 1998) **Bildiriler**, Trabzon 1999, s.

Günümüze kadar Karadeniz bölgesinin simgesi olarak kabul edilen kültür öğelerinden birisi olan kemençe, Kıpçak Türkçesinden ismini almış bir müzik aletidir. Kırım yarımadasında bir buçuk yüzyıl önce menşeini kişi adından alan bu isim, Gagauzca'da keman anlamına gelmektedir.[337]

Trabzon ve doğusundaki bölgede görülen Şamanizm izleri, Kıpçakların Doğu Karadeniz'in sosyal yapısında günümüze kadar uzanan geniş etkilerini gözler önüne sermektedir. Bu Türk kavminin sosyal ve kültürel tarihi hakkında yapılan araştırmada, Kıpçaklar arasında Hıristiyanlık ve İslamiyeti din olarak kabul eden grupların bile uzun süre eski inançlarını terk edemedikleri kaydedilir.[338] Doğu Karadeniz bölgesindeki Kıpçak yerleşim yerlerinin Osmanlılar tarafından XVI. yüzyıl başından itibaren ele geçirilmeye başlandığı ve bu dönemden itibaren Kıpçakların İslâmlaşmaya başladığı düşünülürse, bölgedeki eski Türk inançlarının izlerinin Kıpçaklara ait olduğu görülmektedir. Anadolu'nun bir çok yerinde ağıt kelimesiyle ifade edilen "ölü başında taziyeyi makamla zikrederek ağlamak" adeti, Rize mıntıkasında sayı ismi ile anılmakta ve yöre halkı, bu kelimeyi, "sayı kurmak" ve "sayı yapmak" şeklinde kullanmaktadır. Bu değişiklik, eski Türklerde ölü başında makamla mezayasını sayarak ağlamak manasına kullanılan sagu[339] kelimesinin sayıya dönüşmesi ile oluşmuştur ve eski Türk inançlarının bölgedeki izi olarak kabul edilir,[340] ki, bu iz, yukarıda ifade edildiği üzere Kıpçakların yöredeki etkisidir.

Kıpçaklar dolayısıyla bölgede halen devam eden diğer bir Şamanizm izi, güneş duası adıyla yörede bilinen duadır. Türkolog

---

89-97.] Rize ağızları üzerine yapılan çalışmada ise bölgede konuşulan ağızda ünlü ve ünsüz değişmeleri, ünlülerle ünsüzler arasında, ünsüzlerin birbiri arasındaki yer değiştirmeleri, hece kaynaşması, hece yutumu, vurgu gibi hususlar geniş bir şekilde incelenmekte ve Karaörs'ün ulaştığı sonuçlara varılmaktadır. Bkz., Turgut Günay, **Rize İli Ağızları**, Ankara 1978, s. 63-74, 83-90, 97-101.

337 L. Rásonyi, "*Kuman Özel Adları*", s. 112.

338 M.Safran, **Kuman/Kıpçaklar'da** ..., s. 75.

339 Sagu, Türkçede ölü için söylenen melodili ağıt ve mersiye demektir, Arapça nevha, menâha, Farsça mûye ve hunya karşılığı olarak söylenmiştir. Bkz., Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş IX**, Ankara 1991, s. 471.

340 A.Adnan Saygın, **Rize, Artvin ve Kars Havalisi Türkü, Saz ve Oyunları Hakkında Bazı Malumat**, İstanbul 1937, s. 30.

Caferoğlu'nun tespitine göre, Türkiye halk edebiyatında sadece bu bölgede rastlanılması açısından önemli bir yer tutan ve yalnızca Trabzon ile Rize yaylası ahalisi arasında rastlanan güneş duası, karakter ve şekil itibarıyla, tamamen Azerbaycan'dakinin aynısıdır ve Şamanizm dini bakiyesidir.[341]

Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, Oğuz Türklerinin bölgeye varmasından çok uzun süre önce Artvin-Trabzon arasındaki sahaya yayılan Kıpçaklar, bu yörenin antropolojik ve kültürel yapısında günümüze değin uzanan derin izler bırakmışlardır. Gürcistan'a yerleşen soydaşlarının aksine millî kimliklerini yitirmeyen Kıpçaklar, özellikle Trabzon-Rize bölgesinin kültürel dokusunda bugüne kadar yaşayan eski Türk dini ve dilinin izlerini bu yöreye hakim kılmayı başarmışlardır. İlk olarak Artvin civarında başlayan Kıpçak yerleşimi zamanla Ordu'ya kadar yayılmış ve Müslümanlaşarak Oğuz boyları arasında karışan Kıpçaklar, bir daha bu isimli bir topluluk görülmeyecek şekilde eriyip gitmişlerdir. Ancak Karadeniz sahili boyunca Artvin'den Ordu'ya kadar uzanan sahada yaşayanların antropolojik özellikleri, Kıpçaklardan kalma yer isimleri ve yöre Türkçesindeki Kıpçak tesiri, bu Türk boyunun varlığını günümüze kadar taşımaktadır.

---

341 A.Caferoğlu, **Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar**, s. XVI.

III. BÖLÜM

OSMANLI HAKİMİYETİNİN KURULUŞUNDA DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE TÜRKLER

OSMANLI HAKİMİYETİNİN KURULUŞUNDA DOĞU KARADENİZ BÖLGESİNDE TÜRKLER

Moğol idaresinin etkisini kaybetmesiyle birlikte, Anadolu'nun siyasî durumu büyük ölçüde değişmiş, Türkiye Selçuklu Devleti'nin son dönemine kadar Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen Türk toplulukları hakkında, önemli bilgiler elde edilmeye başlanmıştır. Fuad Köprülü, yeterli malzeme olma-dığı için, Moğollardan önce ve sonra Anadolu'nun etnik sima-sını tespit etmenin kolay olmadığını düşünse de,[1] özellikle XIV yüzyıl başlarından itibaren, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk beyliklerinin nüfusu hakkında epeyce bilgi mevcuttur.

Moğol hakimiyetinin son döneminde, Selçukluların kontrolünden çıkmış olan bölgelerde kurulan Karamanoğulları, Germiyanoğulları, Eşrefoğulları gibi beylikler, sahip oldukları arazinin bir Türk yurdu haline gelmesinde önemli faaliyetler göstermiştir. İlhanlı Devleti'nin yıkılışından sonraki bir asır zarfında, Anadolu, bu beylikler arasında paylaşılmış, Türk-menlerin eline geçmemiş tek bölge olarak yalnız Trabzon ve havalisi kalmıştır. Bir süre sonra Karadeniz sıradağlarını aşarak bu sahile inmeye başlayan Türkmenlerin yanı sıra, Çepniler de Samsun'dan doğu istikametinde ilerleyerek yöreye yer-leşmiş ve bu sahillerde bir takım küçük beyliklerin ortaya çıkmasını sağlamıştır.[2] Selçuklu kayıtlarının özellikle Moğol istilası sonrasındaki demografik yapı ile ilgili olanlarını, Bizans tarihleri de doğrulamaktadır. Vryonis'in Grek kaynaklarına dayanarak yaptığı değerlendirmeye göre, XIV yüzyılın başında yalnızca güçlü surlarla çevrilen şehirlerde göçebe Türklerin yöreye yerleşmesi önlenebilmiş, diğer yörelerdeki Bizans ahalisi ise daha korunaklı şehirlere veya İstanbul'a göç etmiştir. Ancak, bu tedbirler de Türkmen kuşatmalarını engel-lemeye yetmemiş, bilhassa şehir nüfuslarında büyük bir azalmaya neden olmuştur. Bu genel yargı Trabzon bölgesi için de geçerliliğini korumakta, çiftliklerinin güvenlikten yoksun olmasından dolayı kırsal alandaki halk topraklarından göç etmekte ve bu araziler Türklerin eline geçmektedir.[3]

---

[1] Bkz., Fuad Köprülü, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara 1984, s. 39.

[2] O. Turan, **Selçuklular ve İslâmiyet**, s. 109-111.

[3] S. Vryonis, **Nomadization and Islamization...**, s. 55-56.

Moğol istilasının son devrinde, aşağıda gösterilecek devlet ve beylikler haricinde Çobanlı Türkmenleri Şarkî Karahisar'ı ele geçirerek bölgeye kısa süreli hakim olmuş, Eretna Devleti'nin kurulmasından sonra bu yörenin idaresini bırakmak zorunda kalmıştır. Moğollar, Selçuklu saltanatına son verip Anadolu'ya hakim oldukları sırada, Şarkî Karahisar, İlhanlılara tâbi olmuştu. Burada ilk defa bağımsız bir beylik kuran, İlhanlı veziri Çoban Beyin torunu olan Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan'dır. 1330-1331'de Sivas bölgesine gelen Hasan Bey burada bağımsızlığını ilan etmiş ve 1338 yılına kadar burada yaşamıştır.[4]

A- ERETNALILAR DEVRİ

Anadolu'da Moğol hakimiyetinin son dönemlerinde, daha önce vali olarak görev yapan Eretna Bey, bağımsızlığını ilân ederek Karadeniz bölgesinin önemli bir kısmına hakim olmuştur. Türkmen unsurlarının Moğol idaresini tanımama eğilimi içerisine girmeye başlamalarıyla birlikte Anadolu'daki siyasî dengelerin bozulması, bölgede kontrolü sağlamaya çalışan İlhanlıları kısa zaman aralıklarıyla yöreye asker sevk etmek ve idareci göndermek zorunda bırakmıştır. Ancak Moğol Devleti bünyesinde meydana gelen güç kaybı sonucunda Anadolu'daki idareciler zamanla kendi başlarına hareket eder hale geleceklerdir. Eretna Devleti'nin kurucusu olan Eretna Bey'in bağımsızlığını ilân etmesine varan olaylar, Anadolu valisi Timurtaş'ın yerine atanması ile başlayacaktır.

---

4 Mehmet Bilgin, "*Giresun Bölgesinde Türkmen Beylikleri ve İskân Hareketleri*", **Giresun Tarihi Sempozyumu** (Giresun 24-25 Mayıs 1996) **Bildiriler**, İstanbul 1997, s. 96. Hasan Bey'in Şarkî Karahisar hakimiyeti 1338'de sona ermesine rağmen, Clavijo seyahatnamesinden, Çobanlı Türkmenlerinin XV yüzyılın başında da bu bölgede yaşadıkları anlaşılmaktadır. İspanyol elçisinin Torul'u geçtikten sonra Harşit vadisinde karşılaştığı Çapanlı Türkmenleri, bazı araştırmalarda yer aldığı gibi Çepniler değil Çobanlılardır. [Bkz., Salim Cöhçe, "*Ruj Gonzales de Clavijo'nun Gezi Notlarına Göre Gümüşhane ve Çevresi*", **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane** (Gümüşhane 13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 91.] Panaretos kroniğindeki kayda bakılırsa, kısa bir süre Şarkî Karahisar'da hakimiyet süren Şeyh Hasan, 5 Temmuz 1336'da Trabzon'u kuşatmış, Boz Tepe'ye kadar ilerlemesine rağmen bir sonuç alamadan geri dönmüştür. Bkz., Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, Paris 1836, s. 483; Anthony Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 144.

1317'de Anadolu'ya gelen[5] Timurtaş Bey, ilk olarak Selçuklu ailesine mensup bütün fertleri ortadan kaldırtmış,[6] daha sonra Karamanoğullarını itaat altına alarak[7] ülkedeki sükuneti sağlamıştır. Ancak 1327'de kardeşinin öldürülmesi, akabinde de babasının vefat etmesi üzerine, Ebu Said Han'ın kendisini ortadan kaldırtacağını düşünen Timurtaş, 1328'de Memlûk-lere iltica etmek suretiyle ülkeden ayrılacaktır.[8]

Şam'a iltica etmek üzere Anadolu'dan ayrılan emir Timurtaş, idareyi noyanlarından birisi olan Eretna'ya bırakmış, sultan Ebû Said'e bağlılığını bildiren bu emir, Anadolu valiliğine atanmıştır.[9] 1327'den 1335'e kadar vali olarak görev yapan Eretna, yalnız emir ve noyan gibi ünvan kullanmış, bundan dolayı para da bastıramamıştır. 1333 yılında Sivas'a uğrayarak kendisiyle görüşen İbn Batuta, onun "Rum/Anadolu'da Irak melikinin vekili" olduğunu belirtmektedir.[10] Ebu Said'in ölümünü müteakip, 1335 veya 1336 yılında İlhanlılarla bağını kesen Eretna, önce Çobanoğulları ve Memlûklerle işbirliği yapmış, 1341'den sonra ise, kendi adına para bastırmıştır. Kayseri'nin güneybatısında bulunan Develi Karahisar'-

---

5 Bkz., O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 645.

6 Bkz., Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 141-142.

7 **Anonim Selçuknâme**, s. 68.

8 O. Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, s. 646-649. Anonim Selçuknâme'ye göre, Timurtaş, 3 Kasım 1328'de Şam'a kaçmıştır. Bkz., **Anonim Selçuknâme**, s. 68.

9 Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, İstanbul 1927, s. 32.

10 İbn Battuta'nın Eretna ile Sivas'ta görüştüğü şeklindeki ifadesini değerlendiren Faruk Sümer, O'nun bu ifadesinin bugüne kadar bütün araştırmacılar tarafından kabul edildiğini, halbuki seyyahın Eretna ile görüşmesine imkan olmadığını, çünkü Anadolu'yu dolaştığı 1333-1334 yılında bu ülkede Celayir Şeyh Hasan'ın vali bulunduğunu ve buradan 1335-1336'da ayrıldığını belirtmektedir. Diğer taraftan, İbn Battuta, Konya'dan Erzurum'a kadar yaptığını iddia ettiği seyahate dair Güney-Batı Anadolu, Batı Anadolu ve Kuzey-Batı Anadolu'da olduğu gibi canlı, ilgi çekici bilgiler değil umumî ve müphem mahiyette, basma kalıp şeyler söylemektedir. Bu sebeple, kuvvetle muhtemel Tancalı seyyah Eğridir'den daha doğuya gitmeyerek bu seyahati yapmamış, yani ne Konya'yı, ne de diğer Orta ve Doğu Anadolu şehirlerini görmüş, yalnız Eretna'ya dair duyduklarını yazmıştır. Bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 113, nu: 13.

daki bir caminin 1346 tarihli kitabesinde Eretna, "sultan" olarak anılmaktadır.[11]

Anadolu'ya gönderilen Moğol valileri arasında en parlak şahsiyete sahip olan emir Eretna, Ebu Said Han'ın ölümünden sonra da memleketi adaletle yönetmiş, yaptığı müspet işlerden dolayı Anadolu halkı ona Köse Peygamber lakabını vermiştir.[12] Eretna Bey'in kurduğu devlet; Amasya, Tokat, Canik, Çorum, Sivas, Kayseri ve Erzincan,[13] Bayburt [14] şehirlerine yayılmış, 1352 yılına kadar, Konya ve Ankara'dan Erzurum'a kadar genişlemiştir.[15]

Eretna'nın bağımsızlığını ilân etmesinden sonraki ilk faaliyetleri, güneydeki Türkmenleri kontrol altına almak olmuştur.[16] Anadolu beylikleri içerisinde en fazla Karamanoğullarına yönelik askerî faaliyette bulunan Eretna, Dulgadiroğuları, Aydınoğulları, Taceddinoğulları ve Amasya beyleri ile iyi ilişkiler kurmuştur.[17]

Eretnalıların Karadeniz bölgesindeki faaliyetlerine dair ilk bilgi, bu devletin Erzincan emiri olan Ahi Ayna Bey'in Trabzon'a

---

11 Halil Edhem, **Kayseri Şehri** (nşr. K. Göde), Ankara 1982, s. 136-138. Eretna'nın İlhanlılarla irtibatını kestiği 1335 senesi, bazı yazarlarca bu şahsın bağımsız bir devlet kurduğu zaman olarak kabul edilmektedir. Bkz., İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1988, s. 155.

12 A. Z. V Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş I**, s. 247-248.

13 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 43.

14 1335'te Gıyaseddin Mehmed adına basılan paralar, 1334'te son İlhanlı Hükümdarı Ebu Said Bahadır Han'ın ölümünden sonra, Bayburt'un Eretnalıların idaresine geçtiğini göstermektedir. Bkz., İ. Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, s. 13.

15 Yaşar Yücel, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II**, Ankara 1989, s. 15. Daha ayrıntılı bir ifade ile, Eretna'nın kurduğu devletin sınırları Sivas, Kayseri, Niğde, Erzincan, Amasya, Tokat, Ankara, Aksaray, Bayburt, Gümüşhane, Çorum, Develi Karahisar, Canik, Zile, Ürgüp, Şarkî Karahisar, Harput, Merzifon, Niksar, Samsun, Sinop, Erzurum, Divriği, Kırşehir, Darende, Konya, Baran gibi şehirler ve bunlara bağlı yerlere yayılmıştır. Bu şehirlere ilaveten Nevşehir, Yozgat, Tunceli, Giresun ve Malatya'ya kadar uzanmaktadır. Anadolu Selçukluları ve Danişmendiye vilayeti topraklarıyla Karaman sahası topraklarının büyük bir kısmı, yani doğuda Çıldır-Ahıska'dan batıda Ankara ötesine ve kuzeyde Samsun'dan güneyde Toroslara kadar olan yerler, Eretnalıların hakimiyetine girmiştir. Bkz., Kemal Göde, **Eratnalılar**, Ankara 1994, s. 65-69.

16 F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 103.

17 K. Göde, **Eratnalılar**, s. 69-79.

düzenlenen Türkmen akınına katılmasıyla başlar. Panaretos kroniğine göre, 29 Haziran 1348'de Bayburt'tan Mehmet, Turali Bey ve Çepni emiri Bozdoğan ile birlikte 3 gün boyunca şehri kuşatan Eretna valisi, kesin bir sonuç ala-madan ülkesine geri dönmüştür. Bu saldırılara son vermek isteyen Trabzon Kralı III. Aleksios, güneyindeki Türkmen beylerinin en güçlüsü ve Ahi Ayna Bey'in müttefiki Tur Ali Bey ile münasebetlerini geliştirmek istemiş, bunun için Maria'yı 1352 yılının Ağustos ayında Akkoyunlu liderinin oğlu Kutlu Bey'e gelin olarak vermiştir.[18]

Eretna Bey Şubat 1352'de ölmüş,[19] ülkesinde taht mücadelesi başlamış, üç yıl süren çekişme sonucunda, küçük oğlu Mehmed başa geçmiştir.[20] Bu dönem zarfında, Doğu Karadeniz bölgesi hakkındaki ilk bilgi, Ahi Ayna Bey'in çevresindeki Hıristiyan devletlere karşı faaliyetleri dolayısıyla elde edilmektedir. Eretna'nın sağlığında Doğu Karadeniz bölgesine yönelik faaliyetleri idare eden Ahi Ayna Bey, onun ölümünden sonra bağımsız davranmaya başlamış ve daha önce olduğu gibi çevresindeki Hıristiyan devletler üzerine baskı kurmaya devam etmiştir. 1360'da Gürcistan ve Trabzon'a da birer sefer düzenlemiştir.[21] Panaretos, Ahi Ayna Bey'in Trabzon seferi sırasında Kolaşa mevkisine kadar ilerlediğini, bölgeyi kuşattığını ancak başarısız olduğunu kaydetmektedir.[22] Gürcistan akını sırasında Ahalsıhı, Samsıhı ve Azgur belde ve kalelerini ele geçirerek on iki bin kişiyi esir alan ve düşman ordusuna ağır kayıplar verdiren Erzincan emiri, aynı yıl Erzurum ve Lezgi tarafına sefere gitmiş, Erzincan'a döndükten sonra da Trabzon'a yönelerek şehri muhasara etmiştir. Ahi Ayna Bey'in 1361 senesinde vefat etmesinden sonra Pir Hüseyin Bey, Şarkî Karahisar'dan Erzincan'a gelmiş, şehirdeki muhalif emirlerden bir kısmını Tercan

---

18 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 488-491; A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 144.

19 Osman Turan, **İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler**,Ankara 1984, s. 71.

20 Bkz., K. Göde, **Eratnalılar**, s. 88-93; O. Turan, **İstanbul'un Fethinden...**, s. 73.

21 Y. Yücel, **Anadolu Beylikleri... II**, s. 250-251.

22 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 496; A. Bryer,"*Greeks and Türkmens*", s. 145.

ve Bayburt'a kaçmak zorunda bırakmış, daha sonra da Bayburt'u ele geçirmiştir.[23]

Mehmed Bey 1365 yılında öldürüldüğünde,[24] Bayburt ve Samsun'da adına kesilmiş sikkelerden bu bölgelere hakim olduğu anlaşılmaktadır.[25] Bununla birlikte, Canik Türkmenlerinin, daha Mehmed Bey'in iktidarının ilk döneminde ayaklanıp kendi başlarına hareket etmeye başladıkları bilinmektedir.[26] Bu nedenle, XIV yüzyılın ikinci yarısında Canik mıntıkasındaki Eretnalı hakimiyetinin şeklen de olsa devam ettiği, ancak bölgedeki Türkmen gruplarının devlet ile mücadele etmekten geri durmadıkları açıktır. Nitekim Taceddinoğulları hakkında, ilerleyen bölümde verilecek bilgiler bunu doğrulayacaktır.

Mehmed Beyin ölümünden sonra Eretnalı saltanatında büyük bir iktidar mücadelesi başlamış, küçük yaşta tahta geçen Alaeddin Ali Bey'i vesayeti altına alarak devleti yönetmeye çalışan emirler arasında çatışmalar baş göstermiştir.[27] Bu nedenle oluşan terör ortamı devlet otoritesini büyük ölçüde sarsmış, toprak kaybına sebep olmuştur.[28] 1378'de Amasya emiri Hacı Şadgeldi ve Taceddinoğulları,[29] 1379'da ise Erzincan üzerine sefere çıkan Eretna sultanı, devletinin toprak bütünlüğünü korumaya çalışmış, ancak bir sonuç

---

23 O. Turan, **İstanbul'un Fethinden...**, s. 81.

24 Mehmet Bey, muhalifi Şarkî Karahisar hakimi Kılıç Arslan tarafından 13 Ekim 1365 tarihinde öldürülmüştür. Bkz., K. Göde, **Eratnalılar**, s. 96-100.

25 Y. Yücel, **Anadolu Beylikleri...II**, s. 18.

26 İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu**, ..., s. 158.

27 Bezm u Rezm'deki kayıtlara göre, önde gelen emirlerden Sultanın naibi Seydi Hüsam, Amasya emiri Hacı Şadgeldi, Sivas emiri Hacı İbrahim, Koyulhisar beyi Kılıç Arslan, Tokat hakimi Şeyh Necib, Kayseri emiri Cüneyd Bey ve Kadı Burhaneddin idareyi ele alabilmek için birbiri ile kıyasıya mücadele etmiştir. Bkz., Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm** (nşr. M. Öztürk), Ankara 1990, s. 86-88.

28 Mehmed Beyin ölümünden sonra, Karamanoğulları Konya, [Bkz., O. Turan, **İstanbul'un Fethinden...**, s. 33.] Aksaray, Niğde ve Kayseri'yi de zaptetmiştir. Osmanlılar 1361-1362'de Ankara'yı almış, güneyde ise Dulgadırlılar Zamantı suyuna kadar olan bölgeyi, Haleb Türkmenlerinden olması kuvvetle muhtemel Celaleddin Ömer Bey de Malatya'yı ele geçirmiştir. Bkz., F. Sümer, "*Anadolu'da Moğollar*", s. 126.

29 K. Göde, **Eratnalılar**, s. 103-126.

elde edemeden geri dönmüştür.[30] 1380'de Kadı Burhaneddin'in teşviki ile ikinci kez Amasya valisi Şadgeldi'nin üzerine sefere çıkan Ali Bey, Ağustos ayında Kazova'ya geldiğinde hastalanarak vefat etmiştir.[31]

Ali Bey öldüğü sırada ortaya çıkan bu olaylar, Doğu Karadeniz bölgesinin siyasî yapısında Türkmenlerin ne derecede etkili olduğunu göstermektedir. Zira, Yeşilırmak'ı kontrol altında tutan Hacı Şadgeldi, Kelkit havzasını elinde bulunduran Kılıç Arslan, Erzincan Emirliği ve Taceddinoğulları, bütün çabalara rağmen Eretnalılara itaat etmemekte ve bağımsızlıklarını korumaktadır.

Ali Bey'in ölümünden sonra, yerine, 7 yaşındaki oğlu Mehmed geçmiş, bir önceki taht değişikliği döneminde olduğu gibi, devletin ileri gelen emirleri, naibliği elde ederek saltanata hakim olmaya çalışmıştır. Bu mücadelede 1381'de saltanat naibliğini ele geçiren Kadı Burhaneddin, aynı yılın sonlarında Hacı Şadgeldi'yi öldürecek, başkente döndüğünde ise, Mehmed Bey'i bertaraf ederek bağımsızlığını ilân edecektir.[32] Böylece, 1327 Ekiminden 1381 sonbaharına kadar hüküm süren Eretnalılar Devleti sona erecektir.[33]

Moğol hakimiyetinin sona ermesi üzerine, İlhanlıların son valisi Eretna'nın kurduğu devlet, kısa süre sonra Samsun, Şarkî Karahisar ve Bayburt'u ele geçirerek Doğu Karadeniz bölgesine yayılacaktır. Eretna'nın ölümünden sonra Taceddinoğulları Eretnalıların muhalifi olacak, Amasya valisi Hacı Şadgeldi Yeşilırmak, Şarkî Karahisar hakimi Kılıç Arslan ve Erzincan emiri Mutahharten Kelkit vadisini ele geçirecektir. Bununla birlikte, Moğol istilası sonrasında bahse konu bölgelerin tamamının Türklerin elinde bulunması, bu geçiş döneminde, Eretnalıların Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkmenleri bir devlet çatısı altında toplaması ile mümkün olmuştur.

B-CANİK BEYLİKLERİ

Doğu Karadeniz Bölgesinin Canik olarak tarif edilen kısmı, kaynaklarda çok farklı şekilde tasvir edilen bir alandır. Türkiye

---

30 Y. Yücel, **Anadolu Beylikleri... II**, s. 255-257.

31 İ. Hakkı Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu**, ..., s. 159.

32 Kadı Burhaneddin'in naibliği ele geçirmesinden bağımsızlığını ilân etmesine kadar geçen dönem, Bezm u Rezm'de geniş bir şekilde anlatılmaktadır. Bkz., Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 178-243.

33 K. Göde, **Eratnalılar**, s. 139.

Selçuklularının bölgeye yayılması ile birlikte kayıtlara geçmeye başlayan Canik tabiri, Aksarayî, Esterâbadî ve Müneccimbaşı'nın kayıtlarında bugünkü Samsun'u ifade etmek için kullanılırken,[34] İbn Bibi ve Anonim Selçuknâme' de, bu ismin ihtiva ettiği coğrafya biraz daha genişletilmiş, Trabzon Rum Devleti'nin hakim olduğu topraklara istinaden, Komnenos kralına da Canik hakimi denilmiştir.[35] Ana kaynaklarda görülen bu farklı değerlendirmeler araştırma eserlerine de yansımış ve Canik mıntıkasının içerdiği saha ile ilgili olarak değişik görüşler ileri atılmıştır.

Gibbons, XIV asırda Anadolu'daki emirliklerden bahsederken, dört tane müstakil beyliği bulunan Canik havalisini, Samsun ile Sinop arasına düşen bölge olarak tarif etmektedir.[36] Türk araştırmacılara göre ise, Canik ismi ile tarif edilen saha, tarih boyunca hudutları genişlemiş ve çekilmiş olmakla birlikte, en az Trabzon'dan bugünkü Samsun vilayetinin batı hududuna kadar olan deniz kıyıları ile, güneyde Amasya, Tokat merkezlerine yakın olan yere kadar büyüyen bir toprak parçasını ifade eder.[37] Yukarı Canik ve Aşağı Canik olarak iki kısma ayrılabilecek bölgede, Aşağı Canik, Niksar, Mesudiye, Şarkî Karahisar ve Gümüşhane yörelerini içine alırken, Asıl Canik denilen saha ise, Yeşilırmak'ın doğusundan, hatta Niksar'dan sahilde Terme veya Ünye'ye çekilecek bir hattan başlamakta ve Trabzon'a kadar uzanmaktadır.[38]

XIII. asırdaki sınırları itibarıyla, hududu Ordu vilayetini de ihtiva eden iki kısım Canik oluşmuştur ki; bunlardan birisine Sivas Caniği adı verilerek Samsun ve Çarşamba tarafları bu mıntıkaya dahil edilmiş, Karahisar Caniği ise Ünye ve Fatsa ile içeride Niksar'a kadar olan sahayı ihtiva etmiştir.[39] Bu bilgilerden anlaşılacağı üzere, bir kısım Selçuklu tarihlerinin sadece Samsun'u tanımlamak üzere kullandıkları Canik tabiri; aslında yalnızca sahilden ibaret kalmayıp, güneyde Niksar'dan Gümüşhane'ye uzanan bir

---

34 Bkz., Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, s. 24; Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 398, 408; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 150.

35 Bkz., İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye...II**, s. 238; **Anonim Selçuknâme,** s. 36.

36 Herbert Adams Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu** (nşr. M. Everdi), Ankara 1998, s. 245.

37 Bkz., Kâzım Dilcimen, **Canik Beyleri**, Samsun 1940, s. 8.

38 Faruk Sümer, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul 1992, s. 28.

39 İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu,...**, s. 153.

hattı da içine almakta, deniz kıyısındaki sınırları ise, Trabzon'a kadar genişlemekle birlikte, batı tarafı, Gibbons'un tasvirinde yer aldığı gibi Sinop'a ulaşmamaktadır.

Anadolu'daki Moğol idaresinin zayıflamasıyla birlikte, Doğu Karadeniz'in Türklerin elinde bulunan kesimlerinde, Canik beylikleri adıyla anılan emirlikler kurulmuş ve Osmanlı hakimiyetine kadar devam etmiştir. Bazı tarihçiler tarafından önemli görülmese de,[40] dönemin ana kaynaklarından anlaşılacağı üzere, bilhassa Hacı Emiroğulları ve Taceddinoğulları, bölgenin tarihinde önemli bir yer tutacaktır. İlerleyen bölümde asker sayıları ve tahminî nüfusları verilecek Canik beylikleri, ihtiva ettikleri nüfusla, Moğol hakimiyeti sonrasında Doğu Karadeniz Bölgesinin ne derecede Türk yurdu haline geldiğini gözler önüne sermektedir. Batılı kaynaklarda "imparatorluk" ismiyle anılan bir devletin başkenti olan Trabzon'da, XIV yüzyıl ortalarında altı bin civarında insan yaşamakta iken,[41] önemsenmeyen Türk beyliklerinden sadece biri bundan daha fazla asker çıkarabilmekte idi. Haliyle bu durum, Canik'teki Türkmenlerin ne derecede güçlü olduğunu ortaya çıkarmaktadır.

ba- Hacı Emir-Oğulları

Canik beylikleri arasında en büyüğü olan Hacı Emiroğulları, Ordu bölgesinde kurulan ve bağımsızlığından kısa süre sonra Trabzon Rum Devleti ile mücadele etmeye başlayan Türk beyliğidir. Grek tarihinden öğrenildiğine göre, Ordu ve civarı XIII. yüzyılın son çeyreğinde Trabzon Rum imparatoru II. Ioannes (1280-1297) döneminden itibaren Türkmen akınları sonucu Hıristiyan nüfusun azalmaya başladığı bir bölgeydi ve Hacı Emir Bey, XIV yüzyılın başında bu hava-lide bağımsız bir beylik kurmuştu.[42] Ordu

---

40 Gibbons, Canik beylikleri hakkındaki değerlendirmesinde, XIV asırda Anadolu'daki emirlikler içerisinde yer alan Taceddinoğullarından bahsetmekte, bu beyliğin Trabzon ve Erzincan arasındaki dağlık yerlerde ufak bir emirlik olduğunu kaydetmektedir. Yazar, bundan başka Trabzon etrafında daha bir takım küçük Türk beylikleri bulunduğunu, ancak bunlar hakkında bahse değecek kadar mühim şeyler bilinmediğini de ilave etmektedir. Bkz., H. A. Gibbons, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu**, s. 248.

41 1347'de ve 1362-1363'teki veba salgınından önce, Trabzon'un nüfusu 6.000'e ulaşıyordu, şehir Osmanlılar tarafından alınmadan 10 yıl önce ise yörede yaşayanların sayısı 4.000 ile 5.000 kişi arasındaydı. Bkz., A. Bryer, "*The Tourkokratia in The Pontos*", s. 37.

42 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 101-102.

(Halbiya) yöresini ele geçiren bu Türklerin Sinop Çepnileri olmaları muhtemeldir ve başlarındakiler de Bayram Bey ailesidir.[43]

Hacı Emiroğulları beyliğinin sınırları; kuruluş döneminde batıda Terme'den doğuda güneye kıvrılarak sahile ulaşmadan Ordu ve Giresun'un yaslandığı tepelere kadar uzanmaktaydı.[44] Trabzon Rum Devleti'nin batı sınırlarında kurulan bu Türk beyliği, bağımsız hareket etmeye başlamasından kısa bir süre sonra topraklarını doğudaki Komnenoslar aleyhine genişletmeye başlamıştır. Giresun'un sürekli olarak Hacı Emirli kuvvetleri tarafından tehdit edilmesine engel olmak isteyen Trabzon Kralı II. Aleksios (1297-1330), 1302 yılında sefere çıkmak zorunda kalmış ve büyük çabalardan sonra yörede hakimiyetini yeniden tesis edebilmiştir.[45] Ancak Komnenos hükümdarının bu seferi ile Türk akınlarını durdurma isteği beklenilen sonucu vermediği gibi aksine, bu seferde önemli sayılabilecek darbeler yemiş olmasına rağmen Hacı-Emirli beyleri doğrudan Trabzon üzerine yönelerek büyük başarılar elde etmiştir. Panaretos'a göre 2 Ekim 1313'te yapılan ilk akında Trabzon'un pazar yerini ele geçirecek kadar başarılı olan Bayram Bey, 30 Ağustos 1332'de Hamsiköy'e yaptığı ikinci seferde yenilmiş ve ordusunun büyük kısmını yitirmiştir. Bu yenilgiden sonra uzun süre Trabzon'a harekât düzenleyemeyen Bayram Bey, 1347 yılında Fatsa ve Ünye'yi ele geçirecek, bu bölgenin doğusundaki mıntıkada, Trabzon Rum Devleti'nin aleyhine büyük bir nüfus boşluğu meydana getirecektir.[46]

Hacı-Emirli beyliğinin Komnenoslar ile ilişkileri hakkında, 1347 yılından sonraki on yıllık süre zarfında gelişen olaylara ilişkin bilgi bulunmamaktadır.13 Kasım 1357'de, Bayram Bey'in oğlu Hacı Emir, çok sayıda savaşçı ile Maçka'ya taarruz etmiş, bölgedeki Rum askerî gücünü yok ettiği gibi, yöreyi tamamen yağmaladıktan sonra geri dönmüştür.[47]

Hacı Emiroğullarının, tekrar Trabzon'u doğrudan vurabilecek bir seviyeye ulaştığını gören Kral III. Aleksios, başkenti üzerine yapı-

---

43 F. Sümer, **Tirebolu Tarihi**, s. 36.

44 K. Dilcimen, **Canik Beyleri**, s. 25.

45 G. Finlay, **The History of Grece and** .., s. 47.

46 A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 143-144.

47 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 494-495; A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 145.

lacak akınları engellemek için, batı sınırında gittikçe büyüyen bu beyliği müttefiki haline getirmeye çalışmıştır. Grek tarihçisinin kaydına göre, Komnenoslar, 1297'de başlayan ve devletin yıkılışına kadar devam eden ilişkiler çerçevesinde, devletin varlığını sürdürebilmek amacıyla çevresindeki siyasî teşekküllerle ittifak kurmaya çalışmışlardır. Bunun için prensesleri, Türk beyleri, Moğol ve İlhanlı hanları ile evlendirmiş ve bu uygulama, adeta bir gelenek halini almıştır.[48] Hammer, bu tavrı Trabzon hükümdarlarının kudretsizliğine bağlamakta ve Komnenosların sıhriyet bağı ile kendilerinden daha kuvvetli komşularının himmetini temin ettiklerini vurgulamaktadır.[49]

Hacı Emirli Beyliği idaresiyle ilişkilerini düzeltmek isteyen Kral Aleksios, yukarıda zikredilen politika icabı, kız kardeşi Theodora'yı Bayram Bey'in oğlu Hacı Emir ile evlendirerek iki taraf arasındaki mücadeleye son vermeyi düşünmüştür. 29 Ağustos 1358'de gelin alayı ile birlikte Trabzon' dan hareket ederek Ordu'ya gelen Kral, düğüne katıldıktan sonra ülkesine geri dönmüştür[50] Bu evlilik sayesinde, Trabzon Rum Devleti varlığına yönelmiş en büyük tehdit olan Hacı Emiroğulları tehlikesi bertaraf edilebilmiştir.[51] Nitekim Hacı Emir Bey'in sağlığında iki taraf arasındaki ilişkilerin barış içinde devam ettiği görülmektedir. Hatta düğünden yaklaşık üç yıl sonra, 13 Aralık 1361'de Kral tekrar Ordu'ya gelerek Panaretos'un da dahil olduğu bir kafile ile damadını ve kız kardeşini ziyaret etmiştir.[52]

Hacı-Emirli beyliğinin tarihi hakkında en önemli kaynak konumunda olan Panaretos kroniğinde, Bayram Bey'in hükümranlık dönemini yeterince aydınlatacak bilgi bulunmasına rağmen, oğlu Emir Bey'in faaliyetleri hakkında, 1357 Maçka seferi ve Komnenos

---

48 Anthony Bryer, "*Grek Historians on the Turks*", **People and Settlement...**, s. 480-481.

49 Baron Joseph Von Hammer Purstall, **Osmanlı Devleti Tarihi III** (nşr. M. Ata v.d.), İstanbul 1984, s. 695.

50 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 495. Hüseyin Hüsameddin, Ahmet Tevfik'in iddiasına dayanarak, Trabzon Kralının 1358'de kız kardeşini evlendirdiği kişinin Halipya (Sinop) ve Amasya emiri Hacı Şadgeldi Paşa olduğunu kaydetmektedir. [Bkz., Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 72.] Ancak tarihî kayıtlarda bu şahsın Hacı Emir Bey olduğu açıktır.

51 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 102.

52 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 496.

prensesi ile evlenmesi dışında bilgi yok-tur. Ancak daha sonra iktidara geçecek olan Süleyman Bey devrinde, Hacı Emiroğullarının tarihi ile ilgili olarak, hem Panaretos kroniğinde hem de Bezm u Rezm'de çok değerli bil-giler bulunur.

Süleyman Bey iktidara geçtiğinde bölgedeki en büyük siyasî güç olan Kadı Burhaneddin ile birlikte hareket ederek bölgesinde hakimiyetini sürdürmüştür. Canik havzasında kurulmuş olan Türk beylikleri arasında Hacı Emiroğulları ile rekabet edebilecek tek güce sahip olan Taceddinoğulları ise, Kadı Burhaneddin'in Anadolu'daki en büyük muhaliflerinden birisidir ve çevresindeki Türk beylikleri ile ittifak yaparak Sivas Sultanına karşı devamlı surette mücadele etmektedir.[53] Sınır komşusu olan bu iki beylik arasında Süleyman Bey zamanına kadar herhangi bir çatışma vuku bulmamıştır. Ancak Hacı Emir'in son dönemiyle birlikte, Taceddin Bey'in doğusundaki toprakları ele geçirme isteği yüzünden, bu Türk beylikleri arasında çatışma başlayacaktır.

Hacı-Emiroğulları ile Taceddinoğulları arasında yapılan savaş, Taceddin Bey'e Kralın kızını vermeleri ile, harbeden her iki tarafın da akrabası olan Komnenos hanedanı tarafından yakından takip edilen bu savaş hakkında en ayrıntılı bilgi, Panaretos kroniğinde yer alır. Buna göre, Çarşamba emiri olan kralın eniştesi Taceddin, 24 Ekim 1386'da Ordu'daki Süleyman Bey'e karşı harekete geçerek 12.000 askerle bölgeyi istila etmiş, ancak yenilerek 3.000 askeriyle birlikte savaş meydanında ölmüştür.[54]

Taceddin Bey'in ölümünden sonra yerine geçen halefleri döneminde, Canik havzasının siyasî dengeleri Hacı Emir-oğulları lehine değişmeye başlamış, iç meseleleri ile ilgilenmek durumunda kalan Taceddinoğulları, doğusundaki komşusuna yönelik saldırgan politikasına son vermek zorunda kalmıştır.[55] Batısındaki tehdidin bu

---

53 Bkz., Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 146, 297-301, 309-313.

54 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 505; A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 148. Lebeau nüshasında, bu hadise 1387 Ekiminde olmuş gibi gösterilmektedir, ancak diğer kaynaklarla karşılaştırılınca Taceddin'in 1386'da öldüğü anlaşılmaktadır.

55 Taceddin Bey'den sonra beyliğin başına geçen Mahmud ile kardeşi Alp Arslan arasında taht kavgası başlamış, Mahmud Bey'in metbû olarak tanıdığı Kadı Burhaneddin, bu ihtilafı düzeltmek amacıyla geldiği beylik arazisini işgal etmiştir. Bu hadiseden sonra varlığını koruma endişesine giren Taceddinoğulları, Osmanlı Devleti ile ittifak yaparak hakimiyetini devam ettirmeye çalışmıştır. [Bkz., Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s.

sayede ortadan kalkmasından sonra dış politikasında yeni hedefler belirleyen Süleyman Bey, babası döneminde kurulan akrabalık vasıtası ile bir dönem dostane ilişki içinde bulunduğu Trabzon Rum Devleti'ne yönelik stratejisini değiştirecek ve doğusundaki topraklarda önemli bir fetih hareketine girişecektir.

Hacı Emiroğullarının Karadeniz bölgesinde bağımsızlığını ilân etmesinden itibaren ele geçirdiği mıntıkadan Trabzon üzerine yaptıkları akınlar, bölgedeki Komnenos hakimiyetini zayıflatmak ve çeşitli Türk boylarının yöreye yerleşmesine zemin hazırlamak için hayatî öneme sahipti. Ancak hem başkentine karşı yapılan taarruzları önlemek hem de batı sınırını güven altına almak isteyen III. Aleksios'un kızını Hacı Emir Bey ile evlendirmesiyle başlayan barış ortamı, Hacı Emirli beyliğinin doğudaki ilerlemesini uzunca bir süre engellemişti. Ancak Taceddinoğulları tehlikesini ortadan kaldıran Süleyman Bey, daha sonra Trabzon topraklarına yönelecek, beyliğin tarihindeki en önemli fetih olan Giresun'u, 1396/1397'de ülkesi sınırlarına katacaktır.[56] O döneme kadar hiçbir zaman Müslümanların eline geçmeyen bu kaleyi alması, Süleyman Bey'in ülkedeki itibarını oldukça artırmıştır.[57] Böylece, kuruluşundan itibaren Trabzon Rum Devleti'nin ikinci büyük şehri olarak bilinen Giresun, Süleyman Bey vasıtasıyla ilk defa Müslümanların ve Türklerin hakimiyetine geçmiştir.

Süleyman Bey'in Giresun'u fethinden sonra Hacı Emirli Beyliğinin tarihi hakkında ana kaynaklardaki bilgiler sınırlıdır. Bölge tarihi ile ilgili olarak hazırlanan araştırmalarda, Süleyman Beyin ne zaman öldüğü, kendisinden sonra yerine kimin geçtiği ve Hacı Emirli beyliğinin ne zaman sona erdiği hakkında bilgi olmadığı, [58] Giresun kalesinin Süleyman Beyin idaresinde ne kadar kaldığı

314-315, 382-387, 402-408.] İç politikasındaki karışıklıklardan dolayı siyasî birliğini sağlamaya çalışan Niksar beyliği, bu sebeple Canik havzasındaki etkinliğini yitirdiği gibi Hacı Emiroğullarına yönelik herhangi bir strateji geliştirememiştir.

56 A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 131.

57 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 485.

58 Bkz., F. Sümer, **Tirebolu Tarihi**, s. 43; Mustafa Keskin, "*Selçuklular Zamanında Doğu Karadeniz'e Yönelik Türkmen Akınları ve Muhacereti*", **Giresun Tarihi Sempozyumu**, s. 56.

kesin olarak bilinemediği[59] gibi Hacı Emiroğullarının son dönemiyle ilgili olarak karanlıkta kalan hususlar vurgulanmaktadır. Bu beylikten geriye yazılı bir belge kalmaması, Süleyman Bey'den sonraki durum hakkında belirli bir hüküm vermeyi güçleştirmektedir. Hacı Emirli Beyliğinin son devri ile ilgili olarak bilgi yer alan tek ana kaynak, Clavijo seyahatnamesidir.

1403 yılında Timur'a elçi olarak giden İspanyol elçisi Ruy Gonzales de Clavijo, 1404'te Hacı Emiroğulları topraklarına geldiğinde, Timur'a tâbi olan ve yaklaşık 10.000 askeri olduğunu belirttiği Arzamir adlı Türkmen liderinin Tirebolu'ya kadar uzanan bölgeyi hakimiyetinde bulundurduğunu nakletmektedir.[60] Bu ifadelerden anlaşıldığı kadarıyla 1397'de Giresun'u ele geçiren Hacı Emiroğulları, doğu yönündeki ilerlemelerine devam ederek Tirebolu'ya kadar olan mıntıkayı ele geçirmişlerdir.

Clavijo'nun 1404 tarihli kaydından Fatih'in Trabzon'u fethine kadar geçen sürede Hacı Emirli beyliği hakkındaki bilgiler sınırlıdır. Osmanlı tahrir defterlerindeki kayıtlara göre, Canik-i Bayram denilen bugünkü Ordu ve Giresun'un batı kesimleri, Yörgüç Paşa'nın 1427-1428 Canik harekatı sırasında Osmanlı hakimiyetine girmiştir.[61] Bu bölgenin doğusundaki Görele, Giresun ve Tirebolu ise, muhtemelen Rumlar tarafından geri alınmış,[62] 1486 tahrir defterine göre, Fatih'in Trabzon'u fethi sonrasında Osmanlı hakimiyetine girmiştir.[63]

Ordu beyliğinin elinden, Rumlar tarafından geri alındığı düşünülen Giresun'un nüfus yapısı, bölgenin Hacı Emiroğulları devrinde

---

59 Bkz., Feridun M. Emecen, "*Giresun Tarihinin Bazı Meseleleri*", **Giresun Tarihi Sempozyumu**, s. 22.

60 Ruj Gonzales de Clavijo, **Embassy to Tamerlane 1403-1406**, (nşr. G. Le Strange), London 1928, s. 109.

61 Mehmet Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, Ankara 1999, s. 25.

62 Hacı Emirli beyliğinin yıkılması üzerine Giresun kalesinin Rumlar tarafından geri alındığı, bu sebeple Fatih Trabzon seferine çıktığında, Görele, Tirebolu ve Giresun'un bir ihtimal ile imparatorun idaresinde olabileceği varsayılmaktadır. [Bkz., F. Sümer, **Tirebolu Tarihi**, s. 45.] Trabzon Rum Devleti kaynaklarında, yörenin Komnenoslar tarafından geri alındığına dair bir bilgi bulunmaması sebebi ile, Giresun ve civarının Süleyman Bey'in fethinden 1461'e kadar kaç yıl Türklerin elinde kaldığı tam olarak bilinmemektedir.

63 M. Hanefi Bostan, "*XV-XIX. Yüzyıllarda Giresun Kazası'nın İdâri Taksimatı ve Nüfusu*", **Giresun Tarihi Sempozyumu**, s. 119; A. Altaylı, **Samsun Tarihi**, s. 19.

ne kadar değiştiğini gösterir. 1515 tahrir defterinden anlaşıldığına göre, Giresun kalesindeki Hıristiyan reaya; 103 hane yerli, 63 hane yabancı ahali olmak üzere yal-nızca 166 hanedir.[64] Osmanlı hakimiyetinin başladığı devrede şehir, kale içiyle sınırlı bir yerleşmeyle adeta garnizon özelliği taşımakta ve çevresi, "Zeâmet-i Kürtün" adlı bir idarî üniteye dahil bulunmaktaydı. Çepni beyleri dönemindeki idarî yapı Osmanlı tımar sistemi çerçevesinde de devam ettirilecek, I. Selim devrinde, Giresun, Trabzon sancağındaki Kürtün kazasına tâbi Çepni vilayeti adlı birimde bulunan bir kale-şehir durumuna getirilecektir.[65]

Hacı Emirli Beyliğinin Doğu Karadeniz hakimiyeti, Moğol istilasının hemen ertesinde, yöreye yerleşen Türk nüfusunun ne derecede yoğun ve siyasî açıdan ne kadar aktif olduğunu göstermesi açısından mükemmel bir örnektir. Niksar'ın doğusu ile, sahilde Terme'ye kadar olan bölgeden güneyde Koyulhisar ve Şarkî Karahisar'a sınır olan ve Süleyman Bey'in Giresun'u fethetmesinden sonra Tirebolu'ya uzanan sahil şeridini ele geçiren Hacı Emiroğulları, Trabzon Rum Devleti'ne karşı olan mücadelesi ile Canik havalisindeki Türk beylikleri arasında tartışmasız en önemli yere sahip olanıdır.

Hacı Emiroğullarının Doğu Karadeniz bölgesinin Türk yurdu haline gelmesindeki rolü; daha kuruluş devrinden itibaren Ordu ve doğusundaki topraklarda Hıristiyanlar aleyhine büyük bir nüfus boşluğu oluşturmaları, boşalan araziye başta Çepniler olmak üzere Türk nüfusu iskân ettirerek hiç bir karışıma yer vermeyen bir nüfus siyaseti takip etmeleridir. Taceddin beyin iktidarı döneminde, kısa süreli de olsa bu Türk beyliği ile mücadele eden Hacı Emiroğulları, diğer devirlerde bütün dikkatini Trabzon hakimiyetindeki topraklara yönlendirmiş, Doğu Karadeniz'deki siyasî dengelerin ve nüfus yapısının Türkler lehine değişmesi için büyük işler yapmıştır. Komnenos hanedanının batısındaki bu muazzam gücü; akrabalık tesis etme suretiyle durdurma niyeti belirli bir süre etkili olsa da, Süleyman Bey'in devrinde Canik havzasının en büyük Türk beyliği haline gelen Hacı Emiroğulları, Trabzon Rumlarına karşı mücadelelerinde büyük ilerleme kaydetmiş, kendilerinden sonra yörenin

---

64 M. T. Gökbilgin, "*XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası* ", s. 331.

65 Feridun M. Emecen, "*XV-XVI. Asırlarda Giresun ve Yöresine Dâir Bazı Bilgiler*", **EFD, IV**, (1989), s. 157-158.

hakimi olacak Osmanlılara, büyük ölçüde Türk yurdu haline gelmiş bir bölge bırakmıştır.

bb- Taceddinoğulları

Moğolların son Anadolu valisi olan Eretna, İlhanlıların çöküşünden sonra bağımsız hareket etmeye başladığında, Emir Doğanşah isimli bir Türkmen beyi Niksar ve çevresine hakim olmuştu. Eretna Bey bağımsızlığını ilan ettiğinde, Doğanşah, Emir Timurtaş'ın oğlu Şeyh Hasan ile ittifak kurarak ona muhalif olmuş ve hakimiyetini tanımayarak Anadolu'nun bu güçlü liderine karşı çıkmıştır.[66] Eretna'nın devlet kurmasından çok önce, daha Anadolu'da İlhanlı hakimiyeti yıkılmamışken Doğancık Bey'in bağımsız hareket etmeye başlaması dikkat çekicidir. Nüfuzunu Kastamonu'ya kadar genişleten Taceddinoğulları beyliğinin kurucusunun 1309 yıllarında müstakil bir araziye sahip olma ihtimali yüksektir.[67]

Çobanlı Şeyh Hasan ile ittifak yaptıktan sonra topraklarını genişletmeye başlayan Doğanşah, Amasya'yı ele geçirmiş, Şeyh Hasan'ın takınabileceği tavırdan çekinen Eretna, bu olay karşısında sessiz kalmıştır. Taceddinoğulları ile Eretnalılar arasında oluşan düşmanlık bu şekliyle devam ederken, Mısır Memlûklu Sultanı Melik Nâsır'ın desteğini alan Eretna, bu sayede 1341 yılında Doğancık Bey'i Amasya'dan çıkartarak Niksar'a çekilmek zorunda bırakmıştır.[68]

Doğancık Bey'in 1348'de ölümünden sonra,[69] yerine oğlu ve beyliğin ismi ile anılmasını sağlayacak kişi olan Taceddin Bey geçmiştir. Taceddin Beyin ilk dönemdeki faaliyetleri hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmaz. Onun hakkındaki ilk bilgiler, Eretnalılar Devleti'nin gerileme döneminde Niksar'da gerçekleşen olayla başlamaktadır.

Eretnalıların hakim olduğu topraklar üzerindeki siyasi otoritesinin zayıflamasıyla birlikte, devletin elinde yalnız Kayseri ve Sivas kalmış, devlete bağlı emirler, hakim oldukları yerlerde kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardır. Bu sırada payitahtı Niksar'da

---

66 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 11, 28.

67 Mevlüt Oğuz, "*Taceddin Oğulları*", **DTCFD, VI/5,** (1948), s. 471-473.

68 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 28-30; K. Göde, **Eratnalılar**, s. 77.

69 Erdoğan Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993, s. 319.

bulunan Taceddin Bey de, Amasya'da bağımsız hareket etmeye başlayan emir Şadgeldi'ye tâbi olarak bölgesindeki nüfuzunu güçlendirmeye çalışmıştır.[70] Orta Karadeniz'in güneyine düşen bu sahada yitirdiğini gücünü tekrar kazanmaya çalışan Eretnalı hükümdarı Alaeddin Ali Bey, Taceddin Bey'in devlete taahhüt ettiği vergi ve asker verme kararından geri dönmesini sebep göstererek, 1379 yılı ilkbaharında Taceddinoğulları üzerine sefere çıkmıştır. Niksar civarında karargâh kuran ordu şehre girme plânları yaparken, Eretnalı hükümdarı vezirine bile haber ver-meden bir kısım askerle birlikte Sivas'a geri dönmüş, giderken de Niksar'ı kısmen yağmalayan Moğol oymaklarından Samagarlıların ganimetlerine el koymuştur. Alaeddin Ali Bey'in bu zamansız hareketi üzerine, veziri Burhaneddin, ordunun ağırlıklarını yağmalanmaktan güçlükle kurtarmış ve kuşatmadan kesin sonuç alamadan orduyla birlikte Sivas'a çekilmiştir.[71]

Eretnalıların Taceddinoğulları üzerinde nüfuz tesis etme çabalarının sürdüğü bir sırada, Taceddin Bey, Canik bölgesindeki faaliyetlerini artırmıştır. 1379'da Yeşilırmak havzasının denize ulaştığı sahayı Ünye'ye kadar ele geçiren Taceddinoğulları, Komnenos hanedanının yöredeki en önemli rakibi haline gelmiş, Trabzon Rum Devleti bu beylik ile diplomatik ilişki kurma zorunluluğu hissetmiştir.[72]

Komnenoslar, Taceddinoğulları ile yakınlaşma çabasına girmeleriyle birlikte, III. Aleksios devrinin en yaygın diplomatik ilişki kurma aracı olarak gördükleri bir prensesi, rakip tarafın önde gelen bir ferdi ile evlendirme yöntemine başvurmuşlardır. Ordu beyliği ile Bayram Bey'i damat edinerek uzunca bir süre dostluk kuran Trabzonlular, Taceddin Bey ile de akraba olarak Canik havzasındaki bu iki büyük gücü kendilerince zararsız hale getirmeyi başaracaktır. Panaretos'un kaydına göre, 14 Ağustos 1379'da kızı Eudokia'yı Taceddin Bey ile evlendirmek üzere Trabzon'dan ayrılan Kral Aleksios, Kılıç Arslan'ın Trabzon'u istila edeceği haberi üzerine Giresun'dan geri dönmüş, ancak eylülün sonuna doğru tekrar düğüne katılmak üzere Ünye'ye gelerek 8 Ekim 1379'da Eudokia'yı

---

70 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 67.

71 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 145-148; K. Göde, **Eratnalılar**, s. 119; Y. Yücel, **Anadolu Beylikleri...II**, s. 63.

72 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 102.

Taceddin ile evlendirmiştir. Bu evliliğin diplomatik sonucunu da açık bir biçimde vurgulayan Trabzon tarihçisi, böylelikle kralın Yeşilırmak havzasındaki kontrolü sağladığını belirtmekle,[73] Taceddinoğullarını müttefik haline getirmenin ülkesi için ne kadar önemli bir imkân sağladığını ortaya koymaktadır.

1379 yılında gerçekleşen olaylar zincirinde, bir taraftan Trabzon Rum Devleti Taceddinoğullarını kendi tarafına çekmeye çalışırken, diğer yandan toprakları üzerinde kaybettiği nüfuzunu tekrar kazanmaya çalışan Eretnalılar, Niksar beyliğini kontrolü altına almaya gayret etmiş, bu nedenle Taceddin Bey iki cephede birden mücadele etmek zorunda kalmıştır. Nihayetinde Komnenoslara üstünlüğünü kabul ettirerek kızlarını alan ve doğu sınırındaki faaliyetlerini sona erdiren Taceddin Bey, daha sonra yönünü Orta Anadolu'ya çevirecek, beyliğinin varlığını hiç bir zaman hazmedemeyen ezelî düşmanı Eretnalılarla mücadelesine devam edecektir.

Alaeddin Ali Bey'in 1380'de tekrar tahta geçmesinden sonra, Amasya emiri Şadgeldi'yi ortadan kaldıran Kadı Burhaneddin, müteakiben bağımsızlığını ilân edecektir.[74] Eretnalılara karşı Amasya emiriyle ittifak yapan Taceddin Bey, Anadolu'daki etkinliği bilinen Hacı Şadgeldi'nin öldürülmesi ve Kadı Burhaneddin'in devlet kurmasının ardından, eski hasımlarına karşı olan tavrını değiştirmemiştir. Kaynaklardan öğrenildiği üzere Amasya, Hacı Şadgeldi'nin ölümünden sonra oğlu Ahmed'in kontrolüne geçmiş, Taceddin Bey de onunla birlikte hareket etmeye başlamıştır.[75]

Eretnalıların yıkılmasından sonra, bunların hakim olduğu topraklar üzerinde yeni bir devlet kuran Kadı Burhaneddin devrinde, Taceddinoğulları beyliği hakkında Bezm u Rezm'de ve Grek kaynaklarında etraflıca bilgi bulunmaktadır.

Bezm u Rezm'deki kayıtlarından anlaşıldığı kadarıyla, başta dönemin siyasî durumuna uygun olarak Sivas hükümdarına tâbi olan Taceddinoğulları kısa süre sonra çevresindeki beylikler ile

---

73 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 503-504; Anthony Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 147. Taceddin Bey'in hanımı olan Komnenos prensesi, O'nun ölümünden sonra Bizans İmparatoru Jan (Yuannes) Paleolog ile evlenecektir. Bkz., İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve ...**, s. 153, nu: 1.

74 Kadı Burhaneddin'in Amasya emirini ortadan kaldırması ve sonrasında bağımsızlığını ilân etmesi için bkz., Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 215-243.

75 K. Dilcimen, **Canik Beyleri**, s. 33; M. Oğuz, "*Taceddin Oğulları*", s. 475.

irtibata geçerek bağımsız hareket etmeye başlamıştır. Amasya'da bulunan Emir Ahmed ile kurduğu ittifakı geliştiren Taceddinoğulları lideri, Kadı Burhaneddin'in Canik' te[76] yaptırdığı kaleyi yıkmaya çalışınca her iki taraf arasında savaş patlak vermiş, 1386 baharında yapılan muharebede müttefikinden gelen yardımla 7.000 askere ulaşan bir ordu hazırlayan Taceddin Bey, Sivas ordusu 5.000 kişi olmasına rağmen yenilmekten kurtulamamış, daha sonra Kadı Burhaneddin tarafından affedilerek bölgesine geri dönmüştür.[77] Bu olaydan sonra Taceddin Bey Kadı Burhaneddin ile beyliği arasındaki husumete son verecek, mücadele sahasını doğusundaki topraklara kaydırarak Hacı-Emiroğulları ile rekabet etmeye başlayacaktır.

Canik yöresinin en büyük iki Türk beyliği arasında başlayan mücadele, aslında Anadolu'nun genel siyasî durumunu yansıtması bakımından önemli bir örnektir. Kadı Burhaneddin'in aracılığına rağmen Ordu'ya akınlar düzenleyen[78] Taceddin Bey, daha sonra büyük bir ordu hazırlayarak Hacı Emiroğulları üzerine yürüyecektir. Ancak, 24 Ekim 1386'da başlayan savaşta, 12.000 kişilik bir kuvvetle Ordu'ya doğru ilerleyen Taceddin Bey, Emir Süleyman'ın kuvvetleri karşısında duramayacak ve 3.000 askeri ile birlikte harp meydanında can verecektir.[79]

Taceddinoğulları ile Hacı Emiroğullarının birbirleriyle savaşmaları, güçlerini birleştirip Trabzon'a saldırma ihtimalini doğal olarak ortadan kaldırdığı için, Komnenoslar açısından büyük bir şanstı.[80] Olayın sonuçları Karadeniz'e Türk yerleşimi açısından incelendiğinde ise, Taceddin Bey'in ölümüyle birlikte, gücünün zirvesine çıkmış olan beyliği gerilemeye başlayacak, aynı zamanda, yöredeki Türkler arasında iç çatışmaya meydan verebilecek olaylar da ortadan kalkacaktır. Zira, Taceddin Beyin ölümünden sonra yerine geçen oğlu Mahmud Bey, iktidarının ilk döneminde kardeşi Alp Arslan ile büyük bir taht mücadelesine girişecek, bu ortamdan

---

76 Taceddin Bey'in yıkmak istediği kale Turhal'dadır. Bkz., Y. Yücel, **Anadolu Beylikleri... II**, s. 117.

77 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 146, 297-301.

78 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 309-313; K. Dilcimen, **Canik Beyleri**,s. 34.

79 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 505; A. Bryer,"*Greeks and Türkmens*", s. 148.

80 G. Finlay, **The History of Greece ...**, s. 440.

faydalanan Kadı Burhaneddin, Niksar ve civarını işgal ederek Mahmud Bey'i tâbiyetine alacaktır.[81]

XIV yüzyılın sonlarında, Canik havzasındaki siyasî yapı bu tarzda şekillenirken, Anadolu'daki güç dengeleri de baştan sona değişmeye başlayacak, Osmanlı Devleti, Kadı Burhaneddin'in hakimiyet sahasını daraltmaya başlayacaktır.

Kadı Burhaneddin'in Niksar'ı ele geçirerek Taceddinoğullarını kendine tâbi hale getirmesinden kısa bir süre sonra Mahmud Bey, Candaroğulları, Taşan oğulları ve Bafra beyleri ile Kadıya karşı ittifak hazırlamışlar, tam Sivas'a doğru hare-kete geçmek üzereyken Osmanlıların Candaroğulları beyliği üzerine yürümesi üzerine niyetlerini ertelemek zorunda kalmışlardır. Kadı Burhaneddin, kendisine karşı kurulan ittifak girişiminde başarısız olunmasına rağmen harekete geçerek bulunduğu bölgede önemli bir denge unsuru haline gelen ve 1394'te Timur'un yaptırdığı tespite göre Canik'teki muhalifleri arasında 6.000 askerlik gücü ile en büyüğü olan Taceddinoğullarını yanına çekmeye çalışmıştır. Sivas sultanının Amasya'yı almasından sonra kısa süreli de olsa müttefik oldukları görüntüsünü veren Taceddinoğulları, Kadı Burhaneddin'in bölgedeki etkinliği azalınca tekrar muhalefete başlamış, bu sefer de Osmanlı Devleti ile ittifak kurmuştur.[82] Nihayet 1398'de, Kadı Burhaneddin ile Akkoyunlu Karayülük Osman arasında çıkan savaşta Sivas hükümdarının mağlup olması ve harp meydanında ölmesi üzerine,[83] Niksar beyliğinin Canik havalisindeki faaliyetlerini sınırlayan en büyük düşmanı ortadan kalkmış ve Taceddinoğulları Osmanlı Devletiyle kurduğu ittifak sayesinde büyük bir hareket serbestliğine kavuşmuştur.

Taceddinoğullarının Osmanlı tâbiyetine girmesi; Sultan Bayezid (1389-1402) Canik'i ele geçirdiğinde, bölgedeki beyler ve Amasya emiri Ahmed Bey'in Osmanlıların hakimiyetini tanıması ile olmuş, çevresindeki herkes gibi Alp Arslan Bey de Osmanlı saflarına

---

81 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 314-315, 402-408; M. Oğuz, "*Taceddin Oğulları*", s. 480.

82 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 382-387, 411; E. Merçil, **Müslüman Türk Devletleri Tarihi**, s. 319; K. Dilcimen, **Canik Beyleri**, s. 33-41.

83 İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu**, ..., s. 164.

geçmiştir.[84] Taceddinoğulları ile Osmanlılar arasındaki ittifakın Niksar beyliği açısından ne derece önemli olduğu, kısa süre sonra gerçekleşen bir olayla kendini göstermiştir. Solakzâde'nin kaydına göre, 1403 başlarında Kubadoğullarının Niksar kalesini muhasara etmesi üzerine, Çelebi Mehmed (1413-1421) hemen bölgeye gelmiş, Kubadoğlu beyini mağlup ederek bölgedeki diğer bir Türk beyliği olan Taşanoğullarına sığınmak zorunda bırakmıştır.[85]

Niksar beyliğinde Osmanlıların metbu olarak tanındığı bir sırada, Mahmud Bey'le taht mücadelesi yapan ancak başarılı olamayan kardeşi Alp Arslan'ın oğulları olan Hüsameddin Hasan ve Hüsameddin Mehmed Yavuz, amcalarının Niksar taraflarına hakim olmasından sonra Samsun ve Çarşamba mıntıkasına giderek bu yörede kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardır.[86] Hasan Bey, Ankara Savaşı'ndan sonraki dönemde bağımsız davranmaya devam etmiş,[87] hatta Osmanlı Devleti'nin fetret devrine girmesiyle birlikte topraklarını genişletmeye başlamıştır. Bir kayda göre, Taceddinoğlu Alp Arslan'ın oğlu Hasan Bey, Kubadoğlu Cüneyd'i yenerek Canik'i ele geçirmiştir.[88] Bunun üzerine Çelebi Mehmed, Anadolu'ya geçme lüzumunu hissetmiş, 1419'da büyük bir orduyla Samsun'a gelen Sultanın gücü karşısında Gâvur Samsun'u koruyan askerler hisarı yaktıktan sonra gemilere binerek kaçmış ve Biçeroğlu Hamza Bey burayı ele geçirmiştir. Bundan sonra Müslüman Samsun'u elinde bulunduran Hızır Bey, savaşmadan hakim olduğu toprakları padişaha teslim etmiş, böylece Samsun şehrinin her iki kısmı da Osmanlıların eline geçmiştir.[89] Canik mıntıkasının sahil kesimini büyük ölçüde ele geçiren Osmanlı Sultanı, Samsun'u almakla Hasan Beyin

---

84 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 149-150. Osmanlılara tâbi olan Taceddinoğlu emirinin Mahmud Bey olduğunu kaydedenler de vardır. Bkz., M. Oğuz, "*Taceddin Oğulları*", s. 481.

85 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, **Solak-zâde Tarihi I**, s. 112.

86 İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu**,..., s. 154.

87 M. Oğuz, "*Taceddin Oğulları*", s. 485.

88 Bkz., Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ II**, s. 539.

89 Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih II**, s. 96-97. Müslüman Samsun'u elinde bulunduran Hızır Bey, Taceddinoğulları ile ittifak kuran Candaroğullarının Canik'e atadığı validir. Hasan Bey, Kubadoğlu Cüneyt Bey'i ortadan kaldırırken Hızır Bey ile birlikte hareket etmiş, daha sonra da Müslüman Samsun'u yönetmesine sessiz kalmıştır. Bkz., A. Altaylı, **Samsun Tarihi**, s. 18.

yayılmacı tavrının önünü kesmiş, ancak beyliğinin asıl hakimiyet bölgesi olan topraklara dokunmamıştır. Bunun sebebi, Amasya tarihinde belirtildiği üzere, Kubadoğulları'nın aksine Taceddinoğullarının Osmanlı Sultanı ile yakın ilişki kurmasından kaynaklanmaktadır.[90]

Osmanlı Devleti'nin fetret devrini geçirmesinden sonra, II. Murad dönemiyle birlikte, Anadolu'nun bir çok bölgesinde olduğu gibi Canik yöresinin de siyasî yapısında önemli değişiklikler olmuştur. Yeni Osmanlı sultanının Yörgüç Paşa'yı bölgedeki beylikleri ortadan kaldırma yetkisiyle Amasya valisi olarak atamasından sonra, bir önceki dönemde Osmanlı sultanıyla yakınlıkları bilinen Taceddinoğullarının da bağımsızlığı tehlikeye girmiştir. Osmanlı tarihlerindeki kayıtlara göre, 1427-1428'de Hasan Bey'i bir düğüne davet ederek burada kendisini tutuklatmak isteyen Yörgüç Paşa, Taceddinoğlu emirinin davete katılmamasıyla bu emeline ulaşamamış, ancak Amasya valisinin memleketini zaptedeceğini sezen Hasan Bey, haber göndererek kendisinin memleketini teslim edebileceğini bildirerek Osmanlı hakimiyetini kabul etmiştir. Bununla birlikte Yörgüç Paşa, Hasan Bey'i yakalatarak Bursa'da bir hisara hapsettirmiş, akrabaları Amasya'ya gönderilmiş ve toprakları Osmanlı Devleti hakimiyetine girmiştir.[91] Böylece Canit-i Göl olarak bilinen bugünkü Çarşamba ve Terme bölgesi Osmanlıların eline geçmiştir.[92] Bursa'da hapsedildiği hisardan kaçan Taceddinoğlu, iki yıl kaçak olarak yaşadıktan sonra tekrar Osmanlı Sultanına sığınmış ve kendisine Rumeli'de tımar verilmiştir.[93]

Osmanlı fethinden yaklaşık çeyrek asır sonra gerçekleşen Şeyh Cüneyd'in Trabzon seferi, Taceddinoğullarının yaşadıkları yöredeki

---

90 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 174. Bu düşünce Taceddinoğulları ile ilgili çalışmada da doğrulanmakta, Hasan Bey ve kardeşi Mehmed Yavuz Bey'in Osmanlı Sultanı ile yakın dost oldukları, bu sayede yerlerinde kalarak II. Murad dönemine kadar hakimiyetlerini devam ettirdikleri kaydedilmektedir. Bkz., M. Oğuz, "*Taceddin Oğulları*",s. 485.

91 Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ II**, s. 601-603; Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih II**, s. 163-164. Hoca Sadettin'de Hasan Bey'in ismi Hüseyin olarak geçer. Başka Osmanlı tarihçilerinde de aynı hata tekrarlanmaktadır, oysa Çarşamba'da 1424 tarihli cami vakfiyesinden anlaşıldığı üzere, Yörgüç Paşa'ya beyliğini teslim ederek Osmanlı Devleti'ne iltihak eden kişi Hasan Bey'dir. Bkz., İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu**, ..., s. 154.

92 M. Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, s. 22.

93 **Âşık Paşaoğlu Tarihi** (nşr. Atsız), İstanbul 1992, s. 95.

etkinlikleri konusunda çok önemli bilgiler vermektedir. 1447'de babasının yerine Safevi tarikatının başı-na geçen Şeyh Cüneyd, amcasının tarikat liderliğini ele geçirmesi nedeniyle Erdebil'den ayrılarak Anadolu'ya, daha sonra Suriye'ye geçmiş, ancak buradaki siyasi olaylar üzerine yanında hemen hemen kimse kalmayacak şekilde tekrar Anadolu'ya gelerek Canik'e gitmiştir. Bu sırada bölgede vali olan Mehmed bey şeyhi iyi karşılamış olmalıdır, çünkü şeyh, Trabzon'u ele geçirerek bölgede bir devlet kurmaya çalışmış, bölgeden aldığı destekle Trabzon'u kuşatmıştır.[94]

Batılı araştırmacının eserinde vali olarak adlandırılan Mehmet Bey, aslında Taceddinoğlu sülalesinden gelmektedir. Osmanlı padişahı II. Murad'dan mülk isteyen Cüneyd, bu isteği kabul edilmedikten sonra Anadolu'nun çeşitli yerlerinde dolaşarak taraftar toplamış, daha sonra yukarı Kelkit vadisinden hareketle Canik bölgesine gelmiş, burada, Taceddinoğlu Mehmed Beyle buluşmuştur. Bu sırada Rum Devleti zayıf bir durumda olduğundan Şeyh Cüneyd Trabzon ve yöresini fethederek orada bir beylik kurmaya karar vermiştir. Anadolu'daki bütün müritlerini silahlı olarak yanına davet ettikten sonra Taceddinoğlu Mehmed Bey ile Trabzon üzerine yürüyen[95] Şeyh Cüneyd, büyük başarılar kazanmasına rağmen şehri ele geçirememiştir.[96]

---

94 Walter Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd** (nşr. T. Bıyıklıoğlu), Ankara 1992, s. 15-22. 1453 senesinde Canik bölgesine gelen Şeyh Cüneyd, 1456 yazına kadar bu yörede kalmış ve Trabzon'a sefer düzenlemek için güç toplamıştır. Bkz., M. Fahrettin Kırzıoğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1590)**, Ankara 1976, s. 23.

95 F. Sümer, **Çepniler**, s. 33-35. Tekindağ bu hadiseyi daha farklı anlatmakta, Canik'teki beyin Taceddinoğullarına mensup olduğunu belirtmekle birlikte, ismini Taceddin olarak kaydetmektedir. [Bkz., M.C. Şehabeddin Tekindağ, "*Trabzon*", s. 460.] Oysa bu beyliğin tarihinde, Taceddin isimli tek bir bey bilinmektedir ve O da 1386'da Ordu'da yapılan savaşta hayatını yitirmiştir.

96 1456 senesinde Trabzon önlerine gelen Şeyh Hasan, şehri savunan Rum kuvvetlerine karşı büyük başarılar kazanmış, bu esnada çıkan yangın büyük paniğe sebep olmuş ve halkın büyük kısmı başka yere kaçmıştır. [Bkz., W. Miller, **Trebizond**, s. 83.] Kral Ioannis'i maiyeti dağılmış bir şekilde, yalnız elli kişi ile kaleye sığınmak zorunda bırakan Şeyh Hasan, kaleyi ele geçiremeyerek çekilmiştir. [Bkz., Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi III**, s. 696.] Bu çekilmenin sebebi, Hızır Bey komutasındaki Osmanlı ordusunun Trabzon'a taarruz etmesidir. [Bkz., W. Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 21.] Bu hadisenin Taceddinoğulları açısından önemi, aradan yarım asır geçmesine rağmen, Trabzon Rum Devleti'ni ele geçirmek isteyen bir şahsın

Niksar merkezli olarak kurulan ve sahilde Çarşamba ile Terme'ye kadar yayılmayı başaran, zamanla deniz kıyısındaki arazisini Samsun'dan Ünye'ye kadar genişleten Taceddinoğulları beyliği, Canik havalisinin Türk yurdu haline gelmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Türkiye Selçuklu Devleti döneminde Samsun civarına yerleştiği tahmin edilen ve Moğol istilasından sonra Doğanşah'ın bağımsız hareket etmesiyle ismi duyulan Taceddinoğulları, Karadeniz bölgesine yerleşen Türkler arasında, hem çevresindeki Türk beyliklerini bir araya getirerek Anadolu'ya hakim siyasî güçlerle çatışabilecek askerî gücü, hem de Trabzon Rumlarına üstünlüğünü kabul ettirmesiyle ön plâna çıkan bir Türk beyliğidir.

1386'da on iki bin askerlik bir gücü olduğu bilinen Taceddinoğulları, yaklaşık altmış bin civarında bir Türk nüfusuna sahipti. Bu husus, o dönem itibarıyla Karadeniz'in etnik yapısının Türkler lehine değişmesinde Taceddinoğullarının ne derecede önemli bir nüfusa sahip olduğunu gösterir. Ancak, Taceddin Bey'in iktidar hırsı yüzünden Hacı Emiroğulları ile savaşması, beyliğin gerilemesine yol açtığı gibi, Karadeniz bölgesinin mukadderatını değiştirebilecek bir birliğin olmaması da Trabzon Rum Devleti'nin 1461'e kadar yaşamasını sağlamıştır.

1386'daki savaşta askerî gücünün önemli bir kısmını ve liderini kaybeden Taceddinoğulları, Osmanlı Devleti ile ittifak kumralarından sonra tekrar eski kudretine yaklaşmış ve Kubadoğullarını yenerek Samsun'a hakim olmuşsalar da, 1428'de Yörgüç Paşa tarafından ortadan kaldırılmışlardır. Buna rağmen, beyliğin yıkılışından neredeyse çeyrek asır sonra Şeyh Cüneyd'in Trabzon seferini ağırlıklı olarak Taceddinoğullarından kurduğu orduyla yapması, bu ailenin yaşadığı bölgedeki nüfuzunu ortaya koymaktadır.

bc- Kubadoğulları

Kubadoğulları, Moğol istilası sonrası dönemde, Canik mıntıkasında kurulan Türk beyliklerinden birisidir. Aynı bölgede bulunan diğer Türk beylikleri arasında, Kubadoğulları gibi siyasî güç bakımından ikinci derecede öneme sahip olanların kuruluşu ve ilk idare-

---

Canik'e gelerek Niksar beylerinden temin ettiği askerle Trabzon'u kuşatması ve neredeyse alacak güce ulaşmasıdır. Bu da göstermektedir ki, Osmanlı Devleti Taceddinoğullarını iltihak etmeyi başarsa bile, bu aile, nüfus ve güç olarak varlığını uzun süre daha devam ettirebilmiştir.

cilerinin faaliyetleri hakkında, Bezm u Rezm ve Panaretos Kroniği gibi ana kaynaklarda ayrıntılı bilgi yoktur.

Kubadoğulları beyliğinin kurucusu olan Sultan Taceddin Altunbaş, Türkiye Selçuklularının son sultanlarından II. Gıyaseddin Mesud'un oğludur.[97] Babası'nın ölümü üzerine 1308'de Selçuklu tahtına çıkarılan Altunbaş Gazi Çelebi, Sinop ve Kastamonu vilayetlerini İznik'e dek, İlhanlılar tara-fından yarlığ olarak almıştır.[98] 1318 yıllarında bir İlhanlı valisi olarak görev yapan Altunbaş Bey, Samsun, Kavak ve Ladik bölgesinde hükümranlık kurarak bağımsız hareket etmeye başlamıştır. 1340-1350 [99] arası bir tarihte Altunbaş'ın ölümünden sonra oğlu Keykubad, babasının hüküm sürdüğü sahaya hakim olmuştur. [100]

XIV yüzyılın başlarında Anadolu'nun siyasî yapısı içerisinde Kadı Burhaneddin'in Anadolu'da hüküm sürdüğü evrede, Karadeniz bölgesindeki Türk beyliklerinin bir kısmı ona tâbi iken, bir bölümü de muhalefet etmekteydi. Ladik beyliği de bu taraflardan birisiyle ittifak etmek zorundaydı. Bu siyasî yapı içerisinde, Kubadoğulları, Amasya valisi Hacı Şadgeldi ve halefi Emir Ahmed ile müttefik olmuş, Sivas sultanının muhalifleri arasında yer almıştır. Bu ittifaktan güç alan Lâdik beyliği, topraklarını genişletmeye başlamış, Keykubad'ın oğlu Ali Bey, Taceddinoğulları üzerine muhtelif defalar akınlar düzenlemiştir.[101] Ancak, Canik havzasındaki dengeleri etkileyebilecek pek çok olayı ayrıntısına kadar nakleden Bezm u Rezm ve Panaretos Kroniği'nde bu akınlarla ilgili herhangi bir kayda rastlanılmaması, Kubadoğullarının Niksar'a yönelik hareketlerinin pek de etkili olmadığını ortaya koymaktadır.

Kubadoğulları beyliğinin ilk döneminde, Altunbaş Gazi ve oğlu Keykubad zamanındaki faaliyetler hakkında yeterince bilgi olmamakla birlikte, Yıldırım Bayezid'in hükümdarlığı sırasında yörede meydana gelen olaylar, Osmanlı kaynaklarından takip edilebilmektedir.

---

97 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 23.

98 K. Dilcimen, **Canik Beyleri**, s. 45-56.

99 Emir Altunbaş'ın ölüm tarihi hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Zira, Amasya Tarihi'nde, O'nun 1354'te Amasya'da tekrar tahta çıktığını kaydedilmektedir. Bkz., Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 52.

100 M. Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, s. 21.

101 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 130.

Kubadoğulları hakkında Osmanlı kaynaklarındaki ilk bilgi, XIV yüzyılın sonlarına aittir. Neşrî'nin kaydına göre, Sultan Bayezid, Kastamonu'yu fethettikten sonra doğuya doğru ilerleyerek Canik ve Samsun'u ele geçirmiştir.[102] Bu sırada Müslüman Samsun, Kubadoğlu Cüneyt Bey'in hakimiyet sahası içerisindedir ve Yıldırım Bayezid, 1394'te şehrin bu bölümünü Cüneyt Bey'den aldığında, Müslüman olan Sırbistan kralı Lazar'ın oğlu Aleksandır'a vermiştir.[103] Şehrin Müslüman kesimini kontrolü altına alan Osmanlı sultanı, Ceneviz Cumhuriyeti ile sulh içinde bulunduğu için, bu devletin elindeki Gâvur Samsun'a dokunmamıştır.[104]

Müslüman Samsun'u ele geçiren Yıldırım Bayezid, bu olaydan kısa bir süre sonra, 1402'de Ankara Savaşı'nda Timur'a yenilir ve Osmanlı Devleti fetret devresine girer. Bu durumdan faydalanan Kubadoğulları topraklarını tekrar geri almayı başarır. Kubadoğullarının bu güce ulaşmalarında Timur'un Anadolu'daki anarşiyi daha da artırabilmek amacıyla aşiret reisi konumundaki Türkmen liderlerine beylik menşuru vermesinin büyük rolü vardır ve bundan sonra Lâdik beyleri Niksar'a saldırabilmişlerdir.[105]

Fetret devrinde Osmanlı tahtında bulunan Çelebi Mehmed devri olayları içerisinde Kubadoğullarının Niksar'ı kuşatmalarıyla ilgili Osmanlı tarihlerinde geniş bilgi bulunmaktadır. Timur'un desteğini alan Kubadoğulları, Niksar kalesini kuşatacaktır.[106] Bu gelişme

---

102 Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ I** (nşr. F.R. Unat-M.A. Köymen), Ankara 1987, s. 323.

103 Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi II** (nşr. M. Ata v.d.), İstanbul 1983, s. 411.

104 İsmail Hami Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, İstanbul 1971, s. 116. Bir Bizans tarihinde, Bayezid'in Sinop ve Samsun'u alması ile, Trabzon haricinde Anadolu'daki bütün bölgenin tamamen Türk ve Müslüman olduğu kaydedilmektedir. [Bkz., L. Bréhier, **The Life and Death of Byzantium**, s. 335.] Oysa, Osmanlı Sultanı her iki şehri Türk beyliklerinin elinden almıştır ve bu bölge, Osmanlı hakimiyetinden çok önce Müslüman Türklerin yerleştiği bir sahadır.

105 İ. H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, s. 145.

106 Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih I** (nşr. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992, s. 307. Kubadoğlu Ali Bey'in Niksar'ı kuşatmasında, fetret devrinde oluşan ortamda Osmanlı tahtına çıkan Çelebi Mehmet'i tanımayarak Timur'un himayesine girmesinin büyük rolü vardır. Bu sırada Kubadoğullarına düşman olan Taceddinoğlu Alp Arslan Bey ise, Osmanlı Devleti'nin müttefikidir. Taceddinoğullarına yapılan saldırı üzerine, Osmanlı Sultanı da Kubadoğullarına sefere çıkmıştır. Bkz., K. Dilcimen, **Canik Beyleri**, s. 49-50.

üzerine 1403 yılı başında bölgeye hareket eden Çelebi Mehmed, Kubadoğlu Ali Bey'i mağlup edecek ve Taşanoğullarına sığınmak zorunda bırakacaktır.[107]

Ali Bey'in ölümünden sonra yerine geçen oğlu Cüneyd Bey, Osmanlıların Rumeli'ye sefere çıkmasını fırsat bilip Taşanoğulları üzerine yürümüş, Ahmet Bey'i öldürerek Samsun ve çevresini geri almıştır. Daha sonra Çelebi Mehmed tarafından affedilen Cüneyd Bey, devlete bağlı kalmak şartıyla Osmanlı padişahının onayını almış ve Müslüman Samsun'-da hüküm sürmeye devam etmiştir.[108]

Osmanlılarla müttefik olması sayesinde, Canik'teki dengeleri beyliği lehine çevirmeyi başaran Cüneyd Bey, Müslüman Samsun'-dan güneyde Lâdik'e uzanan mıntıkayı tekrar eline geçirmiştir. Ancak beyliğinin son döneminde, doğusundaki komşusu Taceddinoğulları eski gücüne kavuşacak, Alp Arslan Bey'in oğlu Hasan, Cüneyd Bey'i yenerek Canik'i ele geçirecektir.[109] İlerlemesini sürdüren Taceddinoğlu beyi, daha sonra Cüneyd Bey'in vezirinin elinde bulunan Samsun ve Bafra'ya yönelecek, ancak İsfendiyar Bey daha erken davranarak, vezirin yönettiği yerleri ele geçirip Hızır Bey'e verecektir. Bu gelişmeler üzerine, Çelebi Mehmed, 1419'da sefere çıkacak ve Samsun üzerine yürüyecektir. Osmanlı ordusuna karşı duramayacaklarını anlayan Gâvur Samsun'dakiler şehri yakarak gemilerle ayrılacak, sultan ise hem Gâvur Samsun'u, hem de Hızır Bey'in elindeki Müslüman Samsun'u topraklarına katacaktır.[110]

Samsun'un ele geçirilmesinden sonra topraklarında tutunamayan Kubadoğulları, muhtemelen Trabzon Rumlarının yardımıyla Kafkasya'ya göç etmiştir. Osetlerin içine yerleşen Kubadoğulları, bu halkın büyük bir kısmının Kubad ya da Keykubad oğlu ile anılmalarına sebep olabilecek şekilde yeni yurtlarında etkili olmuştur.[111]

---

107 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, **Solak-zâde Tarihi I**, s. 112; Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ I**, s. 379.

108 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 192.

109 Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ II**, s. 539.

110 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, **Solak-zâde Tarihi I**, s. 179-180. Hoca Sadettin aynı hadisenin sonunu daha ayrıntılı bir şekilde anlatır ve Gâvur Samsun'un Biçeroğlu Hamza Bey tarafından alındığını, Müslüman Samsun'u elinde bulunduran Hızır Bey'in ise şehri savaşmaksızın teslim ettiğini nakleder. Bkz., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih II**, s. 96-97.

111 K. Dilcimen, **Canik Beyleri**, s. 53.

Kubadoğulları, Moğol sonrası dönemde, Canik bölgesinin Lâdik'ten Samsun'a, son dönemde de Bafra'ya kadar olan kesimine hakim olan bir Türk beyliğidir. Türkiye Selçuklularına mensup Altunbaş'ın kurduğu bu beylik, 1318-1419 arası dönemde, Karadeniz'in en önemli ikinci limanı olan Samsun civarını ele geçirecek ve bu yörenin Türk hakimiyetinde kal-ması açısından önemli bir misyonu yerine getirecektir. Diğer taraftan, İç Anadolu'yu Karadeniz'e bağlayan yol güzergâhı üzerinde, sahil şeridinin güvenliği açısından büyük öneme sahip Lâdik hattına[112] hakim olmakla, yöredeki Türk varlığına yönelik muhtemel tehditleri önleyecektir.

Selçuklu hanedanına mensup olmanın verdiği halet-i ruhiye içerisinde Osmanlılar ile mücadele etmekten geri durmayan Kubadoğlu Ali Bey, Sultan Çelebi Mehmed ile giriştiği mücadeleyi kaybedip Taşanoğullarına sığınmak zorunda kalınca, beyliğinin hakimiyet sahası oldukça daralmıştır. Cüneyd Bey'in iktidarında, önceki dönemde izlenen politika terk edilerek Osmanlılar ile ittifak kurup Taşanoğullarının eline geçen Samsun ve havalisindeki topraklar geri alınmış ve Kubadoğulları tekrar eski gücüne kavuşturulmuştur. Ancak Cüneyd Bey'in beyliğini büyütme çabaları, doğusundaki komşusu olan Taceddinoğulları tarafından önlenecek, Niksar beyliğine yenilen Kubadoğulları, kısa süre sonra Osmanlılar tarafından ortadan kaldırılacaktır. Çelebi Mehmet tarafından alınan Kubadoğulları arazisi, Türkiye Selçukluları ailesine mensup kişilerce Türklerin yoğun olarak yaşadığı bir bölge olarak Osmanlı Devleti'ne bırakılmıştır.

bç- Taşanoğulları

Taşanoğulları, Moğol hakimiyeti sonrası dönemde Canik yöresinde ortaya çıkan Türk beyliklerinden birisidir. Bu beylik hakkındaki tarihî bilgi, bölgenin siyasî yapısında etkili oldukları dönemlerde, hem Bezm u Rezm'den, hem de Osmanlı tarihlerinden elde edi-

---

112 XX. yüzyıl başında Karadeniz bölgesine bir keşif gezisi düzenleyen Anderson, Niksar'dan sahile inen yolu tarif ederken, Ladik-Havza-Vezirköprü yolunun, sahilin güvenliği ve idaresi için hayatî bir öneme sahip olduğunu vurgulamaktadır. [Bkz., J.G.C. Anderson, **Studia Pontica I, A Journey of Exploration in Pontus**, Bruxelles 1903, s. 86.] Kubadoğlu arazisinin önemli bir kesiminin bu yörede bulunduğu düşünülürse, bu beyliğin Canik bölgesinin güvenliği açısından ne derecede önemli bir misyona sahip olduğu ortaya çıkmaktadır.

lebilir. Ancak diğer evreler, özellikle de kuruluş devri hakkındaki bilgiler sınırlıdır.

Taşanoğulları beyliğinin kurucusu Taşan Bey, Ebu Said Bahadır Han 1334'te öldüğünde; Vezirköprü, Havza ve Merzifon kazalarını elinde bulunduruyordu.[113] Kubadoğullarının ilk lideri Sultan Altunbaş'ın atabeyi olan Taşan Bey, Lâdik emirinin ölümünden sonra Vezirköprü, Havza ve Merzifon havalisinde müstakil bir beylik kurmuştur. Taşan Bey'in iki kardeşinden İdris Bey, Vezirköprü ile Osmancık arasındaki Zeytun'u, Zekeriya Bey ise Havza'yı eline geçirmiştir.[114]

Taşanoğullarının siyasî faaliyetleri hakkındaki ilk bilgiler, Eretnalı Devleti'nin yıkılışından sonra, Anadolu hakimiyetini ele geçirmeye çalışan güçler karşısında takındıkları tavır sonucunda ortaya çıkar. Zekeriya Bey'in oğlu Haydar Bey, emir Şadgeldi'nin Amasya'da hakimiyeti ele geçirmesine karşı çıkmış, ancak çabaları bir sonuç vermeyince, bulunduğu yerde rahat edemeyeceğini anlayarak Elbistan'a kaçmıştır. Şadgeldi'nin ölümünden sonra, yerine geçen Emir Ahmed'e itaatini bildiren Haydar Bey, memleketine geri dönerek Vezirköprü civarındaki Kaya köyüne yerleşecektir.[115]

Vezirköprü-Havza hattını elinde tutan Taşanoğulları, 1392'den itibaren Osmanlı Devleti ile birlikte hareket etmeye başlayacaktır. Yıldırım Bayezid 1392'de Sinop'u aldıktan sonra, Kadı Burhaneddin'den Osmancık kalesini istemiş, olumsuz cevap alınca da iki taraf arasında savaş çıkmıştır. Çorumlu ovasında yapılan muharebede; Amasya emiri Ahmed, Taşanoğulları ve Taceddinoğulları Osmanlı safında yer alacak, ancak savaşı kazanan Kadı Burhaneddin, bölgedeki üstünlüğünü devam ettirecektir.[116]

1392'de Canik'teki siyasî dengeler tekrar Sivas hükümeti lehinde gelişmekle birlikte, Taşanoğulları, Kadı Burhaneddin karşıtları ile beraber hareket etmeyi sürdürecektir. Timur Anadolu'ya girdiğinde, Kadı Burhaneddin'in muhalifleri hakkında yaptırdığı

---

113 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 8.

114 K. Dilcimen, **Canik Beyleri**, s. 55.

115 Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 68-69.

116 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 386-394; İ. H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, s. 97; Vehbi Cem Aşkun, **Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin**, Eskişehir 1964, s. 10.

araştırmaya göre, Taşanoğulları, bin askerlik bir kuvvetle, Sivas hükümdarının otoritesini tanımayan güçler arasında yeralmaktadır.[117]

Osmanlı Devleti'nin fetret devrine girmesiyle birlikte, Kubadoğulları Çelebi Mehmed'e itaat etmeyerek kendi başına hareket etmeye başlamış, Taşanoğulları ise, Osmanlılara bağlılığını sürdürmüştür. Bu işbirliği, kısa süreli de olsa Taşanoğullarının büyümesine zemin hazırlayacaktır. Zira, 1402 yılında, Samsun'un güney yolu Havza emirliğinin eline geçecektir.[118] 1403 yılı başlarında ise, Kubadoğullarının Niksar kalesini muhasara etmesi üzerine,[119] Çelebi Mehmed bölgeye gelecek, Osmanlı ordusuna yenilen Kubadoğlu Ali Bey, Taşanoğullarına sığınacaktır.[120] Samsun, bu olaydan sonra Taşanoğlu Ahmed Bey'e verilecek, ancak Samsun'u babası adına idare eden Kubad oğlu Cüneyd Bey, Taşanoğlu Ahmet Bey'i öldürerek şehri geri alacaktır.[121] Böylece, kısa bir süre devam eden büyüme sona erdiği gibi, Taşanoğullarının bir kolu da ortadan kaldırılmış olacaktır.

Haydar Bey idaresinde Vezirköprü'ye hakim olan Taşanoğlu zümresi, II. Murad dönemine kadar varlığını sürdürmekle birlikte, beyliğin siyasî birliği parçalandığı için eski gücünden uzaklaşmıştır. Zira, Kubadoğullarını yenilgiye uğratan Sultan Mehmed, Filenbel adındaki bir kaleyi fethetmeye gittiğinde, kalenin emirine yazdığı mektupta Taşanoğullarından yardım beklememesini, çünkü onların kendileriyle savaş-maya muktedir olmadıklarını belirtmektedir.[122]

Kubadoğlu Cüneyd Bey'in Müslüman Samsun'u almasından Osmanlılar tarafından ilhak edilmesine kadar, Taşanoğullarının faaliyetleri hakkında herhangi bir bilgi yoktur. II. Murad döneminde, Haydar Bey'in elindeki Kocakayası hisarını almak için büyük çaba harcayan Amasya valisi Yörgüç Paşa, bütün girişimlerine rağmen bir sonuca ulaşamayacaktır. 1430'da Haydar Bey'in yakınla-

---

[117] Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 411.

[118] A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 123.

[119] Hammer'e göre, Niksar'ın kuşatılması emrini veren Timur'dur. Bkz., Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi II**, s. 384

[120] Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ I**, s. 379; Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebî, **Solak-zâde Tarihi I**, s. 112.

[121] Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, s. 192; K. Dilcimen, **Canik Beyleri**, s. 58; A. Altaylı, **Samsun Tarihi**, s. 18.

[122] Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ I**, s. 383.

rından Tayfur Çelebi ile irtibat kuran vali, onu kaledeki zahire ambarını yakma konusunda ikna edecektir. Bu sırada Yörgüç Paşa'nın hisarı kuşatması üzerine, direnmenin harhangi bir yarar sağlamayacağını düşünen Haydar Bey, Osmanlı kuvvetlerine teslim olacaktır.[123] Kocakayası hisarının ele geçirildiğini öğrenen Osmanlı Sultanı, Taşanoğlu beyine tımar vererek başka bir bölgeye gönderecek,[124] böylece, XIV asrın ilk yarısında, Canik'te kurulan Türk beyliklerinden birisi daha ortadan kaldırılacaktır.

Taşanoğullarından günümüze, Osmanlıların ele geçirdiği son arazi parçası üzerine bulunan bir cami ve türbe kalmıştır. Vezirköprü'ye 4 saat uzaklıkta bulunan Kocakayası, diğer adıyla Kale-i Kebir köyünde, çokgenli bir türbe temeli üzerine yatırılmış pek çok mezar taşıyla bu köye ait caminin içindeki üç mezarın hepsi Taşanoğullarına aittir.[125]

Taşan b. Emir tarafından Vezirköprü, Havza ve Merzifon yöresinde kurulan Taşanoğulları beyliği, Moğol istilasının hemen ertesinde, 1.000 kişilik askerî gücü ve yaklaşık 5.000 kişilik nüfus potansiyeliyle, bölgenin Türk yurdu haline gelmesinde önemli bir misyon üstlenmiştir. Osmanlı Devleti; Karadeniz bölgesinin Samsun civarında hakimiyeti altına al-dığı diğer topraklar gibi, Taşanoğulları arazisini de bir Türk beyliğinden ele geçirmekle, uzun zamandır Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir coğrafyada hüküm sürmeye başlamıştır.

bd- Bafra (Bavra) Beyleri

Anadolu'da Moğol idaresinin etkisini kaybetmeye başladığı dönemde Canik havzasında kurulduğu bilinen, ancak siyasî faaliyetleri hakkında neredeyse yok denecek kadar az bilgi bulunan Bafra beyleri, XIV. yüzyıl başlarında Samsun yöresinde bağımsızlığını ilân eden Türk beyliklerinden birisidir.

Bafra, Yağıbasan döneminde, 1139'da Ünye ile birlikte Danişmendlilerin eline geçmiştir. Daha sonra Bizans tarafından geri alınan şehir, 1194'te Türkiye Selçuklularının, 1204'te de Trabzon Rumlarının hakimiyetine girmiştir. 1214'te II. İzzeddin Keykavus

---

123 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, **Solak-zâde Tarihi I**, s. 217-218; **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s. 94-95.

124 Mehmet Neşrî, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ II**, s. 599-601.

125 Bkz., A. Altaylı, **Samsun Tarihi**, s. 20.

tarafından geri alınan Bafra, 1277'de, Süleyman Pervane'nin oğlu Mesud'un denetiminde bulun-maktaydı.[126] III. Alâeddin Keykubâd devrinde, 1299'da, Mesud Bey'in Bafra ve çevresindeki hakimiyeti sürmekteydi.. Sülemiş isyanını bastıran emir Mücîreddin, Mesud Bey'i kızıyla evlendirecek, Bafra hakimiyle iyi ilişkiler kurarak devlete itaat etmesini sağlayacaktır.[127]

Selçuklu hakimiyeti altında Bafra'ya iskân ettirilen Türkler hakkında, yeterince bilgi bulunmamaktadır. Ancak, Bezm u Rezm'den, 1394'te Kadı Burhaneddin'in muhalifleri arasında yer alan Bafra valisinin bin kişilik bir askerî kuvvete sahip olduğu anlaşılmaktadır.[128]

Taşanoğulları ile hemen hemen aynı oranda nüfusa ve askerî güce sahip olan Bafra beylerinin ne zaman bağımsız hareket etmeye başladığı bilinmemektedir. Ancak Bezm u Rezm' de yeralan XIV yüzyılın sonundaki kayıt esas alınırsa, bu dönemde Bafra beylerinin bağımsız bir beylik kurmuş olduğu kabul edilebilir.

Bafra'da bağımsız bir beylik kuran Türk beyinin kimliği hakkında ana kaynaklarda herhangi bir bilgi zikredilmezken, araştırma eserlerinde, Emirza Bey,[129] Ali Bey,[130] Muradettin Hamza Bey[131] gibi farklı isimler zikredilmektedir. Ancak, Selçuklu ve Bizans tarihlerindeki kayıtlardan, bölgenin XIII. yüzyılın sonunda Muîneddin Pervâne'nin torunu Mesud Bey'in hakimiyetinde olduğu dikkate alınırsa, Bafra beylerinin Pervaneoğullarına dahil olma ihtimali gözardı edilmemelidir.

Bafra Beylerinin Trabzon Rumları, Kadı Burhaneddin ya da çevresindeki Türk beylikleriyle ilişkide bulunduklarına dair bir bilgi yoktur. Bezm u Rezm'deki kayıttan, bu Türk beyliğinin Osmanlı Devleti'ne tâbi olduğu bilinmektedir.[132] Bafra beylerinin ne kadar bağımsız hareket ettikleri ya da, hangi tarihte Osmanlı hakimiyetine

---

126 A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 91.

127 Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr**, s. 206-207; Müneccimbaşı, **Câmiu'd-Düvel II**, s. 136.

128 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 411.

129 Bkz., M. Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, s. 19.

130 Bkz., M. Zeki Oral, "*Durağan ve Bafra'da İki Türbe*", **Belleten, XX/79**, (Temmuz 1956), s. 410.

131 Bkz., K. Dilcimen, **Canik Beyleri**, s. 62; A. Altaylı, **Samsun Tarihi**, s. 20.

132 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 387.

girdikleri bilinmemekle birlikte, tahrir defterlerinden muhtemelen 1419-1420'de Bafra'nın Osmanlı hakimiyetine girdiği, yörenin tahririnin ise 1455'te Umur Bey tarafından yapıldığı bilinmektedir.[133]

Bafra'daki türbe kitabelerinden, Bafra emirleri arasında hangi dönemde yaşadığı tespit edilebilen Emirza Bey hakkında bazı bilgiler elde edilebilmektedir. Kitabelerde ne zaman yaşadığı ve kimliği açık bir şekilde belirtilmeyen Ali ve Hüseyin Beylere kadar olan şecere bilgileri muğlaklığını korumaktadır. Emirza Bey döneminde, kardeşi Ahmed Bey'in ölümü 1411 olarak belirtilmekte, Bafra'daki türbede vebadan ölen Emirza beyin beş çocuğunun ölüm tarihleri 1380 olarak gözükmektedir. Emirza Bey'den sonra, sülalenin diğer fertleri olarak Mehmet, Gazi ve Seyyit beyler sayılmakta, ancak yaşadıkları döneme ilişkin herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.[134]

Bafra beyleri hakkındaki bilgiler kısıtlı olmakla birlikte, bu Türk beyliğinin XIV. yüzyıl sonunda bin kişilik askerî gücü ve yaklaşık beş bin kişilik nüfusu ile bölgeye yerleşen Türkleri siyasî bir organizasyon içerisinde birleştirdiği açıktır. Osmanlı Devleti, Canik havzasındaki diğer beyliklerde olduğu gibi Bafra Beyleri arazisini de ele geçirdiğinde, büyük miktarda Türk nüfusunun yurt tuttuğu bir bölgede hakimiyet kurmuştur.

C-MUTAHHARTEN'İN ERZİNCAN EMİRLİĞİ

XIV. yüzyılın sonunda, Eretnalılar iç çekişmelerle uğraşırken, Anadolu Selçukluları devrinde ülkenin değişik yörelerine yerleştirilen Türkmen unsurları, mevcut durumdan hoşnut olmadıklarını dile getirir şekilde kendi başlarına hareket etmeye başlamışlardı. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, uçlardaki Türkmenler, büyüklü küçüklü siyasî kuruluşlar halinde organize olmuşlardır. XIV. yüzyılın sonuna kadar geçen sürede, Türkiye'nin tarihî çehresini ortaya çıkaran bu teşek-küllerin doğudakileri hakkında aydınlatıcı bilgi bulunamamaktadır. Bununla birlikte Erzincan; Eretna'nın, onun ölümünden sonra valisi Ahî Ayna Bey'in, akabinde

---

133 M. Öz, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, s. 19-20.

134 M. Z. Oral, "*Durağan ve Bafra'da İki Türbe*", s. 392, 410.

de Şarkî Karahisar'dan gelen Pir Hüseyin Bey'in yönetimleri altında kalmıştır.[135]

1379'da Erzincan valisi olan Pir Hüseyin Bey'in ölümü üzerine, Eretna hükümdarı Ali Bey, bu bölgeyi ele geçirmek üzere harekete geçmiştir. Ancak, Akkoyunluların desteğiyle Sivas kuvvetlerine karşı çıkan Mutahharten, savaşı kazanacak ve Erzincan'a hakim olacaktır.[136] Alaeddin Eretna'nın yeğeni olan[137] Mutahharten, Erzincan merkez olmak üzere Bayburt, Kemah, İspir, Erzurum, Tercan, Çemişgezek ve Şarkî Kara-hisar'ı eline geçirmiş, Trabzon Rumlarını da haraç almak suretiyle kontrolüne almıştır.[138]

Trabzon Rum Devleti'nin Erzincan Emirliği'ne haraç vermesi, Mutahharten'in Trabzon'a düzenlediği akınları[139] engellemeye yöneliktir. Ahi Ayna Bey'in akınlarına direnen Komnenoslar, o dönemde iç savaş içinde bulunduğu için[140] Mutahharten'i, haraç vererek durdurmaya çalışmıştır. Ancak, Erzincan emiriyle ilişkilerini geliştirmek isteyen Kral Aleksios, kızını Mutahharten'e vererek onunla akraba olacaktır. [141]

Erzincan emirliği Komnenoslara gücünü ispat ettiği dönemde, Kelkit havzasına hakim olmaya çalışan Akkoyunlular ile mücade-

---

135 Y. Yücel, **Anadolu Beylikleri... II**, s. 247-252.

136 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm,** s. 155-162.

137 Bkz., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih I**, s. 267; **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s. 68; İ. H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, s. 126.

138 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya** (nşr. M. Demirdağ), İstanbul 1999, s. 31.

139 G. Finlay, **History of the Byzantine ...II**, s. 429.

140 Trabzon Rum Devleti'nin sivil savaş dönemi hakkında geniş bilgi için Bkz., W. Miller, **Trebizond**, s. 43-70.

141 Clavijo, Erzincan emirinin Trabzon Kralının kızlarından biri ile evli olduğunu kaydeder, ancak ismini vermez. [Bkz., Ruj Gonzales de Clavijo, **Embassy to Tamerlane**, s. 125.] Bizans tarihçisi, Clavijo'nun görüşünü doğrular, ancak O da Trabzon prensesinin ismini kaydetmez. [Bkz., G. Finlay, **The History of Greece and ...**, s. 447.] Erzincan emirinin Trabzonlu bir prensesle evli olup olmadığı konusundaki rivayetleri değerlendiren Bryer de bu evliliğin gerçekleştiğini belirtmektedir. [Bkz., A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 149, nu: 143.] Akkoyunlular tarihinde ise, Mutahharten'in Akkoyunlu Ahmed Bey'in damadı olduğu kaydedilir. [Bkz., Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 32.] Erzincan emirliği ile Trabzonlular arasında bir akrabalık olduğu yönünde genel bir kanaat oluşmasına rağmen, o dönemdeki hadiseleri bütün ayrıntısıyla aktaran Panaretos'ta herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

leye başlayacaktır. Akkoyunlulara karşı Karakoyunlular ile ittifak kuran Mutahharten, müttefikinin desteğiyle Akkoyunlular üzerine sefere çıkacak, ancak Enderis mevkisinde yapılan savaşta yenilerek Azerbaycan'a çekilecektir. Kısa bir süre sonra yeniden kuvvet toplayarak Bayburt ile Harput arasındaki Şamsat mevkisinde Akkoyunlularla tekrar harbe tutuşacak, ancak yine mağlup olacaktır.[142] Bu olayı müteakiben batıya yönelen Mutahharten, Kadı Burhaneddin ve Osmanlı Devleti'nin, beyliğini ilhak etme çabalarına engel olmaya çalışacaktır.

Grek kaynakları ve Kitab-ı Diyarbekiriya'da Erzincan emirliğinin gücü hakkındaki görüşler, Bezm u Rezm ve Osmanlı kaynakları tarafından teyit edilmektedir. Esterâbadî'nin kaydına göre, Kadı Burhaneddin'in on sekiz yıl süren iktidarında, Erzincan emiri, beş bin askerlik gücüyle en büyük hasımları arasındadır. Sivas sultanı bağımsız hareket etmeye başladıktan sonra çevresindeki Türk beyliklerini tâbiyetine almaya çabalarken, Erzincan emiri de, Canik bölgesindeki Taceddinoğulları, Kubadoğulları, Taşanoğulları, İnaloğlu, Köpekoğlu gibi Türkmen beyleriyle ittifak kurarak Kadı Burhaneddin'e karşı çıkacaktır.[143] Buna karşılık, Akkoyunlularla işbirliği yapan Kadı Burhaneddin, müttefikinin yardımıyla Mutahharten'in hakimiyetindeki Bayburt'u ele geçirecek,[144] ancak kısa süre sonra Kayseri'de çıkan isyan nedeniyle bölgeden geri çekilecektir.[145]

Kadı Burhaneddin'in topraklarından ayrılmasından sonra Akkoyunlularla yakınlaşan Mutahharten, Osmanlılara karşı Timur yanlısı bir tutum izleyecek, [146] hatta Timur nazarındaki itibarını kullanarak

---

142 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 31-32.

143 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 226-233, 249, 282-283, 315, 411, 435-461.

144 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, s. 437-439. Bezm u Rezm'de hangi tarihte vuku bulduğu belirtilmeyen bu hadise, Bayburt'a bağlı Pulur nahiyesi civarında, 1395 (H. 798) 'te gerçekleşmiştir. Bkz., O. Turan, **İstanbul'un Fethinden...,** s. 81.

145 V. C. Aşkun, **Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin**, s. 11.

146 Osmanlı tehdidi karşısında kendisine müttefik arayan Mutahharten, ilk adım olarak Akkoyunlularla yakınlaşmaya başlamıştır. Aynı dönemde Akkoyunlu Kara Yülük Osman, Kadı Burhaneddin'i öldürdükten sonra Sivas'ı kuşatmış, ancak bu sırada Osmanlı Sultanı Yıldırım Bayezid'in üzerine geldiğini öğrendiğinde, Mutahharten'in yanına gitmiştir. Erzincan emiri de daha önceki

onun Trabzon'a saldırmaması için aracılık edecektir.[147] 20 Temmuz 1402'de yapılan Ankara Savaşı'nda[148] Timur'un yanında yeralan[149] Mutahharten'in bu tarihten sonraki faaliyetleri hakkında bir bilgi mevcut değildir. 1404 yılında Erzincan'a gelen Clavijo'nun kaydına göre; Mutahharten bir müddet önce ölmüş, yerine, kız kardeşinin oğlu Şah Ali geçmiş, ancak bölgenin yeni hakimi Timur tarafından tahtından alınarak yerine vali olarak atanmıştır.[150] Bu dönemde Şah Ali'nin Gümüşhane'de hakim olduğu topraklar, yörenin güneyinde Çimendağlarına kadar olan sahada Pulur, Kelkit ve Sınur bölgesidir.[151]

Moğol istilası sonrasında, Eretna'nın ölümüyle başlayan yeni dönemde, bağımsız hareket etmeye başlayan Türk beylikleri içerisinde, Mutahharten'in Erzincan Emirliği'nin özel bir yeri vardır. Kadı Burhaneddin Sivas tahtını ele geçirmeye çalışırken, Erzincan merkez olmak üzere kuzeyde Bayburt'tan Şarkî Karahisar'a kadar olan Trabzon Rum Devleti sınırına hakim olan Mutahharten Bey, bir anda Doğu Anadolu'daki en büyük Türkmen gücü haline gelmiştir. Kadı Burhaneddin ve Osmanlı Devleti ile rekabet edecek nüfuza ulaşan Erzincan emiri, Komnenos hanedanına da üstünlüğünü kabul ettirecek, III. Aleksios'un kızlarından birisini almak suretiyle, Trabzon Rum Devleti'nin müttefiki olacaktır. Osmanlılara yenildikten sonra Timur ile birlikte hareket ederek eski kudretine

---

anlaşmazlıkları bir kenara bırakmış, böylece, Anadolu'nun siyasî dengelerini etkileyecek bir ittifak ortaya çıkmıştır. Ancak iki liderin Yıldırım Bayezid'e karşı Timur ile işbirliği yapmaları gerektiği hususunda uzlaşması ile bu ittifak yeni bir boyut kazanmış, Karayülük Osman ve Mutahharten, Avnik'e giderek Timur'a biat etmişlerdir. [Bkz., Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 33-35.] 1394 yazında gerçekleşen bu bağlılık bildirme, 1400 yazında Timur bölgeye geldiğinde tekrarlanacaktır. Bkz., Yaşar Yücel, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, Ankara 1989, s. 12-13, 72.

147 Bkz. G. Finlay, **The History of Greece ...**, s. 451-453.

148 Ankara Savaşının öncesindeki gelişmeler ve harp esnasında yaşanan hadiseler için bkz., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih I**, s. 265-279.

149 Bkz., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih I**, s. 263; Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 36; M.M. Alexandrescu-Dersca, **La Campagne de Timur en Anatolie (1402),** London 1977, s. 75.

150 Ruj Gonzales de Clavijo, **Embassy to Tamerlane**, s. 125-126.

151 Enver Konukçu, "*Ruy Gonzales de Clavijo'nun Gümüşhane Yöresindeki Yolculuğu (27 Nisan-4 Mayıs 1404)*", **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane**, s. 80.

ulaşan Mutahharten, Timur'un Trabzon'a yönelik olası harekâtını önleyebilecek bir nüfuza kavuşacaktır.

Ankara Savaşında Osmanlı Devleti'nin yenilmesi üzerine ülkesine dönerek iktidarını sürdüren Mutahharten Bey, bu olaydan bir yıl sonra vefat edecek, yerine yeğeni geçecektir. Clavijo'nun kaydından, Gümüşhane'de, güneyde Çimendağla-rına kadar olan sahada Pulur, Kelkit ve Sınur bölgesine hakim olduğu bilinen Mutahharten, hükmettiği beş bin kişilik askerî gücü ve yaklaşık yirmi beş bin kişilik nüfus potansiyeliyle, Kelkit havzasının Türk yurdu haline gelmesinde önemli bir misyonu yerine getirmiştir. Kısa süre sonra Karakoyunlu[152] ve Akkoyunluların[153] hakimiyetine giren Erzincan beyliği arazisi, Türkler arasında el değiştirmiş, böylece, Osmanlı hakimiyetine kadar geçen dönemde, başka bir unsur güney-doğu Karadeniz havzasına hakim olamamıştır.

Ç-AKKOYUNLULAR DÖNEMİ

Osmanlı öncesi dönemde, Karadeniz bölgesinin güney-doğusunu ele geçiren Akkoyunlular, hem Anadolu hakimiyeti için yaptığı mücadeleyle öne çıkan, hem de Trabzon Rumlarının müttefiki olması nedeniyle bu devletin siyasî hayatında büyük yer tutan bir Türk devletidir.

Akkoyunlu Türkmen devletini kuran, Kara Yülük diye meşhur olan Kara Osman Bey'dir. Bunların tertip ettikleri silsilenamelerinde, Oğuzların Bayındır boyuna mensup olduklarından dolayı, devletlerine Bayındıriye Devleti denmiştir. Bu aşiret, XIII. asır sonlarına doğru İlhan Argun Han'ın (1284-1291) zamanında, Horasan'dan Azerbaycan'a gelmiş, XIV. asır sonlarında Azerbaycan, Harput ve Diyarbekir arasındaki bölgeyi yurt tutmuşlardır. Bu dönemde aşiretin başında, Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu Bey ve daha sonra da Ahmed Bey bulunmaktadır. Kara Osman Bey'in Akkoyunlu beyliğini kurması, Suriye tarafına yürüyen Timur'un ordusuna aşiretiyle

---

152 Ruj Gonzales de Clavijo, **Embassy to Tamerlane**, s. 330.

153 İspanyol elçisinin belirttiğine göre, dönüş yolunda Erzincan bölgesinin hakimi Türkmen emiri Kara Yusuf'tur. Clavijo'da Kara Yusuf ismi ile anılan bey, Karakoyunlu hükümdarı olmalıdır, çünkü aynı tarihlerde Erzincan ve civarını ele geçiren bu emir, 1410'da Bayburt'u da alacaktır. Ancak bu topraklar, kısa süre sonra Akkoyunlu Kara Yülük Osman Bey'in hakimiyetine girecektir. Bkz., İ. Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, s. 14.

beraber öncü olmasından sonradır. Timur, Irak ve Suriye seferlerinde öncü olarak kullandığı Kara Yülük Osman Bey'e, hizmetine karşılık olmak üzere Diyarbekir ile havalisini ikta olarak vermiştir. 1403 yılından itibaren Timur ve oğullarının himayesinde kalan Osman Bey, 1435 yılına kadar iktidarda kalacaktır.[154]

XV yüzyılın başlarında devlet kurmalarına rağmen, Akkoyunlu Türkmenlerinin Karadeniz'e yönelik faaliyetleri daha gerilere uzanır. 1335'li yıllarda İlhanlıların Anadolu'da nüfuz kaybetmeye başlamasıyla birlikte, doğuda, Trabzon Rumları topraklarını korumaya çalışırken, Akkoyunlular ise güçlen-meye başlamıştı.[155] Panaretos'un kaydına göre, 1341'de Trabzon'a saldıran Amid Türkmenleri, Rum güçlerini bozguna uğratmış, şehrin her tarafı yanmış ve bu faciadan sonra veba salgını çıkmıştır.[156] Bu seferde Komnenos güçlerine büyük zarar vermekle birlikte, surları ele geçiremeyerek şehri alamayan Akkoyunlular, iki yıl sonra Haziran 1343'te yeniden Trabzon'a akın düzenlemiş, ancak herhangi bir sonuç alamadan geri dönmüşlerdir.[157]

Kral Michael (1344-1349) zamanında Trabzon'a yönelik Türk akınları, öncekilere nazaran şiddetini artırarak sürdürmüş, 1346'da Ünye'yi ele geçiren Türkmenler, Trabzon'a doğru ilerlemişlerdir.[158] Tıhranî'ye göre bu sefer, Duharlu[159] oymağı beylerinden Yusuf Bey tarafından tertiplenmiş, Rumlarla yapılan savaşta kendisi şehit, eşi ve kardeşleri ise esir düşmüştür.[160] Bu olaydan sonra

---

154 İ. H. Uzunçarşılı. **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, ...**, s. 188-189.

155 John E. Woods, **The Aqquyunlu**, Chicago 1976, s. 45-46.

156 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 485; E. Janssens, **Trebizond en Colchide**, s, 107; W. Miller, **Trebizond**, s. 48.

157 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 487; A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 144.

158 W. Miller, **Trebizond**, s. 53; E. Janssens, **Trebizond en Colchide**, s, 110. Grek kaynaklarında, 1346'da Ünye'yi ele geçirdiği kaydedilen Akkoyunlular, Trabzon önlerinde mağlup olduktan sonra, bu bölgeyi de kaybetmişlerdir. Zira, Ünye'nin Hacı Emiroğulları tarafından 1347'de alındığı bilinmektedir. Bkz., A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 143-144.

159 Karakoyunluların Duharlu oymağı, bu hadise gerçekleştiğinde uzun bir süredir Erzurum-Bayburt havalisinde yaşamaktaydı ve Trabzon'u kuşatmasında ölen Yusuf Bey, bu aşiretin reislerinden biriydi. Bkz., Faruk Sümer, **Kara Koyunlular I**, Ankara 1984, s. 26.

160 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 20.

29 Haziran 1348'de Erzincan'dan Ahi Ayna Bey, Bayburt'tan Mehmed Rikabdâr, Amid'li Turali Bey ve Çepni lideri Bozdoğan'ın bulunduğu Türkmen beyleri Trabzon'u üç gün boyunca kuşatmış, ancak başarısız olarak geri dönmüşlerdir.[161] Kitab-ı Diyarbekiriya'da aynı olay daha ayrıntılı bir şekilde ve farklı bir sonuçla anlatılmakta, Tur Ali Beyin Trabzon ülkesine yürüyerek Yusuf Bey'in intikamını aldığı, Duharluların esirlerini ve mallarını ele geçirdiği gibi, kralın kızı Despina'yı da esir ettiği nakledilmektedir.[162]

Panaretos, Akkoyunlular tarihinde esir alındığı zikredilen Komnenos prensesinin, aslında gelin olarak Akkoyunlulara gönderildiğini kaydeder. Ağustos 1352'de, Kral III. Aleksios, kız kardeşi Maria'yı, Turali Bey'in oğlu Kutlu ile evlenmek üzere Trabzon'dan yolcu etmiştir.[163] Akkoyunluların, diğer Türk beyleriyle Trabzon'u kuşattığı sırada; Cenevizlilerin Giresun'u ele geçirerek yakması, ertesi yıl da iki kadırga ile başkenti tehdit etmesi üzerine, 1351'de, hem dış tehditlerden hem de iç karışıklıklardan bunalan Aleksios, başkentinin emniyetsizliğinden tedirgin olarak Tirebolu'ya gitmişti. Bu siyasî atmosfer altında, çevresindeki Türklerle akrabalık bağı kurarak gücünü korumaya çalışan Komnenos kralı, 1352'de kız kardeşini Kutlu Bey ile evlendirerek, Akkoyunlulara yakınlaşmaya çalışacaktır.[164] Panaretos'a göre, Aleksios, bu amacına ulaşmış gözükmektedir. Zira, bu evlilikten sonra, Amid Türkmenlerinin Trabzon'a yönelik bir hareketi olduğuna dair bir kayıt bulunmadığı gibi, kilise tarihçisinin de dahil olduğu bir kafile, 15 Ağustos 1363'te, Kutlu Bey'e yardıma gitmek üzere yola çıkmış, ancak Türkler vebadan etkilendikleri için başkente geri dönmüşlerdir. 14 Temmuz 1365'te ise, bu sefer Kutlu Bey ve eşi, akrabalarını ziyaret amacıyla Trabzon'a gelmiştir. [165]

---

161 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 488-489; A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 144.

162 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 20-21. Bu seferde Trabzon'u kuşatan Akkoyunlu beyinin ismi, metinde Kutlu Bey olarak zikredilmektedir. Ancak doğrusu, Turali Bey olmalıdır.

163 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 491; A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 144.

164 W. Miller, **Trebizond**, s. 54, 57-58.

165 Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, s. 497-498; A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 145-146.

Kutlu Bey döneminde, Akkoyunlu Türkmenlerinin Eretnalılar ve Erzincan Beyliği ile ilişkileri hakkında dikkat çekici bilgiler bulunmaktadır. Bu dönemde Bayburt'u ele geçiren Akkoyunlular, topraklarını doğuya doğru genişletmekteydi.[166] 1379'da Pir Hüseyin Bey'in ölümü üzerine, Eretna hükümdarı Ali Bey Erzincan'ı ele geçirmek üzere bu bölgeye sefere çıkmış, Akkoyunlu lideri Kutlu Bey ise, aynı yöreye hakim olmak isteyen Mutahharten'e destek olmuştur. İki taraf arasında yapılan savaşta, bir sonuç alamayan Sivas kuvvetleri geri çekilmiş, böylece, Erzincan Mutahharten'in kontrolünde kalmıştır.[167]

Kutlu Bey'in halefleri zamanında, Akkoyunlular, diğer Türk teşekkülleriyle büyük bir mücadeleye girişecektir.[168] Ankara Savaşı'ndan sonraki dönemde ise, Timur'dan Diyarbakır ve Malatya bölgelerinin idaresini alan Karayülük Osman Bey, daha önce Memlûklerin hizmetinde bulunan Afşar, Bayat ve İnallu Türkmen boylarını yanına çekerek güçlene-cek, böylece devlet kurabilmek için gerekli askerî gücü oluşturmaya başlayacaktır.[169]

Osmanlı Devleti'nin fetret devrine girmesinden yararlanan Akkoyunlu lideri, Doğu Anadolu ve Güneydoğu Karadeniz bölgesindeki topraklarını genişletmeye başlamıştır. Karakoyunlular üzerine sefere çıkan Osman Bey, ilk olarak Erzin-can'a yönelmiş, şehri kuşattığında Trabzon kralı da ordusuyla yardıma gelerek kaleyi ele geçirmesi için mancınık, zemberek ve karabuğra takviyesi yapmıştır.[170] Erzincan'ı hakimiyetine alan Osman Bey, daha sonra Bayburt üzerine yürümüş ve şehri alarak idaresini yeğeni Kutlu Bey'e vermiştir.[171] Bu olayda görüldüğü üzere, Kutlu Bey döne-

---

166 J. E. Woods, **The Aqquyunlu**, s. 47.

167 Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm,** s. 155-162; Y Yücel, **Anadolu Beylikleri... II**, s. 255-257.

168 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 30-32.

169 Bkz., A. Z. V Togan, **Umumî Türk Tarihine Giriş I**, s. 366.

170 Trabzon tarihinde, Erzincan kuşatmasında Osman Bey'e yardım edildiği hususunda bir bilgi yoktur. Aynı kaynakta, Moğol etkisi kalktıktan sonra Türklerin kendilerine yönelik muhtemel ittifaklarını bozmak isteyen Kral Aleksios'un, Akkoyunlu ve Karakoyunlularla ilişkilerini geliştirme zorunluluğu hissettiği kaydedilmektedir. Bkz., W. Miller, **Trebizond**, s. 80.

171 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 55. Bayburt, 1410 senesinde Karakoyunlu lideri Kara Yusuf'un hakimiyetine girmiştir. [Bkz., İ. Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, s. 14.] Osman Bey'in Erzincan'ı ele

mindeki ilişkileri tekrar canlandırmak isteyen Trabzonlular, Akkoyunlular ile yeniden ilişki kurmaya çalışmaktadır. Aleksios dönemindeki bu çabalar, halefi Ioannes zamanında sonuç verecek, Uzun Hasan'a daha somut teklifler önerilmesiyle, iki taraf arasında büyük bir ittifak oluşması sağlanacaktır.

Osman Bey'in vefatından 1453'te Uzun Hasan'ın başa geçtiği döneme kadar iç çekişmelerle uğraşan[172] Akkoyunluların Doğu Karadeniz bölgesinde faaliyet gösterdiğine dair bilgi mevcut değildir. Ancak Uzun Hasan'ın iktidara gelmesiyle birlikte, hem bu beyliğin siyasî faaliyetlerinde, hem de Doğu Karadeniz bölgesinin tarihinde yeni bir dönem başlamıştır. Zira, bu bölgede Türk hakimiyetine girmemiş en büyük teşekkül olan Trabzon Rum Devleti, varlığını sürdürebilmek için, yeni Akkoyunlu liderinin yardımları sayesinde hedefine ulaşacaktır.

Uzun Hasan iktidara geldikten sonra, ilk seferi Gürcistan üzerine olmuştur. 1456'da ülkeye giren Akkoyunlu lideri, Kartli olarak adlandırılan iç bölgeyi büyük zarara uğratarak Gürcüleri itaat altına almıştır.[173] Bu sırada Trabzon Rum Devleti gerileme dönemi içine girmişti. Ama, Osmanlı Devleti tarafından ilhak edilme tehlikesine karşı, müttefik arayışı içerisindedir. Bu siyasî ortamda, Kutlu Bey

---

geçirmesi ise 1420 yılında olmuştur. [Bkz., *Yaşar Yücel, "Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri"*, **Belleten XLIX/195** (Aralık 1985), s. 291.] Bu bilgilerden anlaşıldığı üzere, Bayburt, yaklaşık on sene Karakoyunluların hakimiyetinde kalmıştır.

172 Osman Bey'in vefatından sonra Akkoyunlu beyliğinde liderlik kavgası başlamış, uzun süren çekişme neticesinde, oğlu Hamza başa geçmiştir. Hamza Bey'in iktidarı devresinde, 1437'de İskender Mirza'yı yenilgiye uğratması dışında önemli bir hadise yoktur. O'nun 1444'te vefatı üzerine, Akkoyunluların başına yeğeni Cihangir geçmiştir. Cihangir Bey döneminde Karakoyunlularla mücadele devam etmiş, iki taraf arasındaki çatışmalarda üstün başarı gösteren hükümdarın kardeşi Uzun Hasan, oymağı arasında büyük ün kazanmıştır. 1447-1452 yılları boyunca devam eden Cihanşah taarruzları, O'nun çabaları sayesinde sulh ile neticelenmiştir. İki beylik arasındaki mücadele sona erdikten sonra, bu sefer Cihangir ile kardeşi arasında ihtilaf baş göstermiş, 1453'te ağabeyinden ayrılan Uzun Hasan, Akkoyunlu beylerinin büyük bir kısmını etrafına toplayarak Diyarbekir'i ele geçirmiş, kardeşini Mardin'e çekilmek zorunda bırakmıştır. Akkoyunlu tarihinin bu devri, Tihranî'nin eserinde ayrıntılı bir şekilde anlatılmaktadır. Bkz., Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 77-200.

173 M. Brosset, **Chronique Georgienne**, s. 3. Woods ise, Uzun Hasan'ın Gürcistan seferinin 1458'de gerçekleştiğini kaydetmektedir. Bkz., J. E. Woods, **The Aqquyunlu**, s. 101.

döneminden beri iyi ilişkiler içinde bulundukları Akkoyunlular ile ilişkilerini geliştirmeye çalışan Komnenoslar, ilk kez Şeyh Cüneyd'-in Trabzon seferi sonrasında Uzun Hasan'a müracaat etmiştir. Safevi Şeyh'inin Trabzon'dan ayrılmasını müteakiben, Kral Ioannes (1429-1458), Uzun Hasan'a elçi göndermiş ve gittikçe büyüyen Osmanlı tehlikesine karşı ittifak kurmak istemiştir. Elçi, Diyarbakır'da müzakereye başladığında Uzun Hasan, Kralın kızı ve Kapadokya'yı çeyiz olarak istemiştir. Bu sırada Kapadokya fiilen Trabzonluların elinde olmasa da, Uzun Hasan nazarında hukuken onların malı gibi kabul edilmekteydi. Komnenos lideri Akkoyunlu hükümdarının bütün isteklerini kabul etmiş, 1458'de iki taraf arasında anlaşma imzalanmıştır. Ancak İoannes'in bu yıl ölmesiyle sözleşme şartlarını yerine getirmek, yerine geçen David'e (1458-1461) kalmıştır. Son Trabzon kralı, Uzun Hasan'a vaat edilen bütün yükümlülükleri yerine getirmiş ve kız kardeşini Akkoyunlu lideri ile evlenmesi için Diyarbakır'a göndermiştir.[174] Prenses Theodora'-nın Uzun Hasan ile evlenmesi Rum tarafında büyük yankı bulmuş,[175] Akkoyunlular bu evlilikten sonra Trabzon'un en önemli müttefiki haline gelmiştir.[176]

Akkoyunlu-Trabzon yakınlaşması, Anadolu'nun doğusunu, İran'ın batı parçalarını ve Azerbaycan'ı hükmü altına alıp geniş bir devlet vücuda getiren Uzun Hasan'ın, kendisini Timur'un mirasçısı olarak görmesi ve bütün orta doğuyu içine alacak bir imparatorluk kurmaya çalışmasından kaynaklanmaktadır. Osmanlılara karşı kurulan ittifak girişimlerinde Trabzon Rum Devleti Kralı David'i de

---

174 W. Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 28-29. Diğer bir batılı araştırmacı, Osmanlı Sultanı Murad'ın Anadolu'daki ilerleyişine karşı, Komnenoslarla Uzun Hasan arasında ittifak yapıldığı ve akrabalık bağı kurulduğunu kaydetmektedir. Bkz., G. I. Bratianu, **La Mer Noire**, s. 310.

175 A. Bryer, "*Greek Historians on the Turks*", s. 487.

176 A. Bryer, "*Greeks and Türkmens*", s. 150, nu: 146. Bir Bizans tarihinde, Fatih öncesi dönemde doğuda büyük nüfuzu bulunan Uzun Hasan'ın, Komnenos prensesi ile evli olması dolayısıyla Trabzon'a da vesayet ettiği, ayrıca, Osmanlılara isyan eden her grubu himaye ettiği kaydedilmektedir. [Bkz., Dukas, **Bizans Tarihi** (nşr.Vl. Mirmiroğlu), İstanbul 1956, s. 75-76.] Bir Osmanlı kroniğinde ise, Uzun Hasan'ın Komnenoslarla ittifakı eleştirilmekte, Akkoyunlu lideri, "Trabzon tekürünün kızını alarak bu edebsiz kafirle akraba olduğu ve yakınlık kurduğu" için suçlanmakta, Trabzon Kralının da bu yakınlıktan güç alarak çevresindeki Müslümanlara zarar verdiği vurgulanmaktadır. Bkz., Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih III**, s. 47.

yanına alan Uzun Hasan, böylece iki taraf arasında bir nevi kader birliği oluşturmuştur. Akkoyunlu hükümdarı, büyük ülküsü uğruna her türlü manevi değeri bir kenara bırakmış, o devrin şartları içinde mümkün olan bütün imkânları kullanmış, elde edilebilecek bütün kuvvetleri bir araya toplayarak, rakibi Osmanlılara karşı seferber etmeye çalışmıştır. [177]

Uzun Hasan ile Trabzon Rumları arasındaki yakınlaşma, Akkoyunluların güneydoğu Karadeniz bölgesindeki topraklarını genişletmesine zemin hazırlamıştır. Uzun Hasan iktidara geçtiğinde, Bayburt, Akkoyunluların elinde idi.[178] 1458 yılında ise, Uzun Hasan, bizzat başında bulunduğu bir orduyla Osmanlıların Şarkî Karahisar kalesini zaptetmiştir.[179]

Fatih Sultan Mehmed'in Trabzon Rum Devleti üzerine yönelmesi, sadece bu devletin varlığına yönelik bir tehlike olmaktan çıkmış, bütün Osmanlı muhaliflerinin bir araya gelmesini sağlamış, aynı zamanda Akkoyunluları bu oluşumun liderliğine getirmiştir.

1456'da Trabzon'a hücum eden Şeyh Cüneyd'e karşı Fatih'in Hızır Bey komutasında bir Osmanlı birliğini göndermesiyle, Osmanlı kuvvetleri şehirden yaklaşık 2.000 kişiyi esir almıştı. Bu olaydan sonra, Kral Ioannis İstanbul'a elçi göndermiş, yılda 2.000 duka vergi taahhüt ederek esirleri geri almayı başarmıştır.[180] Diğer taraftan, Rumeli hisarını ikmal eden Fatih Sultan Mehmed; boğazdan geçecek tüm gemilerin devlete vergi verme şartıyla geçiş yapabileceklerini, aksini yapanların geçmelerine izin verilmeyeceğini, gerekirse batırılmaları talimatını vermiş, böylece Ege'den Karadeniz'e, Karadeniz'den Ege boğazına gidecek hangi hükümete ait olursa olsun bütün gemileri kontrol altına almıştır ki bu, Trabzon'un fethi öncesi bir hazırlıktır.[181]

---

177 B. S. Baykal, "*Fatih Sultan Mehmed-Uzun Hasan Rekabetinde* ..., s. 67, 73-74.

178 Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 200.

179 W. Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 32. Batılı araştırmacılara göre, 1459 yılında gerçekleşen hadisede, Uzun Hasan'ın bu bölgeyi Theodora'nın çeyizi olarak alma ihtimali yüksektir. Bkz., A. Bryer-D. Winfield, **The Byzantine Monuments ...I**, s. 148.

180 Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi III**, (nşr. M. Ata v.d.), İstanbul 1984, s. 696.

181 L. Bréhier, **The Life and Death of Byzantium**, s. 366-367; Dukas, **Bizans Tarihi**, s. 151.

Sinop-Kastamonu'dan oluşan İsfendiyaroğulları toprakları, Koyulhisar ve Trabzon, Fatih'in almayı çok arzu ettiği bölgelerdir.[182] Mora'nın fethiyle Bizans İmparatorluğunun batı şubesini ortadan kaldıran Osmanlı Sultanı, Trabzon tahtını ele geçirerek doğu kısmını da hakimiyetine katmaya niyet etmiştir. Ancak Karadeniz'in doğu sahilinde, Trabzon'dan daha yakın olmak üzere, İsfendiyaroğulları memleketinin payitahtı olan Sinop ve Cenevizlilerin müstemlekesi olan Amasra bulunmaktadır. Üç bölgeyi de ele geçirmek isteyen Osmanlı sultanı, niyetini gizli tutarak harp hazırlıklarının hangi yöne olduğunu saklamaya çalışmıştır.[183]

Akkoyunlular cephesinde ise, Fatih'in Trabzon'u ele geçirmesini önlemek amacıyla çalışmalar yapılmaktadır. Osmanlılara karşı bir Haçlı seferi hazırlamak isteyen Papa II. Piüs, 1458'de Lodoviko'yu Gürcistan'a elçi olarak göndermiş, bu şahsın gayretiyle Uzun Hasan, Gürcistan ve Trabzon Rumları ile ittifak etmiştir. Uzun Hasan ile birlikte hareket etmeye başlayan Trabzon Kralı David, Osmanlılara ödemekte olduğu vergiyi keserek evvelce verilenleri de geri istemiştir. Diğer taraftan, Trabzon'u kendi nüfuz alanında kabul eden Akkoyunlu hükümdarı da, 1460 yılında yeğeni Murad Bey başkanlığında bir heyeti İstanbul'a göndermiş ve bu vergi meselesini görüşmek istemiş, ancak Osmanlı Sultanı olumsuz bir cevap vererek onları geri göndermiştir.[184]

Papa II. Piüs'ün Osmanlılara karşı kurmayı düşündüğü Haçlı ittifakı projesi, Trabzon Rum Devleti'nden karşılık bulmuş, Kral David bütün doğu ülkelerini birleştirmeye çalışmıştır. Nisan 1459'da Burgondia dukasına yazdığı mektupta, Gürcistan, İmereti, Kartli, Mengrelistan ve Ermenistan, ayrıca Osmanlı muhalifi Uzun Hasan, İsfendiyaroğlu ve Karaman-oğulları beylikleri bu ittifaka dahil olacaklardır.[185] Bu mektubun akabinde, David, papaya bir elçi göndererek faaliyetleri hakkında bilgi verecektir. Ancak, Uzun Hasan'ın Trabzon ve Gürcülerle birlikte Roma'ya elçi göndermesi, bu ülkede büyük hayret uyandıracaktır. Elçiler, batılı devletlere, Hıristiyanlık düşmanı Osmanlılara karşı aynı zamanda savaşmaları

---

182 **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s. 131.

183 Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi III**, s. 689-691.

184 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi II**, Ankara 1983, s. 52-53; Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi III**, s. 693.

185 E. Janssens, **Trébizonde en Colchide**, s. 147-149.

şartıyla, kendilerinin de doğudan sefer açacakları teminatını verirler. Ancak, bu üçlü ittifakının dayandığı gerçek kuvvet, şüphesiz Akkoyunlu Hükümdarıdır.[186]

Uzun Hasan'ın Koyulhisar[187] hakimi Hüseyin Bey'e saldırması üzerine[188] harekete geçen Osmanlı Sultanı, Amasra, Kastamonu ve Sinop'u savaşmaksızın ele geçirmiş,[189] bu ordu kara yolu ile Trabzon üzerine yürürken, kendisi de Sivas üzerinden Koyulhisar yönüne hareket etmiştir. Bu sırada ordunun öncü kuvvetleri komutanı Gedik Ahmed Paşa, Akkoyunlularca ele geçirilen Koyulhisar'ı almıştır.[190]

Osmanlı ordusu Koyulhisar'dan Erzincan'a yönelmiş, bu esnada Uzun Hasan'ın annesi Sara Hatun Fatih'in yanına gelerek, hem devletine karşı, hem de Trabzon'a yönelik bir harekete girişmemesi için sultandan ricacı olmuştur. Osmanlı hükümdarı ise, ana diye hitap ettiği Sara Hatun'a büyük hür-met göstermekle birlikte, Bayburt üzerinden Trabzon'a yürü-yüşünü sürdürmüş, ordu şehir önlerine geldiğinde donanma da denizden kuşatmaya başlamıştır. Bu şartlar altında savunma yapmanın bir sonuç getirmeyeceğini anlayan Trabzon Kralı David, şehri ve kaleyi teslim etmiştir. 1461 yılında meydana gelen bu olaydan sonra, Komnenos ailesi deniz yoluyla İstanbul'a, sonra da Edirne ve oradan da Serez civarına gönderilmiştir.[191]

---

186 W. Hinz, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd**, s. 30-31.

187 İstanbul'dan Tokat, Erzurum ve Trabzon'a ulaşan ana yol üzerinde bulunan Koyulhisar kalesi, ne Osmanlılara ne de Akkoyunlulara bağlı olan küçük bir emirliğin başkentidir. Uzun Hasan'ın bu bölgeyi alması, Fatih'in doğuya yönelmesi için gereken şartları hazırlamıştır. Bkz., B. S. Baykal, "*Fatih Sultan Mehmed-Uzun Hasan Rekabetinde* ", s. 75-77.

188 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, **Solak-zâde Tarihi I**, s. 302. Akkoyunlular tarihinde, Uzun Hasan'ın Osmanlı Sultanına elçi göndererek Trabzon'a karışmamasını istediği, ancak Sultan Mehmed'in bunu önemsemediği, Uzun Hasan'ın da karşılık olarak Koyulhisar'ı zapt ettiği kaydedilmektedir. Bkz., Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 207.

189 **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s. 130-133.

190 Tursun Bey, **Târîh-i Ebü'l-Feth** (nşr. A.M. Tulum), İstanbul 1977, s. 108. Bu sırada Akkoyunluların Koyulhisar emiri olan Yar Ali Bey, Erzincan hakimi Mutahharten'in torunudur. Bkz., İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi II**, s. 53, nu: 1.

191 **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s. 135-136; İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi II**, s. 54-56. Osmanlıların Trabzon'u 1461'de aldığı bilinmesine rağmen, şehrin

Trabzon'un Fatih tarafından ele geçirilmesine müdahale edemeyen Uzun Hasan, ilerleyen 12 sene zarfında devletini çok büyütecek, Irak, İran ve Horasan'ı zapt ederek, ülkesini büyük bir imparatorluk haline getirecektir. Gürcistan'a sefer düzenleyen ve bu bölge üzerindeki kontrolü tekrar ele geçiren[192] Akkoyunlu hükümdarı, 1466'da Akkoyunluların en büyük rakibi olan Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ı öldürecektir. Bu zaferden sonra ileri harekâta geçen Akkoyunlu hükümdarı, 1469'da Cihanşah'ın halefi Hasan Ali'yi de yenilgiye uğratarak çevresindeki bütün devletlere gücünü kabul ettirecektir.[193] Bu başarılar sonucunda büyük bir gurura kapılan Uzun Hasan, Timur'un Bayezid'le savaştığı gibi, Fatih Sultan Mehmed ile savaşıp onu yenecek güce ulaştığını zannetmiştir. Osmanlı Sultanı ile yakın ilişki içinde bulunan Cihanşah'ı öldürdüğünde, bunu bir zafernâme ile Fatih'e bildiren Akkoyunlu Hükümdarı, diğer bir mektubunda da Osmanlı Hükümdarına Sultan yerine yalnızca Mehmed Bey unvanı ile hitap etmiştir. [194]

Uzun Hasan'ın Osmanlı topraklarına saldırmasıyla[195] başlayan gerginlik, daha önce Koyulhisar'ın ele geçirilmesini hanedanına yönelik bir hareket olarak gören Fatih Sultan Mehmed'in Uzun Hasan'a karşı sefere çıkma kararıyla[196] çatışmaya dönüşecektir.

---

hangi ayda ele geçirildiği tartışmalıdır. Bkz., H. W. Lowry, **Trabzon Şehrinin...**, s. 6-16.

192 Uzun Hasan'ın Gürcistan seferi esnasında Karadeniz sahiline kadar olan bölgeyi ele geçirmesi sebebi ile, Poti limanının Avrupa ile bağlantısı 10 yıl boyunca kesilecektir. Bkz., J. E. Woods, **The Aqquyunlu**, s. 104.

193 Uzun Hasan'ın Trabzon'un fethinden sonraki faaliyetleri, Akkoyunlular tarihinde geniş bir şekilde anlatılmaktadır.[Bkz., Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 178-261.] Osmanlı tarihinde, Uzun Hasan'ın Fatih ile rekabete girişebilecek güce ulaşması hususundaki bilgiler, Akkoyunlu kaynağını teyit etmektedir. Bkz., **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s. 154.

194 Bu son mektubunda, bütün Fars iklimini fethederek hasımlarının tamamını hezimete uğrattığını yazan Uzun Hasan, çevresindeki bütün devletlerin kendisini metbû olarak tanıdığını, artık korkacak hiçbir düşmanı kalmadığını bildirmektedir. Fatih ise cevaben gönderdiği mektupta, Akkoyunlu Hükümdarının yazdıklarından daha tahkîr edici ifadeler kullanmış ve icraatlarını eleştirmiştir. Fatih'in Uzun Hasan'a yazdığı mektubun tam metni Hammer'de bulunmaktadır. Bkz., Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi III**, s. 744-746.

195 Bkz., Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 319-320.

196 **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s. 144. Akkoyunlular tarihinde ve Otlukbeli savaşı yarlığındaki ifadeler müverrihin görüşünü doğrulamakta, Tokat şehri

Osmanlı Sultanı Akkoyunlularla savaş hazırlığı yaparken, Uzun Hasan da 1463'ten beri anlaşma için-de bulunduğu Venedik Cumhuriyeti ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. 1472'de bu devlete elçi göndererek silah ve top isteyen Uzun Hasan, aynı zamanda hem Memlûkler hem de Osmanlılar aleyhine ittifak teklif etmiştir. Aynı sırada, Fatih de Akkoyunlular üzerine sefere çıktığı anda Venediklilerden gelmesi muhtemel saldırıları önlemek istemiş ve onlarla barış yapmaya gayret etmiştir. Ancak bu çabaları boşa çıkınca, Akdeniz ve Ege sahillerinde geniş çaplı bir askerî müdahale düzenleyerek Venediklileri kontrolü altına alacaktır.[197]

Akkoyunlulara karşı gerekli hazırlıkları tamamlayan Osmanlı ordusu, 1473 Martında Üsküdar'dan yola çıkmıştır. Ordu Erzincan'a kadar ilerlemesine rağmen herhangi bir direnişle karşılaşmamış, Tercan'ı aşarak Fırat nehrine kadar ilerleyen öncü grubu, burada Akkoyunlu kuvvetleri ile çatışmış ve mağlup olmuştur.[198] 4 Ağustos'ta gerçekleşen ilk çatışmadan sonra, Osmanlı sultanı Bayburt hisarına yönelerek şehri ele geçirmiş, ordu bütün kasabalarını ve hisarı yıkmasına rağmen, Müslümanların kadın ve çocuklarına dokunulmamıştır.[199] 11 Ağustos'ta Otlukbeli'nde Akkoyunlu ordusuyla karşılaşma imkânı bulan Fatih Sultan Mehmed, büyük bir zafer kazanarak Uzun Hasan'ı mağlup etmiştir.[200] Bu zaferden sonra ayın 24'ünde Şarkî Karahisar'a hareket eden Osmanlı Sultanı,

---

yakıldıktan sonra Osmanlı Sultanının savaş hazırlığı içine girdiği kaydedilmektedir. [Bkz Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 322; R. Rahmeti Arat, "*Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı*", **TM, VI**, (1939), s. 303.] Hammer ise, Karaman ve Tokat'ta yaşanan hadiselerin dışında, Fatih'in yakın dostu olan Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın, Uzun Hasan tarafından öldürülmesini de savaş sebepleri arasında zikreder. Bkz., Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi III**, s. 736, 744.

197 İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi II**, s. 97-98.

198 **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s. 152; Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 324. Bir batılı araştırmacı, Osmanlı ilerleyişini daha farklı ifadelerle anlatmakta, Kelkit vadisine giren ordunun Niksar yakınında Akkoyunlu kuvvetlerini mağlup ettiğini, Koyulhisar ve Şarkî Karahisar'da ise herhangi bir direnişle karşılaşmadan Erzincan'a kadar ilerlediğini kaydetmektedir. Bkz., J. E. Woods, **The Aqquyunlu**, s. 131.

199 R. R. Arat, "*Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı*", s. 289, 305.

200 Tursun Bey, **Târîh-i Ebü'l-Feth**, s. 150-168; **Âşık Paşaoğlu Tarihi**, s. 151-154; R. R. Arat, "Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı", s. 288; İ. H. Danişmend, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, s. 324-327; İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi II**, s. 100-103.

hisar önüne geldiğinde, kaledeki Dara Bey aman dileyerek şehri teslim etmiş, bunun üzerine bölgeye bin kişilik bir kuvvet bırakılarak geriye dönülmüştür.[201]

Uzun Hasan, Otlukbeli yenilgisinden sonra batıdan elini çekmiş, yaptıkları antlaşmayı bozan Gürcüleri mağlup ederek bu devlet üzerindeki kontrolünü tekrar sağlamış, Diyarbakır ve Urfa'yı ele geçirmek isteyen Memlûklerle mücadele etmiştir. Ancak 1478'de vefat etmesi üzerine, yerine oğlu Halil geçecek, ülkede iç karışıklıklar çıkacak ve doğudaki bu ilerleme sona erecektir. Altı ay sonra Halil Bey'i tahttan indiren Yakup Bey, Memlûkler ve Gürcülere tekrar üstünlük kuracaktır.[202] İktidarı boyunca Osmanlı sultanı II. Bayezid ile dostâne ilişkilerde bulunan Yakup Bey, 12 yıllık saltanatı süresince İstanbul'a defalarca sefir ve hediyeler göndermiştir.[203] Böylece uzun süredir devam eden Osmanlı-Akkoyunlu gerginliği ortadan kaldırılmış, Yakup Bey, bir yandan doğusundaki hakimiyet alanını genişletmeye devam ederken, öte yandan, batısındaki komşusu ile devletinin tari-hinde ilk defa olmak üzere iyi ilişkiler kurmayı başarmıştır.

Yakup Bey'in iktidarının ilk yıllarında, Osmanlı Devleti, Trabzon'un müttefiklerinin elindeki Torul'u ele geçirmiştir. Fatih, Amasya sancağında bulunan oğlu Bayezid'e 1481'de bir ferman göndererek, Torul hakimine ait toprakların fethedilmesini istemiştir. Bu emir üzerine, Şehzade, veziri Rakkas Sinan Bey komutasında bir orduyu bölgeye göndermiş, bu orduya karşı çıkamayacağını anlayan Torul hakimi, Azerbaycan tarafına kaçmıştır.[204] Osmanlı tarihinde adı belirtilmeyen Torul hakimleri, Kabasitas ailesidir.[205]

---

201 R. R. Arat, "*Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı*", s. 288-289, 305. Akkoyunlular tarihinde, Fatih'in savaştan sonra Karahisar'a geldiği, kalenin sahibi Darab Pornak Bey'in korkarak kaleyi teslim ettiği kaydedilir. Bkz., Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya**, s. 332.

202 İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu**, ..., s.193-195.

203 Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi IV** (nşr. M. Ata v.d.), İstanbul 1984, s. 1003.

204 Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, **Solak-zâde Tarihi I**, s. 353-354. Osmanlı tarihinde, bu esnada Akkoyunluların başındaki liderin adı Uzun Hasan olarak zikredilmekle birlikte, aynı devirde Yakup Bey'in hükümdar olduğu açıktır.

205 M. F. Kırzıoğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi**, s. 34. Kabasitas ailesi, Trabzon Rum Devleti kurulduğu andan itibaren Torul civarına hakimdir ve

Yakup Bey'in 1490'da vefatından sonra iç çekişmelerle sarsılan Akkoyunlular, 1501'de tarih sahnesinden çekilecek,[206] bu dönem zarfında, Doğu Karadeniz bölgesinde de varlık gösteremeyecektir.

Kara Yülük Osman tarafından zapt altına alınan ve Uzun Hasan döneminin başlangıcında hakimiyeti altında olduğu bilinen Bayburt, Akkoyunluların tarih sahnesinden silinmesine kadar bu devletin elinde bulunmuştur. 1501'de Safevilerin eline geçen yöre, 1514'te Osmanlı hakimiyetine girecektir.[207] Yavuz Sultan Selim Şah İsmail üzerine yürüdüğünde, Polak Mustafa Bey ve Trabzon sancakbeyi Mehmed Bey'in komuta ettiği kuvvetler, Bayburt'u ele geçirmiştir.[208]

Bayburt ve Şarkî Karahisar Osmanlı hakimiyetine geçtikten sonra, bu bölgelerde yapılan tahrirler, Akkoyunlu idaresindeki bu top-

---

Komnenoslarla işbirliği içinde, çevresindeki Türk baskısına karşı direnebilme mücadelesi yapmaktadır. Bununla birlikte, ülkesinin Türklerin eline geçmesini önlemeye çalışan Torul hakimleri, oldukça sıkıntılı dönemler geçirmişlerdir. Trabzon tarihindeki kayda göre, III. Aleksios 1352'de kız kardeşini Akkoyunlu lideri Kutlu Bey ile evlendirerek iki taraf arasında dostluk kurmaya çalışırken, Türkmenlerin ani baskısı karşısında 400 adamını kaybeden John Kabasitas, canını zor kurtarabilmiş ve 3 günlük bir takipten sonra Trabzon'a kaçmıştır. [Bkz., W. Miller, **Trebizond**, s. 59-60.] Clavijo'nun verdiği bilgiye göre, Nisan 1404'te Torul-Gümüşhane bölgesi, Timur'a vergi veren Ioannes Kabasitas tarafından yönetilmekteydi. Bkz., Ruj Gonzales de Clavijo, **Embassy to Tamerlane**, s. 117-118.

206 Yakup Bey'in ölümü üzerine, Akkoyunlu Devleti zaafa düşmüş ve taht kavgaları tekrar gün yüzüne çıkmış, sırasıyla Baysungur, 1491'de Rüstem Mirza ve 1496'da Ahmed Bey iktidarı ele geçirmiştir. Ancak, Ahmed Bey'in İsfahan'da bir harp esnasında 1497'de ölümü üzerine, emirlerden her biri, yanındaki Akkoyunlu şehzadesini farklı bölgelerde hükümdar ilân etmiştir. Bunlardan Murad Şirvan'da, Elvend Mirza Azerbaycan'da, Muhammedî Mirza da Yezd'de sultanlığa getirilmişlerse de, emirler arasındaki iç çekişmeler ülkenin her yanını sarmıştır. Bu hükümdarlardan Muhammedî Mirza, Elvend ve Murad beylerle 1499'da İsfahan yakınında gerçekleşen savaşta ölmüş, Elvend Mirza 1501'de Şah İsmail ile yaptığı muharebede mağlup düşerek Diyarbakır'a gelmiş ve burada vefat etmiştir. Şehzadelerin sonuncusu olan Murad Bey ise, 1501 senesinde Hemedan hududunda Şah İsmail'e yenildikten sonra Dulkadiroğlu'na iltica etmiş, akabinde de Osmanlılara sığınmıştır. Bkz., İ. H. Uzunçarşılı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu**, ..., s. 196.

207 İ. Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, s. 14.

208 Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih IV**, s. 226; Hammer, **Osmanlı Devleti Tarihi IV**, s. 1066; İ. H. Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi II**, s. 264.

raklarda bulunan Türk nüfusu hakkında önemli bilgiler içermektedir. 1516'da yapılan tahrirde, 584 köyü ve 76 mezrası bulunan Bayburt'taki yer isimleri, son olarak Akkoyunluların hakimiyetinde bulunan sancağın, büyük ölçüde bir Türk yurdu haline geldiğini göstermektedir. Malazgirt Savaşı'nın hemen ertesinde Türklerin eline geçen bölgede, Türkmenler, kuzey ve güneydeki uç bölgelere yerleştirilmiş, böylece, herhangi bir etnik karışıma izin verilmediği gibi, hem de Bizans sınırı güvence altına alınmıştır. Nüfusunun çoğunluğu Hıristiyan olmasına rağmen, Yağmurdere ve Kovans nahiyelerindeki köy adlarının çoğunluğunun Türkçe isimlere sahip olması, bölgedeki Hıristiyanların Türk olma ihtimalini ortaya çıkarmaktadır. Ancak buradaki nüfusun etnik kökenleri hakkında Osmanlı kayıtlarında herhangi bir bilgi bulunmaması, bu hususta kesin bir hükme varmayı imkânsız hale getirmektedir.[209]

Şarkî Karahisar'da 1485'te yapılan tahrir ise, 1458-1473 yılları arasında Akkoyunlu hakimiyetinde kalan bu bölgenin zaten bir Türk yurdu haline geldiğini gözler önüne serer. XV. yüzyılın son çeyreğindeki bu kayda göre, bölgedeki nahiye isimlerinin yarısına

---

209 1516 tarihli Osmanlı tahririne göre, Bayburt'un kuzey ve güney kısımlarındaki yer isimlerinin büyük bir bölümü Türkçe'dir. Ayrıca, Hıristiyanların yaşadığı anlaşılan kesimlerde de Türkçe isimler görülmektedir. Bağçecik, Çorak, Danişmendlerkendi, Doğanaslan, Erkinis, Eymür, Gökler, Güder, Karayaşmak, Kopuz, Konursu, Pulur, Saraycık, Sinor, Yakubabdal, Yenice, Ağıl, Akdağ, Alişar, Altıntaş, Beşkilise, Boğacık, Bulak, Deliler, Deredolu, Elbizim, Elmelik, Gelinpertek, Gerdekhisar, Günbatur, Güneyçevirme, Hallacyakub, İsaşeyh, Karacaviran, Keskin, Kızılcakend, Kuzeyçevirme, Köse, Pekçesevindik, Sadak, Sarışeyh, Sökmen, Tayşeyh, Viranşehir, Yenice, Akhisar, Akpınar, Arapderesi, Bahçecik, Boyalu, Demirviranı, Dölek, Duymaduk, Geçit, Gökçekilise, Güvercinlik, Ilıcak, Karamusa, Kalederesi, Kılıçviranı, Pirahmet, Tandırlık, Ulukilise, Varyemez, Boğalu, Çorak, Ekiz, Geçitkışlak, İncesu, Mağara, Şebhane, Uzundut, Ahurcuk, Çamurdere, Çınarkışlak, Karadivan, Kışlacık, Çanakçı, Kurucakol, Kızılca, Sarıkaya gibi yer isimleri Türkçe'nin en güzel örneklerinden olup, bölgeye yerleşen Türk boylarının yöreye verdiği adlardır. Yörenin Trabzon hududundaki sınırlarında, Bayburt'un hemen kuzeyindeki bölge ve güney-batısındaki Erzincan sınırındaki alan Müslüman yerleşimi olmakla birlikte, kuzey-doğusundaki Mescit dağları civarındaki bölgenin tamamı ve kuzey-batısında Kelkit'ten Torul'a uzanan yöre, Hıristiyan ve Müslüman-Hıristiyan nüfusun karışık yaşadığı bir sahadır. Türklerle gayr-i Müslimlerin yerleşim alanları genel olarak ayrılmıştır ve karışım söz konusu değildir. 1516'da sancakta yaşayan 21976 kişiden 5585'i Müslüman'dır. Bkz., İ. Miroğlu, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, s. 34-119.

yakını, yöre Türklerin eline geçmeden önce kurulmuş olduğu anlaşılan Türkçe olmayan isimler taşımaktadır. Geriye kalan diğer yarısı ise, Türkçe, İslâmî, ya da ikisinin karışımı adlarla bilinmektedir ve buraların Türkler tarafından kurulduğu açıktır. Aynı şekilde köy isimleri esas alınarak değerlendirme yapıldığında, Türkçe yer adlarının diğerlerine oranla daha fazla olması, özellikle kırsal alanda Türk yerleşmesinin daha yoğun olduğu sonucunu ortaya çıkarmaktadır.[210]

Trabzon ve çevresindeki aile adları incelendiğinde, Akkoyunluların Bayburt ve Şarkî Karahisar'daki faaliyetlerinin yanı sıra, bu Türk devletine tâbi önemli bir Türkmen nüfusunun Trabzon'un doğu ve güneyindeki bölgeye yerleştiği görülmektedir. Akkoyunlu hizmetinde bulunan Ahmetli, Bayramlı, Beharlu, Çakırlı, Çobanlı, Emirli, Hamzalı, Mamaşlı, Purnaklı, Şamlı [211] boylarına mensup aileler, Yavuz Sultan Selim'in valiliği sırasında (1486-1505), Safevilerden kaçarak Giresun, Trabzon, Araklı, Sürmene, Çaykara, Maçka, Rize, Çamlıhemşin, Güneysu, İslahiye ve Pazar'a yerleşmiştir.[212]

---

210 Osmanlı tahririne göre, Şarkî Karahisar'a bağlı Karahisar, Gezenger, Suşehri, Akşehirabad, Serin, Sisorta, Emlak, Menteşe, Güdül, Firuz, Hasangeriş, Şahneçimeni ve Yemlü gibi nahiye isimleri Türkçe'dir. Bölgede eski köy ve mezra adlarının aynen kullanılması çok yaygın olmakla birlikte, yöredeki yer isimlerinin en göze çarpan özelliği, Türk ad verme geleneklerinden birisi olan "tabiatın tarifi ve nitelikleri ile ilgili" isimlerin büyük oranda yer tutmasıdır. Kuytulu, Kuyucak, Kuru Göl, Yaylak, Şeker Deresi, Dik Köy, Dik Tepe, Ada Tepe, Çakıl Ağıl, Gümüş Yeri, Yumurcak Taş, Kanlı Kaya, Kızıl Taş, Ak Pınar, Ağca Köy, Baş Kızılca, Saruca, Derecik, Akpınar, Derecik Çay, Kızıl Elma, Kiraz Ağacı, Ale Ağacı, Güllü Köy, Gümür Çiçek, Burak, Doğan, Arslan, Yukarı Güğercinlik, Saru Kuşçu, Yılanlıca, Oğlakçı, At, Kuş gibi yerleşim birimleri, tabiatla ilgili isim almışlardır. Bunlar dışında 49 yer adı şahıs isimleri ile alınmaktadır ki bunlar, muhtemelen köylerin kuruluşunda öncülük etmiş kişilerdir. Abdurrahman, Dündar, Eşrefi, Abdullah, Ali Kayacı, Muzaffer Ağılı, Güdük Veli veled-i Hasan, Safer, Kerim, Kara Yakub, Sarı Yusuf ve Lık İsa gibi yerleşim birimleri bu gruptandır. Ayrıca yöredeki 14 yer adı Şeyh, Pir, Baba ve Zaviye adıyla anılmaktadır. Şeyh Karaman, Şeyh Yolbeyi, Şeyh Hüseyin, Ak Şeyh, Pir Seyyid, Vad Baba, Seydi Baba, Kardariş Zaviyesi, Zohna Zaviye gibi. Bkz., Fatma Acun, "*15. ve 16. Yüzyıllarda Şebinkarahisar ve Civarında Yerleşim Modelleri*", **Giresun Tarihi Sempozyumu**, s. 142, 155-157.

211 J. E. Woods, **The Aqquyunlu**, s. 326-340.

212 Trabzon ve çevresinde yapılan saha araştırmasına göre, Purnaklar Rize, Çamlıhemşin, Araklı ve Sürmene'ye, Çakıroğulları yoğun olarak Of, Sürmene

Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri, henüz bir devlet adı altında ortaya çıkmadan 1341 ve 1343 Trabzon kuşatmasıyla başlayan Akkoyunlular, 1348 yılında Turali Bey liderliğinde ve çevredeki Türk beylerinin de katılımıyla şehre büyük bir taarruz düzenlemişlerdir. Amid Türkmenleri olarak adlandırdıkları Akkoyunluların kendilerine yönelik saldırılarını önlemek isteyen Trabzon Rumları, 1352 yılında, Prenses Despina'yı Tur Ali Bey'in oğlu Kutlu ile evlendirerek iki taraf arasında dostâne ilişkiler kurmaya gayret etmişlerdir. Bu sih-riyet bağı, Komnenosların hedefine ulaşmasını sağlamış, bu sayede güney komşusunu müttefiki hale getiren Trabzonlular, 1363 yılındaki hadise ve Osman Beyin Erzincan kuşatmasında görüldüğü üzere, Akkoyunlulara yardım ederek ilişkilerini geliştirmeye çalışmışlardır.

Uzun Hasan'ın iktidara geldiği sırada gerileme dönemine girmiş bulunan Trabzon Rum Devleti idarecileri, Osmanlıların ülkelerini ele geçirme tehlikesine karşı Akkoyunlularla olan irtibatlarını pekiştirme lüzumu hissetmiş, iki taraf arasında 1458'de imzalanan antlaşmayla, Akkoyunlular, Komnenosların hamisi konumuna getirilmiştir. Bu ittifak Trabzon Rum Devleti açısından hayatî bir önem taşımakla birlikte, Akkoyunlu-Osmanlı rekabetinin iyice günyüzüne çıkmasını sağlamıştır. Cihan devleti kurabilmek adına, çevresindeki Hıristiyanlarla işbirliği yapmaktan çekinmeyen Uzun Hasan, düzenlenmeye çalışılan Haçlı ittifakının en büyük askerî gücü olarak rakibine meydan okumaktan geri durmamıştır. Osmanlı Sultanı ise, karşıtlarının çabaları bir neticeye ulaşmadan Trabzon'u fethederek durumu lehine çevirmeyi başarmış, böylece Uzun Hasan ile mücadelesinde üstün duruma geçmiştir.

Trabzon Rumları ile ilişkilerinde görüldüğü üzere, Akkoyunluların Doğu Karadeniz bölgesindeki faaliyetleri, devletleşmelerinden çok öncesine dayanmaktaydı. Ahmet Bey devrinden itibaren Karakoyunlular ve Erzincan Emirliği ile mücadele içinde bulunan Akkoyunlu beyleri, Kara Yülük Osman'ın bu hasımlara karşı kazandığı

---

ve Araklı'da bulunmakla birlikte bütün Trabzon havalisine, Beharlu/Baharoğulları Sürmene'ye, Bayramoğulları Araklı, Arsin, Sürmene, Of ve Çaykara'ya, Ahmetli/Ahmetoğulları Sürmene'ye, Çobanlı/Çapanlılar Araklı'ya, Şamlı/Şamlıoğulları Sürmene Köprübaşı'na, Hamzalı/Hacı Hamzalılar Sürmene ve Araklı'ya, Giresun'a, Emirliler Maçka'ya, Mamaşlılar Giresun'a yerleşmiştir. İsmini bu Türkmen boylarından alan aileler, aynı bölgede günümüze kadar varlığını devam ettirmektedir. Bkz., M. Bilgin, **Doğu Karadeniz**, s. 112-115.

zaferlerle büyük bir kudret elde etmiştir. Daha sonra Erzincan emiri ile işbirliği yapan Osman Bey, Timur'un yanına giderek onun tâbiyetine girecek, Ankara Savaşından sonra aşiretinin başına geçecektir. Mutahharten'in ölümünden sonra Erzincan ve Bayburt'u ele geçiren Akkoyunlular, böylece Doğu Karadeniz bölgesine yayılmaya başlamıştır. Ancak Osman Bey'in 1420'de ölmesi, Karadeniz bölgesindeki faaliyetlerin durmasına yol açmıştır. 1453'te Uzun Hasan'ın Akkoyunlu iktidarını ele geçirmesiyle birlikte, Karakoyunlu tehlikesi ortadan kaldırıldığı gibi, Karadeniz bölgesine yönelik faaliyetler yeniden başlayacaktır.

Uzun Hasan dönemi, Doğu Karadeniz bölgesinin Türk yurdu haline gelmesinde önemli gelişmelerin yaşandığı bir devirdir. 1458'de Şarkî Karahisar'ı ele geçiren Akkoyunlular, Doğu Karadeniz bölgesindeki arazisini genişletmeye başlamış, daha sonra kısa süreli olarak Koyulhisar alınmış, ancak Fatih'in Trabzon seferi sırasında bu bölge Osmanlı topraklarına dahil olmuştur. Osmanlı sultanına karşı çıkacak gücü kendisinde bulamayan Akkoyunlu hükümdarı, vasalı olarak gördüğü Trabzon'un fethedilmesine sessiz kalmış, ancak bu olaydan sonra doğusundaki toprakları bir bir ele geçirerek devletini, gücünün zirvesine ulaştırmıştır. Karakoyunlu Cihanşah'ı mağlup ettikten sonra Fatih Sultan Mehmed'e meydan okuyacak kudrete vardığını düşünen Uzun Hasan, Osmanlılar tarafından beyliği ele geçirilen Karamanoğullarını himaye etmiş, Tokat'ı yağmalatarak hasmını savaş meydanına çekebilmek için gerekli her şeyi yapmıştır. Bu olaylar üzerine Fatih Sultan Mehmed, 4 Ağustos 1473'te Bayburt'u ele geçirmiş, 11 Ağustos'ta karşılaştığı Akkoyunlu ordusunu mağlup ederek, aralarındaki rekabete son noktayı koymuştur. Geri dönüş yolunda, 24 Ağustos'ta Şarkî Karahisar'ı alan Osmanlı hükümdarı, Akkoyunluların Doğu Karadeniz bölgesindeki topraklarını tamamen ele geçirmiştir.

Otlukbeli savaşından sonra Gürcülerle ve Memluklerle mücadeleye girişen Uzun Hasan, 1478'deki ölümüne kadar bu işle meşgul olmuştur. Halefi Halil Bey, 6 ay sonra yerini kardeşine bırakmış, Yakup Beyin iktidarıyla birlikte Akkoyunlu-Osmanlı ilişkilerinde gözle görülür bir düzelme yaşanmıştır. Batıdan gelmesi muhtemel tehlikeleri önleyen yeni hükümdar, iç isyanları bastırdıktan sonra, babası döne-minde mücadele içinde bulundukları Memlûkleri ve Gürcüleri mağlup edecektir. Uzun Hasan'dan sonra Akkoyunlulara karşı herhangi bir faaliyette bulunmayan Osmanlı Devleti ise, 1481'de, Komnenosların müttefiki Kabasitas ailesinin elindeki

Torul'u fethedecek ve Güney-doğu Karadeniz'deki hakimiyet sahasını genişletecektir.

Yakup Bey'in vefatından sonra Akkoyunlu Devleti, büyük bir iç çekişmeye düşmüş ve 1501'de Akkoyunlular tarih sahnesinden çekilmiştir.

Ankara Savaşı'nın hemen ertesinde Bayburt'u, 1458'de Şarkî Karahisar'ı ele geçiren Akkoyunlular, hakimiyeti altındaki bölgelerin Türk yurdu haline gelmesinde önemli bir rol üstlenmiştir. Bayburt'un Osmanlılara geçmesiyle birlikte yapılan tahrir kayıtlarına bakılırsa, daha önce Mengücekoğulları, Türkiye Selçukluları, Erzincan Emirliği ve Akkoyunlu hakimiyetlerinde kalmış şehir, demografik yapısı itibariyle, her dönemde Türk nüfusunun arttığı bir yöre olmuştur. Bölgedeki Türk yerleşim birimlerinin çoğunlukla sınırda bulunması, herhangi bir etnik karışım olmasını engellediği gibi, topografik yapıda dikkat çeken Hıristiyanlara ait Türkçe yer isimleri, yörede Hıristiyan Türk bulunması ihtimalini de ortaya çıkarır. Aynı şekilde, Saltuklular, Mengücekler, Türkiye Selçukluları, Erzincan Emirliği ve Akkoyunluların elinde kalan Şarkî Karahisar, hem kent merkezinde, hem de kırsal alanda Türk nüfusun yoğun olarak yaşadığı bir bölge olarak Osmanlı hakimiyetine girecektir. Diğer taraftan, Rize'den Giresun'a uzanan bölgede günümüze kadar yaşayan aile adlarından açık bir biçimde anlaşıldığı gibi, Akkoyunlulara bağlı Türkmen oymakları, Osmanlı idaresi sırasında da Doğu Karadeniz bölgesini yurt tutmaya devam etmiştir.

SONUÇ

Doğu Karadeniz bölgesi, Artvin'den Ordu'daki Melet Çayı'na kadar uzanan sıradağlarla iki kısma ayrılır. Kuzeydeki sahil kesimi; kıyı şeridinin darlığı nedeniyle yerleşim birimlerinin engebeli arazi üzerinde yoğunlaştığı ve ılıman iklimin hakim olduğu zengin bitki örtüsüne sahip bir bölgedir. Artvin ve Rize dışındaki kesimlerinde, Anadolu'daki tarih öncesi yerleşmelerin ilk çeşidi olan mağara yerleşmelerine rastlanır. Bu tür yerleşmelerin özellikle Samsun'da yoğunlaşması, bölgenin prehistorik dönemlerde önemli bir cazibe merkezi olduğunu göstermektedir. Ayrıca bölgede yapılan kazılardan, bahse konu ören yerleri ile Orta Anadolu yerleşmeleri arasında bir kültür birliğinin olduğu anlaşılmıştır.

Kaşgalar bir tarafa bırakılırsa, Doğu Karadeniz bölgesine tarih çağında yerleşen toplulukların Ortaasya kökenli oldukları kesindir. M.Ö. VIII. yüzyılda Anadolu'ya giren Kimmerler, batılı araştırmacılar tarafından kuşkuyla bakılsa da, Türk kültür dairesi içinde yer alan bir topluluktur. İskit baskısı ile Anadolu'ya gelen bu grup, Güney Kafkasya ile Doğu ve Batı Anadolu'nun siyasî vaziyetini alt üst edecek, akabinde de, İç Anadolu'da bozkır-göçebe geleneklerini yaşatabilecekleri bir devlet kuracaktır. M.Ö. VII. yüzyıl başlarında Doğu Karadeniz bölgesine yayılan bazı Kimmer boyları, Ereğli'den Trabzon'a kadar uzanan alanı yaklaşık bir asır boyunca ellerinde tutmuştur.

Kimmerleri takiben Anadolu'ya giren İskitler, Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen diğer bir Ortaasyalı topluluktur. M.Ö. VII. yüzyılda Urartu Devleti'ni yıkarak Kür ve Çoruh nehirleri arasında, Sakasen veya Gogaren ismiyle bilinen böl-geyi yurt tutmuşlardır. İlerleyen dönemde Karadeniz sahiline yayılan bazı İskit boyları, Batum'dan Sinop'a kadar uzanan sahayı ele geçirerek Yunanlılar bölgeye gelene kadar bu topraklarda hüküm sürmüşlerdir. Yunan kolonilerinin kurulma-sından sonra tarihî kayıtlarda ismi anılmayan İskitler, yurt tuttukları bölgedeki diğer unsurlar arasında eriyip gitmiş olmalıdır. Yine, Gürcü tarihlerinden, Kıpçakların ve hangi Türk grubuna dahil olduğu anlaşılamayan Bunturkilerin Çoruh boylarına yerleştiği bilinmektedir.

Borçka, Artvin, Şavşat ve Ardanuç'u içine alan Klarcet bölgesinden Halaçların, Hopa'daki Apsarus nehrinden Afşarların, Rize'deki Askuros nehrinden Yazgurların ilkçağda Doğu Karadeniz

bölgesine yerleştiğini öne süren Fahrettin Kırzıoğlu'nun bu görüşleri, günümüze kadar aksi ispat edilemediği için zikredilmeye değerdir. Aslında Gürcü, Ermeni ve Abhaz kaynaklarında, bu bölgelerde yaşayan topluluklar hakkında Kırzıoğlu'nun iddialarını güçlendirici ifadelerin bulunması, bu görüşleri dikkate almayı gerekli kılmaktadır. Bununla birlikte, tarihî malzemenin söz konusu topluluklarla ilgili olarak yetersiz olduğunu söylemek gerekir.

İlk Türk yerleşimi dönemi hakkında bugüne kadar devam eden tartışmalarda, bölgedeki yerleşim birimleri içerisinde, Tirebolu dışındakilerin Grekçe kökenli olmadığı ortaya çıkmaktadır. Aynı şekilde, Grekçe'nin Karadeniz sahilinde uzunca bir süre konuşulması da Greklerin bu denizin tamamındaki ticareti tekeline almasından kaynaklanmıştır. Diğer taraftan, Doğu Karadeniz bölgesindeki ilk topluluklar, bazı kaynaklarda iddia edildiği gibi Gürcü ya da Grek kökenli değildir. Zira, Yunanlıların bölgeye koloni kurması, Kimmer ve İskit yerleşimlerinden sonraya rastlar. Bu noktada, ilkçağ tarihçileri ve coğrafyacılarında adı geçen bütün ilk toplulukları Gürcü olarak kabul eden görüşleri ise dikkate almak mümkün değildir.

VI. yüzyılın ilk yarısında, Bizans tarafından Trabzon ile Çoruh nehri arasındaki bölgeye iskân edilen Bulgarlar, ilk dönemden sonra Doğu Karadeniz bölgesine yerleşen ikinci Türk kavmidir. Bizans-Pers mücadelesinin yoğun olarak yaşandığı bu sınır boylarında, XV. yüzyıl ortalarına kadar aynı isimle anılan Trabzon-Bayburt arasındaki Bulgar dağı ile daha başka bir kısım yer adları dışında, Bulgarlardan günümüze kadar gelen bir iz bulunmamaktadır.

Doğu Karadeniz bölgesinin etnik çehresinin değiş-meye başlamasında en önemli dönüm noktası, Çağrı Bey'in 1018'de yaptığı Doğu Anadolu seferidir. Bu tarihten itibaren özellikle Kür-Çoruh boylarına, Gürcistan ve Azerbaycan'a yerleşen büyük Türk kütleleri, 1071'den itibaren Doğu Karadeniz bölgesine iyice nüfuz etmeye başlayacak, doğuda Bayburt üssünden Trabzon-Rize arasındaki bölgeye sızarken, batıda, Havza-Samsun hattından sahil boyunca her iki yöne doğru bir genişleme ve yerleşme harekâtı gerçekleştirecektir. Bu zemini, Kızılırmak, Yeşilırmak ve Kelkit havzasını kontrol eden Danişmendliler oluşturacak, Saltuklu ve Mengücekler geliştirecektir. Ama bu sürecin tamamlanması, Canik beylik-leriyle mümkün olacaktır. Bunun yanında, Karadeniz'den Akdeniz'e uzanacak bir kara yolu meydana getirerek Marmara havzası, dolayısıyla Bizans'ı devre dışı bırakmak isteyen Türkiye

Selçuklu Devleti'nin Sinop'u fethederek Samsun ve doğusundaki Türklerin gerisini sağlama aldığı ve Trabzon'a doğru harekât halinde bulunan bu Türkmen gruplarının işini kolaylaştırdığı da bilinmelidir.

Danişmendliler, Saltuklu ve Mengücekleri ilhak ederek Doğu Karadeniz bölgesindeki Türkmenleri bir bayrak altında birleştiren Türkiye Selçukluları, bu yolla bir asrı aşkın bir süredir Türklerin yerleşmiş olduğu bölgeye hakim olmuştur. Ayrıca bu devlet, XII. yüzyıl başından itibaren Kıpçaklardan aldıkları destekle güçlenmiş ve Çoruh boylarına yayılmaya çalışan Gürcülerle de şiddetli bir mücadele yürütmüştür. Ama önemli kayıplar veren Türkiye Selçukluları, bir ara Doğu Karadeniz bölgesindeki üstünlüğün Gürcülere geçmesini önleyemeyecektir. Bu boşluk, yörede Trabzon merkezli bir Rum Devleti'nin kurulmasına da zemin teşkil edecektir.

Trabzon Rum Devleti'nin kurulması, Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk yayılmasını engellemişse de, bu durum kısa sürmüş ve Türkiye Selçukluları bir yandan Rumları, öte yandan da Gürcüleri baskı altına almayı başarmıştır. Nitekim, daha XIII. yüzyılın ilk çeyreği tamamlanmadan, 1223'te Trabzon üzerine Türk akınları başlayacaktır. Ne var ki bu gelişme, 1243'te Kösedağ'da kaybedilen savaşla birlikte dururken, Türkiye Selçuklularının bölgedeki rolünü bu sefer Canik beylikleri üstlenecektir. Bu arada çeşitli Türkmen grupları yöreye sızacak ve bölgedeki Türk varlığını sürekli besleyecektir. Mesela 1247'de 60.000 kişilik bir Türkmen grubu Erzurum üzerinden Şavşat ve Artvin'e, oradan Bayburt'a yayılırken, bu tür gruplarla bölgedeki Türk beylikleri iyice güçlenecektir. Bunun sonucunda, Trabzon Rumlarının Türkler aleyhine yayılmasının önüne geçilecek, bu arada Sinop'a yönelik tehdit de bertaraf edilecektir.

Moğolların önünden bölgeye çekilen Türk gruplarının başında, büyük bir Oğuz boyu olan Çepniler gelmektedir. Bu grup Ünye-Ordu havalisindeki Hıristiyan nüfusu göçe zorlayarak bir yandan Türklere yeni iskân yeri açarken, öte yandan Trabzon Rum Devleti'ni iyice güçsüzleştirmekteydi. Bu arada Torul-Gümüşhane yöresi, yani Bayburt'a kadar uzanan Harşit vadisi de bu Türkmen gruplarının eline geçecek, 1280'de kendilerine karşı harekete geçen Kral Georgios'u da esir ederek etkisiz kılacaktır.

Anadolu'nun Moğol idaresi döneminde de Doğu Karadeniz bölgesine Türk nüfusun akışı devam edecek, Trabzon ve yöresi Türklerle dolarken, Rumlar ve diğer gayr-i Müslim nüfus, Trabzon şehir

surları içine sıkışıp kalacaktır. Öyle ki, Hacı Emirliler Trabzon şehir pazarına varıncaya kadar yöreyi baskı altına alacaktır. O sırada Trabzon'un doğusuna zaman zaman hakim olan Gürcülerin temel dayanağını teşkil eden, yeşilimsi mavi gözlü, sarışın Kıpçak unsurlar da, Rize'den Batum'a uzanan sahaya yerleşmiş bulunuyordu. Bölgede gerek dil, gerekse antropolojik vasıfları itibariyle Kıpçak unsurların bakiyeleri günümüze kadar ulaşmış bulunmaktadır. Bu gruplar aynı zamanda eski Türk dini inançlarını da bugüne kadar taşımıştır.

Canik beylikleri, Trabzon Rum Devleti nüfusunun, en iyimser bakış açısıyla on bin civarında seyrettiği bir dönemde, yirmi-yirmibeş bin kişilik askerî birlikler çıkarabilmekteydi. Bu beyliklerden birincisi, Ordu merkez olmak üzere Çepnilerin kurduğu ve daha sonra Tirebolu'ya kadar yayılan Hacı Emirli beyliğidir. XV yüzyılda Clavijo'nun da müşahede ettiği bu beyliğin sürekli on bin kişilik askerî birliğe sahip olduğu görülmektedir. Kuzeydeki bu beyliğin hakimiyeti iç kesimlerde yerini Niksar merkez olmak üzere Kelkit vadisine hakim olan Taceddinoğullarına bırakır. Bu Türk beyliği 1379'da Ünye'ye ulaştığı sırada güneyde de Sivas önlerine kadar hakim bulunuyordu. Trabzon Rum Kralları, Hacı Emirlilerde olduğu gibi Taceddinoğullarını da; hediyeler, zaman zaman haraç ve hepsinden önemlisi kız verip akraba olmak suretiyle durdurmaya çalışmıştır.

Taceddinoğulları, Hacı Emirliler gibi uzun ömürlü olmayacak ve 1428'de Osmanlı hakimiyetine girecektir. Yine 1318-den itibaren Samsun-Kavak-Ladik bölgesine hakim olup yöreyi bir Türk yurdu haline getiren Kubadoğulları beyliği, Ankara savaşıyla ortaya çıkan durumdan da yararlanmak istemesine rağmen Osmanlılar karşısında başarılı olamayacak ve hanedan 1419'da Kafkasya'ya çekilmek zorunda kalacaktır. Bu arada Havza-Vezirköprü-Merzifon yöresini elinde tutup 1430'da Osmanlı hakimiyetine giren Taşanoğulları ile Bafra merkezli olmak üzere kurulan Bafra beyleri de zikre şayandır. Her iki beyliğin de bin kişilik bir askerî gücü bulunmaktaydı.

Eretnalıların bölgede etkisinin azalması, Trabzon Rum Devleti'ne beklediği fırsatı vermemiş, bu sefer de ortaya çıkan güç boşluğunu Erzincan merkez olmak üzere Mutahharten'in kurmuş olduğu Türk beyliği doldurmuştur. Bayburt ve Şarkî Karahisar gibi Karadeniz kıyılarına açılan iki önemli merkezi elinde tutan Erzincan emirliği, Trabzon Rum Devleti'ni sürekli taciz edecektir. Timur'un Anadolu'da giriştiği harekâttan sonra bu emirlik de tarihe

karışırken, önce Karakoyunlu, sonra da Akkoyunlular bölgeye hakim olacaktır.

Akkoyunlular, aynı zamanda Bayburt gibi önemli bir noktayı kendileri için mühim bir üs haline getirerek, bir yandan Trabzon Rum Devleti, öte yandan da Gürcüler üzerinde önemli bir baskı oluşturacaktır. Bu dönemde bahse konu her iki unsur da Akkoyunluların vasalıdır. Daha sonra Akkoyunlu-Osmanlı mücadelesinde müstakil hale gelecekler, bu da yeterli olmayınca Avrupa'nın desteğini arayacaklardır. Bütün bu gayretlere rağmen, Osmanlı Devleti 1461'de önce Trabzon Rum Devleti'ni, sonra da Akkoyunluları etkisiz kılarak Doğu Karadeniz bölgesindeki Türk varlığı üzerinde kendi hakimiyetini tesis edecektir. Bir başka deyişle, bölgenin Türk unsurları da ana kütle içerisindeki yerini alacaktır. Buna, daha sonra girişilecek bir harekâtla Batum ve kuzeyinde yer alan Karadeniz'in doğusundaki bölgeler eklenmek suretiyle coğrafî bütünlük de sağlanacaktır.

BİBLİYOGRAFYA

Abdî-zâde Hüseyin Hüsameddin, **Amasya Tarihi III**, İstanbul 1927.

Abû'l-Farac, Gregory, **Abu'l-Farac Tarihi I-II** (nşr. Ö. R. Doğrul), Ankara 1987.

Acun, Fatma, "*15. ve 16. Yüzyıllarda Şebinkarahisar ve Civarında Yerleşim Modelleri*", **Giresun Tarihi Sempozyumu** (Giresun 24-25 Mayıs 1996) **Bildiriler**, İstanbul 1997, s. 137-161.

Ahmed b. Mahmud, **Selçuk-Nâme I** (nşr. E. Merçil), İstanbul 1977.

Ahmet Rasim, **Türkiye Coğrafyayı Sahilisi Karadeniz Sevahili**, İstanbul 1930.

Ahmet Refik, **Anadolu'da Türk Aşiretleri (966-1200)**, İstanbul 1930.

Aknerli Grigor, **Moğol Tarihi** (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1954.

Aksamaz, Ali İhsan, **Kafkasya'dan Karadeniz'e Lazların Tarihsel Yolculuğu**, İstanbul 1997.

Akurgal, Ekrem, **Anadolu Kültür Tarihi**, Ankara 1998.

Ali Riza Seyfi, **İskitler ve İskitler Hakkında Herodot'un Verdiği Bilgiler**, İstanbul 1934.

Allen, W.E.D., **A History of the Georgian People**, London 1971.

----------, "*The March-Lands of Georgia*", **GJ, LXXIV**, (1929), s. 135-159.

Anderson, J.G.C., **Studia Pontica I, A Journey of Exploration in Pontus**, Bruxelles 1903.

Anna Kommena, **Alexiad** (nşr. B. Umar), İstanbul 1996.

Anonim Selçuknâme (nşr. F. N. Uzluk), Ankara 1952.

Arat, R. Rahmeti, "*Fatih Sultan Mehmed'in Yarlığı*", **TM VI**, (1939), s. 285-322.

Asan, Ömer, **Pontos Kültürü**, İstanbul 1996.

Asherson, Neal, **Black Sea**, London 1996.

Âşık Paşaoğlu Tarihi (nşr. Atsız), İstanbul 1992.

Aşkun, Vehbi Cem, **Sivas Sultanı Kadı Burhaneddin**, Eskişehir 1964.

Atalay, İbrahim-Kenan Mortan, **Türkiye Bölgesel Coğrafyası**, İstanbul 1997.

----------, **Türkiye Coğrafyası**, İzmir 1992.

Türkiye Vejetasyon Coğrafyası, İzmir 1994.

Atasoy, Sümer, **Amisos**, Samsun 1997.

Aziz b. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm** (nşr. M. Öztürk), Ankara 1990.

Baılly, Auguste, **Bizans Tarihi II** (nşr. H. Şaman), ?.

Ballance, Selina, "*The Byzantine Churces of Trebizond*", **AS X**, (1960), s. 141-175.

Baron Joseph Von Hammer Purstall, **Osmanlı Devleti Tarihi II-III-IV** (nşr. M.Ata v.d.), İstanbul 1983-1984.

Baschmakoff, Alexandre, **Cinquante Siècles D'évolution Ethnique Autour de la Mer Noire**, Paris 1937.

La Synthese Des Periples Pontiques, Paris 1948.

Baştav, Şerif, **Bizans İmparatorluğu Tarihi**, Ankara 1989.

Baykal, Bekir Sıtkı, "*Fatih Sultan Mehmet-Uzun Hasan Rekabetinde Trabzon Meselesi*", **Tarih Araştırmaları Dergisi II/2-3**, (1964), s. 67-81.

Baykara, Tuncer, **Anadolu'nun Tarihî Coğrafyasına Giriş I**, Ankara 1988.

I. Gıyaseddin Keyhüsrev (1164-1211), Ankara 1997.

Berdzenişvili, Nikoloz-Simon Canaşia, **Gürcüstan Tarihi** (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 2000.

Bıjışkyan, P. Minas, **Karadeniz Kıyıları Tarih ve Coğrafyası** (nşr. H. D. Andreasyan), İstanbul 1969.

Bilgi, Önder, "*Bafra-İkiztepe Kazılarının Işığında Samsun Bölgesinin Protohistoryası*", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi** (Samsun 1-3 Haziran 1988) **Bildirileri**, Samsun 1990, s.1-2.

Bilgin, Mehmet, **Doğu Karadeniz**, Trabzon 2000.

"*Giresun Bölgesinde Türkmen Beylikleri ve İskân Hareketleri*", **Giresun Tarihi Sempozyumu** (Giresun 24-25 Mayıs 1996) **Bildiriler**, s. 77-109.

Blanchard R.-F. Grenard, **Gographié Universale VII**, Paris 1929.

Boratav, Pertev Naili, *"Dede Korkut Hikayelerindeki Tarihi Olaylar ve Kitabın Te'lif Tarihi*", **TM XIII**, (1958), s. 31-62.

Bostan, M. Hanefi, **XV-XVI. Asırlarda Trabzon Sancağında Sosyal ve İktisadî Hayat**, Ankara 2002.

Bounegru, Octavian-Mihail Zahariade, **Les Forces Navales du Bas Danube et de la Mer Noire aux I-IV. Siecles**, Oxford 1996.

Bratianu, Georges I., **La Mer Noire**, München 1969.

Brehier, Louis, **The Life and Death of Byzantium** (nşr. M. Vaughan), New York 1977.

Brendemoen, Bernt, "*Some Remarks on the Copula in a Micro-Dialect on the Eastern Black Sea Coast*", **TKA XXXII/1-2**, (1996), s. 107-115.

Bretschneider, E., **Medieval Researches II**, London 1967.

Brosset, M., **Chronique Georgienne**, Paris 1831.

----------., **Histoire De La Georgie I**, Saint Petersburg 1849.

Bryer, Anthony, **Peoples and Settlement in Anatolia and the Caucasus 800-1900**, London 1988.

----------, "*Rural Society in Matzouka*", **Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society** (nşr. A. Bryer-H. Lowry), Washington 1986, s. 53-95.

---------- -David Winfield, **The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos I**, Washington 1985.

The Empire of Trebizond and the Pontos, London 1980.

Burney, C.A., "*Northern Anatolia Before Classical Times*", **AS VI**, (1956), s. 179-193.

Burney, Charles-David Marshall Lang, **The People of The Hills**, London 1971.

Büyüka, B.Ömer, **Kafkas Kaynaklarına Göre İlk Yaratılışlar, İlk İnsanlık, Kafkas Gerçekleri II**, İstanbul 1986.

Caferoğlu, Ahmet, **Kuzeydoğu İllerimiz Ağızlarından Toplamalar Ordu, Giresun, Trabzon, Rize ve Yöresi Ağızları**, Ankara 1994.

Cahen, Claude, **Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler** (nşr. Y. Moran), İstanbul 1979.

----------, **Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi** (nşr. Y. Yücel-B. Yediyıldız), Ankara 1992.

Çay, Abdulhalûk, **II. Kılıç Arslan**, Ankara 1987.

Cöhçe, Salim, "*Doğu Karadeniz Bölgesinin Türkleşmesinde Kıpçaklar'ın Rolü*", **Birinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi** (Samsun 13-17 Ekim 1986) **Bildirileri**, Samsun 1988, s. 477-484.

"*Ruj Gonzales de Clavijo'nun Gezi Notlarına Göre Gümüşhane ve Çevresi*", **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane** (Gümüşhane 13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 85-92.

Cramer, J.A., **A Geographical and Historical Description of Asia Minor I**, Amsterdam 1971.

Cuinet, Vital, **La Turquie D'Asie I**, Paris 1892.

Curzon, Robert, **Armenia**, New York 1854.

Cüveynî, Alaaddin Ata Melik, **Tarih-i Cihan Güşa** (nşr. M. Öztürk), Ankara 1999.

Çiloğlu, Fahrettin, **Dilden Dine, Edebiyattan Sanata Gürcülerin Tarihi**, İstanbul 1993.

Dâhiliye Vekâleti, **Köylerimiz**, İstanbul 1928.

Danişmend, İsmail Hakkı, **İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi I**, İstanbul 1971.

Dânişmend-Nâme (nşr. N. Demir), Niksar 1999.

Darkot, Besim, "*Samsun*", **İA, X**, (1966), s. 172-178.

Demirkent, Işın, **Türkiye Selçuklu Hükümdarı Sultan I. Kılıç Arslan**, Ankara 1996.

Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi (1098-1118) I, Ankara 1990.

Dersca, M.M.Alexandrescu, **La Campagne de Timur en Anatolie (1402)**, London 1977.

Dilcimen, Kâzım, **Canik Beyleri**, Samsun 1940.

Divanu Lugat-it-Türk Tercümesi III (nşr. B. Atalay), Ankara 1986.

Doğanay, Hayati, **Türkiye Beşerî Coğrafyası**, İstanbul 1997.

Dolens, Noel-A. Khatch, **Histoire Des Anciens Armeniens**, Geneve 1907.

Drews, R., "*Karadeniz'de En Eski Grek Yerleşmeleri*" (nşr. Ö. Çapar), **TAD XV/26**, (1991), s. 303-327.

Dukas, **Bizans Tarihi** (nşr.Vl. Mirmiroğlu), İstanbul 1956.

Dulaurier, Eduard, "*Ermeni Müverrihlerine Nazaran Moğollar Kiragos'tan Müstahrec*", **TM, II**, (1928), s. 139-217.

----------, "*Ermeni Müverrihine Göre Moğollar Vardan'ın Umumî Tarihinden Müstahrec*" (nşr. M. K. Ayas), **TM, V**, (1936), s. 27-48.

Durmuş, İlhami, **İskitler (Sakalar)**, Ankara 1993.

Ebu Bekr-i Tihranî, **Kitab-ı Diyarbekiriya** (nşr. M. Demirdağ), İstanbul 1999.

Ebulgazi Bahadır Han, **Türklerin Soy Kütüğü** (nşr. M. Ergin).

Edhem, Halil, **Kayseri Şehri** (nşr. K. Göde), Ankara 1982.

El-Hüseyni, Şadruddin Ebu'l-Hasan Ali ibn Nasır ibn Ali, **Ahbâr üd-Devlet is-Selçukiyye**, (nşr. N. Lugal), Ankara 1943.

Emecen, Feridun M., "*Giresun Tarihinin Bazı Meseleleri*", **Giresun Tarihi Sempozyumu** (Giresun 24-25 Mayıs 1996) **Bildiriler**, İstanbul 1997, s. 19-24.

----------, "*XV-XVI. Asırlarda Giresun ve Yöresine Dâir Bazı Bilgiler*", **EFD, IV**, (1989), s. 157-165.

Eröz, Mehmet, **Hıristiyanlaşan Türkler**, Ankara 1983.

----------, "*Sosyolojik Yönden Türk Yer Adları*", **Türk Yer Adları Sempozyumu** (Ankara 11-13 Eylül 1984) **Bildirileri**, Ankara 1984, s. 43-53.

Fallmerayer, Jacop Philip, **Trabzon Rum İmparatorluğunun Tarihi** (Jacop Philip Fallmerayer'in Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt eserinin T.T.K. adına Ahmet Cevat Eren tarafından çevirisi yapılan neşredilmemiş nüsha, yer no: 40/86).

Fehér, Géza, **Bulgar Türkleri Tarihi**, Ankara 1984.

Finlay, George, **The History of Greece and of the Empire of Trebizond**, London 1851.

----------, **History of the Byzantine and Greek Empires II**, London 1854.

Frye, Richard N., **The Heritage of Persia**, London 1962.

Georgacas, Demetrius J., **The Names for the Asia Minor Peninsula**, Hiedelberg 1971.

Gibbon, Edward, **Bizans II** (nşr. A. Baltacıgil), İstanbul 1995.

Gibbons, Herbert Adams, **Osmanlı İmparatorluğunun Kuruluşu** (nşr. M. Everdi), Ankara 1998.

Goloğlu, Mahmut, **Anadolu'nun Milli Devleti Pontos**, ? 1973.

Göde, Kemal, **Eratnalılar**, Ankara 1994.

Gökbel, Ahmet, **Kıpçak Türkleri**, İstanbul 2000.

Gökbilgin, M. Tayyib, "*XVI. Yüzyıl Başlarında Trabzon Livası ve Doğu Karadeniz Bölgesi*", **Belleten XXVI/102**, (Nisan 1962), s. 293-337.

Grousset, René, **Bozkır İmparatorluğu** (nşr. M.R. Uzmen), İstanbul 1980.

Günaltay, Şemseddin, **Yakınşark II, Anadolu**, Ankara 1987.

----------, **Yakın Şark IV, II Bölüm, Romalılar Zamanında Kapadokya, Pont ve Artaksiad Krallıkları**, Ankara 1987.

Günay, Turgut, **Rize İli Ağızları**, Ankara 1978.

Hamilton, William John, **Researches in Asia Minor, Pontus and Armenia I**, New York 1984.

Hann, İldiko Beller, **Doğu Karadeniz'de Efsane Tarih ve Kültür** (nşr. A. İ. Aksamaz), İstanbul 1999.

Hasluck, F.W., **Christianity and İslam Under The Sultans II** (nşr. M. Hasluck), New York 1973.

Herodotos, **Herodot Tarihi** (nşr. M. Ökmen), İstanbul 1991.

Heyet, **Hıristiyan Türkler**, İstanbul 1338.

Hinz, Walter, **Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd** (nşr. T. Bıyıklıoğlu), Ankara 1992.

Hoca Sadettin Efendi, **Tacü't-Tevarih I-IV** (nşr. İ. Parmaksızoğlu), Ankara 1992.

Honigmann, Ernst, **Bizans Devletinin Doğu Sınırı** (nşr. F. Işıltan), İstanbul 1970.

Işık, Adem, **Antik Kaynaklarda Karadeniz Bölgesi**, Ankara 2001.

İbn Bibi, **El Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye I-II**, (nşr. M. Öztürk), Ankara 1996.

İbnü'l Esîr, **El-Kâmil fi't-Tarih IX-X** (nşr. A. Özaydın), İstanbul 1991, **XII** (nşr. A. Ağırakça-A. Özaydın), İstanbul 1987.

İplikçioğlu, Bülent, **Eskiçağ Tarihinin Ana Hatları**, İstanbul 1994.

İvanof, Sava N., **Karadeniz**, İstanbul 1928.

Janssens, Emile, **Trebizonde en Colchide**, Bruxelles 1969.

Jeopolitik (nşr. Gençlik Kitabevi), İstanbul 1946.

Kafalı, Mustafa, **Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesi**, Ankara 1998.

Kafesoğlu, İbrahim, **Bulgarların Kökeni**, Ankara 1985.

----------, "*Malazgirt Muharebesi*", **Malazgirt Zaferi ve Alp Arslan**, İstanbul 1971, s. 182-200.

----------, **Selçuklu Tarihi**, İstanbul 1992.

----------, **Türk Milli Kültürü**, İstanbul 1988.

Karaörs, Metin, "*Kuzeydoğu Anadolu (Trabzon ve Yöresi) ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akrabalığı*", **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (Trabzon 6-8 Kasım 1998) **Bildiriler**, Trabzon 1999, s. 89-98.

Nejat Kaymaz, *"Malazgirt Savaşı ile Anadolu'nun Fethi ve Türkleşmesine Dair"*, **Malazgirt Armağanı**, Ankara 1993, s. 259-268.

Kerîmüddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l-Ahbâr** (nşr.M. Öztürk), Ankara 2000.

Keskin, Mustafa, "*Selçuklular Zamanında Doğu Karadeniz'e Yönelik Türkmen Akınları ve Muhacereti*", **Giresun Tarihi Sempozyumu** (Giresun 24-25 Mayıs 1996) **Bildiriler**, İstanbul 1997, s. 51-57.

Khoniates, Niketas, **Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)** (nşr. F. Işıltan), Ankara 1995.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, "*1461 Turabuzon Fethi Sırasında Fatih Sultan Mehmed'in Yaya Aştığı Bulgar Dağı Neresidir?*", **VI. Türk Tarih Kongresi** (Ankara 20-26 Ekim 1961) **Kongreye Sunulan Bildiriler**, Ankara 1967, s. 322-328.

----------, "*Karadeniz'in Doğu Kıyıları, Gürcistan ve Eski Turabozan Vilayetimiz (Batum-Samsun Dahil) Bölgesinde, M.Ö. VII. Yüzyıldan Osmanlı Fethine Kadar Yerleşen Türkler ve Coğrafya'da Yaşayan Hatıraları*", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi** (Samsun 1-3 Haziran 1988) **Bildirileri**, Samsun 1990, s. 83-91.

----------, **Kars Tarihi I**, İstanbul 1953.

----------, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi (1451-1490)**, Ankara 1976.

----------, **Rize ve Dolaylarında Bilinmeyen Tarih Gerçekleri**, Ankara 1992.

"*Selçuklu Fetihleri'nden (1064-1071) Önce Doğu-Anadolu Türk Boy ve Oymakları'ndan Kalma Dağ ve Su Adları*", **Türk Yer Adları Sempozyumu** (Ankara 11-13 Eylül 1984) **Bildirileri**, Ankara 1984, s. 75-96.

Yukarı Kür ve Çoruk Boyları'nda Kıpçaklar, Ankara 1992.

Kinneir, John Macdonald, **Journey Through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814**, London 1818.

Kitabı Mukaddes (nşr. Kitabı Mukaddes Şirketi), İstanbul 1995.

Koçiva, Selma, **Lazona**, İstanbul 2000.

Konukçu, Enver, "*Ruj Gonzales de Clavijo'nun Gümüşhane Yöresindeki Yolculuğu*", **Geçmişte ve Günümüzde Gümüşhane** (Gümüşhane 13-17 Haziran 1990), Ankara 1991, s. 79-84.

Koromila, Marianna, **The Greeks in the Black Sea**, Athens 1991.

Pontos-Anatolia, Athens 1989.

Kossanyi, Bela, "*XI-XII. Asırlarda Uz'lar ve Koman'ların Tarihine Dair*" (nşr.. H. Koşay), **Belleten, VIII/29**, (II. Kânun 1944), s. 119-136.

Kökten, İ. Kılıç, "*Anadolu'da Prehistorik Yerleşme Yerlerinin Dağılışı Üzerine Bir Araştırma*", **DTCFD, X/3-4**, (1952), s. 167-207.

----------, Nimet Özgüç-Tahsin Özgüç, "*1940 ve 1941 Yılında Türk Tarih Kurumu Adına Yapılan Samsun Bölgesi Kazıları*

Hakkında İlk Kısa Rapor", **Belleten, IX/35**, (Temmuz 1945), s. 361-400.

----------, "*Kuzeydoğu Anadolu Prehistoryasında Bayburt Çevresinin Yeri*", **DTCFD, III/5**, (1944), s. 465-486.

"*Orta, Doğu ve Kuzey Anadolu'da Yapılan Tarih Öncesi Araştırmaları*", **Belleten, VIII/ 32**, (I. Teşrin 1944), s. 659-680.

Köprülü, Fuad, **Osmanlı Devleti'nin Kuruluşu**, Ankara 1984.

----------, "*Oğuz Etnolojisine Dair Tarihî Notlar*", **TM, I**, (1925), s. 185-211.

Köymen, Mehmet Altay, **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi I Kuruluş Devri**, Ankara 1989.

Selçuklu Devri Türk Tarihi, Ankara 1998.

Ksenophon, **Anabasis**,(nşr. T. Gökçöl), İstanbul 1984.

Kurat, Akdes Nimet, **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara 1992.

Lamb, Winifred, "*The Culture of North-East Anatolia and its Neighbours*", **AS IV**, (1954), s. 21-32.

Lang, David Marshall, **Gürcüler** (nşr. N. Domaniç), İstanbul 1997.

Langlois, Victor, **Collection des Historiens Anciens et Modernes de l'Armenie I-II**, Paris 1879-1880.

Lebeau, **Histoire du Bas-Empire XX**, Paris 1836.

Le Strange, Guy, **The Lands of the Eastern Caliphate**, Cambridge 1905.

Les Turc Au Moyen-Age (nşr. X. Jacob), Ankara 1990.

Levi, M. Sylvain, "*Notes sur le Indo-Scythes*", **JA, IX**, (1897), s. 5-42.

Lordkipanidze, Mariam, **Georgia in the XI-XII. Centuries**, Tbilisi 1987.

Lowry, Heath W., **Trabzon Şehrinin İslâmlaşma ve Türkleşmesi 1461-1583**, İstanbul 1981.

Lyulye, Leonti, **Çerkesya** (nşr. M. Papşu), İstanbul 1998.

Maenchen-Helfen, Otto, "*Archaistic Names of the Hiung-Nu*", **CAJ, VI**, (1961), s. 249-261.

"*Pseudo-Huns*", **CAJ, I**, (1955), s. 101-106.

Meeker, Michael E., "*The Black Sea Turks Some Aspect of Their Ethnic and Cultural Background*", **International Journal of Middle East Studies II**, (1971), s. 318-345.

Memiş, Ekrem, **İskit'lerin Tarihi**, Konya 1987.

----------, "*M.Ö. 2. Binyılda Hitit-Gaşka Münasebetleri*", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi** (Samsun 1-3 Haziran 1988) **Bildirileri**, Samsun 1990, s. 103-110.

Merçil, Erdoğan, **Müslüman-Türk Devletleri Tarihi**, Ankara 1993.

Mevlânâ Minhâc-ud-dîn, Ebu Ömer-ı Osman, **Tabakât-ı Nâsirî II** (nşr. M. H. G. Ravety), New Delhi 1970.

Mikhail Psellos'un Khronographia'sı (nşr. I. Demirkent), Ankara 1992.

Miller, William, **Trebizond The Last Greek Empire**, Amsterdam 1968.

Miminoşvili, Otar, **Gürcüstan'da Etnografik Yolculuk** (nşr. H. Özkan), İstanbul 1999.

Minns, E.H., "*The Scythiens and Northern Nomads*", **The Cambridge Ancient History III**, Cambridge 1970, s. 187-205.

Minorsky, V., **Studies in Caucasian History**, London 1953.

Miroğlu, İsmet, **XVI. Yüzyılda Bayburt Sancağı**, İstanbul 1975.

Müneccimbaşı Ahmed b. Lütfullah, **Câmiu'd-Düvel I-II** (nşr. A. Öngül), İzmir 2000-2001.

Müverrih Vardan, "*Türk Fütuhatı Tarihi*" (nşr. H.D. Andreasyan), **Tarih Semineri Dergisi I-II**, (1937), s. 153-255.

Neşrî, Mehmet, **Kitâb-ı Cihan-Nümâ I** (nşr. F. R. Unat-M. A. Köymen), Ankara 1987.

New Studies on the Black Sea Littoral (nşr. G.R. Tsetskhladze), Oxford 1996.

Nihal, H.-Ahmed Naci, "*Anadolu'da Türklere Ait Yer İsimleri*", **TM II**, (1928), s. 243-259.

Oğuz, Mevlüt, "*Taceddinoğulları*", **DTCFD, VI/5**, (1948), s. 469-487.

Olmstead, A.T., "*The Assyrians in Asia Minor*", **AS** (W. M. Ramsay Armağanı, nşr. W.H.Buckler-W.M. Calder), (1923), s. 283-296.

Oral, M. Zeki, "*Durağan ve Bafra'da İki Türbe*", **Belleten XX/79**, (Temmuz 1956), s.385-410.

Orbelian, Stephannos, **Histoire De La Siounie II** (nşr. M. Brosset), Saint-Petersburg 1866.

Ögel, Bahaeddin, **İslâmiyet'ten Önce Türk Kültür Tarihi**, Ankara 1988.

----------, **Türk Kültür Tarihine Giriş IX**, Ankara 1991.

----------, **Türk Mitolojisi I**, Ankara 1993.

Öz, Mehmet, **XV-XVI. Yüzyıllarda Canik Sancağı**, Ankara 1999.

Özgün, M.Recai, **Lazlar**, İstanbul 2000.

Özkan, Ahmet, **Gürcüstan**, İstanbul 1968.

Özsait, Mehmet, "*İlkçağ Tarihinde Trabzon ve Çevresi*", **Trabzon Tarihi Sempozyumu** (Trabzon 6-8 Kasım 1998) **Bildiriler**, Trabzon 1999, s. 35-45.

----------, "*Orta Karadeniz Bölgesinde Yeni Prehistorik Yerleşmeler*", **İkinci Tarih Boyunca Karadeniz Kongresi Bildirileri** (Samsun 1-3 Haziran 1988), Samsun 1990, s. 124-131.

Parker, Anna, "*Northeastern Anatolia on the Periphery of Empire*", **AS XXXXIX**, (1999), s. 133-141.

Pehlivan, Mahmut, **Kaşkaların Eski Anadolu Tarihindeki Yeri ve Önemi**, Erzurum 1991.

Pereira, Michael, **East of Trebizond**, London 1972.

Pliny, **Natural History II** (nşr. H. Rackham), London 1947.

Ramsay, W.M., **Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası** (nşr. M. Pektaş), İstanbul 1960.

Rásonyi, László, "*Kuman Özel Adları*", **TKA III-IV-V-VI**, (1966-1969), s. 71-144.

----------, **Tarihte Türklük**, Ankara 1993.

----------, **Tuna Köprüleri** (nşr. H. Akın), Ankara 1984.

Rice, Tamara Talbot, **The Seljuks in Asia Minor**, London 1961.

Rostovtzeff, M.-H.A. Ormerod, "*Pontus and its Neighbours: The First Mithridatic War*", **The Cambridge Ancient History IX**, Cambridge 1971, s. 211-260.

Runciman, Steven, **Byzantine Civilisation**, New York 1961.

----------, **Haçlı Seferleri Tarihi I** (nşr. F. Işıltan), Ankara 1989.

Safran, Mustafa, **Yaşadıkları Sahalarda Yazılan Lugatlara Göre Kuman/Kıpçaklarda Siyasi, İktisadi, Sosyal ve Kültürel Yaşayış**, Ankara 1993.

Saint Martin, M. Vivient de, **Atlas Dresse Pour l'Histoire de la Geographie**, Paris 1874.

----------, **Description Historique et Geographique de L'Asie Mineure II**, Paris 1852.

Etudes de Geographie Ancienne et D'Ethnographie Asiatique I, Paris 1850.

Sakaoğlu, Necdet, **Mengücek Oğulları**, İstanbul 1971.

Sandalgian, Joseph, **Histoire Documentaire De L'Armenie I**, Rome 1917.

Sayce, A.H., "*The Kingdom of Van (Urartu)*", **The Cambridge Ancient History III**, Cambridge 1970, s. 169-186.

Saygın, A.Adnan, **Rize, Artvin ve Kars Havalisi Türkü, Saz ve Oyunları Hakkında Bazı Malumat**, İstanbul 1937.

Seignobos, Ch., **Histoire Ancienne Narrative et Descriptive de l'Orient et de la Grece**, Paris 1909.

Sevim, Ali, **Anadolu'nun Fethi Selçuklular Dönemi**, Ankara 1993.

----------, "*Malazgirt Meydan Savaşı ve Sonuçları*", **Malazgirt Armağanı**, s. 219-229.

Erdoğan Merçil, **Selçuklu Devletleri Tarihi**, Ankara 1995.

----------,Yaşar Yücel, **Türkiye Tarihi Fetih Selçuklu ve Beylikler Dönemi**, Ankara 1989.

Shepherd, William R., **Historical Atlas**, London 1930.

Shukurov, Rustam, "*Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar*" (nşr. K. Çiçek), **Trabzon Tarihi Sempozyumu**, (Trabzon 6-8 Kasım 1998) **Bildiriler**, Trabzon 1999, s. 111-121.

Siharulidze, Yuri-Alexandre Manvelişvili vd., **Trabzon'dan Abhazya'ya Doğu Karadeniz Halklarının Tarih ve Kültürleri** (nşr. H. Hayrioğlu), İstanbul 1998.

Smith, Eli, **Research of the Rev. E. Smith and Rev. H.G.O.Dwigth in Armenia II**, New York 1833.

Smith, Sidney, "*Ashurbanipal and the Fall of Assyria*", **The Cambridge Ancient History III**, Cambridge 1970, s. 113-131.

----------, "*The Supremacy of Assyria*", **The Cambridge Ancient History III**, Cambridge 1970, s. 32-60.

Smith, Vincent A., "*The Sakas in Northern India*", **ZDMG LXI**, (1907), s. 403-421.

Sobol, Donald J., **Yunan Mitolojisinde Amazonlar** (nşr. B. Yumrukçağlar), Ankara 1999.

Solak-zâde Mehmed Hemdemî Çelebi, **Solak-zâde Tarihi I-II** (nşr. V. Çabuk), Ankara 1989.

Stamp, L. Dudley, **Asia**, London 1946.

Strabon, **Coğrafya, Kitap XII, Bölüm I-II-III**, (nşr. A. Pekman), İstanbul 1969.

Strzygowski, Josef, "*Türkler ve Orta Asya Sanatı Meselesi*", **Eski Türk Sanatı ve Avrupa'ya Etkisi** (nşr. A.C. Köprülü), Ankara 1974, s. 1-118.

Sümer, Faruk, "*Anadolu'da Moğollar*", **SAD, I**, (1970), s. 1-147.

----------, **Karakoyunlular I**, Ankara 1984.

----------, **Oğuzlar (Türkmenler)**, İstanbul 1980.

Selçuklular Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri, Ankara 1990.

----------, **Tirebolu Tarihi**, İstanbul 1992.

Şehabeddin Ahmedün-Nesevi, **Celalüttin Harezemşah** (nşr.N. Asım), İstanbul 1934.

Tansuğ, Kadriye, "*Kimmerlerin Anadolu'ya Gelişleri ve M.Ö. 7 nci Yüzyılda Asur Devletinin Anadolu İle Münasebetleri*", **DTCFD, VII/4**, (1949), s. 535-550.

Tarhan, M.Taner, "*Eski Anadolu Tarihinde Kimmerler*", **Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü I. Araştırma Sonuçları Toplantısı** (İstanbul 23-26 Mayıs 1983) **Bildirileri**, Ankara 1984, s. 109-120.

----------, "*Eskiçağ'da Kimmerler Problemi*", **VII. Türk Tarih Kongresi** (11-15 Ekim 1976) **Kongreye Sunulan Bildiriler III**, Ankara 1979, s. 355-369.

"*İskitler'in Dini İnanç ve Adetleri*",**TD, XXIII**, (1969), s. 145-180.

Tarkan, M. Tevfik, **Orta ve Aşağı Çoruh Havzası**, Ankara 1973.

Rize-Hopa Yöresi Coğrafi Etüdü, Erzurum 1973.

Tarn, W.W., "Parthia", **The Cambridge Ancient History IX**, Cambridge 1971, s. 574-613.

Tekindağ, M.C. Şehabeddin, "*Trabzon*", **İA, XII/1**, s. 455-477.

Texier, Charles, **Asie Mineure**, Paris 1882.

The Georgian Chronicle The Period of Giorgi Lasha (nşr. S. Qaukhchishvili-K. Vivian), Amsterdam 1991.

The Journey of William of Rubruck to The Eastern Parts of the World 1253-1255 (nşr. W.W. Rockhill), London 1900.

Togan, A. Zeki Velidî, **Oğuz Destanı,** İstanbul 1982.

"*Sakalar II*", **BTTD, XIX**, (Eylül 1986), s. 29-33.

"*Sakalar III*", **BTTD, XX**, (Ekim 1986), s. 28-32.

"*Sakalar IV*", **BTTD, XXI**, (Kasım 1986),s. 22-25.

Umumî Türk Tarihi'ne Giriş I, İstanbul 1981.

Tunçdilek, Necdet, **Türkiye'de Relief Şekilleri ve Arazi Kullanımı**, İstanbul 1985.

Türkiye'de Yerleşmenin Evrimi, İstanbul 1986.

Turan, Osman, "*Anatolia in the Period of the Seljuks and the Beyliks*", **The Cambridge History of Islam I**, (nşr. P.M.Holt v.d.), Cambridge 1970, s. 231-262.

"*Bayburt*", **İA, II**, (1961), s. 365-367.

Doğu Anadolu Türk Devletleri Tarihi, İstanbul 1993.

----------, **İstanbul'un Fethinden Önce Yazılmış Tarihî Takvimler**, Ankara 1984.

----------, **Selçuklular ve İslâmiyet**, İstanbul 1980.

Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti, İstanbul 1993.

----------, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, İstanbul 1993.

Türkiye Selçukluları Hakkında Resmî Vesikalar, Ankara 1988.

Tursun Bey, **Târîh-i Ebü'l-Feth** (nşr. A. M. Tulum), İstanbul 1977.

Umar, Bilge, **Karadeniz Kappadokia'sı (Pontos),** İstanbul 2000.

----------, **Türkiye'de Tarihsel Adlar**, İstanbul 1993.

Urfalı Mateos Vekayi-Nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli (1136-1162) (nşr. H. D. Andreasyan), Ankara 1987.

Usta, Veysel, **Anabasis'ten Atatürk'e Seyahatnamelerde Trabzon,** Trabzon 1999

Uzun, Ali, "*Tekkeköy'de (Samsun) Mağara-Kale Yerleşmeleri*", **Doğu Coğrafya Dergisi I**, (1995), s. 413-433.

Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, **Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri**, Ankara 1988.

----------, **Osmanlı Tarihi II**, Ankara 1983.

Üremiş, Ali, **Türkiye Selçuklularının Doğu Anadolu Siyaseti** (Basılmamış doktora tezi), Malatya 2001.

Vadala, R., **Samsoun**, Paris 1934.

Vanilişi, Muhammed-Ali Tandilava, **Lazların Tarihi** (nşr.H.Hayrioğlu), İstanbul 1992.

Vryonis, Speros, **Nomadization and Islamization in Asia Minor**, Dumbarton 1975.

The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century, London 1971.

Winfield, David, "*A Note on the South-Eastern Borders of the Empire of Trebizond in the Thirteenth Century*", **AS XII**, (1962), s. 163-172.

----------, June Wainwright, "*Some Byzantine Churches From The Pontus*", **AS XII**, (1962), s. 131-162.

Wittek, Paul, "*Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları*" (nşr. M. Eren), **SAD, I**, (1970), s. 193-240.

Wolf, Christa, **Medeia-Sesler** (nşr. T. Kurultay), İstanbul 2000.

Woods, John E., **The Aqquyunlu**, Chicago 1976.

Yakubovskiy, A. Yu., **Altın Ordu ve Çöküşü** (nşr. H. Eren), Ankara 1992.

Yediyıldız, Bahaeddin, "*Ordu İli Yer Adları*", **TKA XXII/1-2**, (1984), s. 20-36.

----------, **Ordu Kazası Sosyal Tarihi**, Ankara 1985.

Yusuf Ziya, **Samiler-Turaniler II**, İstanbul 1934.

Yuvalı, Abdulkadir, **İlhanlılar Tarihi I Kuruluş Devri**, Kayseri 1994.

Yücel, Talip, **Türkiye Coğrafyası**, Ankara 1987.

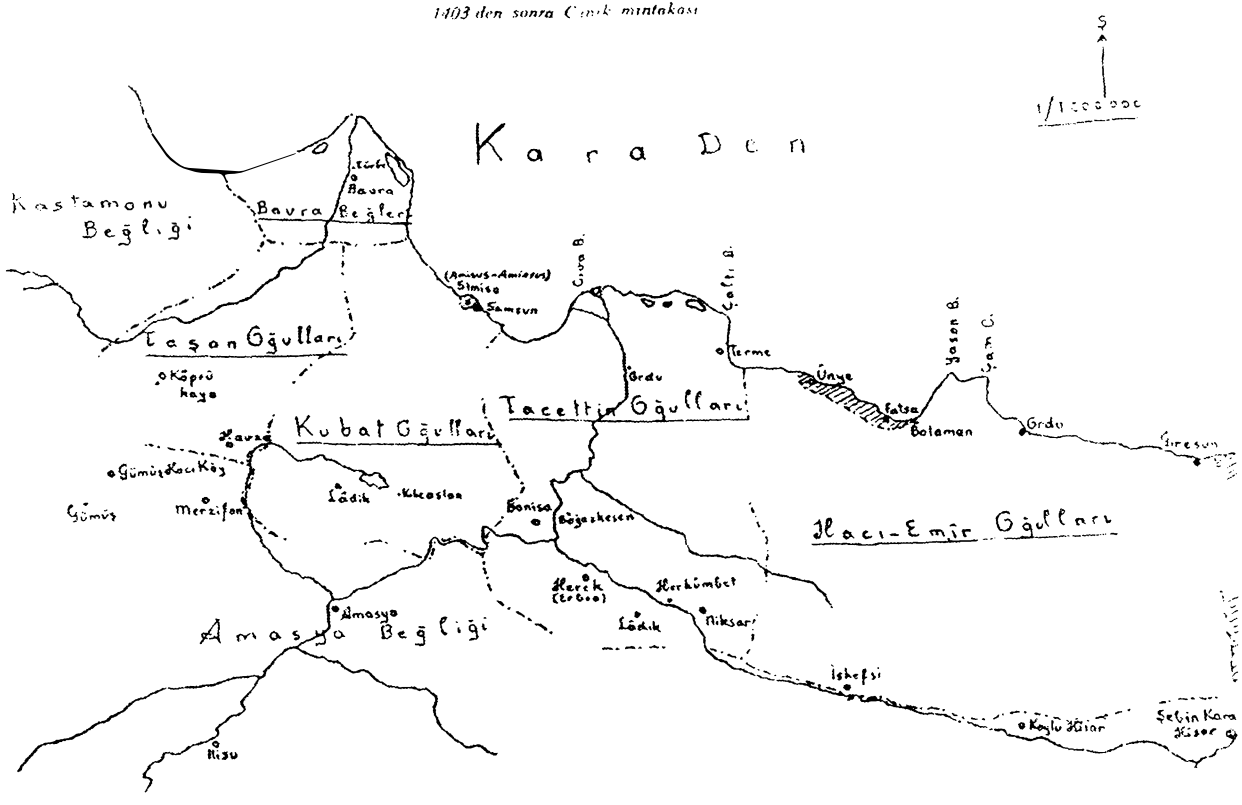
Yücel, Yaşar, **Anadolu Beylikleri Hakkında Araştırmalar II**, Ankara 1989.

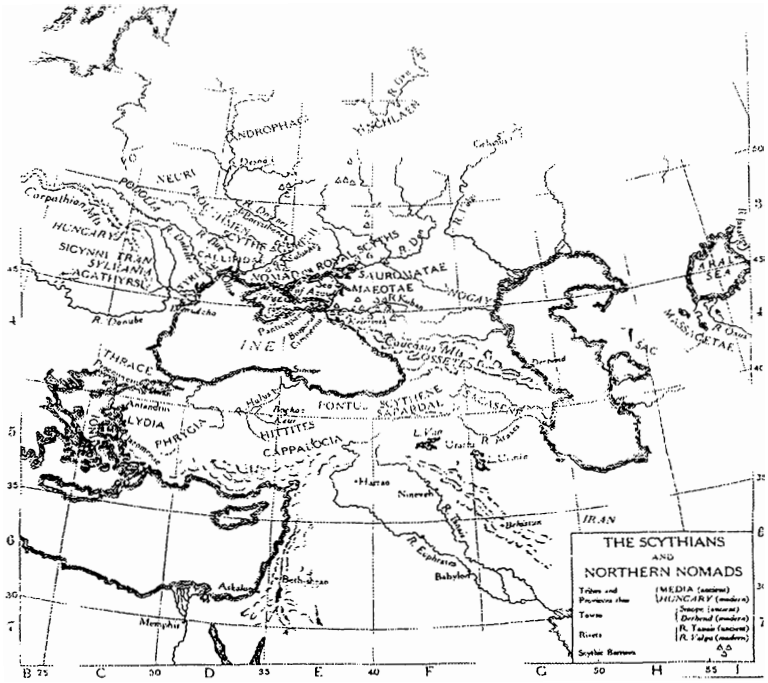
"*Fatih'in Trabzon'u Fethi Öncesinde Osmanlı-Trabzon-Akkoyunlu İlişkileri*", **Belleten XLIX/195** (Aralık 1985), s. 287-313.

----------, **Timur'un Ortadoğu-Anadolu Seferleri ve Sonuçları (1393-1402)**, Ankara 1989.

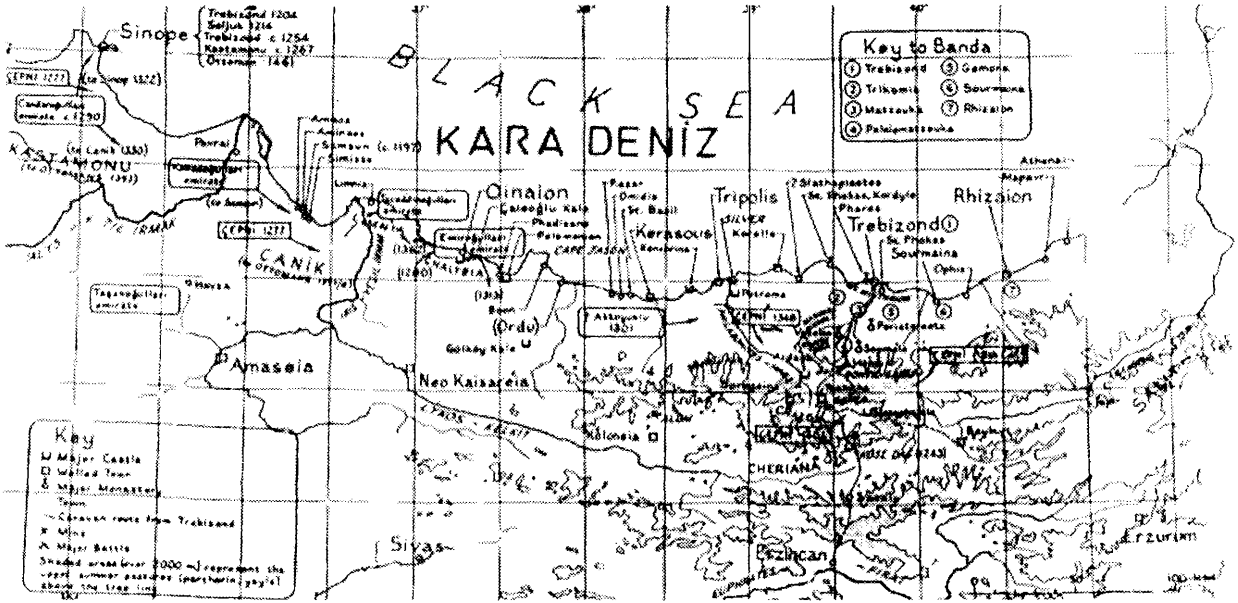
Zachariadou, Élizabeth A., "*Noms Coumans à Trébizonde*", **Revue des Études Byzantines LIII**, (1995), s. 285-288.

1403 den sonra Çepni mıntakası

Ek 1: Doğu Karadeniz Bölgesi'ndeki İskit yerleşim sahası
Bkz. E.H. Minns, "The Scythians and Northern Nomats", The Cambridge Anciend History III. (nşr. j. b. Bury v.d.) Cambridge 1970

Ek 2: Trabzon Rum Devleti ve Çevresindeki Türk Toplulukları

Bkz. Anthony Bryer, "Greeks and Türkmens" The Empire Of Trebizond and The Pontos. London 1980, s. 132-133

İNDEKS

A

Aaron, 64
Abaka, 111, 114
Abbasi, 62
Abhaz, 17, 34, 37, 46, 53, 108, 121, 194
Abhazlar, 64, 91
Abhazya, 122
Absarrus, 36, 37
Acara, 32, 120
Afganistan, 33
Afşar, 8, 35, 37, 38, 178
Afşarlar, 30, 35, 194
Agathange, 26, 34
Ağrı dağı, 32
Ahalsıhı, 143
Ahıska, 126, 142
Ahi Ayna Bey, 142, 143, 172, 177
Ahlat, 87, 88, 89, 92, 106
Ahlatşah, 103
Ahmed Bey,158,168, 171, 172, 175, 187
Ahmet Bey, 165, 168, 191
Ahmet Caferoğlu, 134
Ahmetli,, 190
Ahpugas, 128
Akalan, 6
Akdeniz, 195
Akkoyunlu, 142, 143, 144, 145, 146, 158, 159, 160, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 197
Akkoyunlular, 10, 172, 173, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 190, 191, 192, 197
Aksuh, 128
Ak-Sungur, 122
Alaçam, 6
Aladağ, 111, 114
Alaeddin Ali Bey, 144, 155, 156
Alaeddin Davud, 93
Alaeddin Keykubad,103, 104, 106, 107, 108
Alanlar, 70
Aleksandır, 164
Aleksios, 74, 77, 95, 97, 101, 102, 105, 128, 129, 130, 143, 148, 149, 151, 155, 172, 174, 177, 178, 179, 187
Ali Bey,, 145, 163, 164, 165, 166, 168, 170, 172, 183
Allen, 17, 26, 30, 31, 32, 36, 41, 45, 47, 49, 52, 70, 75, 77, 121, 123, 126
Alp Arslan, 68, 69, 70, 71, 72, 78, 79, 87, 90, 94, 95,98, 150, 157, 158, 159, 164, 165
Altay, 15, 23, 24, 62, 63
Altunbaş Bey, 163
Altunbaş Gazi, 163
Amasra,, 183
Amasya, 21, 62, 79, 84, 99, 109, 141, 142, 144, 145, 146, 149, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 163, 165, 167, 168
Amazonlar, 29, 44
Amid, 129, 176, 177, 190
Amiseni, 43
Amisos, 6, 21, 40, 44, 47, 48, 51, 52, 54
Anadolu, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 16, 18, 19, 20, 21, 22, 23, 25, 27, 28, 29, 36, 38, 42, 44, 46, 47, 51, 52, 53, 57, 58, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 74, 76, 78, 79, 80, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 92, 94, 95, 97, 98, 99, 100, 104, 105, 108, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 133, 134, 135, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 150, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 167, 169, 171, 172, 174, 175, 176, 178, 180, 186, 187, 193, 194, 196, 197
Anahutlu, 129
Anamur, 112
Anastasios, 58
Andronikos, 130
Anı, 88, 92, 122
Anı kalesi, 68
Anı krallığı, 62

Ankara, 1, 3, 7, 8, 15, 16, 17, 19, 22, 23, 24, 25, 28, 29, 31, 33, 35, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 64, 66, 67, 68, 70, 71, 78, 79, 80, 83, 84, 89, 97, 99, 100, 103, 105, 106, 119, 120, 131, 134, 135, 139, 140, 142, 143, 144, 146, 152, 154, 159, 161, 164, 174, 175, 176, 178, 182, 191, 192, 196
Anna, 7, 72, 81, 90, 95, 96, 97, 129
Anna Kommena, 72, 90
Antakya, 94, 95, 96, 108
Anthony Bryer, 2, 4, 51, 52, 72, 113, 114, 130, 140, 149, 156
Apridoni, 125
Apsarus, 35, 36, 37, 38, 42, 194
Apsarus nehri, 194
Araklı, 190
Araplar, 49
Ararat, 28
Aras, 1, 3, 42, 47, 70, 110
Ardahan, 46, 126
Ardanuç, 34, 35, 72, 76, 126, 194
Ardis, 19
Arhavi, 44, 132, 133
Arran, 76, 78, 122
Arrian, 36
Arsıyan, 33
Artuk Bey, 78
Artvin, 1, 34, 35, 46, 63, 69, 70, 71, 75, 77, 110, 115, 116, 126, 127, 131, 132, 133, 135, 136, 193, 194, 195
Arzamir, 152
Askuros, 38, 39, 194
Asparuh, 61
Asparus, 35
Aspurnanlı, 61
Assurbanipal, 19
Assyrialılar, 42
Asur, 14, 16, 18, 19, 22, 27
Asya, 3, 15, 20, 23, 24, 25, 28, 29, 33, 52, 53, 77, 116, 119
Aşağıhortokop, 60
Aşguzai, 28
Aşkenaz, 14, 22, 25, 27, 28
Aşkenazlar, 48
Atasoy, 6, 21, 40, 47, 48
Atina, 41
Atrak, 87, 120, 121
Attila, 57
Avarlar, 58
Avnik, 89, 174
Avrupa, 3, 13, 16, 23, 24, 25, 30, 57, 58, 116, 184, 197
Avrupa Hun Devleti, 57
Aydınoğulları, 142
Azahutlu, 128
Azak Denizi, 25, 34, 45
Azerbaycan, 27, 50, 61, 62, 63, 64, 65, 78, 87, 98, 103, 106, 120, 134, 136, 173, 175, 180, 187, 194
Azerbaycan,, 87, 175
Azgur, 143

B

Babil, 18
Bacan, 132
Bafra, 1, 6, 52, 83, 85, 114, 115, 158, 165, 166, 169, 170, 171, 197
Bagrat, 70
Bagratlı Wakhtang, 115
Balaban, 132
Balkanlar, 58, 61, 119
Barak, 132
Basra, 2
Başkırt, 132
Batı Anadolu, 112
Batum, 1,16,17,21,126,128,193,196, 197
Bayarna (Işık) köyü, 61
Bayat, 178
Baybars, 111, 113
Bayburt, 1, 2, 4, 5, 6, 7, 21, 27, 28, 43, 46, 60, 65, 66, 71, 72, 73, 77, 80, 81, 86, 89, 90, 101, 102, 107, 110, 115, 116, 142, 143, 144, 145, 172, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 181, 183, 185, 187, 188, 189, 191, 192, 194, 195, 196, 197
Bayındıriye Devleti, 175
Bayram Bey, 113,148, 149, 155
Bayram Danişmend köyü, 85
Bayramlı, 190
Becene, 132
Bechires, 44
Bechirler,, 42
Beharlu, 190
Behramşah, 92, 93, 102
Belek Gazi, 91

Berde, 121
Berendi, 132
Bergü, 132
Berkyaruk, 87
Bıcnı kalesi, 62
Bıyrıt, 122
Biçeroğlu Hamza Bey, 159, 165
Bingöller, 86
Bizans, 3, 9, 25, 36, 38, 48, 57, 58, 59, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 77, 78, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 89, 91, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 102, 103, 105, 110, 112, 117, 119, 120, 130, 131, 139, 156, 164, 169, 170, 172, 180, 181, 182, 188, 194, 195
Bizans İmparatorluğu, 9, 58, 68, 70, 83, 91, 95, 96, 97, 110
Bohemund, 80
Borçalı, 121, 132
Borçalı çayı, 121
Borçka, 34, 35, 126, 132, 194
Borç-oğlu, 132
Boyar, 61
Bozdoğan, 143, 177
Bozmış beyi, 97
Bozoklar, 35
Bryer, 3, 4, 36, 45, 48, 49, 50, 52, 54, 60, 73, 74, 81, 82, 85, 90, 91, 93, 99, 100, 106, 112, 113, 114, 117, 130, 143, 147, 148, 149, 150, 151, 155, 157,168,170,172,176, 177, 180, 181
Bulgar, 57, 58, 59, 60, 61, 65, 66, 194
Bulgarlar, 9,15,16,57, 58, 59, 60,61, 194
Bunturi, 32
Bunturki, 8, 30, 31, 32
Bunturkiler, 194
Burney, 6,15,17, 18, 26, 44, 45, 102, 122
Bursa, 160
Buxeriler, 44
Buyutakur, 88, 122
Büyük İskender, 28, 30
Büyük Selçuklu Devleti, 64
Byzerler, 42

C

Caenares, 44
Caferoğlu, 134, 136
Candaroğulları,, 158
Canik, 1, 10, 66, 71, 79, 84, 85, 86, 99, 101, 105, 111, 118, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 150, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 173, 195, 196
Canik dağları, 1
Casianos, 81, 86
Celaleddin Harzemşah, 106, 117
Ceneviz Cumhuriyeti, 164
Cenevizliler, 49, 177, 182
Cerasunte, 54
Ceviz Deresi, 5
Chalybes, 44
Chalybler, 42
Chardeş, 31, 119
Cihanşah, 184, 191
Cimri isyanı, 114
Cirlek, 6
Clavijo, 117, 140, 152, 172, 174, 175, 187, 196
Cotyi, 44
Cüneyd Bey, 144, 165, 166, 168

Ç

Çağrı Bey, 9, 61, 62, 63, 64, 65, 71, 194
Çakırlı, 190
Çamlıhemşin, 132, 190
Çaneti, 128
Çankırı, 62, 79, 83, 95
Çarşamba, 1,6,85,146, 150,159,160, 162
Çavuldur, 117
Çaykara,, 190
Çelebi Mehmed, 159,164, 165, 166, 168
Çemişgezek, 172
Çengel dağı, 60
Çengelistan, 60
Çepni, 50, 113, 143, 153, 177
Çepni Türkmenleri, 113
Çepniler, 110, 111, 112, 113, 114, 116, 139, 140, 153, 161, 196
Çerkes, 49
Çıldır gölü, 134
Çimendağları, 174, 175
Çin, 22
Çin Seddi, 15
Çoban Bey, 140

Çobanlı, 140, 154, 190
Çobanoğulları, 141
Çoruh, 2, 3, 5, 17, 27, 30, 31, 32, 33, 35, 42, 59, 60, 66, 67, 68, 71, 73, 76, 77, 80, 82, 86, 98, 101, 121, 122, 126, 128, 133, 134, 193, 194, 195
Çoruh nehri, 27, 31, 32, 43
Çorum,, 79, 84, 142
Çorumlu ovası, 167
Çukurova, 83
Çutan, 132

D

Dağıstan, 60, 122, 133
Dandanakan zaferi, 64
Danişmend, 78, 79, 80, 85, 87, 103, 164, 167, 172, 186
Danişmend Gazi, 78, 79
Danişmendli, 9, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 91, 95, 98, 99
Danişmendliler, 57, 78, 80, 81, 83, 85, 86, 91, 97, 99, 169, 195
Dara Bey, 186
Darius, 42
David, 2, 15, 17, 57, 65, 87, 98, 102, 120, 121, 122, 123, 124, 128, 130, 180, 182, 183
David Komnenos, 102
Denizli, 110, 112
Derbent, 27, 31, 75, 122, 125
Develi, 114, 141, 142
Dımaşk, 96
Dımaşk hakimi Tutuş, 96
Dinar, 67, 71
Dinar Bey, 68
Divriği, 90, 142
Diyarbakır, 1, 89, 94, 175, 178, 179, 180, 186, 187
Doğancık Bey, 154
Doğanşah, 154, 162
Doğu Anadolu, 3,61, 62, 64, 67, 89, 141
Doğu Gotları, 57
Doğu Karadeniz, 1, 3, 4, 5, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 17, 29, 30, 32, 33, 35, 37, 38, 40, 42, 44, 45, 46, 49, 52, 54, 57, 59, 60, 61, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 71, 72, 73, 75, 76, 77, 79, 85, 86, 95, 98, 100, 101, 102, 103, 104, 106, 108, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 120, 122, 127, 129, 130, 131, 132, 133, 135, 139, 143, 145, 147, 151, 153, 179, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197
Donetz, 119
Dudgamme, 21
Duharlu, 176
Dulgadiroğuları, 142

E

Ebi'l-Kasım Bey, 86
Ebu Said, 141
Ebu Said Baha, 167
Ebu Said Han, 141, 142
Ebu Yakub, 76
Ebulesvaroğlu Minuçehr, 68
Edirne, 184
Ekekheiriler, 42, 44
Elbistan, 78, 111, 167
Elisee Vartabed, 26
Emir Ahmed, 76, 157, 163, 167
Emir Ali, 87, 98
Emir Bey, 149
Emir Çavlı, 97
Emir Çoban, 115
Emir Doğanşah, 154
Emir Gazi, 81, 82, 86, 98
Emir Hüsameddin Çoban, 107
Emir İshak, 91
Emirli, 148, 149, 151, 152, 153, 190, 196
Emirza Bey, 170, 171
Erdebil, 161
Ereğli, 20, 193
Eretna, 141, 142, 154
Eretna Bey, 140, 142, 143, 154
Eretna Devleti, 140
Eretnalı Devleti, 167
Eretnalılar, 10, 142, 145, 154, 155, 156, 171, 178, 197
Ermenek, 110, 112, 114
Ermeni, 9, 14, 17, 18, 20, 26, 27, 34, 38, 49, 62, 63, 68, 71, 79, 80, 105, 122, 125, 126, 194
Ermeniler, 9
Ermenistan, 26,37,88,120, 122, 126, 182
Erzincan, 10, 43, 66, 90, 91, 93, 102, 107, 108, 109, 142, 143, 144, 145,

147, 171, 172, 173, 174, 175, 177, 178,183, 185, 188, 190, 191, 192, 197
Erzincan Emirliği, 172,192,197
Erzurum, 2, 7, 42, 62, 63, 64, 70, 76, 77, 84, 86, 87, 88, 89, 90, 92, 93, 98, 101, 103, 106, 109, 110, 114, 115, 141, 142, 143, 172, 176, 183, 195
Eskişehir, 62, 84, 167
Eşrefoğulları, 139
Eudokia, 128, 155
Eymür, 117, 188

F

Fadlun, 68
Fahreddin Behramşah, 92, 93
Fahreddin Şeddad, 88
Fahrettin Kırzıoğlu, 8, 21, 28, 31,34, 35, 36,38,39, 42, 46, 60, 86,121, 161, 194
Falon, 31, 119
Fatih, 60, 152, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 191
Fatih Sultan Mehmed,, 60,185, 191
Fatsa, 118, 146, 148
Fenike, 49
Fenikeliler, 47
Fırat, 1, 2, 3, 18, 27, 59, 68, 109, 185
Filenbel, 168
Foçalılar, 41
Frigya, 19, 20
Fuad Köprülü,, 139
Furtuna deresi, 126

G

Gabras, 9, 73, 74, 80, 91, 96, 98, 116
Gagik, 65
Gamirk, 20, 26
Gamr, 14, 20, 27
Gaşkalar, 7, 8
Gazan Han, 115
Gazi Çelebi, 115, 163
Gazne, 62
Gedik Ahmed Paşa, 183
Genceli Kragos, 125
George Torkopolos, 130, 131
Georges, 14, 128
Germiyanoğulları, 139
Gez deresi, 5
Ghalzi, 33
Ghilzais, 33
Gıyaseddin Keyhüsrev,100, 103, 104, 108, 111, 114
Gibbons, 146, 147
Giges, 19
Gimir,, 14, 20
Giorgi Laşa, 125
Giresun, 3, 4, 5, 7, 41, 42, 43, 44, 46, 52, 54, 75, 85, 118, 133, 134, 140, 142, 148, 151, 152, 153, 155, 177, 189, 190, 192
Gogaren, 27, 193
Gog-Magog, 26
Gomer, 14, 20, 26
Gordion, 19
Gori, 18
Göktürk, 23, 31, 134
Göktürkler, 61
Göle, 88, 122
Görele,, 152
Gregorios Taronites, 81, 86
Grek, 7, 8, 9, 13, 14, 20, 30, 36, 40, 41, 48, 49, 52, 72, 81, 86, 113, 116, 117, 139, 147, 149, 156, 173, 176, 194
Gümüşhane, 2, 4, 5, 43, 46, 61, 77, 117, 118, 132, 133, 140, 142, 146, 174, 175, 187, 196
Gümüştekin, 80, 81
Gümüştekin Gazi, 80
Güney Karadeniz, 20, 29, 41
Güneydoğu Anadolu, 94, 112
Güneysu, 190
Gürcistan, 9, 16, 17, 21, 26, 30, 31, 32, 33, 34, 39, 45, 50, 57, 67, 68, 69, 70, 75, 76, 78, 87, 88, 101, 102, 103, 105, 108, 110, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 132, 136, 143, 179, 182, 184, 194
Gürcü, 8, 9, 13, 17, 18, 26, 27, 31, 32, 33, 34, 37, 38, 39, 45, 49, 50, 62, 63, 69, 70, 71, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 87, 88, 89, 91, 94, 98, 101, 102, 105, 108, 112, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 127, 128, 129, 194

H

Habur nehri, 97

Hacı Emir Bey, 147, 149, 151
Hacı Emirli beyliği, 151
Hacı Emirliler, 196
Hacı Emiroğulları,147, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 162, 176
Hacı Şadgeldi,144, 145, 149, 156, 163
Hacı-Emiroğulları, 150, 157
Halaç, 8, 33, 35
Halaç,, 8
Halaçlar, 30, 33, 35, 37, 194
Haleb, 96, 111, 144
Halil Bey, 186, 192
Hammer, 149, 161, 164, 168, 181, 182, 184, 185, 186, 188
Hamsiköy, 113, 117, 148
Hamzalı, 190
Hanzit, 67
Harezmliler, 134
Harpasos, 27, 32, 42
Harput, 142, 173, 175
Harşit deresi, 113
Harşit vadisi, 196
Hasan Bey, 140, 159, 160
Hasankale, 64, 65
Hattuşa, 1
Havza, 1,6, 166, 167, 168, 169, 195, 197
Haydar Bey, 167, 168,169
Hazar, 16, 30, 31, 34, 45, 64, 71, 117
Hazar Denizi, 30, 31, 34, 45, 64, 71
Helenler, 47, 52
Hemedan, 64, 187
Hereti, 123
Herodot, 18, 28
Hızır Bey, 159, 161, 165, 181
Hindi höyüğü, 6
Hindistan, 23, 33, 106
Hitit, 7, 49
Hititler, 6, 7, 47
Honigmann, 36,37,38, 63, 65, 66, 68, 70
Hopa, 2, 35, 36, 194
Horasan, 26, 62, 63, 90, 96, 106, 134, 175, 184
Hortik deresi, 60
Hortik köyü, 60
Hortokop köyü, 60
Hortoz (Fenerköy) köyü, 60
Hoşoğlan, 131
Hun, 16, 22, 24, 25, 27, 57, 58
Hülagu, 110, 111
Hülagu Han, 110
Hüsameddin Hasan, 159
Hüsameddin Mehmed Yavuz, 159
Hüseyin Bey, 171

I

I. Alaeddin Davud, 92
I. Aleksios Komnenos, 77
I. Anastasios, 58
I. Demetre, 124
I. İzzeddin Mesud, 98
I. Jean, 128
I. Justinianos, 58
I. Kılıç Arslan, 97
I. Selim, 153
I.İzzeddin Mesud, 98
II. Alaeddin Davud, 93
II. Aleksios, 128
II. Gıyaseddin Keyhüsrev, 108
II. Gıyaseddin Mesud, 163
II. Giorgi, 76, 77, 120
II. Joannes, 113
II. Kılıç Arslan, 98, 99, 100
II. Murad, 160, 161, 168
II. Rousas, 27
II. Sargon, 8, 18
III. Alâeddin Keykubâd, 170
III. Aleksios, 143, 148, 155, 177
III. Gıyaseddin, 115
III. Giorgi, 89, 124
III. Nikephorus Botainnes, 73
III. Saridouris, 20
III. Tiridat, 34
Ioannes, 82, 147, 179, 180, 187
Ioannes (John) Komnenos, 82
Irak, 62, 104, 106, 108, 141, 176, 184
IV Bagrat, 70
IV David, 57,87,120,121,122,126, 128

İ

İberya, 37
İbn Batuta, 141
İbrahim Yınal, 64, 65, 71
İç Anadolu, 1,18,20,27,28,47,166,193
İdil, 119
İdris Bey,, 167
İkiztepe, 6

İlana, 132
İleris, 132
İlgazi, 122
İlhan Argun Han, 175
İlhanlı, 116,126,139, 140, 142, 149, 154, 163
İlhanlı Devleti, 116
İlhanlılar, 116, 140, 141, 142, 163
İmadüddin Ali, 86
İmereti, 182
İmparator Anastasios, 59
İnallu, 178
İnaloğlu, 173
İngiltere, 127
İoane Orbeli, 124
İoannes, 81, 83, 180
İran, 1, 15, 16, 18, 23, 24, 25, 27, 42, 47, 58, 61, 180, 184
İrnek, 57
İsa Börü, 76
İsaak Komnenos, 67
İsfahan, 64, 96, 187
İsfendiyaroğulları, 182
İshak Bey, 91, 92, 94
İskenderun, 2
İskit, 15, 16, 18, 21, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 34, 42, 193, 194
İskitler, 7, 8, 14, 15, 16, 18, 22, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 193
İslahiye, 190
İspir, 42, 46, 60, 65, 73, 86, 88, 89, 110, 122, 126, 172
İstanbul, 1, 2, 3, 7, 14, 15, 16, 17, 19, 23, 28, 33, 34, 35, 36, 40, 45, 46, 50, 59, 60, 62, 63, 64, 66, 72, 76, 79, 80, 81, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 90, 96, 102, 105, 106, 107, 117, 121, 123, 129, 130, 135, 139, 140, 141, 143, 144, 146, 149, 160, 164, 172, 173, 180, 181, 182, 183, 186
İşguzai, 28
İtaba, 132
İtalyan, 73
İtalyanlar, 51
İvceklerin tepesi, 6
İznik, 95, 96, 103, 104, 115, 163
İzzeddin Keykavus, 92,104, 105, 110, 169

J

Joannes, 114
Justinianos, 58, 59

K

Kabasitas, 187, 192
Kadı Burhaneddin, 144, 145, 150, 156, 157, 158, 163, 167, 170, 173, 174
Kafkas, 2, 16, 18, 22, 32, 34, 37, 42, 46, 53, 122, 161, 187
Kafkasya, 16, 17, 23, 25, 27, 30, 32, 37, 38, 46, 58, 71, 87, 120, 134, 193, 196
Kalaç, 33
Kalbia, 113
Kaldia, 68, 69, 73
Kaldiya eyaleti, 96
Kale-i Kebir köyü, 169
Kamachenos, 130
Kamir, 14, 20
Kamirler, 20
Kapadokya, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 29, 36, 180
Kara Osman Bey, 175
Karadeniz, 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 17, 19, 20, 21, 22, 24, 25, 28, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 54, 57, 58, 60, 61, 63, 64, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 73, 77, 78, 79, 80, 81, 85, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 121, 126, 127, 128, 131, 132, 133, 135, 136, 139, 140, 142, 143, 145, 147, 151, 153, 157, 162, 163, 166, 169, 175, 176, 178, 181, 182, 184, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 197
Karahan, 110
Karahanlılar, 134
Karahisar, 141
Karahisar Caniği, 146
Karakoyunlu, 118, 142, 175, 178, 184, 185, 191, 197

Karakoyunlular, 173, 178, 191
Karamanlılar, 116
Karamanoğulları, 112, 139, 141, 144, 182, 191
Karasu nehirleri, 67
Karayülük Osman, 158, 174, 178
Kargamış, 18
Karkınlar, 117
Kars, 46, 65, 86, 88, 114, 135
Kartli, 33, 120, 123, 179, 182
Kartli bölgesi, 120, 123
Karyandlı Skylax, 35, 37, 42
Kastamonu, 79, 82, 84, 95, 115, 154, 163, 164, 182, 183
Katakalon, 64
Kaya köyü, 167
Kayseri, 79, 84, 104, 111, 116, 141, 142, 144, 154, 173
Kazova, 145
Kekomanos, 64
Kelkit, 1, 3, 6, 9, 10, 67, 73, 78, 80, 85, 100, 113, 118, 145, 161, 172, 174, 175, 185, 189, 195, 196
Kelkit vadisi, 6, 9
Keltler, 15
Kemah, 67, 90, 91, 172
Kemaleddin, Sultan, 108
Kerasous, 52
Keykubad, 59, 90, 93, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 163, 165
Khalac, 33
Khalaj, 33
Khalj, 33
Khalybler, 42
Khilich, 33
Khilj, 33
Khoren, 20, 34
Kılıç Arslan, 74,84,90,96,97,98,99, 100, 101,102,109,111,116,144,145, 155
Kılıç Kökten, 4
Kıpçak, 8, 9, 31, 32, 33, 43, 104, 105, 108, 118, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 196
Kıpçaklar, 9, 30, 31, 32, 35, 37, 43, 57, 87, 98, 102, 107, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 131,132,133,134,135, 136, 194, 195
Kırım, 16, 20, 25, 47, 107, 135
Kırşehir, 94, 142
Kızıl Arslan, 87
Kızılırmak, 1, 3, 19, 22, 73, 79, 195
Kilikya, 18, 19, 21, 22, 83, 104, 105
Kimmer, 7, 8, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 27, 30, 47, 193, 194
Kimmerler, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 21, 22, 26, 193
Klarc, 33, 34
Klarcet, 33, 34, 35, 194
Klarceti, 34, 70
Klarjeti, 70, 75, 76, 120, 122
Kocaeli, 95
Kocakayası hisarı, 168
Kolaşa, 143
Kolh, 42
Kolhis, 16, 17, 29, 37, 40, 43
Kolhis krallığı, 17
Kolonia, 68
Komanolet, 132
Komnenos, 82, 83, 105, 114, 117, 128, 129, 130, 146, 148, 149, 150, 151, 153,155, 156, 174, 176, 177, 180, 183
Komnenoslar, 99, 104, 106, 107, 110, 112, 113, 117, 148, 149, 152, 155, 172, 180, 190, 192
Konguroğlu, 132, 133
Konstantinos X. Dukas, 68
Konya, 23, 93, 95, 100, 102, 114, 141, 142, 144
Kop Dağları, 86
Kop geçidinden, 1
Kovanlar, 117
Kovans, 188
Koyulhisar, 99, 144, 153, 182, 183, 184, 185, 191
Köpekoğlu, 173
Köse yaylası, 1
Kösedağ, 9, 109, 110, 116, 195
Köyceğiz, 112
Kral Georgios, 114, 117, 196
Kral Ioannis, 161, 181
Kral Michael, 176
Kral Midas, 19
Kraliçe Tamara, 101
Ksenophon, 27, 28, 32, 42
Kubadoğlu Ali Bey, 165
Kubadoğlu Cüneyd, 159, 164

Kubadoğulları, 159, 160, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 173, 196
Kuban, 9, 58, 120, 121
Kubasar, 124, 125, 132
Kulkan Hatun, 128
Kuman, 31, 118, 119, 120, 121, 125, 131, 132, 133, 134, 135
Kumandur, 132
Kumanlar, 119, 133
Kun, 31, 118, 119
Kutalmış, 64, 94
Kutayis,, 76
Kutlu Arslan, 124, 125
Kutlu Bey,143, 175, 177, 178, 179, 187
Kuzey Anadolu, 7
Kuzeydoğu Anadolu, 7, 17, 62
Kür, 18, 27, 28, 30, 31, 32, 39, 121, 133, 134, 193, 194
Kür nehri, 28
Kürtün, 153
Kütayis, 121
Kveli kalesi, 76

L

Lâdik,6, 163, 164, 165, 166, 167,196
Lang, 15, 17, 18, 26, 31, 44, 45, 102, 122, 127
Langlois, 20, 26, 34
Laşa, 105, 125
Laz, 46, 75, 112, 129
Lazar, 164
Lazlar, 32, 38, 39, 45, 46, 50
Lezgi, 143
Lidya, 19
Liva-i Livana, 131
Lore kalesi, 124

M

Macaristan, 15, 123, 132
Machoronlar, 44
Macrocephaller, 42
Maçka, 60, 107, 113, 117, 130, 131, 148, 149, 190
Mahmud Bey, 150, 157, 158, 159
Makedonyalı İskender, 31, 32
Makron, 42
Makronlar, 42, 43
Malatya, 1, 18, 62, 67, 78, 80, 81, 82, 84, 97, 100, 110, 112, 142, 144, 178
Malazgirt, 9, 61, 64, 65, 67, 71, 72, 73, 75, 78, 85, 86, 90, 94, 96, 117, 118, 188
Mamaşlı, 190
Manglis, 122
Manuel Komnenos, 83, 128
Maria, 143, 177
Marmara, 79, 95, 96, 97, 195
Marsa, 42
Massaget, 34
Massyniler, 44
Maveraünnehir, 63, 64
Med, 17
Megrel, 17, 49
Mehmed Bey,114,144,145,161,184, 188
Mehmed Rikabdâr, 177
Mehmet b. Saltuk, 89
Melbourne Üniversitesi, 6
Melet Çayı, 1, 193
Melik Gazi, 91
Melik İbrahim, 84
Melik İsmail, 84
Melik Muhammed, 82, 98
Melik Nâsır, 154
Melik Şah, 79
Melik Zünnun, 84
Melikşah, 75, 76, 77, 78, 86, 89, 94, 95, 96, 98
Melikü'l-Eşref, 93
Melitene, 68, 69
Memlûkler, 141, 178, 185, 186
Mengrelistan, 182
Mengücek Beyliği, 108
Mengücek Gazi, 91
Mengücek oğulları, 107
Mengücekler, 9, 57, 90, 94, 192, 195
Merzifon, 6, 142, 167, 169, 197
Mesud Bey, 170
Mesudiye, 118, 146
Mezopotamya, 1, 67, 68, 69, 89
Mısır, 19, 154
Michel, 67, 128
Micingird, 89
Mihridat, 43
Mikhail, 67, 73
Miletliler, 41, 47
Miryakefalon, 74, 99

Moğol, 9, 10, 105, 106, 107, 108, 109, 111, 114, 115, 116, 117, 125, 131, 139, 140, 142, 145, 147, 149, 153, 155, 162, 166, 169, 174, 178, 196
Moğolistan, 22, 24
Moğollar, 105, 106, 109, 110, 112, 116, 117, 126, 140, 141, 142, 144
Moise, 20, 34
Mokan, 76
Mora, 182
Mosinikler, 42, 44
Moskhi, 42
Mossinik, 42
Mosynoikoi, 43
Mugiseddin Tuğrulşah, 89, 101
Muhammed Cüveyni, 114
Muhammed Kızıl Arslan, 86
Muhammed Tapar, 97
Muîneddin Pervâne, 110, 115, 170
Murad Bey, 182, 187
Muradettin Hamza Bey, 170
Musul, 93, 97, 104
Mut, 112
Mutahharten, 10, 145, 172, 173, 174, 175, 178, 183, 191, 197
Mutahharten Bey, 174
Muzafferüddin Muhammed, 93
Mücîreddin, 115, 170
Mühezzibüddin Mesud Bey, 115

N

Nahcıvan, 61
Nahcivan, 68
Nasreddin Mehmed, 101
Nasrüddin Berkyarukşah, 99
Nikita, 130
Niksar, 62, 70, 78, 79, 83, 84, 85, 99, 142, 146, 151, 153, 154, 156, 158, 159,162,163,164, 166, 168, 185, 196
Nişabur, 64
Nizameddin Argunşah, 100
Nuh, 14, 34, 45
Nureddin, 84
Nûşirevan, 59

O

Of, 3, 44, 50, 60, 132, 133, 190
Oğuz, 9, 24, 33, 35, 37, 38, 39, 57,61, 64, 65, 71, 85, 86, 112, 117, 118, 127, 134, 136, 154, 156, 158, 159, 160, 196
Oğuzlar, 35, 63, 64, 112, 118, 175
Oltu, 46, 66, 70, 76, 86, 88, 89, 122
Orbelyanlar, 20, 27, 28, 32, 124
Ordu, 1, 4, 5, 7, 42, 44, 66, 113, 116, 117, 118, 119, 133, 134, 136, 146, 147, 148, 149, 150, 152, 153, 155, 157, 161, 185, 193, 196
Orta Anadolu, 3, 112, 193
Orta Avrupa, 57
Orta Karadeniz, 1, 7, 78, 155
Ortahortokop, 60
Osetya, 122
Osman Bey, 178, 179, 191
Osmancık, 79, 84, 167
Osmanlı, 10, 21, 85, 113, 126, 127, 130, 131, 132, 133, 139, 146, 147, 149, 150, 152, 153, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 196, 197
Ostrogot, 58
Otlukbeli, 185, 186, 192

Ö

Özü, 16, 25, 119

P

Paflagonya, 20, 112
Pahlavuni, 62
Panaretos, 113, 129, 140, 143, 148, 149, 150, 155, 163, 172, 176, 177
Papa II. Piüs, 182
Papa Sargis, 126
Parhar, 66
Parnawas, 33
Partkhisi, 75
Paryadros, 43
Paul Wittek, 52
Pazar, 132, 190
Penek, 121
Persler, 17, 59

Pervaneoğulları, 115, 170
Pharnacia, 54
Pharnakia, 43, 44
Phasianlar, 42
Pir Hüseyin Bey, 143, 172, 178
Pliny, 16,17, 22, 25, 26, 27, 31, 32, 36, 37, 38, 43, 44
Polak Mustafa Bey, 188
Polathane, 134
Polemonios, 44
Polemonium, 44
Polovtsy, 118, 119
Pontos, 2, 4, 36, 43, 46, 49, 50, 72, 74, 77, 113, 147
Prenses Despina, 190
Pulur, 6, 7, 173, 174, 175, 188
Pulur höyüğü, 6
Purnaklı, 190

R

Rakkas Sinan Bey, 186
Reila, 54
Rey, 64, 94
Rhizaion, 54, 113
Riso, 54
Risso, 54
Risum, 54
Rize, 2, 4, 5, 21, 35, 36, 37, 39, 50, 52, 54, 60, 86, 113, 127, 132, 134, 135, 136, 190, 192, 193, 194, 195, 196
Roma, 3, 38, 59, 182
Romanos (Romen) Diyojen, 71
Rum, 9, 10, 49, 50, 64, 72, 74, 79, 99, 102, 103, 104, 106, 107, 108, 110, 113, 117, 127, 128, 129, 130, 132, 141, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 155, 156, 161, 162, 172, 174, 176, 179, 180, 181, 182, 187, 190, 195, 196, 197
Rumeli, 134, 165
Rus, 57, 104, 107, 108, 119, 120, 121
Ruslar, 87
Rustam Shukurov, 130, 131
Rustov, 70
Rusya, 24, 25
Rükneddin Süleyman, 89, 90, 109
Rükneddin Süleymanşah, 101, 103
Rüstem, 130, 187

S

Sabutay Noyan, 125
Safevi, 161, 180
Safeviler, 187
Saint Martin, 17, 26, 30, 36, 38
Sakaroğlu Ebu Dülef, 68
Sakasen, 27, 30, 35, 38, 39, 193
Sakaseni, 28
Saltuk b. Ali, 89
Saltuk Bey, 86, 87, 88
Saltuklu, 9, 86, 87, 88, 89, 90, 93, 94, 98, 101, 195
Saltuklular, 57, 86, 87, 89, 192
Saltukoğlu Devleti, 89
Saltukoğulları, 87
Salur, 117
Salurtepe, 6
Samagarlılar, 155
Samsıhı, 143
Samstkhe, 128
Samsun, 1, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 21, 41, 43, 44, 47, 48, 49, 51, 52, 54, 79, 80, 83, 85, 86, 99, 100, 103, 110, 112, 113, 114, 115, 118, 127, 139, 142, 145, 146, 152, 159, 162, 163, 164, 165, 166, 168, 169, 170, 193, 195, 196
Sandalgian, 14, 20, 26, 27
Sannoi, 43
Sara Hatun, 183
Sargis, 126
Sasperler, 42
Savtekin, 76
Selçuklu, 28, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 84, 87, 89, 90, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 101, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 113, 115, 116, 118, 120, 121, 122, 123, 139, 140, 141, 146, 162, 163, 166, 170, 195
Selçuklu Devleti, 61, 96, 98, 108, 109, 118, 139, 195
Selçuklular, 3, 61, 62, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 73, 75, 76, 79, 81, 82, 83, 89, 96, 97, 98, 99, 100, 103, 109, 110, 112, 116, 119, 121, 123, 139, 141, 151

Serez, 184
Seyyit bey, 171
Shukurov, 131
Sınur, 174, 175
Sırbistan, 164
Silifke, 112
Simisso, 51, 54
Sinop, 7, 9, 20, 29, 40, 41, 42, 43, 47, 74, 79, 85, 95, 103, 104, 105, 107, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 142, 146, 147, 148, 149, 163, 164, 167, 182, 183, 193, 195
Siptoros, 6
Sivas, 62, 67, 71, 78, 79, 80, 84, 104, 108, 140, 141, 142, 144, 146, 150, 154, 155, 156, 158, 163, 167, 172, 173, 174, 178, 183, 196
Sivas, 84
Sivritepe, 6
Sökmen, 87, 88, 188
Sökmen el-Kutbî, 87
Strabon, 14, 25, 34, 41, 43
Suğdak, 107
Sultan Bayezid, 158, 164
Sultan Mahmud, 62
Sultan Mehmed, 60, 168, 181, 183, 184, 185, 186, 191
Sultan Melikşah, 75, 76, 78, 122
Sultan Mesud, 98
Sultan Muhammmed Tapar, 87
Sultan Tuğrul, 64, 68
Suriye, 18, 73, 84, 87, 89, 96, 104, 109, 111, 161, 175
Süleyman Bey, 150, 151, 152, 153
Süleyman Pervane, 170
Süleymanşah, 79, 92, 94, 95, 96, 99, 100, 101, 102, 103
Sürmene, 35, 113, 131, 132, 190

Ş

Şadgeldi, 145, 155, 156, 167
Şah Ali, 174
Şah İsmail, 187, 188
Şah-ı Ermen, 88, 89
Şam, 94, 95, 141
Şamahı, 122
Şamlı, 190
Şarkî Karahisar, 62, 67, 68, 71, 81, 89, 90, 91, 93, 94, 107, 140, 142, 143, 144, 145, 146, 172, 174, 185, 186, 188, 189, 191, 192, 197
Şavşat, 32, 34, 70, 71, 75, 76, 110, 115, 116, 120, 126, 194, 195
Şeddadiler, 61, 70
Şeddadoğulları, 63
Şeyh Cüneyd, 160,161, 162, 180, 181, 183
Şeyh Hasan, 140, 141, 154, 161
Şirvan, 75, 122, 187
Şirvanşah devleti, 122

T

Taceddin Altunbaş, 163
Taceddin Bey, 150, 153, 154, 155, 156, 157, 162
Taceddinoğlu Alp Arslan, 159
Taceddinoğulları, 142, 144, 145, 147, 150, 151, 154, 155, 156, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 166, 167, 173, 196
Tagudar, 126
Tamara, 79,101,102,124, 125, 128, 132
Taner Tarhan'ın, 21
Tao, 70
Taoklar, 42, 43
Tarsus, 62, 108
Taşan Bey, 167
Taşanoğulları, 158, 165, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 197
Tatarlar,, 49
Tauresion, 114
Tayfur Çelebi, 169
Taylu et-Türkmanî, 78
Tebriz, 1, 114, 122
Tekkeköy, 5
Ten, 9, 25, 58, 119, 120, 121
Ten ırmağı, 120
Tercan, 66, 86, 143, 172, 185
Terme, 3, 4, 30, 44, 118, 146, 148, 153, 160, 162
Termedon, 44
Theodora, 149
Theodore Gabras, 72, 73, 74, 77,80,85, 96
Theodore Laskaris, 104

Thermedon, 29, 30, 44
Thubal, 26
Tıhranî, 176
Tibaren, 42
Tibareni, 44
Tibarenler, 42, 44
Tiflis, 31,46,68,70, 75, 97, 122, 124, 125
Timur, 152, 158, 164, 167, 168, 173, 174, 175,178,180,184, 187, 191, 197
Timurci, 131
Timurtaş, 86, 115, 116, 140, 141, 154
Tirebolu, 49, 54, 85, 133, 146, 148, 151, 152, 153, 177, 194, 196
Togan, 16, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 58, 98, 112, 119, 142, 178
Togan Arslan, 98
Togarmalar, 26
Tok, 132
Tokat, 79, 84, 90, 99, 101, 109, 142, 144, 146, 183, 185, 191
Toksaba, 132
Tonya, 50, 133
Toros, 18
Toroslar, 78
Torul, 117, 126, 131, 140, 186, 187, 189, 192, 196
Trabzon, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 20, 21, 40, 41, 42, 43, 44, 47, 49, 50, 52, 57, 58, 59, 61, 64, 65, 66, 67, 70, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 85, 90, 91, 92, 93, 94, 96, 98, 99, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 110, 112, 113, 114, 117, 118, 126, 127, 128, 129, 130, 131, 132, 133, 134, 135, 136, 139, 140, 142, 143, 146, 147, 148, 149, 151, 152, 153, 155, 156, 157, 160, 161, 162, 164, 165, 169, 170, 172, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 187, 188, 189, 190, 191, 193, 194, 195, 196, 197
Trabzon Rum Devleti, 9, 10, 102, 107, 113, 127, 128, 130, 148, 149, 151, 152, 161, 174, 180, 190, 197
Traklar, 15
Trapezous, 52
Tripolis, 54
Tuğrul Bey, 9,62, 63, 64, 65, 66, 67, 71
Tuğrulşah, 89, 93, 101, 103, 106
Tuna, 25, 37, 57, 61, 119, 123
Tur Ali Bey, 143, 175, 177, 190
Turabozan, 21, 54
Turalis, 130
Türk, 6, 8, 9, 10, 13, 14, 15, 16, 23, 24, 25, 26, 27, 28, 30, 31, 32, 33, 35, 38, 49, 50, 51, 53, 54, 57, 58, 60, 61, 62, 63, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 83, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91, 94, 95, 99, 109, 110, 111, 112, 114, 115, 116, 117, 118, 119, 120, 121, 122, 125, 127, 128, 130, 131, 133, 134, 135, 136, 139, 142, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 154, 157, 158, 159, 162, 163, 164, 166, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 176, 177, 178, 179, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 193, 194, 195, 196, 197
Türkistan, 13, 14, 15, 22, 24, 31
Türkiye, 1, 2, 3, 5, 7, 9, 10, 35, 36, 39, 46, 52, 53, 57, 59, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 71, 74, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 86, 87, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 96, 97, 98, 99, 100, 101, 102, 103, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 110, 111, 114, 115, 116, 118, 136, 139, 141, 145, 162, 163, 166, 169, 171, 192, 195
Türkiye Selçuklu Devleti, 85, 90, 107
Türkiye Selçukluları, 9, 98, 106, 118, 192, 195
Türkler, 1, 3, 9, 10, 21, 23, 32, 51, 53, 59, 60, 61, 62, 72, 73, 76, 79, 83, 90, 102, 120, 133, 153, 157, 162, 170, 175, 177, 189, 195
Türkmen, 39, 50, 62, 64, 67, 72, 75, 94, 102, 110, 111, 112, 113, 114, 115, 116, 117, 120, 122, 139, 140, 143, 144, 147, 151, 152, 154, 164, 171, 173, 174, 175, 177, 178, 189, 190, 192, 195, 196
Türkmenler, 9, 62, 63, 66, 70, 71, 76, 77, 78, 80, 94, 95, 96, 112, 114, 115, 116, 117, 120, 171, 176, 188

U

Ulukışla, 62
Umar, 36, 52, 53, 72
Umur Bey, 171
Ural nehri, 58
Urartu, 18, 19, 20, 27, 47, 49, 193
Urartu Devleti, 193
Urfa, 80, 94, 97, 186
Urmiye, 28
Uşak, 112
Uygur, 117, 134
Uzlar, 119
Uzun Hasan, 10, 161, 179, 180, 181, 182, 183, 184, 185, 186, 187, 190, 191, 192

Ü

Ünye, 4, 5, 21, 83, 85, 107, 118, 146, 148, 155, 162, 169, 176, 196
Üsküdar, 185

V

Vakfikebir, 61, 134
Van, 19, 28, 34, 45, 47, 61, 65, 68
Van gölü, 28, 34, 45,61, 65, 68
Varaz-Bakar, 33
Vasak, 62
Vaspuragan, 61,63, 64
Vaspuragan krallığı, 61
Vazelon manastırı, 130
Venedik, 49, 185
Venedik Cumhuriyeti, 185
Vezirköprü, 6, 166, 167, 168, 169, 197
Victor Langlois, 14, 20
Vizigotlar, 58
Vladimir Monamach, 121
Volga, 15, 57, 58, 119
Vryonis, 25, 40, 44, 48, 59, 73, 74, 76, 77, 109, 111, 120, 122, 139

W

Winfield, 2, 3, 4, 36, 45, 48, 49, 50, 54, 60, 65, 66, 72, 73, 81, 85, 90, 91, 93, 100, 106, 109, 110, 113, 130, 147, 149, 155, 170, 181

Y

Yağıbasan, 83, 84, 85, 169
Yağmurdere, 132, 133, 188
Yahnılar, 86
Yahudi, 49
Yakup Bey, 186, 187, 192
Yakutî, 67
Yanis Amiras, 130
Yavuz Sultan Selim, 188, 190
Yayık, 119
Yazgur, 39
Yazgurlar, 8, 30, 38, 39, 194
Yazır, 117
Yeşilırmak, 1, 3, 7, 73, 78, 79, 80, 85, 145, 146, 155, 156, 195
Yıldırım Bayezid, 163, 164, 167, 173
Yimek, 132
Yörgüç Paşa, 152, 160, 162, 169
Yukarıhortokop, 60
Yunan, 7, 8, 13, 16, 28, 29, 39, 40, 41, 42, 47, 48, 49, 50, 52, 194
Yunanlılar, 21, 22, 29, 32, 40, 41, 47, 48, 49, 50, 194
Yusuf Bey, 176, 177
Yusufeli, 126, 131, 133
Yüceler Köyü, 5
Yüktepe, 6

Z

Zab Suyu, 64
Zamantı, 62, 144
Zavli köyü, 131
Zekeriya Bey, 167
Zenon, 57
Zeytun, 167
Zigana/Soğanlı dağları, 86

SERANDER YAYINLARI
Genel Yayın Yönetmeni
Kenan Sarıalioğlu

Trabzon Araştırmaları :
Anabasis'ten Atatürk'e
SEYAHATNAMELERDE TRABZON
Veysel Usta

ATATÜRK VE TRABZON
Fotoğraflar - Belgeler - Demeçler
Veysel Usta

•

TRABZON TARİHİ
Fetihten Kurtuluşa Kadar
Mahmut Goloğlu

•

DOĞU KARADENİZ
Tarih - Kültür - İnsan
Mehmet Bilgin

PONTUS MESELESİ
Prof. Dr. Mesut Çapa

TRABZON HALKEVİ
İbrahim Azcan

•

DOĞU KARADENİZ'DE TÜRKLER
İbrahim Tellioğlu

•

PONTOS
Mahmut Goloğlu
(hazırlanıyor)

ANILARDA TRABZON
Cilt 1
Meydan ve Çevresi
Doç. Dr. M. R. Sümerkan, İbrahim Okman
(hazırlanıyor)

Milli Mücadele Yıllarında
TRABZON'DA SOSYAL YAŞAM
Prof. Dr. Mesut Çapa, Doç. Dr. Rahmi Çiçek
(hazırlanıyor)

•

Felsefe, Edebiyat :
MATERYALİZM VE AHLAK
Kenan Sarıalioğlu

•

ISSIZ İNSAN ORMANINDA
Kenan Sarıalioğlu

KRİZ VE SEVİ
M. Özer Ciravoğlu

•

KIRIK UÇURTMA
M. Korkmaz Dinçer

•

ŞİZOFREN
M. Hakan Alşan

•

IRMAK VE KEDER
A. Coşkun Hirik

BİR ÇÜRÜMÜŞ KENT BELGESELİ
Yılmaz Gruda

•

İMBİKLİ DUVAR
Fikret Hakan

ŞİİRİN KESİK DAMARLARI
2 Cilt
Hayati Baki
(hazırlanıyor)

ŞİİRLER
Subutay H. Karahasanoğlu
(hazırlanıyor)

•

MEMLEKET
Nabi Üçüncüoğlu
(hazırlanıyor)

Özel Dizi :
ATATÜRK İLKELERİ VE İNKILAP TARİHİ
Prof. Dr. Mesut Çapa
Yrd. Doç. Dr. Rahmi Çiçek

NASIL BİR TRABZONSPOR
Yaşar Miraç

GEÇMİŞ ZAMAN TESELLİLERİ
Murat Batmankaya
(hazırlanıyor)

•

MEMLEKET GEZİLERİ
Refik Durbaş
(hazırlanıyor)

Dağıtım :
Ankara: Vadi, 0.312. 418 65 70
Bilim ve Sanat, 0.312. 417 59 01
İmge Dağıtım, 0.312. 417 50 95
Trabzon: Derya Kitabevi, 0.462. 321 03 94
Aksakal Kitabevi, 0.462. 326 20 34
Beşikçi Kitabevi, 0.462. 321 67 30
Üçyol Kitabevi, 0.462. 326 37 57

Doğu Karadeniz Bölgesi tarih öncesi dönemden itibaren iskana açılmış bir sahadır. Bu dönemden Osmanlı hakimiyetine kadar yöreye yerleşen topluluklar içinde Türkler en önemlilerinden biridir. Osmanlı Devleti, Doğu Karadeniz Bölgesine Kimmer-İskit göçleriyle başlayan ve Oğuz iskanı ile son bulan Türk yerleşmesi neticesinde hakim olduğundan, büyük ölçüde Türk yurdu haline gelmiş bir coğrafyayı ele geçirmişti.

Bu kitap
Daf-Tırsan Otomotiv Sanayi ve Ticaret A.Ş.'nin
değerli katkılarıyla yayımlandı.

DAF
TIRSAN

serander

ISBN 975-92473-1-3